BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN FERD. FRANSSEN
A. FRENKEN EN Dr TH. GOOSSENS

DEEL VIII.
1926—1927

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN FERD. FRANSSEN
A. FRENKEN EN Dr TH. GOOSSENS

DEEL VIII
1926—1927

INHOUD.

Kroniek van het Bisdom 's Bosch door J. v. Beek blz. 1

Het Gesticht „Reinier van Arkel" te 's-Hertogenbosch, het oudste Krankzinnigengesticht in Nederland, door H. van Rooy . . . . blz. 11, 175

De Komst der Teresianen in Den Bosch (1624), door L. v. Miert . . . . . blz. 55

De Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap te 's-Hertogenbosch, door Dr Th. Goossens. . . blz. 62

Nog eenige Bijzonderheden betreffende de Parochiekerk van Helmond, door A. M. Frenken blz. 77, 150

Uit de Geschiedenis van het Klooster Hoydonk, door Jacq. Heeren . . . . . blz. 105

Kekerdom, door L. J. Rogier . . . . blz. 108

Prijsvragen . . . . . blz. 110

Berichten over den Toestand der Roomsch-Katholieke Gemeenten des Ambts tusschen Maas en Waal uit het jaar 1796, door Dr J. S. van Veen . blz. 113

Eenige Bijzonderheden betreffende de laatste Jezuïetenstatie te 's-Hertogenbosch, door F. van Hoeck S. J. . . . . blz. 124

De Bidplaats der St. Jacobskerk te 's-Hertogenbosch, door Alph. G. J. Mosmans . . . . blz. 220

Mgr. Joannes Zwijsen, door de Redactie . . blz. 225

Hoe Mgr. Joannes Zwijsen Aartsbisschop van Utrecht werd, door P. Albers, S. J. . . . . blz. 227

Mgr. Joannes Zwijsen, Aartsbisschop van Utrecht, door Dr J. de Jong . . . . . blz. 243
Zwijsen, de verhoopte eerste Bisschop van Haarlem, door J. C. van der Loos . . . . blz. 256
Mgr. Zwijsen en Limburg, door P. Albers, S. J. blz. 260
Mgr. Zwijsen, Internuntius ad interim en Vice-Superior der Hollandsche Zending, Sept. 1847—Juli 1848, door Dr J. Witlox . . . . blz. 276
Mgr. Zwijsen en het Koninklijk Huis, door W. Bünnemeijer, C. Ss. R. . . . . blz. 282
Mgr. Zwijsen en de anti-clericale Pers, door Dr J. Witlox . . . . . blz. 313
Pastoor Zwijsen en het eerste adres der R. K. Kerkvoogden bij de Regeering in 1840, door M. v. d. Ven . . . . . blz. 319
Mgr. Zwijsen en de Regel van Zusters en Fraters van O. L. Vr., Moeder van Barmhartigheid te Tilburg, door C. J. Zwijsen, pr. . . . . blz. 334
De Zusters van Liefde te Tilburg, door Dr Th. Goossens . . . . . blz. 347
Mgr. Zwijsen — Mgr. van Vree, door A. Hensen blz. 372
Mgr. Zwijsen en de Heilige Linie, door Dr J. Witlox . . . . . blz. 377
Mansuete et fortiter, door Dr G. Gorris, S. J. . blz. 378

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN FERD. FRANSSEN
A. FRENKEN EN DR TH. GOOSSENS

DEEL VIII.

AFLEVERING 1.

ST MICHIELS-GESTEL — JANUARI — 1927.

INHOUD:

Kroniek van het Bisdom 's Bosch, door B. . . . . blz. 1
Het Gesticht „Reinier van Arkel" te 's-Hertogenbosch, het oudste krankzinnigengesticht in Nederland, door H. van Rooij . . blz. 11
De komst der Teresianen in Den Bosch (1624), door L. v. Miert. blz. 55
De Illustre Lieve-Vrouwen-Broederschap te 's-Hertogenbosch, door Dr Th. Goossens . . . . . blz. 62
Nog eenige bijzonderheden betreffende de Parochiekerk van Helmond, door A. M. Frenken . . . . . blz. 77
Uit de geschiedenis van het Klooster Hoydonk, door Jacq. Heeren blz. 105
Kekerdom, door L. J. Rogier . . . . . blz. 108
Prijsvragen . . . . . blz. 110

VOORWAARDEN:

De **„Bossche Bijdragen"** verschijnen minstens éénmaal en hoogstens driemaal in het jaar, op niet vast bepaalde tijden.

Drie afleveringen vormen één deel.

De prijs van één deel bedraagt fr. p. post f. 5.—.

Telkens bij het verschijnen van een derde aflevering zal over het bedrag der drie afleveringen worden beschikt.

De inteekening staat open bij de Administratie te Tilburg, Bosscheweg 95, en bij den Boekhandel.

Brieven, boeken of bijdragen voor dit tijdschrift te adresseeren aan den Redactie-Secretaris, Dr Th. GOOSSENS, Tilburg. Postcheque en Giro **50174.**

H. VERHULST

Markt 5 — 's-Hertogenbosch — Tel. 841

Priesterboorden
in Linnen, Gummi en Papier
Manchetten Handschoenen
Priesterkousen
Katoenen en Linnen Zakdoeken
Onderkleeding voor H.H. Geestelijken

Kroniek van het Bisdom 's Bosch.
1925.

I.

31 December 1925 was het Bisdom ingedeeld in 300 parochiën. De zielzorg werd uitgeoefend door 300 Pastoors en 354 Seculiere en Reguliere Priesters.

II.

KERKWIJDINGEN.

Door Z. D. H. Mgr. A. F. Diepen, Bisschop van 's-Hertogenbosch, werden geconsacreerd in 1925

1. 18 April Rectorale Hulpkerk „St. Joseph" te Udenhout.
2. 4 Juni parochiekerk van het H. Hart van Jezus te Nijmegen (Krayenhofflaan).
3. 8 Juni parochiekerk van de H. Agatha te Boekel.
4. 15 Juni parochiekerk van de H. Familie J. M. J. te Tilburg (Broekhovensche weg).
5. 24 Juni parochiekerk van den H. Gerardus Majella te Eindhoven (Stratum).
6. 29 Juni parochiekerk van O. L. Vrouw van Lourdes te Nijmegen (Hatertsche weg).
   Relieken dezer kerken van de HH. Martelaren Eustachius en Maximianus.
7. 2 Dec. werd door Z. Ex. Mgr. J. B. Gijlswijk, O. P., Apostolisch Delegaat van Zuid-Afrika, geconsacreerd de parochiekerk van de H. Maria Geboorte te Nijmegen (Berg en Dalsche Weg).

DEKENATEN	Parochiën	Zielen	Communicanten te rekenen		Doopsels	Sterfgevallen	
			vanaf 7 - 11 jaar	vanaf 11 jaar en ouder		parvuli	adulti
's-Bosch . . .	7	35.662	3.172	24.449	1.117	31	278
Asten . . .	13	17.226	1.788	12.959	696	84	155
Bladel . . .	19	16.392	1.450	11.051	587	75	116
Boxmeer . .	12	14.176	1.378	9.832	470	55	121
Boxtel . . .	13	30.316	3.051	18.995	986	119	272
Cuijk . . .	15	17.067	1.896	11.479	533	65	134
Druten . . .	17	19.297	1.768	13.952	534	68	220
Eindhoven . .	14	48.758	4.529	33.313	1.757	174	308
Geertruidenberg	18	38.478	3.728	25.784	1.289	193	347
Geldrop . . .	9	15.392	2.020	10.398	594	62	122
Helmond . .	17	37.124	2.778	24.986	1.286	148	208
Heusden . .	13	14.168	1.334	9.936	416	70	168
Nijmegen . .	25	70.493	6.516	49.333	2.204	233	604
St. Oedenrode	10	19.070	1.663	13.542	651	93	178
Oirschot . .	9	14.931	1.210	10.774	483	55	142
Oss	18	23.291	2.612	14.919	816	126	183
Ravenstein . .	16	11.334	1.182	7.855	366	52	118
Tilburg . , .	18	68.969	5.827	47.395	2.019	153	389
Valkenswaard	12	11.154	1.519	9.037	437	46	91
Veghel . . .	17	32.901	3.305	21.708	1.027	149	298
Zalt-Bommel .	8	7.744	658	5.638	243	18	81
Totaal 1924	300	563.943	53.384	387.335	18.511	2.068	4.533
Totaal 1923		555.980	55.595	379.572	19.237	2.722	4.589

Deze cijfers zijn gebaseerd op de verslagen der visitaties door de Hoogeerw. H.H. Dekens gehouden in 1925; zij betreffen dus het jaar 1924.

DEKENATEN	Onwettigen	H.H. Communiën		Non paschantes	Gesloten Huwelijken	Vormelingen [1]	Bekeerlingen [2]
		in de parochie-kerken	in de kloosterkerken en kapellen				
's-Bosch . . .	28	659.400	681.315	1.092	244	849	9
Asten . . .	1	510.600	56.460	2	127		1
Bladel . . .	3	648.500	132.650	1	113		
Boxmeer . .	3	432.174	181.400	7	85		1
Boxtel . . .	8	708.250	201.785	112	200		
Cuijk . . .	4	414.517	214.580	14	109		1
Druten . . .		454.000	60.600	4	125	Eikenburg	7
Eindhoven . .	15	883.600	256.190	1.172	387	25	18
Geertruidenberg	16	839.030	268.140	66	275		1
Geldrop . . .	1	351.568	44.350	10	100		1
Helmond . .	11	757.515	352.130	55	229		3
Heusden . .	4	375.334	34.816	37	100		4
Nijmegen . .	73	1.737.443	500.690	2.258	565	Ruwenberg	51
St. Oedenrode	1	423.500	296.900	7	152	26	
Oirschot . .	1	427.610	223.800	4	89		
Oss	12	485.000	66.820	24	132		1
Ravenstein . .	2	324.405	88.315	3	61		
Tilburg . . .	15	1.740.180	830.076	573	531	3.007	33
Valkenswaard	1	321.750	20.550	9	108		
Veghel . . .	2	782.000	493.110	14	223		2
Zalt-Bommel .	4	176.900	27.100	29	48		
Totaal 1924	205	13.453.276	5.031.777	5.493	4.003	3.907	133
Totaal 1923	232	13.955.324	4.598.291	4.677	3.883	14.543	132

Deze cijfers zijn gebaseerd op de verslagen der visitaties door de Hoogeerw. H.H. Dekens gehouden in 1925; zij betreffen dus het jaar 1924.

[1]) Deze opgave geldt het jaar 1925.
[2]) Het aantal bekeerlingen gedurende het jaar 1925 bedroeg 156.

III.

VERANDERINGEN IN HET PERSONEEL DER GEESTELIJKHEID.

1. STERFGEVALLEN 1925.

Namen	Laatste Bediening	Overleden
H. J. de Bruijn	Pastoor te Heeze	3 Februari
L. A. J. N. Simonis	„ „ Aalst.	14 id.
L. P. P. Franke S. J.	Assistent (H. Jozef) Nijmegen	27 Februari te Haarlem
F. J. v. d. Laar	Em. Past. van Vessem	1 Maart te Nuenen
P. A. v. Roessel	„ Rector te Asten	6 Mei te Asten
Mgr. H G. van Hussen	„ Rector „Eikenburg" Eindhoven	13 „ te Eindhoven
Corn v d Broek	Pastoor te Maashees	13 Mei
Aloysius Th. v. Kleef S. J.	Assistent (H. Ignatius) Nijmegen	12 Augustus te Katwijk
Ant Steph. Corn. Eijcken	Pastoor te Knegsel	23 October
Adr. Mart. Saris	„ „ Zeeland	14 December

2. BENOEMINGEN, VERPLAATSINGEN ENZ.

1925.

Namen	Vorige Bediening	Nieuwe Bediening	Met ingang van
Mgr Fr. J. M. Lambermont	Past. Appeltern	Eervol ontslag	16 Jan.
L C. J. M. v. Heeswijk	Kap. Tilburg ('t Heike)	Past. Raamsdonk	id.
W. P. Becx	Past. Hurwenen	„ Appeltern	id.
G. A. v. d. Oord	Kap. Groesbeek	„ Hurwenen	id.
A. v d Broek	„ Tilburg (Hoefstraat)	Kap 's Bosch (H Leon)	id
J H Bakx	Priester v. h Seminarie	„ Tilburg (Hoefstraat)	id
G. M. M Brandsma	Assist. Helmond (H. Lamb)	„ Helmond (H Lamb)	id.
F. J M Smulders	Priester v. h Seminarie	Rector St. Michiels-Gestel (Nieuw-Herlaar)	30 Jan.
Corn. W. J de Bruijn	Past Ooij en Persingen	Past. Heeze	20 Febr.
W H. A. Smulders	Kap. Boxtel (H. Petrus)	„ Ooij en Persingen	id.
H W. M Daniels	„ Raamsdonk	Kap. Groesbeek	id.
F A. J M. Meuwese	Past Deurne (H Jozef)	Eervol ontslag	id.
W A. C Simonis	„ Vierlingsbeek	Past Aalst	5 Maart
M A Jansen	Kap. Deurne (H. Willibr.)	„ Vierlingsbeek	id.
J M P Litjens	„ Oisterwijk	Kap. Deurne (H. Willibr.)	id.
P. A. C M. v. Riel	„ Eindhoven (H. Ant. v. Padua, Fellenoord)	„ Oisterwijk	id.
A J. Arts	„ Zevenbergen	„ Eindhoven (H. Ant. v. Padua, Fellenoord)	id.
H. G. Becx	Rector Leeuwen (Boven)	„ Zevenbergen	id.

Namen	Vorige Bediening	Nieuwe Bediening	Met ingang van
W. J. H. Gijsbers	Rector Budel	Rector Leeuwen (Boven)	5 Maart
F. A J. M Meuwese	Past. Deurne (H. Jozef)	„ Budel	id.
A v. d. Broek	Kap. 's Bosch (H. Leon.)	Past. Deurne (H Jozef)	id.
A. v. d. Ven	„ Beek-Ubbergen	Kap. 's Bosch (H Leon.)	id.
W. H. Damen	Assistent Veghel	„ Beek-Ubbergen	id.
A. J. J. Michels	Kap. Afferden	Past. Maashees	12 Juni
G. L. A. J. Terhorst	„ Lierop	Kap. Raamsdonksveer	22 „
M. J. v. Boxtel	„ Haps	„ Tilburg (H. Familie)	id.
A. B. L. v. d. Bult	Ass. Eindhoven (H. Trudo)	„ Oss (H Ger. Maj.)	id
J. C. Rikken (Ord. Praed.)		„ Neerbosch	7 Juli
A. A. v. Laarhoven	Assist. Meerveldhoven	Rect. „Eikenburg" Eindhoven-Stratum)	24 „
M. N. M. v. Hussen	Rect. „Eikenburg" Eindhoven-Stratum	Kap. Lierop	id.
Th. J. A. v. Hout	Priester v. h. Seminarie	Assist. Tilburg (Hasselt)	id.
Dr. W. G. C. Kerssemakers	Assist. Eindhoven-Gestel	Kap. Tilburg ('t Heike)	14 Aug.
F. J Noyons	Kap. Hilvarenbeek	Assistent Veghel	id.
W. J. M. Bergmans	„ Leende	Kap. Helvoirt	id.
J. L. v. d. Biggelaar	Priester v h. Seminarie	„ Leende	id.
H. L. v. der Steen	Kap. Aarle-Rixtel	„ Nijmegen (H. Anna)	id.
C. J. A. E. v. Roosmalen	Priester v. h. Seminarie	„ Aarle-Rixtel	id.
J. H. Willenborg	Kap. Mill	„ Eindhoven (H. Cath.)	id.
J. W. Steures	Priester v. h. Seminarie	„ Afferden	id.
H. J. A. Eras	„ „ „ „	„ Mill	id.
G. P Gudde	Kap. Horssen	„ Oirschot	id.
J v. Gestel	Priester v. h. Seminarie	Kap. Horssen	id.
A. Hulsman S. J	Kap. Utrecht (H. Aloysius)	Ass. Nijmegen (O. L. Vr. Hemelv. en H. Petr. Can.)	15 Sept.
A. G. Lambert O. F. M.	Past. Wychen	Eervol ontslag	22 „
A. J. Noordermeer O. F. M.	Kap. Wychen	Eervol ontslag	id.
A. M. Ellerbeck O. F. M.	Past. Delft (H. Nic. en Gez)	Past. Wychen	id.
P. A. Link O. F. M.	Klooster Woerden	Kap. Wychen	id.
Pater Honorius (Ord. Carm.)	Prior te Geleen	Rect. van Rect. Hulpkerk v. d. H. Teresia v h Kind Jezus te Waspik	30 Sept.
H. P. L. Verwilst (Ord Praed.)	Assist. Rotterdam (H. Dominicus)	Kap. Neerbosch	10 Oct.
J. A. Leenen	Deken en Past. Valkenswaard (H. Nic.)	Eervol ontslag	16 „
M. v. d. Ven	Past. Tilburg (H. Jozef)	„ „	id.
Fr. J. M. Franken	Rector 's Bosch (Reinier v. Arckel)	Deken en Past. Valkenswaard (H. Nic.)	id.
F. N. J. Hendrikx	Moderator R. K. Lycea 's Bosch	Rector (Reinier v. Arckel) 's Bosch	id.
J. P. J. v. Loon	Assist. Vught (H. Petrus)	Godsdienstl. R. K. Lycea 's Bosch	id.
G. M. J. Cox	Kap Beuningen	Assist. Vught (H. Petrus)	id.
H. J. Maas	Priester v. h. Seminarie	Kap. Beuningen	id.
E. W. F. v d. Dungen	Rector „Ruwenberg" St. Michiels-Gestel	Past. Tilburg (H. Jozef)	id.

Namen	Vorige Bediening	Nieuwe Bediening	Met ingang van
P. J. v. Stiphout	Kap. Nijmegen (H. Aug.)	Rector „Ruwenberg" St. Michiels-Gestel	16 Oct.
Fr. M. J. van Bakel	Priester v h. Seminarie	Kap. Nijmegen (H. Aug.)	id.
W. B. Kolenberg(Ord.Praed.)	Assist. Nijmegen (H. Hart v. Jezus)	Eervol ontslag	23 Oct.
E. J J Krugers (Ord. Praed)	Ass.Utrecht(H.Dominicus)	Assist. Nijmegen (H. Hart van Jezus)	id.
F W.M.Stevens(Ord.Praed.)	Priester gewijd 15 Aug.	Assist. Nijmegen (H. Hart van Jezus)	id.
G. v. d. Hoven	Rector Vught „Steenwijk"	Past. Knegsel	13 Nov.
L. v. Esch	Past. Overasselt	Eervol ontslag	20 „
H. P. v. Riel	„ Woudrichem	Past. Overasselt	id.
P. M. Bruekers O. F. M.	Kap. Gorinchem	Vicarius oeconomus der par. Woudrichem	id.
H. J. Franke O. E. S. A.	„ Utrecht (H Monica)	Prior Augustijnenklooster Nijmegen	24 Nov.
H. J. G. Schulinch S. J.	„ Amsterdam (H. Ign.)	Assist. Rect. Hulpkerk (H. Jozef) Nijmegen	17 Dec.
B. J. M. Schoenmakers	Priester v. h Seminarie	„ 's Bosch (H. Petrus)	20 „
J. M. J. L. Kitslaar	Kap. Berchem	Past. Zeeland	31 „
H. J. R. Goette	„ Zevenb -Hoek	Kap Berchem	id.
St. J. Morel	Priester v. h. Seminarie	„ Zevenb.-Hoek	id.

IV.

PRIESTERWIJDINGEN.

Den 6den Juni 1925 diende Z. D. H. Mgr A. F. Diepen het H. Priesterschap toe aan de navolgende Eerwaarde Heeren Diakens van het Seminarie te Haaren:

Namen	Geboorteplaats	Geboortedatum
Franciscus Martinus Josephus v. Bakel	Geffen	11 April 1900
Joseph Laurent v d. Biggelaar	Liempde	2 Maart 1899
Johannes Bernardus van Cuijck	Oirschot	24 Mei 1900
Hubertus Johannes Augustinus Eras	Tilburg	1 Nov. 1900
Johannes van Gestel	Tongelre	15 Juli 1900
Theodorus Johannes Andreas van Hout	Eindhoven	27 Dec. 1901
Henricus Johannes Maas	Lage-Mierde	27 Dec 1900
Joannes Joseph Antonius Maria v. Miert	's Bosch	28 Febr. 1901
Stephanus Johannes Morel	Nijmegen	9 Sept. 1900
Cornelis Johannes Antonius Emman v. Roosmalen	Esch	25 Dec. 1899
Wilhelmus Jacob Ant. Alphonsus v. Rooy	Woensel	2 Aug. 1899
Bernardus Josephus Maria Schoenmakers	Tilburg	22 Febr. 1901
Leonardus Maria Wilhelmus Schoofs	Beek en Donk	31 Juli 1898
Johannes Wilhelmus Maria Steures	's Bosch	20 Aug. 1899
Adriaan Joseph Emile Vissers	Nijmegen	29 Juli 1901
Antonius Adrianus Josephus Maria Volker	Veghel	13 Sept. 1899

V.

PAUSELIJKE ONDERSCHEIDINGEN.

Namen	Woonplaats	Onderscheiding	Datum
H. Snoeijs	Pastoor te Bergen (Ap. Vicar. van Noorwegen)	Geheim-Kamerheer van Z. H.	12 Mrt. 1925
F. A. M. Wierdels	Nijmegen	Ridder in de Orde van den H. Gregorius den Groote.	5 Mei 1925
M. H. J. W. Eijcken	's Bosch	Ridder in de Orde van den H. Gregorius den Groote.	10 Mei '25
Mgr C. C. Prinsen, Pastoor „St. Jacob"	's Bosch	Protonotarius Apostolicus ad instar partic.	15 Mei '25
J. R. van der Lans	Nijmegen	Ridder in de Orde van den H. Gregorius den Groote.	30 Juni '25
K. S. Janssens-Eras	Tilburg	Ridder in de Orde van den H. Gregorius den Groote.	19 Aug. '25

VI.

KLOOSTERS.

In 1925 werden opgericht de navolgende *vrouwenkloosters:*

Te Eindhoven, Vestdijk 38, de Zusters van het H. Bloed, welke Zusters zich aldaar belasten met de R. K. Wijkverpleging.

Te Zesgehuchten de Zusters van Barmhartigheid, die haar Moederhuis hebben te Clermont-Ferrand in Frankrijk.

Te Udenhout een Internaat voor zwakzinnige meisjes door de Zusters „Dochters van Maria en Jozef", Moederhuis Choorstraat, 's Bosch, hetwelk voor dien gevestigd was te St. Michiels-Gestel „Nieuw Herlaar".

Mannenkloosters:

De Missionarissen van de Afrikaansche Missiën betrokken „Nieuw Herlaar" te St. Michiels-Gestel.

VII.

ONDERWIJS.

Volgens het jaarboek 1925 van het Onderwijs en de Opvoeding der R. K. Jeugd in Nederland en Koloniën, bedroeg 1 Januari 1925 het aantal katholieke scholen van lager onderwijs 435 met 77.475 leerlingen, waarvan 33.958 jongens en 43.517 meisjes.

De 14 Klein Seminaria en Latijnsche scholen telden 1752 en de 17 Groot Seminaria 556 leerlingen.

Aan de R. K. Universiteit te Nijmegen zijn ingeschreven 326 studenten, waaronder 15 seculiere Priesters, 18 Regulieren en 26 Zusters.

De 3e algemeene jaarinzameling voor de R. K. Universiteit bracht in ons bisdom op de som van f 43.950 tegen f 51.300 in 1923, een vermindering derhalve van bijna f 7000.

Te Nijmegen is gesticht een convict voor de Priesterstudenten onzer R. K. Universiteit.

De R. K. Leergangen te Tilburg telden bij het einde van den cursus in 1925 in totaal 609 studenten. Daaronder zijn voor de eerste maal begrepen 11 studenten van het Centraal Instituut voor Lichamelijke Opvoeding, dat als vijfde afdeeling aan de R. K. Leergangen is toegevoegd en de eerste gelegenheid is in ons Land voor de katholieke opleiding voor de verschillende akten Gymnastiek. — 95 studenten slaagden voor diverse examens.

De 3e Paedagogische Week der R. K. Leergangen, welke in de week van 16 Augustus te Tilburg gehouden werd, is uitstekend geslaagd en telde ongeveer 600 deelnemers.

Bij de viering van het 25-jarig bestaan van het Canisius-College te Nijmegen kwamen bijna 400 oud-leerlingen samen. In die 25 jaren telde het College ongeveer 2500 leerlingen, van welke er 985 eindexamen Gymnasium, H. B. S. of Hoogere Handelschool aflegden.

16 Februari heeft Z. D. H. Monseigneur A. F. Diepen

plechtig ingezegend het St. Joris-College en het St. Maria-Lyceum te Eindhoven.

Door de Zusters der O. L. Vrouwe-stichting van Amersfoort is te Nijmegen geopend een Dames-studentenhuis „Stella Maris" aan den Burgemeëster-van-Schaeck-Mathonsingel 4.

Te Nijmegen begonnen de Zusters Ursulinen een Gymnasium voor Meisjes, terwijl aldaar de Zusters J. M. J. op Marienbosch een 4de en 5de klas H. B. S. toevoegden aan hare bekende U. L. O.-School.

VIII.

MISSIE-ACTIE.

De Helmondsche Missieweek van 15 tot 19 Augustus is een groot succes geweest. De Vicarii Apostolici Mgr. Dr. J. O. Smit (Noorwegen), Mgr. Steinmetz (Dahomey in Z.-A.) en Mgr. Schraven (China) gaven door hunne tegenwoordigheid blijken van belangstelling.

Mgr. Dr. G. Vesters, Apostolisch Vicaris van Rabaul (Australië), bezocht de Missie-tentoonstelling te Oss.

Het Gebedenverbond tot bekeering van Scandinavië en Finland kreeg weer een beduidende vermeerdering van leden, zoodat weldra het aantal tot 20.000 zal zijn gestegen.

De belangstelling in het Missiewerk bleek andermaal bij de verschillende tentoonstellingen, gehouden door de Missienaaikringen in ons Bisdom.

IX.

VARIA.

Het Ned. R. K. Huisvestingscomité werd gereorganiseerd en wijdt in de toekomst zijn zorgen aan het *Nederlandsche* kind. Mgr. A.-F. Diepen nam ontslag als Voorzitter, aanvaardde welwillend het eere-voorzitterschap hem aangeboden en benoemde den Hoogeerw. Heer Mgr. C. C. Prinsen, Kanunnik en Pastoor van „St Jacob" te 's Hertogenbosch, tot Voorzitter van genoemd comité.

12 Mei 1925 vertrok Z. D. H. Mgr. A. F. Diepen met groep I der Nederlandsche Jubilé-bedevaart naar Rome. Z. D. H. keerde over Weenen en Freiburg in zijne residentie terug. Te Weenen werd aan Z. D. H. een grootsche kinderhulde gebracht en ontving Monseigneur in het Aartsbisschoppelijk paleis van den Bondspresident van Oostenrijk het Grootkruis met de Ster der pas ingestelde onderscheiding van de Oostenrijksche Republiek.

Van 25—27 Augustus werd in de parochiekerk „St. Antonius" te Nijmegen (Groenestraat) een Eucharistisch Triduum voor zieken gegeven. Het is een buitengewoon succes geworden, want niet minder dan 175 zieken namen er aan deel.

In September bracht Z. D. H. Mgr. Dr M. Besson, Bisschop van Genève, Lausanne en Freiburg een gedeelte van het gebeente van den H. Petrus Canisius naar Nijmegen. In een kostbare reliekschrijn vervat, werd het in luisterrijken optocht naar de St. Canisiuskerk vervoerd, alwaar het door Mgr. J. Pompen, Vicaris Generaal, in ontvangst werd genomen, als vertegenwoordiger van Z. D. H. Mgr. Diepen, die door ziekte verhinderd was. De grootsche Canisiusfeesten werden bijgewoond door Hunne Eminenties Kardinaal Mercier, Kardinaal von Faulhaber en het Doorluchtig Nederlandsch Episcopaat.

9 Juli onderging Z. D. H. Mgr A. F. Diepen in het Groot Ziekengasthuis te 's Hertogenbosch een operatie. Moge door het aanhoudend gebed van alle Diocesanen tot de Zoete Lieve Vrouw van Den Bosch een volkomen herstel van krachten volgen, opdat Monseigneur nog vele jaren Zijn herderlijk bestuur kunne uitoefenen.

B.

Het Gesticht „Reinier van Arkel" te 's-Hertogenbosch, het oudste krankzinnigengesticht in Nederland

door

H. VAN ROOIJ.

V. Financiën.

A. Van de vroegste tijden tot 1506.

In den loop dezer verhandeling hebben wij geschreven, dat de rekeningen van het gesticht van de oprichting af tot 1469 ontbreken. Nu is ons gebleken, dat in de kluis van het bestuur der Godshuizen eene rekening berust van Henrick van Arkel als executeur-testamentair van Reinier van Arkel, loopende van af zijn sterfdag, zijnde 19 November 1439, tot en met 1 December 1445. In het vervolg kunnen wij dus ook deze rekening — bestaande uit een perkamenten rol, lang 6.96 M. en breed $17^1/_2$ cM. — die nog onbekende gegevens bevat, benutten en bovendien hetgeen wij reeds schreven hier en daar nog wat aanvullen.

Het opschrift der rekening luidt:

Dits die rekeninge Henric van Arkel als executoers des testaments ende vyterste wille wilneer Reyners van Arkel doen hij leefde sijns bruerders gemaect ende gedeputeert bij den selven Reyners van Arkel om te exequeteeren sijn testament ende sijn vyterste wille om te fundeeren 1 gasthuyse der sinlosen menschen daer in men arme sinlose menschen ten ewegen dagen ontfangen ende gehouden soude na inhalt der voirs. testaments. Ende oec als momber gemaect CCC guldenpeters in erflicker renten off gueden tot behoeff Lys-

bette, natuurlicke dochter wilneer Reyners voirs. alsoe lange sij leven sal ende als sij van leve ter doot comen sal, sijn aent voirs. gasthuys ende den armen sinlosen menschen in den selven gasthuyse ten tijde wesende te comene ende te verstervene. Van al dat die voirs. Henric ontfangen ende weder uytgegeven heeft van wegen des voirs. gasthuys ende der armer sinlose menschen in den selven gasthuys ten wesende sijnder den XIX^te^ dach in November off daer ontrent int jair Ons Heeren M IIIIC XXXIX doen wilneer Reyners voirs. aflivich worden was tot opten yersten dach van December int jair Ons Heeren M IIIIC XLV.

Nadat hierna, behalve eene opgave der muntwaarde, nog wordt medegedeeld, dat Reinier van Arkel al zijne goederen „ruerlic ende onruerlic, erflic ende haeflic," benevens al hetgeen men hem nog schuldig was gebleven, heeft opgedragen aan zijne executoren: Henrick van Arkel, Jan Millinc „doen ter tijt levende ende nu aflivich," Simoen die Bever, Goessen Brentens [1]) en Jan Egenssoen, den zeemledermaker, om daarmede te stichten een gasthuis, zooals in het testament, verleden voor notaris Jan Jans van Dommelen, anders genaamd Meerskens [2]) is beschreven, vangt de rekening aan, die is ingedeeld in 11 hoofdstukken van ontvang en 7 van uitgaaf. Als totale ontvangst is aangegeven 2107 Arnoldusgulden, 13 cromsterten en 2 plakken; als totale uitgaaf 2111 Arnoldusgulden, 7 cromsterten en 6 plakken.

Onder den ontvang komt voor:

a. 1272 Arn.gld. 13 cr. en 1 pl. wegens schuldig gebleven gelden aan den stichter, zoo van gekochte leengoederen en geleend geld als van achterstallige roggepachten, geldrente en landhuur;

b. 50 Arn.gld. en 21 pl. wegens aan de krankzinnigen toebehoorende geldrenten; [3])

[1]) Zijn naam komt evenals die van Jan Millinc als executeur in de stichtingsakte van 26 Nov. 1442 niet voor, zoodat hij vóór dien datum ook schijnt overleden te zijn.

[2]) Hij ontving voor het maken van dit testament 1 Petergulden.

[3]) Hieronder is wegens huur „des vorsten huyse der sinlosen" van $1^1/_2$ jaar $11^1/_2$ Arnoldusgulden begrepen.

c. 26 Arn.gld. wegens aan de krankzinnigen toebehoorende roggepachten;

d. 308 Peters en 1 stuiver, wegens „erfgueden, die de sinlose menschen toebehoerden, mids coep, ghyft off besetsel ende die weder vercoft sijn tot behoeff Lysbette, natuurlicke dochter wilneer Reyners van Arkel, die wederom aen die arme sinlose menschen na hoerre doot comen ende versterven," waarvoor de stichter in zijn testament 300 Peters had bestemd. [1])

e. 131 Arn.gld. en $2^1/_2$ cr. wegens liefdegiften, o. a. afkomstig: van Elisabeth, weduwe van Elyas van den Wiel 25 Arn.gulden; van „eenre vrouw geheyte Agnees, dat sy niet en woude dat yemont wyst" 14 Arn.gulden; van Agnees, weduwe van Goyaerts van den Broeck 3 Peters; van Henric Berwout van wege het testament van zijn huisvrouw 1 Wilh. schild; van Andries Bruynen van wege het testament van Willem van Haren, anders genaamd Willem

---

[1]) Deze erfrogge enz. bestonden in·

1. een maalder erfrogge, gevestigd op goederen van wijlen Philips Coenen en Christynen, zijn huisvrouw, die de zinneloozen waren aangekomen bij testament van Reinier van Arkel;
2. een bunder land gelegen in de parochie van Schijndel in „Backshoeve", die de zinneloozen voor 1/3 gedeelte om „Godswille ende in gerechte almoessen' waren geschonken door Elisabeth, weduwe van Johannes Colen, en voor het overige gedeelte bij aankoop verkregen van Mathias van Gerwen,
3 twee lopense rogland, gelegen in de parochie van Schijndel „aen Delscot, geheyte die Coelsche Brake metten houtwas daerop staende", de zinneloozen om Godswil geschonken door Elisabeth, de weduwe van Johannes Colen;
4. een mud erfrogge, gevestigd op goederen, gelegen in de parochie van Gestel bij Oisterwijk, indertijd door Reinier van Arkel ten behoeve der zinneloozen aangekocht van Everit Millinc en diens zwager Henrick van Nijensteijn, ridder,
5 drie oude schilden en een vierde deel van een ouden schild, gevestigd op het voor de zinneloozen aangekochte huis, welke renten Henrick van Arkel voor de zinneloozen had aangekocht van de „Heeren van der Hemelsche Poerten";
6 negen pond payements, waarvan 4 pond gevestigd was op goederen van Claes Lybrechtssoen „aen den Born" bij de erven van wijlen den Heer Heymerix van Velden, priester, gelegen in de parochie van Schijndel, en de overige ponden waren gevestigd op goederen van wijlen Jan Goedewerts, nu Jan Spollaerts aldaar „aen die Voert byt hecken", den zinneloozen aangekomen by koop van Elisabeth, weduwe van Johannes Colen.

korenkooper, zijn neef, 1 Rijnsgulden; van Rademaker op den Vughterendijk 1 Peter; van de zuster van een „greelmaker" op den Vughterendijk bij „Pickenpoert" 1 Peter; van Beatrys van Hermalen op den Windmolenberg 2 Arn. gulden; van Oeden van Gheel en Gertruyt van den Hoevel, begijnen op het groote Begijnhof en van Jan Egenssoen „totter timmeringe" 1 Postul. gulden en 1 Philipsstuiver; van een begijn 1 Postul. gulden; van de vrouw van Willem Willegeman 2 Arn.gulden; van Symoen die Bever „dat hem bevolen was om gode te geven" 24 cr.; van Jan Andriessoen „die over die Molenbrugge doot viel" van wege zijn testament 1 Arn.gulden; van Jan van Orthen en zijn vrouw op het Hinthamereinde 1 Arn.gulden; van de vrouw van Pouwels Scilders 1 Arn.gulden; van wege het testament van Corstine, huisvrouw van Philips Coenen 1 Arn. gulden; van vrouwe Margriet van Nijensteijn en Jan Millinc, samen 1 Arn.gulden, 11 cr. en 2 pl.; van Jan Hels en Dirc Loekeman „met huere geselle als vuermeesteren van den Hinthamereinde" $^1/_2$ Arn.gulden, 6 cr. en 2 pl.; van Melis Speciers een zilveren nap en een zilveren lepel, verkocht aan Pelgrim van Driel, goudsmid, voor $22^1/_2$ Arn.gulden; van de vrouw van van Hees 55 ellen linnen lakens, verkocht voor 11 Arn.gulden; van Jan Wolphaerts, Gysbrecht van den Broeck, Elisabeth, weduwe van Jan Colen, en van drie andere niet met name genoemde personen, zeven bedden, waarvan er vier zijn verkocht voor $26^1/_2$ Arn.gulden; (Dander 3 bedden sijn daer gebleven in den huyse totter armer sinloser behoeff); van Jan van der Oetheren twee sester en van Jan Monix en Elisabeth van der Masen, ieder 1 sester rogge, verkocht voor 24 cr.

f. 42 Arn.gld. en 10 cr., wegens diverse ontvangsten, als schenkingen door familieleden van opgenomen patiënten; ontvangsten uit collecten langs de huizen, alsmede van verkocht spek en tonnen.

In de rekening van uitgaaf komt voor:

a. 932 Arn.gld. en 13 cr. wegens de door Reinier van

Arkel in zijn testament gelegateerde gelden; [1])

b. 577 Arn.gld. 4 cr. en 1 pl. wegens aankoop van een huis op het Hinthamereinde met toebehooren „tot der armer sinloser menschen behoeff;". aankoop van land, roggepachten en geldrenten, alsmede van aflossing van 22 schellingen payements, die op het voornoemde huis gevestigd waren; [2])

c. 15 Arn.gld. 8 cr. en $4^1/_2$ pl. wegens gemaakte kosten

---

[1]) Deze som was als volgt verdeeld:
Der fabriken St. Lambrechts te Luydic, 1 cr.
Der fabryken ons Vrouwen ende St. Jans ten Bosch, 1 Peter en 3 pond wass.
Der capellen van St. Jacops opten Wijnmolenberch, 8 Peters.
St. Kathelinen gulde, 3 pond wass.
St. Berbelen gulde, 3 pond wass.
Den convent van den Bernaerdyten tot Hoesden om ons Vrouwen croen aldair mede gesiert te werdene, 10 gulden Peters.
Den convent van den Carthusen tot St. Geertudenberge, 3 Peters.
Den convent van den Regulieren tot Kerssendonck, 2 Peters.
Den susteren van Penitencien van St Dominicanen oerde ten Bosch op den auden huls, 10 Peters.
Den susteren van St. Marie Magdalena ten Bosch in die Peperstrate, 4 Peters.
Suster Heylwigen der clusennersen opten groeten begynhof, 2 Peters.
Suster Glorien van der dorder oirden van St Franciscus opten Papenhuls, 1 Arnoldus gulden.
Suster Mechtelt der cluysenersen tot Vlymen, 1 Arn gld.
Suster Lysbeth van Hoesden die aude wonende opten Ulenborch, 1 Arn. gld.
Der clusenerssen in de cluysen tot Orthen, 1 Arn gld.
Geertruden Mesmekers der begine in der groete informerien opten groeten begynhof, 1 Peter.
Lysbetten Jan Oedensoens suster opten groeten begynhof, 1 Peter.
Geertruden Corstken hoeren nift, 1 Peter.
Brueder Franss van der dorde d'oerden St. Franciscus ten Boegaerden, 1 Arn. gulden.
Jannen van Rode, den tymerman, 5 Arn. gld.
Geertruden, sinen wive, 4 Arn. gld.
Heynricken van Arkel, sinen brueder, voir scout die men hem sculdich was, 139 Peters.
Lysbetten der natuurlicke dochter wilnere Reyners van Arkel om by Heynrike voirs. in erfgueden beleegt te werdene, daerinne Lysbeth hoer lyftocht besitten sal, alsoe lange als sy leefft, ende als sy van leve ter doet comen, weer aent gasthuyse der armer sinloser lude te versterven ende aen te comene, erflic, 300 Peters.
Ook had hij nog aan zijn dochter vermaakt een erfcijns van 8 pond en 15 sch. payements, gevestigd op een kamp toebehoorende aan Mr. Gerit van Vladeracken en Peter van den Arennest, zijn zwager, welke cijns na haar overlijden moest komen aan Everit van Arkel.

[2]) Na deze aflossing bleven nog 5 geldrenten op dit pand gevestigd.

voor het uitmaken van schepenbrieven, instrumenten en andere authentieke bescheiden;

d. 451 Arn.gld. 10 cr. en 7 pl. wegens aankoop van bouwmaterialen en arbeidsloonen;

e. 61 Arn.gld. $14^1/_2$ cr. en $1^1/_2$ pl. wegens op de eigendommen der stichting gevestigde cijnzen en een garstpacht;

f. 72 Arn.gld. en $1^1/_2$ cr., wegens diverse uitgaven als aankoop van een ezel [1]), hooi, „graus lakens tot clederen," slaaplakens, varkens, boekweit en rogge „tot papmeel" en brandstoffen. Verder voor betaalde loonen aan den knecht „die den ezel lyet", voor het maken van kleedingstukken, het opstellen en schrijven der rekening, benevens hetgeen is gegeven aan „Helwych Pouwels, die in der armer sinloser menschen huys woent ende hen bewaert bij bevele der executoren, omdat sij den armen daermede coepen souden tgheen dat hen noet were ende sij meest behoefde."

Bij het sluiten der rekening stond nog wegens achterstallige posten open 12 Arn.gld. en $14^1/_2$ cr.

Reinier van Arkel had voor het te stichten huis een bedrag van bijna 670 Petergulden benevens anderhalf mud rogge 's jaars geschonken.

Uit deze rekening kunnen wij — in tegenstelling met de oprichtingsakte — tevens vaststellen over welke vaste middelen de eerste gestichtsbestuurders de beschikking hadden. Deze bestonden in 7 geldrenten, groot in totaal 19 pond en 13 schellingen payements en 4 roggepachten, groot 3 mudden en een halven sester. Daarbij had het gesticht nog in eigendom een akker land gelegen in de parochie van Boxtel in de Dingbank van Liempde te Casteren op Savendonk, genaamd „die Zeepecker," welk land voor 2 sester rogge 's jaars was verhuurd. [2]) Bovendien kon men nog op eenige buitengewone ontvangsten rekenen. Voormelde erfrenten, erfpachten en land, vertegenwoordigende ongeveer een kapitaal van 270

[1]) „Brueder Jan Colman getogen op den cant van Henegouwen ende aldair gecoft in een cloester tot behoeff der arme sinlosen een ezel voir VI gulden".

[2]) Op dit land drukte een garstpacht van 1 lopense.

Peters met een jaarlijksche opbrengst van 12 Peters en 23 cromsterten, had het gesticht bijna uitsluitend aan de milddadigheid van vrome christenen te danken. Deze weldoeners waren: Tyelman, de zoon van wijlen Johannes Pykenet, echtgenoot van Hylle, de dochter van wijlen Goyarts van Oyen; een vrouw „opten Dungen geheyte Ott"; Mr. Gerrit Hoernken(s) en juffrouw Katelyn Hoernken(s); Everit Millinc en zijn mede-erfgenamen van wijlen Wouters van Arkel, te weten: Henric van Nijensteijn, ridder, Rutger van Gemonde, Jan die Bruyn, Arnt. Stamelaert van den Kelre Maessoen en Goessen die Wuest; de echtgenoote van Henric Bosberch en haar zwager Gerrit Pelgerym; Gerrit die ridder van Vught; „Ryck in die Cluyt;" Broeder Jan Colman van de Derde Orde van St. Franciscus; Arnt Heymen; Jan Hels en zijn zwager Gerrit van Beers. Twee opgenomen patiënten hadden $4^1/_2$ pond payements en 7 sester rogge ingebracht. Ook zien wij nog, dat Henric Geraert des Abtssoensoen bij testament verleden voor den kapelaan-notaris Peter Mollenaer, na overlijden zijner echtgenoote Hadewich, 2 mudden erfrogge, en Nicolaas Schreynmaker in zijn testament verleden voor notaris Daniël van den Steynacker, na overlijden zijner huisvrouw Beatrys, 18 sester erfrogge aan de zinneloozen hadden geschonken.

De bezittingen van het gesticht waren in 1442 te stellen op ongeveer 590 Peters; de schulden op ongeveer 130 Peters.

Mr. J. H. van Heurn deelt in zijn onuitgegeven handschrift, berustend in de bibliotheek van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, mede, dat de inkomsten, waarover het gesticht bij de oprichting de beschikking had, niet meer dan f 300.— bedroegen. [1]) Deze mededeeling moet, zooals hiervoor blijkt, op eene vergissing berusten. Een zoodanige vaste inkomst werd eerst in de 16e eeuw bereikt. Wij vermoeden, dat hij de 300 Petergulden, zijnde de waarde der erfcijnzen, enz., waarmede het gesticht

[1]) Zie *Voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch,* Deel III, p. 97.

na overlijden van de dochter van den stichter zou worden begiftigd, voor „inkomen" heeft aangezien. In welk jaar het gestichtsbestuur hierover de beschikking kreeg is, wegens het ontbreken van voldoende gegevens, niet te zeggen; dit moet evenwel vóór 1469 zijn geweest.

Uit de oprichtingsakte van 1442 blijkt, dat het gesticht reeds vóór de goedkeuring door de Stadsregeering en den Schout in gebruik was genomen: „dair die arme synloes menschen in liggen en liggen sullen". Wie deze eerste patiënten waren vernemen wij uit de rekening van 1439/1445 n.l. Vranken, de zoon van Lambrecht van den Yevelaer, Peter van Hynen en Peter van Vucht [1]). Of het vaste gestichtsinkomen toen al toereikend was om in hun onderhoud te kunnen voorzien, is moeilijk te beoordeelen. De geregelde collecten evenwel, die voor hen werden gehouden, wekken het vermoeden dat zulks niet het geval was. Wij zien o.a. genoteerd staan:

van dat in eenre beden om die stat gegadert was ter armer sinloser behoeff, 14 gulden;
van Gerit of Eelken, die ridder, Peters vader van Vucht, dat hij Henricken, rectoir voirs overgaff die hij opgeboert hadde van der armer sinlosen almoessen, 3 gulden en een $^1/_2$ cr.;
van des ezels busse 2 jaer lanc synt dat Gerit of Eelken, die ridder, den buydel lyet, elc jaer 3 gulden, maken 6 gulden.
van dat men gevonden heeft in den stoc genegelt aen Peters camer van Vucht, omtrent 3 gulden.

Laten wij uit de eerstvolgende bewaard gebleven gestichtsrekening, loopende van St. Andriesdag (30 November) 1469 tot St. Andriesdag 1470 nu eens zien, hoe het toen met den financiëelen toestand van het gesticht gesteld was.

Als totale ontvang is aangegeven 121 Peters, 1 stuiver en 5 plakken. De totale uitgaaf hebben wij, wegens het ontbreken van enkele bladen, waaronder het slotblad, kunnen berekenen op 153 Peters, $7^1/_2$ stuiver en 5 plakken [2]). De

[1]) Vermoedelijk behoorde Heylke Vincken en Geertruyde van Goerle ook tot de patienten, maar dit is niet met zekerheid te zeggen.

[2]) Daar wij in de volgende rekening vonden aangeteekend, dat het gesticht aan den vorigen regent 32 Peters en $6^1/_2$ st was schuldig gebleven, was het mogelijk de totale uitgaaf en het totaal van een onvolledig hoofdstuk te berekenen.

„werkelijke" ontvangst bedroeg 99 Peters, $10^1/_2$ st. en $9^1/_2$ pl. Hieronder bevindt zich een bedrag van 43 Peters, $8^1/_2$ st. en 9 pl. aan buitengewone ontvangsten o. a. van verkochte linnen lakens, opbrengst van een ossenhuid en van een liefdadige gift van Wouter van den Dycken te Oirschot. De „werkelijke" uitgaaf daarentegen had 131 Peters, 17 st. en $9^1/_2$ pl. bedragen, waarvan 58 Peters, $1^1/_2$ st. en een halve plak was aangewend tot vernieuwing van het gesticht. De 7 geldrenten en 4 roggepachten, waarover men in 1442 de vaste beschikking had, waren toen resp. gestegen tot 34 en 25; deze geldrenten in totaal groot 122 pond, $18^1/_2$ sch. en 6 d. brachten jaarlijks 47 Peters, 16 st. en $9^1/_2$ pl. op, terwijl de jaarlijksche ontvangst der roggepachten, beloopende in totaal 16 mudden, 7 sester en 1 lopense, 32 Peters en $17^1/_2$ st. bedroeg. Voorts had het gesticht nog een stuk land bij den Bazeldonkschen dijk gelegen in eigendom, dat voor 2 Peters per jaar werd verhuurd. Het gezamenlijke vaste inkomen bedroeg alzoo 82 Peters, $15^1/_2$ st. en $9^1/_2$ pl. De gezamenlijke vaste uitgaven waren te stellen op 73 Peters, $15^1/_2$ st. en 9 pl. Er bestond dus evenwicht tusschen ontvangst en uitgaaf. Het nadeelige saldo van 32 Peters en $6^1/_2$ st. was dan ook uitsluitend te wijten aan het niet op tijd betalen der renten en pachten, hetgeen eene som van 21 Peters, $7^1/_2$ st. en 5 pl., uitmaakte, en wegens de vernieuwingen die moesten plaats vinden.

Aan de hand van deze rekening hebben wij getracht om het kapitaal van het gesticht globaal te berekenen met het volgende resultaat:

BEZITTINGEN.

a. Gebouw met terreinen [1]) . . . . . f 358 Peters.
b. Geldrenten: 122 pond, $18^1/_2$ sch. en 6 d. [2])
rond . . . . . f 866 id.

[1]) Het gebouw enz. hebben wij op de aanschaffingswaarde plus vernieuwingskosten gesteld. Het is n.l. niet te beoordeelen, of er appreciatie of depreciatie heeft plaats gehad.
[2]) Berekend naar marktwaarde.

c. Roggepachten: 16 mud, 7 sester en 1 lopense [1]) rond	f	566	Peters.
d. Land [2])	f	120	id.
e. Meubilair, linnengoed, vee, hooi, enz. enz. [3])	f	50	id.
f. Debiteuren [4]) rond	f	21	id.
	f	1981	Peters.

SCHULDEN.

a. Crediteuren [5]) rond	f	8	Peters.
b. Nadeelig slot, rond	f	32	id.
		40	Peters.
Kapitaal	f	1941	Peters.

Waar het gesticht is opgericht met een stamkapitaal van ongeveer 460 Peters, is in een tijdvak van 27 jaren een kapitaalaccrès te constateeren van rond 1481 Peters. Deze kapitaalsvermeerdering vereischt o. i. eenige toelichting. Wie de geschiedenis van 's-Hertogenbosch vóór de Protestantsche overheersching raadpleegt, staat vol bewondering voor den liefdadigheidszin der Bosschenaren. Niet alleen vermeldt zij de stichting van vele instellingen van liefdadigheid, inrichtingen van onderwijs en kloosters, wier bewoners zich grootendeels de beoefening der liefdadigheid ten doel stelden, maar zij getuigt ook, dat het hart van den vromen christen zich kenmerkte door offervaardigheid, vooral daar, waar het gold het lijden van ongelukkige evenmenschen te verzachten. Hoe gaarne betaalde iemand, die met weldaden naar ziel en lichaam werd begunstigd, den tol van wedervergelding in den vorm van geld en goed. Was men bijvoorbeeld van een ernstige ziekte hersteld of had men eene gunst verkregen,

[1]) Berekend naar marktwaarde.
[2]) Dit land werd in 1472 verkocht voor 108 Rijnsgulden.
[3]) Geschat.
[4]) Achterstallige renten en pachten.
[5]) Enkele kleine renten, die op het gesticht gevestigd waren naar marktwaarde.

uit dankbaarheid werd men bewogen om daarvoor eenig liefdewerk te verrichten. Dezen nu stonden aan eene liefdadige instelling een stuk land, een erfcijns of een erfpacht af, anderen gaven geschenken in geld of in natura. Deze liefdadigheidszin nu en ook het zuinig beheer der gestichtsbestuurders hebben zeer veel bijgedragen tot de hiervoorgenoemde kapitaalsvermeerdering.

Tot 30 Nov. 1472 doen zich verder nadeelige sloten voor. De gestichtsrekening van 1471/2 geeft in verhouding tot vroegere en latere dienstjaren wel een hooge ontvangst (215 Rijnsgulden en 9 pl.) en uitgaaf (215 Rijnsgulden, 17 st. en $9^1/_2$ pl.) aan, want tot 1488 wordt een zoodanige ontvangst en tot 1497 een dergelijke uitgaaf niet bereikt, maar dit groote ontvangstcijfer was niet het gevolg van vermeerdering van renten of pachten, maar was gelegen in het feit, dat het gestichtsbestuur in dat boekjaar het stukje land, gelegen aan den Bazeldonkschen dijk, had verkocht aan den huurder Jan Robbenszoon voor 108 Rijnsgulden, waarop als eerste termijn werd ontvangen 56 Rijnsgulden, terwijl Dirck Andrieszoon tevens een erfcijns aflostte met 53 Rijnsgulden en 4 st. Hiertegenover kocht het gestichtsbestuur voor 97 Rijnsgulden en $2^1/_2$ st. een erfcijns en een erfpacht, benevens een stuk land, gelegen te Hintham „in de gemeyne Vleydt."

Het voor- en nadeelig slot gaat voorts tot Kerstmis 1506 op en neer. Met uitzondering der rekeningen over de dienstjaren 1473/4, [1]) 1486/7, 1487/8 en 1495/6 [2]) leverde het tijdvak van 30 November 1472 tot Kerstmis 1506, 14 voordeelige en 16 nadeelige sloten op. [3])

Om nu verkeerde gevolgtrekkingen in verband met de voordeelige saldo's, die vooral in de 17e en 18e eeuw aanzienlijk waren, te voorkomen, willen wij eerst eens in korte trekken eenige mededeelingen doen ten aanzien van de wijze,

---

[1]) Ontbreken verschillende bladen.
[2]) Ontbreken.
[3]) Zie bijlage VII.

waarop de boekhouding van dit gesticht in vroegere eeuwen was ingericht.

De hoofdboeken van het gesticht bestonden in dien tijd uit een rentelegger en een rekening. De oudste rentelegger van het gesticht, die op het archief der Godshuizen aanwezig is en geheel op perkament geschreven is, dateert van het jaar 1505. Daarin werd elke vaste inkomst aan renten, cijnzen of pachten ingeschreven met vermelding van den naam van den vergelder, den verschijndag, grootte der rent of pacht en op welke goederen de rent enz. gevestigd was. Hoe men handelde bij het betalen van een rent of pacht lezen wij in een aanteekening vóór in den legger: „Dit boeck es vermaict te Corsmis anno XV^{C} vyff ende men sal die betalinge aenscryven te Corsmis vyff metter letteren A. ende zoe voirtaen van jaer te jaer tot dat den *a. b.* vuyt sal zyn." Met andere woorden, kwam een pachtplichtige zijn pacht in 1505 voldoen, dan werd onder de omschrijving der pacht een a. gezet, bij voldoening in 1506 een b. enz. Deze methode van afboeking werd omstreeks 1559 om „sekere duysternissen ende andere saicken wille, die men bevonden heeft in der betalinge der voirscreven renthen, chynzen oft pachten in den ouden boeck van jare tot jare voortsgestelt met letteren *a. b. c.*" enz. gewijzigd [1]) in dier voege, dat bij betaling van een rent of pacht het jaartal, waarin de rent enz. was vervallen werd aangeteekend, benevens den naam van den Regent van het gesticht, die het verschuldigde had ontvangen.

De gestichtbestuurders hielden verder van alle andere ontvangsten en alle uitgaven, op hun dienstjaar betrekking hebbend, aanteekening in een z.g. kladboek. Na afloop van den dienst werden deze kladaanteekeningen, alsmede de betaalde posten in den rentelegger voorkomende, door een klerk al naar gelang van zijn boekhoudkundige bekwaamheid in een rekening ingedeeld en overgeschreven. De gestichtsrekening van 1472/3 bestaat uit 41 beschreven pagina's ter grootte van 21 bij 30 cM.

[1]) Zie blz. 1, legger nr. 781 e. a.

Aan het hoofd dezer rekening vindt men eene vermelding van de namen der rekenplichtige Regenten van het gesticht, benevens het tijdvak, waarover hun beheer loopt. Ook is de muntwaarde aangegeven. Een en ander in dezer voege:

Rekeninge ende bewysinge van ons Arnt (van) Goch, Goyart Wytmery, Dirck Coelen ende Reymbout van Os gedaen als rentmeesteren van den gueden sunte Dinguens gasthuys toebehoerende, dat genoempt is tgasthuys der synloesen menschen in die Hyntamerstraet by sunte Jacopsstraet staende, van allet dat die voirscreven rentmeesteren van den voirscreven gueden ontfangen ende vutgegeven hebben, inne manieren hiernae verclaert, ingaende ende beghinnende op sunte Andriesdach des Apostels int jaer Ons Heeren XIIIIC-LXXII ende weder vutgaende opten selven dach int jaer Ons Heeren XIIIIC LXXIII excluys, welck gelt deser rekeninge gebracht ende gevalueert is inne munten van Rynsche guldens. Te weten den Rynsgulden voer XX stuvers, den Peter voer XVIII stuvers, den Arnoldusgulden voer XV cromsterten. Tpont payments voer VII stuver, den stuver voer XIII$^1/_2$ plack en den cromstert voer VIII placken gerekent. [1])

De rekening is verder ingedeeld in hoofdstukken. Alle posten van elk hoofdstuk waren bij elkander geteld, terwijl aan het einde van de hoofdstukken van ontvangst, het totaal der ontvangsten en aan het einde van de hoofdstukken van uitgaaf, het totaal bedrag der uitgaven is vermeld. Voorts komt op het einde der rekening nog een z.g. balans voor, die evenwel niets anders is dan een aftreksommetje van ontvangsten en uitgaven. Een recapitulatie treft men niet aan.

Het aantal hoofdstukken was niet altijd gelijk, evenmin hun volgorde. Een en ander hing, zooals wij reeds opmerkten, van het inzicht af van hem, die boek hield. In de wijze, waarop een klerk zijn rekening wilde inrichten, was hij geheel vrij; immers bindende voorschriften bestonden er niet. Bij

[1]) Tot en met Kerstmis 1669 zijn de rekeningen gesteld in ponden, schellingen, Petersgulden, Rynsgulden, Arnoldusgulden, cromsterten, stuivers, orten en plakken. Van laatstgenoemd jaar tot 1811 zijn de geldsommen uitgedrukt in guldens, stuivers en penningen. De taal, waarin de rekeningen zijn gesteld, is nederlandsch.

het optreden van een nieuwen boekhouder zien wij de gestichtsrekeningen dan ook telkens een anderen vorm aannemen. Bestond de rekening van 1472/3 bijv. uit 14 hoofdstukken van ontvang en 20 van uitgaaf, in die van 1483/4 was dit aantal resp. 5 en 1, terwijl die van 1511/2 maar 3 hoofdstukken van ontvang en 1 van uitgaaf bevatte. Een scheiding tusschen gewone en buitengewone ontvangsten en uitgaven werd niet gemaakt. Naar gelang de verantwoordelijke Regent van het gesticht meer of minder ontvangen of uitgegeven heeft en onverschillig of dit loopt over gewone of buitengewone ontvangsten en uitgaven, de rekening sluit altijd met een saldo ten laste van den rekenplichtigen Regent en ten bate van het gesticht of omgekeerd. Hieruit volgt aanstonds, dat, wanneer bijv. een vermogensbestanddeel van het gesticht is afgelost en de aflossingen in hetzelfde dienstjaar niet of niet in een gelijkwaardig bedrag wordt belegd, de Regent een des te grooter slot te zijnen laste houdt ter overbrenging op volgende rekening en dit slot overgebracht zijnde, van zelf weder begrepen wordt in- en deel uitmaakt van het slot dier rekening. De sloten der rekeningen kunnen dus alleen den maatstaf niet aangeven, waarnaar men kan beoordeelen of het gestichtsvermogen voor- of achteruit is gegaan; deze moeten in verband worden gebracht met aflossingen en geldbelegging, aan- en verkoop van eigendommen, enz. Op het einde der rekening van 1472/3 wordt dan ook geen melding gemaakt van voor- of achteruitgang, alleen vindt men de totale uitgaven van de totale ontvangsten afgetrokken. Zoo geeft o. a. het boekjaar 1670/1 een totale ontvangst van rond f 3928.— en een totale uitgaaf van rond f 2284.— aan. De zuivere opbrengst uit de bezittingen bedroeg evenwel ongeveer f 1656.— [1]), onder welk bedrag dan nog eene som van rond f 300.— begrepen is, wegens

[1]) Onder de totale ontvangst à f 3928 is n.l. begrepen: f 546, zijnde het slot der vorige rekening; f 1000 aan afgeloste renten; f 150 aan een legaat; f 36 aan verkochte goederen; f 38, zijnde de opbrengst van de offerbus, en f 502 wegens onderhoudsgelden van patiënten of in totaal f 2272.—.

ontvangsten van vorige diensten. In vermogen ging het gesticht toen bijna f 200.— vooruit [1]), terwijl het voordeelig saldo luidde f 1644.—. Het is bij dit systeem van boekhouden zeer goed mogelijk, dat de bestuurders van het gesticht een aanzienlijk slot ten bate van het gestichtsfonds hebben over te brengen op een volgende rekening, terwijl intusschen het fonds zijne uitgaven met de inkomsten niet heeft kunnen bestrijden, in vermogen verminderd is en alzoo een tekort ondergaat.

Welke belooning een klerk voor het maken der rekening enz. ontving, blijkt uit den volgenden post uit de rekening van 1472/3: „Den clerck van de rekeninghe te maken ende te scryven ende omme papier totten selven rekeninghe gebesicht, tsamen 1 Rynsgulden en 15 stuvers".

Of aan het voorschrift, om ieder jaar rekening en verantwoording te doen streng de hand werd gehouden, toont de navolgende typische aanteekening, achter in de rekening van 1485/6:

„Hyer ontbreeckt noch die rekeningh van 2 jaren van weghen Wouter Bot ende Wouter Bot ende heet noeyt gheen rekeningh ghedaen, die sou hyer thussen yn staen, tussen dees 2 yn dit boeck".

Daaronder leest men:

„Gy Wouter Bot schaempt U, dat ghy noeyt gheen rekeningh en hebt ghedaen."

Dat ook de manier, waarop van het beheer verantwoording werd gegeven, uiterst primitief moet zijn geweest, behoeft bij den toenmaligen stand der boekhoudkundige wetenschap geen verwondering te wekken en blijkt ook nog uit een post in de rekening van 1489/90: „Item noch heb ic Dirc Colen den sinlosenhus IX rynsgulden overghereict, die ic niet en weet of ic se my ontrekent heb of dat sy my toehoe-

[1]) Van de totale ontvangst moet n.l. worden afgetrokken het slot der vorige rekening ad f 546; de ontvangsten van vorige diensten à f 300; een bedrag van 1000 wegens afgeloste kapitalen en f 2284, zijnde de totale uitgaaf, welk bedrag weder moet worden verminderd met f 400 wegens eene geldbelegging.

ren. Hoeren sy my toe, soe gheef ic se den hus om gotswille."

De voornaamste bron van inkomsten voor het gesticht waren in dit tijdperk de erfcijnzen en erfpachten. Financiëelen steun vindt het gesticht voorts in verschillende liefdadige bijdragen, terwijl een bron van rechtswege toevloeide, namelijk de goederen en nalatenschappen van opgenomen patiënten [1]).

Een groot nadeel ondervond de stichting wegens achterstallige posten aan renten en pachten. Deze waren in verhouding tot het vaste gestichtsinkomen zeer groot. Bedroeg de vaste inkomst bijvoorbeeld in:

1470/1 aan renten: 44 Rg. en 1 st. en aan rogge: 16 mud, 7 sester en 1 lopense;

1472/3 aan renten: 43 Rg. 14 st. en $1^1/_2$ pl. en aan rogge: 18 mud, 2 sester en 1 lopense;

de achterstand daarentegen beliep in:

1470/1 aan renten: 16 Rg. en 15 st. en aan rogge: 12 mud en 7 sester;

1472/3 aan renten: 27 Rg. 2 st. en 9 pl. en aan rogge: 17 mud en 6 sester.

Vorderingen, die meer dan 5 jaren onbetaald waren gebleven, waren geen zeldzaamheid. [2]) Het gestichtsbestuur was blijkbaar zóó overtuigd van de oninbaarheid van verschillende dubieuse posten, dat het, blijkens de gestichtsrekening van 1484/5, daarvan in geen vier jaren meer rekening en verantwoording had gedaan. Vele dezer kwade posten werden dan ook afgelegd: „omdat de onderpanden niet goetgenoch en waeren," en de aflossingssom, voorzooverre die niet tot delging van schuld moest worden aangewend, op eene betere wijze belegd. [3]) Voor eene beoordeeling van dit

---

[1]) De nalatenschappen, in totaal zes, bestonden in een erfcijns van $4^1/_2$ pond payements; 7 sester erfrogge; 13 lopense rogland; een bedrag van f 30.15 en twee huisjes. Een dezer huisjes werd in 1495 vermoedelijk om financieele redenen voor f 14.25 van de hand gedaan. Zie de rekeningen van 1439/1445, 1480/1, 1483/4, 1485/6 en 1494/5.

[2]) Gestichtsrekening van 1482/3.

[3]) Volgens de gestichtrekeningen van 1473/4 en 1482/3 bijv. werd van de afgeloste som ad f 60.80 niets, in 1488/9 van een afgeloste som ad f 86 slechts f 42 belegd. Zie ook de rekeningen van 1485/6, 1499/1500 en 1500/1.

financiëel beleid van het gestichtsbestuur mag o.i. niet zonder opmerking blijven, dat het innen der cijnzen, enz. vaak met zeer groote moeilijkheden en kosten gepaard ging. Meerdere malen zien wij dan ook in de rekeningen geld uitgetrokken, z.g. „teergeld" voor het innen van achterstallige cijnzen en pachten in de verschillende plaatsen van de voormalige Meierij van 's Hertogenbosch voor den knecht van het gesticht, die soms ook vergezeld was van poorters. Ook trokken er nu en dan de Regenten van het gesticht zelf op uit om de achterstallige gelden binnen te krijgen. Daarbij kwam nog, dat in 1474 meerdere patiënten in het gesticht waren opgenomen, waardoor de onderhoudskosten uit den aard der zaak aanzienlijk stegen, zóó zelfs, dat deze de financiëele krachten der stichting te boven gingen en de Regenten den ondergang van het gesticht tegemoet zagen. Daarom wendden zij zich in dat jaar met een uitvoerig request tot de Stadsregeering met verzoek in het getal der opgenomen en op te nemen patiënten eene regeling te maken. Wat het Stedelijk Bestuur hierop besloot, hebben wij reeds in een vorig hoofdstuk behandeld.

Dat men — ondanks de vaste renten en pachten, waarmede het gesticht in deze periode nog werd begiftigd — leefde van de hand in den tand en de Regenten moeilijke tijden hadden door te maken, getuigen nog de gestichtsrekeningen. Voor een deel moest n.l. in het onderhoud der krankzinnigen nog worden voorzien door liefdadige bijdragen der Bosschenaren. In 1484 wordt voor dit doel nog een ezel aangekocht: „Item voer een ezel, dair men mede langhs die stat voer der goeder luyden doeren om God ghaet bidden als dat gewoenlick is, 3 Rynsgulden en $2^1/_2$ stuver". Hoe dikwijls men met den ezel de aalmoezen ging ophalen, is niet bekend; evenmin of dit geschiedde naar gelang der behoefte of op geregelde tijden. Dit gebruik schijnt echter in den loop der tijden een vasteren vorm te hebben aangenomen, want in de 16e eeuw is het nog niet afgeschaft.

De belegging van kapitalen van het gesticht geschiedde in

deze periode meerendeels in erfcijnzen en erfpachten; ook treffen wij nu en dan grondbezit aan, o. a. in 1466, 1472, 1480, 1486, 1487 en 1489 was het gesticht land aangekomen, liggende te Hintham „in de gemeyne Vleijrdt"; in 1479 te Den Dungen „opten Nyevelair" en in 1484 onder „Herlair". In 1472, 1489 en 1506 werd evenwel weder land verkocht, gelegen bij den Bazeldonkschen dijk, onder „Herlair" en tegenover de Clarastraat te 's-Hertogenbosch.

De gestichtsrekening van 1502/3 vermeldt voor het eerst twee posten wegens ontvangst van huishuur.

Het systeem van boekhouden, dat nu en dan werd gevolgd, maakt het hoogst moeilijk den juisten toestand der bezittingen na te gaan. Wij ontmoeten in dit tijdvak 30 posten wegens aflossing en verkoop van erfcijnzen, erfpachten en land, waarvoor eene gezamenlijke som van rond 867 Rijnsgulden werd ontvangen, doch daartegenover staan 27 beleggingen ten bedrage van rond 796 Rijnsgulden, terwijl de Regenten in 1471 daarenboven nog een op het gesticht gevestigde cijns aflosten. Veilig kan men aannemen, dat de vele en voor dien tijd soms groote nadeelige sloten meerendeels het gevolg waren van het niet stipt op den verschijndag betalen der verschuldigde renten enz. In het tegenovergestelde geval zou het gesticht zich o. i. hebben kunnen bedruipen, maar meer ook niet.

De gezamenlijke saldo's van ontvangst en uitgaaf bedroegen in het tijdperk van 1469/1506 resp. f 4896 en f 4873. [1])

Het besluit van de Stadsregeering d.d. 18 Aug. 1474 was voor de financiëele ontwikkeling van het gesticht zeer gunstig. Door het steeds verminderen van de onderhoudskosten tengevolge van het afsterven der prodeanen van 9 op 6 en het zuinig beheer der Regenten, ging het gesticht een bloeiend financiëel tijdperk tegemoet.

Hiervoor hebben wij de begunstigers voor het welslagen der stichting met name genoemd. Wij sluiten dit overzicht

[1]) De rekeningen over de boekjaren 1474/5, 1486/8 en 1495/6 zijn hieronder niet begrepen.

met ook die personen te vermelden, die in den loop van dit tijdvak het gesticht met vaste renten enz. hebben begiftigd, opdat ook de nagedachtenis dezer weldoeners der lijdende menschheid in eere blijve. [1]) Peter van den Haseldonk te Hintham; Postuluna, weduwe van wijlen Goeswinus van Campen te 's Hertogenbosch; Zebert, de zoon van wijlen Rombout Gerardszn. van Boxtel en Elisabeth zijn huisvrouw; Godefridus van den Merevenne Godefriduszoon te 's Hertogenbosch; Arnoldus, zoon van wijlen Johannes Syeleer te 's Hertogenbosch; Wilhelmus Haertscheen, alias Pels te 's Hertogenbosch; Theodericus van Orten in leven kanunnik van de kerk van den H. Martinus te Luik en van St. Jan Evangelist te 's Hertogenbosch; Ghyselbertus Ghysselen, Raadsheer en burger der stad van 's Hertogenbosch; Hilla, de dochter van Aert van den Bolst; Elisabeth, de dochter van Rutger van den Tangeryt, weduwe van Jan van Os; Geertruda Wals; Jan van Beerze; Stem; Ant. Berwout; Jonkvrouw van Eyck, weduwe van Claes Spierincx; Thonis Crabben; Jan van Erpe; Hendrick Jordaens Monix; Claes Egberts; Juffrouw Monix; Ariaen van Capellen en Gerrit van Achel.

B. **Van 1507 tot en met 1685.**

De inkomst van het gesticht verbeterde in deze periode steeds en de saldo's namen jaarlijks toe. Gaf de gestichtsrekening van 1506/7 eene ontvangst aan van rond f 127.—, in 1551, 1605, 1660 en 1664 zien wij respectievelijk de volgende bedragen genoteerd: f 870.—, f 1585.—, f 4871.— en f 5502.— [2]). Heeft het hooger verhuren der landerijen, de steeds grooter wordende som, wegens verpleeggeld van patiënten [3]), de vermeerdering der erfcijnzen en erfpachten zeer

---

[1]) Zie de gestichtsrekeningen, registers nrs. 780, 807a, 807b en 807c en de testamenten.

[2]) Zie bijlage VIII.

[3]) Verschillende patiënten waren ook opgenomen tegen afstand van een erfcijns, erfpacht, meubelen, enz. aan het gesticht.

zeker veel tot eene grootere ontvangst geleid, het valt niet te ontkennen, dat de bijna jaarlijks voorkomende buitengewone ontvangsten ten aanzien van aflossing van geldrenten en verkoop van eigendommen, alsmede schenkingen en inkoopsommen van lijders, nu en dan van zoodanigen aard waren, dat daardoor een zeer grooten invloed op de totale ontvangst werd uitgeoefend. Zoo was in dit tijdvak aan het gesticht afgelost, wegens geldrenten en roggepachten voor eene som van ongeveer f 30.500.—, terwijl het gestichtsbestuur had verkocht aan landerijen en enkele huisjes voor rond f 620.—. Daarenboven werd aan het gesticht in geld vermaakt voor rond f 1260.—, alzoo in totaal rond f 32.380.—. Daartegenover heeft men belegd voor ongeveer f 57.500.— en afgelost aan renten enz., die op eigendommen der stichting gevestigd waren, voor een bedrag van circa f 700.— of gezamenlijk rond f 58.200.— [1]).

Schenkingen van erfcijnzen en erfpachten aan het gesticht, alsmede van kleine bedragen in geld of giften in natura — waaronder verschillende van begunstigers, die „niet ghenoemt ende woude wesen" — komen in de gestichtsrekeningen voor. De dankbaarheid voor een geschonken erfcijns, enz. uit zich meer dan eens in de woorden: „wyens syelle Godt Almachtich in der ewycheyt wyl ontfermen ende alle degenen die sorchdragers syn der aermen", geschreven bij den betrokken post in den rentelegger [2]). Legaten van 25 tot 150 gulden vermaakten o. a. de volgende weldoeners aan het gesticht: in 1559 Henricken Janssoen van Weert; in 1586 Jenneken Verboesdonck; in 1594 Agnees, weduwe van wijlen Arndts die Bye; in 1605 Jeronimus Karckesonne; in 1624 Jan Cornelis en Catharina Henricx, huisvrouw van Jan Arntsz. van Horenbeeck; in 1630 Ambrosius van Wyck; in 1639 Johan Pelgrom; in 1641 Maryken Peeter Gielis; in 1655 Reynder Gast; in 1657 Jan Boudewyns van der Santvoirt en in 1667

[1]) De boekjaren 1512/4, 1671/2, 1672/3 en 1674/5 zijn hieronder niet begrepen.

[2]) Rentelegger Nr. 786, folio's 81, 175, e. a.

Maryken, weduwe van Gysberts Janss. van Diepenbeeck. Een gever van f 150 in 1671 is onbekend [1]).

Naast deze schenkingen ontmoeten wij in de gestichtsrekeningen voorts giften in den vorm van kleedingstukken, welke evenals die van overleden patiënten op een afslag werden gedaan en voor dien tijd een aardig sommetje opbrachten, o. a. in 1604 f 81.95 [2]). In 1645 schonk eene dienstbode van het gesticht „tot gebruyck van de innocenten twee nieuwe matrassen" [3]).

De verpleeggelden van de patiënten — hiervoor is van het laatste vierendeeljaars der 16e eeuw af een afzonderlijk hoofdstuk in de gestichtsrekeningen ingelascht — begonnen sedert laatstgenoemd tijdperk eene niet onaanzienlijke bron van inkomst voor het gesticht te vormen. In latere jaren zien wij deze ontvangsten, mede als gevolg van het heffen van hoogere verpleegprijzen en uitbreiding van de verblijfplaatsen der lijders, steeds toenemen. In 1580/1 bijvoorbeeld bedroegen deze: f 154.—; in 1588/9 f 306.—; in 1611/2 f 504.—; in 1629/30 f 560.—; in 1662/3 f 703.— en in 1667/8 f 869.— [4]).

Omstreeks de helft der 16e eeuw schijnt reeds een begin gemaakt te zijn om patiënten tegen een vastgestelde som voor hun leven in het gesticht op te nemen. Deze inkoopsommen waren lang niet gering. Zoo betaalde men in 1617 f 700.—; in 1652 f 1000.—; in 1664 f 2500.— en in 1666 en 1674 f 2000.— [5]). Het spoedig overlijden van ingekochte patiënten wierp nu en dan groote voordeelen af. Ook zien wij dat opname plaats had op lijfrenten.

Als eene nieuwe bron van inkomst voor het gesticht kon

---

[1]) Zie de gestichtsrekeningen van die jaren en rentelegger Nr. 783.

[2]) „Alsoo Peter Willem Adriaens desen huyse hadden gemaeckt zyne cleederen tot zyne lyve behoorende, hebben de meesteren die metten gemeynen affslach doen vercoopen ende opten iersten April 1604 daervan zuyver ontfanghen de somme van LXXXI gulden en XIX stuyvers."

[3]) Gestichtsrekening van 1644/5.

[4]) Het boekjaar loopt van Kerstmis tot Kerstmis.

[5]) Archief Godshuizen. Register Nr. 786, folio 288, nr. 788, folio's 334, 355 en 381v en gestichtsrekeningen van 1665/6 en 1673/4.

in het begin der 17e eeuw beschouwd worden de opbrengst van verkochte landbouwproducten uit den hof achter het gesticht gelegen. In het boekjaar 1605/6 brachten deze o. a. meer dan f 30.— op.

Het aantal der plichtvergetende vergelders nam in dit tijdvak een grooten omvang aan. Om betaling van de achterstallige renten te verkrijgen verleende o. a. Don Louis de Requesens in 1574 en Philips, Hertog van Brabant, twee jaren later op verzoek van de gestichtsbestuurders, brieven van executie [1]). In 1576 is een landsdeurwaarder het geheele jaar in dienst van het gesticht [2]). Akten van „ingebod en opwinding," alsmede vonnissen tegen de onwillige betalers kwamen dan ook veelvuldig voor. In het begin der 17e eeuw vinden wij voor de gerechtskosten een afzonderlijk hoofdstuk in de rekeningen ingeruimd, luidende: „Vuytgeven van costen van recht, schrijfgelt ende rolgelt" [3]). Posten als: „Voor velen ende verscheyden ingeboden te laten doen ten eynde betaelinghe te hebben voor dezen Goidtshuys, soo tot Boxtel, Oerschot, Vucht, Roosmalen, Schyndel, Heeswyck, Vechel, Oss, Geldrop, Gestel, ende meer anderen, betaelt 4 gulden en 16 stuyvers; ende van alle deselven te laten rollen, betaelt 7 stuyvers," treft men herhaaldelijk in de gestichtsrekeningen aan. Ook in latere jaren ging het met de betaling der cijnzen en pachten lang niet naar wensch. In 1642 verleende de Raad van Brabant op verzoek van het gestichtsbestuur weder een executoriaal tot invordering der achterstallige renten enz.[4]) Ondanks het krachtig optreden der gestichtsbestuurders bleven de achterstallige bedragen toch nog zeer omvangrijk, hetgeen een nauwkeurig onderzoek in een onwillekeurig daarvoor genomen rekening — 1666/7 — aantoont. Op Kerstmis 1667 stonden open:

---

[1]) Archief Godshuizen.
[2]) „Gegeven den XXX Sept. Staessen, deurwerder, voor synen dienst van tgheel jaar, IIII gulden."
[3]) Gestichtsrekeningen van 1604/5 t/m 1609/10 e. a.
[4]) Archief Godshuizen.

a. 14 posten aan renten en cijnzen binnen de stad in totaal uitmakende eene som van . . f 75.55;
b. 32 posten aan renten en cijnzen buiten de stad, gezamenlijk beloopende . . . . f 597.70;
c. 5 posten aan verpleeggelden in totaal bedragende . . . . . f 478.10.

Totaal f 1151.35

Daarenboven waren er nog 5 posten niet voldaan, wegens roggepachten binnen en buiten de stad, groot 6 mudden en 14 lopense.

Waaraan het groote achterstallige bedrag aan verpleeggelden te wijten was blijkt nog uit het navolgende request van het gestichtsbestuur uit het jaar 1666.

Aen myn Edel. ende Eerw. Heeren Scepenen deser stadt van sHertogenbossche.

Vertoonen met behoirlycke reverentie de Meesters ende Regenten van den Goidtshuys der Sinneloosen binnen deser stadt, hoe dat by resolutie van den 12 May 1661 by uw Ed. ende Eerw. Voirsaeten in offitio is goetgevonden ende verstaen, dat de Regenten van tvoirscreven Goidtshuys soude innemen ende ontfangen, een Waalschen jongen, genaempt Jean, simpel van verstant, sonder dat men heeft connen vernemen, waer denselven is gebooren en opgevoet, synde by deselve resolutie geordineert, dat yeder block daertoe jaerlycks soude contribueeren voor syn alimentatie 5 gulden 10 stuivers ende den block van de Merckt als den oudsten ende rycksten 6 gulden, samen maeckende 50 gulden, daerenboven het Geefhuys alle jaeren een mud rog, van welcke betaelinge geduerende den tyt, dat de voirscreven Jean daerinne is geweest over de vyff jaeren geleden, nyet en is ontfangen, wat moeyte ende devoires sy supplianten ende henne predeceseuren daertoe hebben gedaen, gevende haer telkemael voor antwoord, dat sy met haer armen ieder onder syn distrect genoch te doen hadden, daerby het voirscreven Goidtshuys grotelyck tecort is comende, daerinne wel behoirde versien te worden ende den Goidtshuys daeraff ontlast ende ontslagen.

Hierenboven soo is by myne Ed. ende Eerw. Heeren

Scepenen aen de Regenten des Goidtshuys voirscreven geordineert opten 17 December 1664, dat sy by provisie soude innemen Jan Ariens van Bercheyk, synde geen borgerssoon, maer vreempt, des soude by deselve Heeren gestelt worden soodanige ordre, dat het voirscreven Goidtshuys daerby geene scade comme te lyden, waernae den 24 December is geordineert, dat het Groot Gasthuys daertoe soude dragen een derde part ende het Geefhuys twee derde parten tot 100 gulden int jaer, daeraff den 4 December toecomende twee jaeren sullen wesen vervallen ende hoewel de Blockmeesteren voirscreven als oyck de Rentmeesteren voirscreven van het Groot Gasthuys ende Geefhuys hun nae de voirscreven ordonnantiën wel precieselyck hadden behooren te reguleeren ende de betaelinge te doen, soo hebben sy supplianten naer alle gedaene devoires, maningen ende interpellatiën tot egeene betaelinge connen geraecken.

Oirsaecke, waerom sy genootsaeckt geworden syn tselve aen uw Ed. ende Eerw. bekendt te maecken, oytmoedelyck biddende ende versueckende, dat deselve gelieve daerinne alsulcke ordre te stellen, dat het Goidtshuys voirscreven van donderhouden ende alimenteren der voirscreven persoonen werde betaelt ende daervan ontlast oft alsulcke middelen als deselve uw Ed. ende Eerw. tot dienst van den voirscreven Goidtshuys goet sullen vynden te behooren.

Behalve de posten wegens de achterstallige cijnzen en pachten, alsmede de wanbetaling der bedongen verplegingskosten, was er nog een andere factor, die de gestichtsfinanciën zwaar drukte. Nu en dan schijnen n.l. de Schepenen van 's-Hertogenbosch de bestuurders der inrichting te hebben gelast om patiënten gratis te onderhouden. Zoo lezen wij bijv. in de gestichtsrekening van 1666/7: „In de maent Januario 1667 hebben mijn Eerw. Heeren Scepenen gelast, dat men in het Goidtshuys soude innemen Hester Janssen Dolen, die men verclaerde binnen dese stadt geboren te syn, sonder dat tgoidshuys daeraff voor haer tractement sal genieten." Verder nog: „Den 20 July 1667 is Lysbet int goidtshuys gecomen door order van Heeren Scepenen, omdat sy een ingeboren poorteresse was, daerop appel gehouden met de auwe en nieuwe meesters, hebben moeten toestaan, sonder yts voor

de montcoste te genyten. Dyt voor memory." Ook een jaar later ontmoeten wij weder een dergelijk geval.[1])

Een tegenslag voor het gesticht was ook een verloren proces in 1669 tegen Evert Andriessen van Berlicum over een jaarlijksche rent van f 2.50, waarvan de proceskosten het gesticht op f 358.50 kwamen te staan.[2])

Andere dan stadsbelasting had het gesticht nimmer betaald. Bij de overgave der stad in 1629 is hierin eene verandering gekomen. Niettegenstaande de Schepenen van 's-Hertogenbosch op 24 December 1629 hadden verklaard, dat zij: „het huys van de arme sinneloose menschen kennen en houden voor een armhuys ende van der aelmoesen levende, oversulcx vry van alle accynsen ende imposten, volgens het XIX artikel van de Generaele Ordonnantie der Hoog Mogende Heeren Staten Generael ende de pachters zich daernaer sullen hebben te reguleren",[3]) werd eenigen tijd later toch de zeer zware landsbelasting op het gemaal van koren, bier en vleesch op de stichting toegepast. De Regenten, de groote nadeelige gevolgen dezer belasting inziende, wendden toen alles aan om hiervan vrijstelling te bekomen. Inlichtingen dienaangaande bij twee instellingen ingewonnen gaven eenige hoop. Zoo verklaarde het gemeentebestuur van Rotterdam in 1632 o. a., dat het „Pest- ende Dolhuys" aldaar altijd vrij geweest was, zoowel van 's lands impositiën als van de stadsaccijnzen. In gelijken zin schreef Wilhelmus Riddersbach, Rentmeester van het gasthuis „Leuwenberch," ook genaamd het „Pestgasthuis en Dolhuis" te Utrecht. Naast deze verklaringen liet het gestichtsbestuur door enkele oud-regenten van het gesticht eene getuigenis afleggen, dat onder hun bestuur, behalve de gewone stadsaccijnzen, nimmer eenige impost op bier, vleesch, enz. was betaald. Daarenboven legde een notaris eene verklaring af omtrent het aantal opgenomenen in het gesticht, alsmede over de verpleeg-

[1]) Rentelegger Nr. 789, folio's 378 en 379.
[2]) Gestichtsrekening van 1668/9 en rentelegger Nr. 789, folio 372.
[3]) Archief Godshuizen.

prijzen [1]). Met deze stukken ging eene commissie naar 's-Gravenhage, welke het in 1633 na veel moeite en groote kosten mocht gelukken van een en ander vrijdom te bekomen [2]); een post in de gestichtsrekening van 1633/4 vermeldt hieromtrent: „dat tzelve Goidtshuys vrij is van de Hoog Mogende Heeren Staten impost, verleent 22 Marty 1633." Van hoeveel belang deze vrijdom van 's lands imposten voor het gesticht was, blijkt hieruit, dat alleen voor impost op het gemaal over het tijdvak 1 Oct. 1631 tot ultimo Sept. 1632 niet minder dan f 34.55 moest betaald worden. [3])

In 1642 — 200 jaren na de stichting — was het vaste inkomen van het gesticht, volgens onze berekening, sinds 1469, vermeerderd met eene som van rond f 900.—. Toen had de stichting de beschikking over 134 posten aan geldrenten en roggepachten, te weten:

a. 108 jaarlijksche renten, beloopende te zamen rond f 708.—;

b. 26 jaarlijksche roggepachten, bedragende te zamen rond f 153.—.

Daarenboven had het gesticht nog de volgende landerijen in eigendom:

1. een stuck akkerlants, een maldersaetslants groot synde, gelegen in Boxtel en hebbende in hueringe Evert Jan Arnts ende Vreys Janssen, jaarlijks voor 1 mud rogge ende 1 malder garst;

2. eenen camp lants gelegen opten Dungen, opten Drye Bercht, die verhuert is aen Peter Daniels, jaerlyks voir XII gulden;

3. eenen camp van vyff mergen, eenen van vier mergen ende eenen van elf hondt gelegen opte Hooge Vliert te Rosmalen, hebbende in hueringe Herman Claessoen ende Marcelis Janssen, jaerlyks voor de somme van LIX gulden;

4. een geerke lants met eenen graft daerneffens aenliggende

---

[1]) Zie bijlage IX en X.
[2]) Gestichtsrekeningen van 1631 t/m 1634.
[3]) Gestichtsrekening van 1633/4.

heeft in hueringe Jan Scayen, jaerlyks voir V gulden, liggende by de Hinthemerpoort;

5. in de Groote Vliert tot Hinthem int vrydom deser stadt elff scaren weyen, daeraff de zes scaren syn verhuert aen Jan Heymans voir XVIII gulden; drie scaren aen Rover Peters voir VIII gulden en twee scaren syn verhuert aen Peters Daendels opten Dungen voir VI gulden.

Per jaar brachten deze landerijen derhalve op f 108.—, benevens een mud rogge en een maalder garst, waarvan de marktwaarde bedroeg f 11.—, is in totaal f 119.—. De gezamenlijke vaste inkomst bedroeg alzoo f 980.—.

De belegging der kapitalen van het gesticht geschiedde in dit tijdperk in erfcijnzen, erfpachten, landerijen en huisjes; enkele malen ook in schuldbrieven ten laste van dorpen en particulieren. Het kapitaal belegd in erfrenten was het belangrijkst.

Gaandeweg klom vooral de belegging in landerijen; verschillende perceelen werden aangekocht o.a. in de jaren 1519, 1527, 1538, 1551, 1559, 1563, 1570, 1582, 1604, 1613, 1619 en 1620 [1]). Eenige dier landerijen zijn weder verkocht in 1535, 1564 en 1637. De verkoop in laatstgenoemd jaar van een stuk land gelegen te Rosmalen in de „Twee Bergen", geschiedde naar aanleiding van het hooge water, waardoor de dijk reeds eenige malen was doorgebroken. De kosten van herstelling van den eersten doorbraak in 1634 had het gesticht komen te staan op meer dan f 140.—. Bij den verkoop bracht het land f 250.— op.

Het vermogen van het gesticht was in deze periode vermeerderd met ongeveer f 25.820.—, waaronder dan niet begrepen is eene som van meer dan f 9000.— die uitsluitend is besteed, wegens aan- of verbouw of voor vernieuwingen [2]). Deze kapitaalsvermeerdering was in hoofdzaak te danken aan: de waardevermeerdering der eigendommen, de schenkingen, de vermeerdering der verpleeggelden, de opname van patiënten

[1]) Zie de desbetreffende gestichtsrekeningen en eigendomsbewijzen.
[2]) De boekjaren 1512/4, 1671/3 en 1674/5 zijn hieronder niet begrepen.

tegen een vastgestelde som en aan het goed beleid der gestichtsbestuurders. Vooral van het begin der 17e eeuw af is het vermogen aanzienlijk toegenomen.

In dit 178-jarige tijdvak bedroegen de gezamenlijke ontvangsten en uitgaven resp. f 265168.— en f 223775.— [1]). Het leverde slechts 12 nadeelige saldo's op. In 1685 had het vaste inkomen van het gesticht bijna eene som van f 1485.— bereikt.

C. Van 1686 tot en met 1810.

Niettegenstaande alle verbeteringen en verbouwingen, die in den loop der jaren hadden plaats gehad, was en bleef het gesticht een oud gebouw, ongeschikt ook om het steeds toenemend getal krankzinnigen te verzorgen, zoodat het begrijpelijk is, dat het gestichtsbestuur meer en meer het denkbeeld opperde om tot eene groote vernieuwing en uitbreiding van het gesticht over te gaan, te meer, omdat geen enkel bezwaar in den weg stond; de financiëele toestand der stichting was zeer gunstig te noemen. Hierbij moet men vooral niet uit het oog verliezen, dat de geest des tijds veel was vooruit gegaan; men stelde veel hoogere eischen, zoodat hoe langer hoe meer als ongeschikt en te bekrompen werden beschouwd vertrekken en lokalen, waarmede men in vroegere tijden genoegen had genomen. In 1686 kwam dit denkbeeld tot uitvoering en werd het gesticht grootendeels vernieuwd. Die nieuwe bouw, die een jaar later in gebruik werd genomen, kwam de stichting te staan op bijna f 6400.—. Wegens het niet voldoende beschikbaar zijn van kasgeld, werd eene som van f 2000.— tegen eene matige rente opgenomen, welk bedrag in 1690 weder kon worden afgelost. Voor dezen bouw hebben vermoedelijk de ingezetenen ook bijgedragen [2]); ook de Stadsregeering liet zich niet onbetuigd

---

[1]) De boekjaren 1512/4, 1671/3 en 1674/5 zijn hieronder niet begrepen.

[2]) Gestichtsrekening van 1685/6: Den 1 April van de generale collecte met hetgeene noch naer gebracht is geweest ontfangen 432 gulden 16 stuivers en 2 penningen.

en schonk een glasraam en bovendien nog f 150.— en twee karren met keien [1]),

In latere jaren zijn ook nog zeer groote bedragen besteed aan uitbreiding en verbetering van het gesticht, o. a. in 1754 f 3645.—, in 1756 f 3181.—, in 1764 f 2171.—, in 1765 f 7175.—, in 1768 f 5952.—, in 1781 f 2149.—, in 1782 f 3686.—, in 1793 f 1500.—, in 1803 f 4500.—, in 1804 f 2500.— en in 1807 f 1500.—.

De Regenten van het gesticht zijn er blijkbaar steeds op uit geweest om hun erf met de daarbij gelegen terreinen te vergrooten. Zoo kochten zij in 1715, 1716, 1717, 1729, 1754, 1779, 1780, 1784 en 1802 verschillende woningen met hofjes, liggende in de St. Jacob- en Windmolenbergstraat en grenzende aan het erf van het gesticht voor eene totale som van rond f 3800.— [2]).

Verschillende dezer woningen zijn in den loop der jaren ten dienste van het gesticht afgebroken. Verkoop van onroerende goederen had plaats in 1749 en 1754. In eerstgenoemd jaar kwam het huis staande in de Ververstraat, door een juffrouw Buijsen op zekere voorwaarden aan het gesticht afgestaan [3]), alsmede eenige landerijen liggende te Casteren onder Boxtel, te Den Dungen, genaamd „De Drieborght" en te Liempt onder den hamer, terwijl in laatstgenoemd jaar eenige perceelen land gelegen te Orthen in andere handen overgingen [4]). Deze goederen zijn verkocht voor een gezamenlijk bedrag van f 2021.— [5]).

Veel tegenspoed ondervonden de Regenten vooral in dit tijdperk met de betaling der verpleeggelden, renten en pachten.

---

[1]) Stadsrekening van 1686/7 en gestichtsrekening van 1685/6.
[2]) Zie de desbetreffende gestichtsrekeningen.
[3]) Rentelegger Nr. 791, folio 157.
[4]) Het land te Liempt was het gesticht aangekomen van een prodeaan in 1674, terwijl het land gelegen te Orthen afkomstig was van een patiënt, die men had opgenomen op conditie, dat: „het zinnelooshuys zal profiteeren al hetgeene komt over te schieten van syne verkogte goederen naer aftrek van schulden." De netto-opbrengst bedroeg 682 gld. 18 st. Rentelegger 793, folio 272.
[5]) Rentelegger Nr. 793, folio 152, 162, 166, 194 en 272.

Zoo hadden zij bijv. reeds verschillende jaren getracht om de achterstallige onderhoudsgelden van een soldaat, behoorende tot de compagnie van Kapitein Levingston, binnen te krijgen, echter vergeefs. Op 24 Juni 1686 had het gestichtsbestuur niet minder dan f 532.40 van den Kapitein dier compagnie, die zich voor den verpleegprijs had aansprakelijk gesteld, te vorderen. Tegen die handelwijze kwamen de Regenten in 1687 krachtig op. Er werd geprocedeerd, doch met groot verlies voor het gesticht, want niet alleen konden de Regenten voorschreven som geheel afschrijven, maar daarenboven moesten zij nog een zeer aanzienlijk bedrag betalen wegens proceskosten. De gestichtsrekening van 1687/8 vermeldt hieromtrent: „Den 12n Meert door ordre van de meesters gestuert naer den Hage de costen, wegens het verloren proces van Levestont, monterende de somme van 348 gulden."

Nu schijnen de Regenten van het gesticht van 1690 af meer orde te hebben willen stellen op het bestuur en beheer van het gesticht. Dit blijkt o.a. uit het op den 1n Juli van dat jaar door hun vastgesteld reglement. Daarin zijn de plichten van den regeerenden Regent duidelijk omschreven, o.a. moest hij alle renten, pachten en schepenschuldbrieven, die drie jaren ten achteren waren, gerechtelijk invorderen en het resultaat in de rekening verantwoorden, op straffe van 12 stuivers boete voor elke rent, enz. welke niet op die wijze was behandeld [1]); verder was hij verplicht bij betaling van een rent, enz. daarvan onmiddellijk aanteekening te doen in den legger met vermelding van dag, maand en jaar van vereffening, op straffe van 3 stuivers boete, terwijl hij voorts bij aftreding gehouden was aan den nieuwen regeerenden Regent over te leveren alle rekeningen, rentebrieven, charters en andere bescheiden tot het gesticht behoorende en, indien door hem brieven waren uitgegeven om in rechten te dienen, zonder dat daarvan een recepis was genomen, werd hij beboet met een half vat bier [2]).

[1]) Bij de reglementen van 1762 en 1788 was de boete gesteld op f 1.25.
[2]) id. id. id. id. id. f 3.—.

Ten opzichte van de achterstallige renten en pachten waren de besluiten van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, waarbij de eerste deurwaarder, macht hebbende exploiten te doen, werd geauthoriseerd, om op verzoek van het gestichtsbestuur „de gebrekkige debiteuren na voorafgaande sommatie en renovatie te executeeren, reëlijk en metterdaad, 't zij bij gijzelinge van hun persoon, arrest op hunne goederen als anderszins, sulx als hij vinden sal best doenlijk en te behooren", weder van groote beteekenis van het gesticht [1]). Of de Regenten aan de voorschriften van het reglement van 1690 wel streng de hand hebben gehouden, kunnen wij niet beoordeelen, maar zeker is het, dat, ondanks de verleende brieven van executie, niet alleen het getal der onwillige vergelders, maar bovendien ook de achterstallige verpleeggelden schrikbarend waren toegenomen. Op Kerstmis 1741 had het gesticht bijv. te vorderen: van 5 vergelders wegens renten binnen de stad, f 161.40 [2]); van 23 vergelders van renten buiten de stad f 1974.05 [3]); van landhuur, 6 sester rogge [4]); van 4 vergelders van roggepachten buiten de stad, 4 mudden en 44 maalder [5]) en van 7 personen, wegens verpleeggelden f 2948.95, benevens 20 zakken met rogge [6]).

Het ontstaan van het zeer groote achterstallige bedrag aan verpleeggelden vereischt wel eenige toelichting. Armlastige Bossche patiënten, die boven het in 1712 door het Stadsbestuur vastgestelde getal van 10 verzorging noodig hadden, werden op last van de leden van voornoemd bestuur in het gesticht geplaatst onder belofte, dat het bestuur voor de verpleeggelden zou zorgdragen. Nu was het reeds lang de gewoonte, dat in dergelijke gevallen de Stadsregeering die

---

[1]) Archief Godshuizen. Besluiten van 19 April 1721, 2 Maart 1740 en 18 Maart 1756.
[2]) Achterstallig van af 1731, 1737, 1738 en 2 sedert 1740.
[3]) id. id. 1722 (3), 1724, 1725 (2), 1727 (2), 1728, 1732, 1733, 1734, 1735, 1737 (3), 1739 (3) en 1740 (4).
[4]) Achterstallig van af 1738.
[5]) id. id. 1705, 1734, 1737 en 1740.
[6]) id. id. 1700, 1711, 1713, 1719, 1726 en 2 sinds 1740.

onderhoudsgelden geheel of gedeeltelijk ten laste bracht van enkele daarvoor in aanmerking komende liefdadige instellingen of wel liet bestrijden uit de armenbus der trouwkamer, de Baar van de Geloovige Zielen, enz., waarvan de beheerders, naar het schijnt, niet altijd geneigd bleken te zijn, dien opgelegden last uit te voeren, hetgeen blijkt uit eene resolutie van de Schepenen, Gezworens en Raden der stad d.d. 21 November 1742. Daaruit vernemen wij, dat de Regenten van het gesticht hadden verzocht:

„om te worden geauthoriseerd van in rechten te mogen ageeren tot voldoening van hetgeene ten achteren is blijven staan, wegens zoodanige jaarlijksche sommen als aan het Zinnelooshuis bij verscheidene resolutiën, zoo van Schepenen, Gezworens en Raden als van de Heeren Schepenen voor het onderhoud van eenige krankzinnigen waren toegezegd geweest tot laste van het Groot-Gasthuis, Geefhuis, Baren van de Geloovige Zielen, het Weeshuis en Armebus der Trouwkamer of wel, dat de Schepenen, Gezworens en Raden zoodanige andere middelen gelieven te beramen en in het werk stellen, waardoor aan het Zinnelooshuis de achterstallige bedragen werden vergoed."

De totale achterstand voor 4 patiënten bedroeg in 1737 niet minder dan f 2858.95, plus 20 zakken met rogge [1]). Op dit verzoek besloot het Stadsbestuur, dat de Regenten van het gesticht:

„op eene voldoende wijze zullen moeten betoonen, dat de hiervoorens gemelde personen in alle de jaren, waarover de pretentiën van het Zinnelooshuis loopen, niet hebben kunnen vervullen de plaats of plaatsen van een of meer van de tien krankzinnigen, welke gratis moeten worden onderhouden en dat dit ten genoegen bewezen zijnde, dezelve pretentiën alsdan tot laste van de voorschreven Godshuizen enz. zullen worden voldaan, te weten voor zooveel blijkt, wat en welke toezeggingen deswegen zijn gedaan [2])."

---

[1]) Zie rentelegger Nr. 799, folio's 1, 2, 3 en 4, en gestichtsrekening 1770.
[2]) Resolutie van Sehepenen, Gezworens en Raden der Stad dd. 21 Nov. 1742.

Na verloop van circa 29 jaren komt deze zaak weder voor den dag. Op 26 Sept. 1766 n.l. hadden de Regenten van het gesticht een tweede verzoekschrift bij de Stadsregeering ingediend, waarbij zij zich kwamen beklagen, dat op hun eerste request van 1737 nog geen afdoening was bekomen. Zij verzochten toen nogmaals om vergoeding der oude onbetaalde kostgelden. De Stadsregeering ging evenwel op dit verzoek niet in uit overweging, dat door de Regenten van het gesticht tot op heden niet was voldaan aan hare resolutie van den 21ª November 1742 [1]).

Op 17 Juli 1768 besluiten de Regenten deze zaak tot het uiterste door te zetten; de Heeren Johan Hoevenaars en Christiaan de Booij werden gemachtigd hieromtrent te handelen naar goedvinden. Nadien schijnt men de gevraagde inlichtingen te hebben verstrekt; dit maken wij op uit een besluit van de Schepenen, Gezworens en Raden der stad d.d. 25 Nov. 1772, waarbij de Regenten van het Groot-Gasthuis en Weeshuis werden geauthoriseerd om met de regeerders van het „Zinnelooshuis" een: „convenabel accoord tot extinctie van de voorschreven pretentiën, op approbatie van Stadsregeering, aan te gaan [2])." Evenwel schijnt men toen niet tot overeenstemming te zijn gekomen, want uit de gestichtsnotulen van 27 Mei 1773 vernemen wij nader, dat eenige Regenten van het gesticht bij de Heeren Schepenen waren ontboden om deze zaak af te wikkelen. De afgevaardigden van het gesticht waren gemachtigd deze zaak af te doen, mits het gesticht ineens ontving een obligatie op den straatweg naar Eindhoven, groot f 2000.—, benevens de 20 zakken met rogge of de waarde daarvan. Met dit alleszins billijk voorstel namen de Schepenen geen genoegen; zij wilden slechts een obligatie van f 1000.— geven of anders . . . . . moest men maar tegen de stad gaan procedeeren [3]). Met f 1100.— is deze langdurige zaak toen uit de

[1]) Resolutie van Schepenen, Gezworens en Raden der Stad dd. 30 Mei 1770 en 9 Januari 1771.
[2]) Hiervan vindt men in de gestichtsnotulen niets aangeteekend.
[3]) Gestichtsnotulen dd. 27 Mei 1773.

wereld gedaan tot groote schade van het gesticht, als men daarbij bedenkt hoeveel renteverlies het in al die jaren heeft geleden [1]).

Voor het innen der achterstallige renten en pachten stelde het gestichtsbestuur in 1758 den landsdeurwaarder Pieter Vissers, die vóór dien tijd reeds als zoodanig in tijdelijken

[1]) Rentelegger Nr. 799, folio 4. Zie ook de notulen van het Groot-Gasthuis Nr. 999, folio 178.

Over deze zaak dient nog te worden opgemerkt, dat de Schepenen der stad in 1757 al pogingen hadden aangewend om tot een vaste regeling, inzake de betaling der verpleeggelden voor armlastige Bossche patienten, te komen. Op den 28n October van dat jaar hadden zij n.l. de regeerende Blokmeesters der negen blokken tot dat doel op het stadhuis uitgenoodigd, alwaar hun het volgende werd voorgedragen: „dat nu en dan gevallen voorkomen, dat behoeftige ingezetenen krankzinnig werden, die gevolglijk verzorgd moeten worden of derhalve niet een schikking te vinden zoude zijn, wie tot onderhoud van de voorschreven krankzinnigen zullen contribueeren, het Godshuis genaamd den H. Geest en de negen blokken, hetzij ieder afzonderlijk of wel gezamenlijk, dat daarop een voet gevonden werdende, deselve in het vervolg altijd als een vaste regel zal worden gehouden". De gezamenlijke Blokmeesters hebben daarop een vergadering belegd en besloten „van zich vooreerst niet te kunnen inlaten in het gedane voorstel van Heeren Schepenen, dat echter de negen blokken zich niet zouden ontrekken, wanneer een arm krankzinnig mensch voorkwam, om die (ieder in de zijne) eenig onderhoud te bezorgen, gelijk verscheidene blokken reeds werkelijk zulks deden". (Archief Godshuizen, Register Nr. 22, folio's 182 183 en 185).

Eene verplichting tot eene bijdrage in de onderhoudskosten van een arm lastigen lijder bestond dus niet.

In 1791 ontstond hierover weder een geschil naar aanleiding van het weigeren van de Blokmeesters van den blok van de Kerk- en Verwerstraat, om een gedeelte te vergoeden in de onderhoudskosten van een armlastig Bossche patiente. (Notulen van Schepenen, Gezworens en Raden der stad dd. 19 Oct. 1791). Het Stadsbestuur stelde aan de gezamenlijke Blokmeesters toen verschillende vragen, waarvan de voornaamste luidde: „Of zij Blokmeesters vermeenen in het generaal ongehouden te zijn, om aan arme personen in derselver blokken woonachtig zijnde en krankzinnig wordende, eenige toevoeging te doen of in derselver onderhoud te contribueeren, en zoo ja, op welke gronden die vermeende ongehoudenheid dan berust". In een degelijk door de Heeren Franciscus Adrianus Mosmans Willemszn. en Nicolaas Keukenschrijver opgesteld rapport, werd deze vraag op juridische en historische gronden door de gezamenlijke Blokmeesters in bevestigenden zin beantwoord. (Archief Godshuizen, Register Nr. 23, folio's 132 t/m 135).

Alhoewel de Schepenen over verschillende punten in dit rapport een andere meening waren toegedaan, besluiten zij op 14 Nov. 1792 „ernstig te begeeren, dat opzichtelijk arme personen, welke daadwerkelijk in de blokken wonen en krankzinnig worden, dezelve Blokmeesters zullen blijven contribueeren tot het onderhoud derzelven en wel zoo het Gereformeerden zijn 1/4 en zoo het Roomschgezinden zijn 1/3 gedeelte, zullende alsdan de andere 3/4 of 2/3 gedeelten door de stad en verdere armenfondsen worden gedragen".

dienst was werkzaam geweest, in vasten dienst aan. Twee jaren later werd hij opgevolgd door Isaac van Kleef [1]).

In 1748 werd aan het gesticht het recht van parate executie en in 1772 restitutie van 's lands- en stadsimpost op het vleesch bij het pond gekocht verleend [2]). Het besluit van den Raad van State der Vereenigde Nederlanden d.d. 17 Juni 1788 schonk aan de Godshuizen en Armegestichten te 's-Hertogenbosch ook het recht van legaal hypotheek [3]).

Een groot proces tusschen de Regenten van het gesticht en Johan Rabo Baron van Keppel, Hoog- en Laagschout over de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch in 1719/20 gevoerd over de vrijstelling van den impost op de bieren, die door de Regenten op vergaderingen, bijeenkomsten enz. in het Zinnelooshuis werden gedronken, had voor de Regenten een gunstig verloop [4]).

Vele aanvragen van credietnemers, betreffende reductie op intrest van belegde kapitalen van het gesticht, ontmoeten wij in de gestichtsnotulen, o.a. in 1693, 1695, 1697, 1698, 1709, 1722, 1757, 1769, 1770 en 1773, waarop grootendeels gunstig werd beschikt; enkele uitgezette kapitalen, waarvoor de credietnemers een te lage rente wenschten te vergoeden, liet men aflossen. Wegens de geringe rente verkochten de gestichtsbestuurders in 1723 ook alle $2^1/_2{}^0/_0$ rentegevende obligatiën op de Staten van Holland en West-Friesland (nominale waarde f 6300) voor eene som van f 6158.70, waarvan men toen f 6000.— belegde tegen $3^0/_0$ op de stad 's-Hertogenbosch.

Ten behoeve van 's lands werken had het gesticht een stukje land gelegen buiten de Hinthamerpoort moeten afstaan, zonder dat men daarvoor eenige vergoeding had verkregen.

---

[1]) Gestichtsnotulen dd. 21 Maart 1758 en 26 Maart 1760.

[2]) Besluit van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden dd. 10 April 1748. Zie *Groot Plakaatboek,* Deel VII, p. 701.
Besluit van den Raad van State der Vereenigde Nederlanden dd. 24 Maart 1772 (archief Godshuizen) en besluit van de Heeren van de Leden der stad dd. 18 Sept. 1772. (Stadsrekening 1772).

[3]) Plakaten en ordonnantiën van 's-Hertogenbosch nà 1629.

[4]) Besluit van den Raad van State der Vereenigde Nederlanden dd. 31 Oct. 1720. (Archief Godshuizen).

Hierover wendden de Regenten zich in 1741 per request tot de Staten-Generaal, met als resultaat, dat een jaar later f 270.— werd vergoed [1]).

Tot 1790 zien wij in de gestichtsrekeningen bijna ieder jaar ontvangsten geboekt ten aanzien van aflossingen van geldrenten, kapitalen, enz. Deze waren nu en dan van zoodanigen aard, dat zij de vaste inkomst van het gesticht verre overtroffen, o. a. in 1730 f 3194.—, in 1760 f 4323.—, in 1768 f 6081.— en in 1774 f 4971.—. De aflossingssommen werden bijna uitsluitend in schuldbrieven belegd. Wanneer wij het tijdperk 1686/1743 overzien, dan bespeuren wij eene geregelde stijging der ontvangsten; op twee dienstjaren na sluit de rekening ieder jaar met een groot batig slot [2]). Ondanks de groote buitengewone uitgaven wegens verbouwingen, de vermindering van den rentestand, het verlies op dubieuse vorderingen, de vermeerdering van het aantal prodeanen, de zeer lage verpleegprijzen, die voor armlastige Bossche patiënten op last der Stadsregeering opgenomen, werden vergoed [3]), de steeds zwaarder drukkende lasten ten aanzien van de verpondingen, poldergeld, enz., alsmede de groote kosten voor de maaltijden, was het kapitaal der stichting weder aanzienlijk vermeerderd. Sedert 1642 waren de ontvangsten uit bezittingen met meer dan f 1189.— gestegen; op Kerstmis 1743 bedroegen de gezamenlijke inkomsten, wegens cijnzen, roggepachten, huizen, hoven en landerijen 2169 gulden 18 st. en 14 penn.

Afgezien trouwens van de gestichtsrekenigen zou het reeds voldoende zijn de lijsten der jaarlijksche maaltijden in te zien om zich een denkbeeld te vormen van den bloei dezer instelling. Staan hiervoor in de gestichtsrekeningen der 15e en 16e eeuw slechts enkele stuivers geboekt, in die van 1751 bijv. zien wij voor verteer uitgetrokken f 215.15; de drie

[1]) Gestichtsnotulen dd. 21 Maart 1741 en gestichtsrekening van 1471/2.
[2]) Zie bijlage XI.
[3]) Wij troffen bijv. in de 1ste helft der 18e eeuw voor deze patiënten nog verpleegprijzen aan van f 20.— en f 25.— per jaar. (Alimentatieboeken, nrs. 791 en 793).

daaropvolgende boekjaren vermelden resp. f 331.15.4.—, f 212.8.4.— en f 286.5.—, alzoo in 4 jaren 1046 gulden 3 stuivers en 8 penningen. Wat de Stadsregeering naar aanleiding hiervan op 11 September 1755 besloot is reeds in een vorig hoofdstuk besproken.

Had het gesticht zich door de bekwame leiding der bestuurders reeds tot een groot bedrijf ontwikkeld, in de 2de helft der 18e eeuw breidde het zich nog meer en meer uit. De inkomsten verbeterden ook steeds en de saldo's namen geregeld toe. Behoudens buitengewone omstandigheden hadden bijna jaarlijks beleggingen plaats. Zeer belangrijk was vooral de toename van renten van belegde kapitalen; het bedrag daarvan maakte reeds verschillende jaren het grootste gedeelte der gewone middelen uit. Onderstaande tabel, samengesteld uit de gestichtsrekening van 1756/7 geeft den stand der belegde gelden duidelijk aan.

Kapitalen ten laste van:	Aantal Schuldbrieven.	Groot in totaal.	Rentestand.	Rentebedrag in totaal.
de stad 's-Hertogenbosch	9	f 14.500	3 en $3^1/_2$%	f 445.—
de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden	7	f 9.600	3%	f 288.—
de corpussen: Beek, Cromvoirt, Dinther, Oyen, Schijndel, Tilburg, Veghel, Vught, Nistelrode, Heesch, Lithoyen, Reusel, St. Oedenrode, Helvoirt, Alem en Helmond . .	22	f 19.310	$2^1/_2$, $2^3/_4$, 3 en 4%	f 563.80
particulieren	6	f 5.350	3, $3^1/_2$ en $4^1/_4$%	f 179.75
	44	f 48.760	— — —	f 1476.55

Bijzonder voordeelig voor het financiewezen van het gesticht waren de zeer groote verpleegprijzen, waarvoor patiënten geboren buiten de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, werden opgenomen. Wij troffen prijzen aan van f 120 tot f 300, één zelfs van f 350 per jaar. Bij opname dezer patiënten

werd meerendeels borgstelling geëischt. Hoe groot het aantal der verschillende groepen van patiënten: prodeanen, betalenden en ingekochten, die gedurende drie 20-jarige tijdvakken zijn verpleegd, is geweest, blijkt uit het navolgende.

A. Tijdvak 1751/1770. Prodeanen 131. Betalenden 334. Ingekochten 77. Totaal 542.

B. Tijdvak 1771/1790. Prodeanen 208. Betalenden 670. Ingekochten 55. Totaal 933.

C. Tijdvak 1791/1810. Prodeanen 262. Betalenden 804. Ingekochten 55. Totaal 1121.

Het tijdperk sub c. geeft alzoo in verhouding tot dat van sub a. eene toename van prodeanen van 100%, van betalenden van 141%. Bedroeg de gezamenlijke ontvangst aan verpleeggelden — exclusief de inkoopsommen — van 1751 t/m 1770, f 26.370.—, in de daaropvolgende 20-jarige periode was het totale bedrag gestegen tot f 71.243.—, terwijl van 1791 t/m 1810 eene som van f 90.000.— werd bereikt.

Met degenen, die zich voor het leven in het gesticht hadden ingekocht, werden over het algemeen genomen ook gunstige financiëele resultaten bereikt. Hieronder waren er enkele met recht op lijfrent. Behalve een direct voordeel leverden deze inkoopsommen door het spoedig overlijden van enkele patiënten bovendien buitengewone groote winsten op, hetgeen het navolgende duidelijk illustreert.

Opgenomen 1700. Overleden 1701. Inkoopsom f 1000. Gemiddeld p. j. ong. f 1000.

Opgenomen 1747. Overleden 1747. Inkoopsom f 1200. Gemiddeld p. j. ong. f 1200.

Opgenomen 1748. Overleden 1752. Inkoopsom f 1025. Gemiddeld p. j. ong. f 256.

Opgenomen 1764. Overleden 1767. Inkoopsom f 1500. Gemiddeld p. j. ong. f 500.

Opgenomen 1766. Overleden 1766. Inkoopsom f [1]) Gemiddeld p. j. ong. f 529.15.

[1]) Deze patiënte was ingekocht onder voorwaarde, dat zij haren inboedel aan het gesticht zou afstaan, die bij den verkoop na haar overlijden in 1766, voormeld bedrag opbracht.

Opgenomen 1767. Overleden 1768. Inkoopsom f 1500. Gemiddeld p. j. ong. f 1500.

De opbrengst der werkverschaffing werd ook geleidelijk grooter. In 1781 zien wij eene som van f 65.40 geboekt.

Legaten en schenkingen kwamen in tegenstelling met vroegere eeuwen maar hoogst zelden voor. Vermeldenswaardig zijn de schenkingen in 1703 en 1765 gedaan door Catharina van Gelenberg en Willem Meyer, gewezen binnenvader van het gesticht, elk ad f 100.— [1]).

In dit tijdperk vervielen ook twee erfenissen aan het gesticht. Hendrik Martens en zijne huisvrouw Hendrina Kaltenbergh wonende te 's-Hertogenbosch hadden op 16 Febr. 1749 een testament verleden voor notaris Justien Eckhard Raidt, waarbij zij de langstlevende van hen beiden tot universeelen erfgenaam hunner roerende en onroerende goederen stelden. Nu werd eerstgenoemde op 25 Oct. 1754 in het gesticht tegen betaling opgenomen, doch met ingang van 9 Febr. 1766 daarin gratis verpleegd. Daar hij zijn huisvrouw overleefde, kwamen alle bij voornoemd testament nagelaten goederen, krachtens den stichtingsbrief, in eigendom aan het gesticht. Alhoewel deze goederen bij den verkoop in 1776 bruto f 301.95 opbrachten, bedroeg de netto-ontvangst voor het gesticht slechts f 49.50 [2]). Het tweede geval betrof eene rechtstreeksche schenking aan een prodeaan. Anna Catharina van Weert, weduwe van Wouter Ruysch, had n.l. bij testament Willem Pirets — sedert 12 Nov. 1777 in het gesticht gratis verpleegd — met verschillende goederen begiftigd, welke bij den verkoop in 1785 de niet geringe som van 620 gulden 17 stuivers en 2 penningen opbrachten [3]). De regeerende Regent van het gesticht werd in zulke gevallen altijd door de Schepenen van 's-Hertogenbosch tot curator over de goederen aangesteld [4]).

Tengevolge van de verlaging van den rentestandaard en

[1]) Zie de desbetreffende gestichtsrekeningen.
[2]) Gestichtsrekeningen van 1776.
[3]) idem 1785.
[4]) Notulen van het gesticht dd. 7 Juni 1783.

het duurder worden der noodzakelijke levensbehoeften, besloot het gestichtsbestuur op 4 Dec. 1771 de verpleegprijzen voor de armlastigen te verhoogen, hetgeen o.i. alleszins gewettigd was, te meer als men daarbij in aanmerking neemt, dat in den loop der jaren de verpleging op een meer kostbaren voet was ingericht; zij was kostbaarder geworden ten aanzien van de verblijfplaatsen, ziekenkamer, uitbreiding, enz., maar vooral ten opzichte van de voeding, kleeding, geneeskundige behandeling en bediening, zoodat de oude verpleegprijzen niet meer in overeenstemming waren met dien tijd. De verpleegprijs voor armlastige Bossche lijders, onderhouden door het „Geefhuis", de Diaconiën en blokken, bracht men toen op f 75.—; voor armlastigen buiten 's-Hertogenbosch geboren en voor rekening van armbesturen verpleegd wordende op f 100.— 's jaars. Van dit besluit gaf men kennis aan het Stadsbestuur. Dit College was evenwel van meening, dat de Regenten van het gesticht niet bevoegd waren eigenmachtig in de verpleegprijzen van armlastige Bossche patiënten, die door de Stadsregeering in het gesticht waren geplaatst, verandering te brengen. Wij citeeren woordelijk uit de resolutie van Schepenen, Gezworens en Raden d.d. 20 Januari 1773:

„Waarop gedelibereert en volgens rapport van Heeren Commissaren in achting genomen zijnde, dat Regenten van het Zinnelooshuis door hun Heeren Commissarissen onder het oog zijnde gebracht, dat zonder concurentie van deze vergadering, geene verhooging in de alimentatiegelden, gereguleert bij het onderling geconvenieerde van den 10^{n} Juny 1756 en 3 February 1762, konde worden gemaakt, zij zulks ook hadden begrepen en vervolgens hunne resolutie aangaande de verhoogde alimentatiegelden veranderd in een verzoek, is goedgevonden en verstaan in de verzogte verhooging der alimentatiegelden bij deze te consenteren, namelijk voor zooveel het aandeel van de stad aangaat en zulks provisioneel voor den tijd van twee jaren, wel verstaande dat deze verhooging alleen plaats zal hebben ten opzichte van zinneloozen, welke voor het toekomende van stadswege in het Zinnelooshuis zullen worden besteld; werdende hier-

mede het geconveniëerde van den 10n Juny 1756 en 3 February 1762 geamplieert."

Een direct voordeel op de opgenomen Bossche armlastige patiënten schonk deze resolutie derhalve niet.

Op een nader bezwaarschrift van de Regenten van het gesticht ten aanzien van het vaststellen der verhooging voor slechts twee jaren, besluit het Stedelijk Bestuur in 1773:

„dat het voorschreven bezwaar allermeest schijnt gesproten uit zeker wantrouwen, dat deze vergadering na verloop van die twee jaren in voorschreven verhoogde alimentatiegelden niet zal continueeren, onaangezien dezelve duure tijden mogten blijven aanhouden, is goedgevonden en verstaan, dat schoon de Magistraat nimmer eenige de minste aanleiding tot zoodanig vermoeden heeft gegeven en mitsdien eene edelmoediger denkwijze van gemelde Regenten heeft mogen verwachten, echter, om hun in deze twijffelmoedigheid tegemoet te komen, de opgemelde resolutie van den 20 Januari dezes jaars ten overvloede zal worden opgehelderd en overzulks verklaard gelijk verklaard wordt bij deze, dat de meeninge daarbij geenzints is geweest, om de geaccordeerde verhooging van alimentatiegelden alleen aan die twee te bepalen, maar wel degelijk om dezelve te continueeren, zoo wanneer de tegenwoordige duurte alsdan blijft aanhouden" [1]).

In 1795, 1797 en 1801 had ook nog eene verhooging van den verpleegprijs plaats.

Alhoewel de stichting, volgens verklaring der beheerders [2]), altijd vrij is geweest van verschillende aan 's landsbelasting onderhevige artikelen, welke aldaar gebruikt werden, treffen wij in de gestichtsrekeningen uit het begin der 19e eeuw toch zeer groote uitgaven aan ten aanzien van 's lands impositiën op de beschreven en onbeschreven middelen. Zwaar drukte deze belasting op het gesticht, o. a. moest over het boekjaar 1806 worden betaald voor grondbelasting 60 gulden

---

[1]) Zie besluit van de Schepenen, Gezworens en Raden dd. 3 Maart 1773.
[2]) Gestichtsnotulen dd. 27 Juli 1807, folio 37 en 5 April 1808, folio's 63 en 64.

19 stuivers en 10 penningen; voor het gemaal van rogge en tarwe 289 gulden 13 stuivers en 2 penningen en voor het personeel en meubilair 97 gulden en 18 stuivers [1]). De wet van 21 April 1807, op het stuk van remissiën van 's lands-impositiën en schattingen gaf hoop, maar de uitvoering dier wet liet — wellicht tengevolge der tijdsomstandigheden — veel te wenschen over. De verzoekschriften om remissie met de daarbij overlegde nauwkeurige declaratoiren van het gestichtsbestuur bereikten maar een pover resultaat. Zoo kon het gesticht in verband met het groote aantal opgenomen personen over het boekjaar 1806 aanspraak maken op eene remissie van f 503.10; over 1807 van f 411.95; over 1808 van f 415.80; over 1809 van f 414.15 en over 1810 van f 413.60 of in 5 jaren f 2158.60. In 1807 ontvingen de bestuurders als voorschot: op het gemaal f 200 en een gelijk bedrag op het beestiaal, maar daarna niets meer. Op 1 Januari 1811 had men nog eene som van f 1758.60 te vorderen [2]). Wanneer wij de resultaten over de jaren 1686/1810 bezien, dan constateeren we eene zeer aanzienlijke vermogensvermeerdering. De belegging van gelden beliep in deze periode ongeveer anderhalve ton gouds; de aflossingen van kapitalen aan het gesticht, alsmede de verkoop van eigendommen daarentegen circa f 94.000.—. Uit eigen middelen had men in dat tijdperk voor meer dan f 74.150.— kunnen aanwenden speciaal tot uitbreiding en verbetering van het gesticht. Op het laatst der 18e eeuw was de toestand zóó gunstig, dat van Januari 1790 tot December 1799 in plaats van 120 prodeanen er 141 eene liefderijke verzorging in het gesticht konden vinden. Bedroegen de totale ontvangsten en uitgaven in het 216-jarige tijdperk, van 1469/1685, respectievelijk f 270064.— en f 228648.—, in de daaropvolgende 125-jarige periode, 1686/1810, waren deze resp. gestegen tot f 770065.— en f 620113.—.

---

[1]) Gestichtsrekeningen van 1806 en 1807.
[2]) Gestichtsnotulen, Boek Nr. 806, folio's 93, 94 en 95 en losse aanteekeningen op folio 94.

Slechts 10 nadeelige saldo's kwamen in laatstgenoemd tijdperk voor. De hooge verpleeggelden waren vooral voor de financiëele ontwikkeling zeer gunstig geweest. In de 18e eeuw heeft het gesticht wel zijn grootsten bloei en welvaart gekend. De voordeelige sloten van 1469 t/m 1810 hebben f 191368.— bedragen [1]).

Hier laten wij een globaal overzicht volgen van de jaarlijksche vaste ontvangsten uit bezittingen en het kapitaal van het gesticht op 31 Dec. 1810. Voor de kapitaalsberekening hebben wij al de eigendommen van het gesticht op evengenoemden datum gebracht tot kapitaal tegen $5^0/_0$ [2]).

1. Renten uit onderpanden binnen de stad f 90.85. Kapitaal f 1817.—.

2. Renten uit onderpanden buiten de stad f 243.30. Kapitaal f 4866.—.

3. Huur van een huis met stal en moestuin gelegen in de Windmolenbergstraat f 125.—. Kapitaal f 2500.—.

4. 46 Nationale schuldbrieven, rentende f 1228.—. Nominale waarde f 38.500.—.

5. 14 Schuldbrieven ten laste der stad 's-Hertogenbosch, rentende f 542.50. Nominale waarde f 20.500.—.

6. 4 Schuldbrieven ten laste der stad Amsterdam, de Oost-Indische Compagnie en de Groote Kerk te Helmond, rentende f 204.—. Nominale waarde f 9700.—.

7. Huur van 10 morgen 5 hont en 11 scharen hooi-, wei- en bouwland onder Rosmalen gelegen f 295.—. Kapitaal f 5900.—.

8. Roggepachten uit onderpanden buiten de stad f 372.40 [3]). Kapitaal f 7448.—.

De gezamenlijke vaste inkomsten bedroegen alzoo f 3101.05; het gestichtsvermogen beliep f 91.231.—. Bovendien waren

---

[1]) De boekjaren 1442/1468, 1474/5, 1486/8, 1495/6, 1512/4, 1671/3, 1674/5, 1748/9, 1805 en 1808 zijn hieronder niet begrepen.

[2]) Het gesticht had geene vaste schulden. Het nadeelig slot der rekening, bedragende rond f 183.—, kleine te betalen posten en vorderingen op debiteuren zijn buiten beschouwing gelaten.

[3]) De rogge naar marktwaarde berekend.

er in 1810 47 patiënten ingeschreven voor een totalen verpleegprijs van f 6615.—.

Hoe aanzienlijk deze oorspronkelijke nietige stichting zich in den loop der jaren heeft ontwikkeld kunnen wij eerst met juistheid constateeren, wanneer wij weten, dat:

a. het gesticht bij de oprichting geen noemenswaardig rentegevend bezit had;

b. onder het kapitaal op 31 December 1810 niet begrepen is de waarde van het gesticht met deszelfs inhoud en omliggende terreinen;

c. in de periode 1469/1810 alleen aan verbouwing en vernieuwing der inrichting voor meer dan f 85.000 werd besteed;

d. het onderhoud voor de in het tijdvak van 1442/1810 verpleegde prodeanen naar eene nauwkeurige berekening, het gesticht is komen te staan op rond f 160000, met welk bedrag de Stadsregeering alzoo direct is bevoordeeld. Van het voordeel, dat de Stadsregeering daarenboven heeft genoten door de lage verpleeggelden, waarvoor zij Bossche patiënten voor haar rekening in het gesticht liet opnemen, spreken wij dan nog niet.

Tengevolge van de staatkundige gebeurtenissen des lands, verminderden de inkomsten van het gesticht spoedig, terwijl de levensmiddelen in prijs toenam. Het Fransche Besluit, dat de rente der publieke schuld slechts voor $^1/_3$ onder de lasten bracht, beroofde de stichting van $^2/_3$ harer rente, waardoor hare financiën grootendeels werden ontwricht. Brachten de Nationale Schuldbrieven, volgens de gestichtsrekening van 1807 bijv. eene rente op van f 1200.—, na de tiërceering was dit bedrag verminderd tot op 824 fr. en 19 centimes [1]). De tiërceering was gelukkig bedoeld als tijdelijke maatregel; het kapitaal bleef onaangetast.

(Wordt vervolgd.)

---

[1]) Zie de gestichtsrekeningen van 1811 en 1813.

De komst der Teresianen in Den Bosch (1624).

door

L. VAN MIERT S. J.

Dr Gisbert Brom drukte in zijn *Archivalia in Italië II* een brief af van den Bosschen bisschop Nic. Zoes, gedateerd uit 's-Hertogenbosch 18 Januari 1625, en geheel gewijd aan de komst der Teresianen in zijn bisschopsstad. De *Archivalia* liggen niet overal voor 't grijpen. Zoo kan het licht gebeuren, dat dit belangrijk stuk zou ontsnappen aan de aandacht der beoefenaars onzer diocesane geschiedenis: op zich zelf reeds reden genoeg om het in de *Bossche Bijdragen* over te nemen. Daarbij komt nog, dat deze stichting, die slechts vijf tot zes jaar heeft bestaan, in de archieven bijna geen spoor heeft nagelaten. En omdat niet allen, die belang stellen in hare geschiedenis, het latijn machtig zijn, lijkt mij het best den inhoud van den brief in 't nederlandsch weer te geven en op enkele punten toe te lichten [1]).

Op verzoek der aartshertogen Albert en Isabella waren eenige ongeschoeide Karmelietessen der hervorming van de H. Teresia uit Spanje naar Antwerpen overgekomen, en betrokken den 20 Oct. 1612 haar nieuw klooster, waar denzelfden dag het slot werd ingevoerd. Zij waren bekend als de *Spaansche* Karmelietessen en stonden onder het gezag van den den provinciaal der Ongeschoeide Karmelieten.

Zeven jaar later, in 1619, stichtte een engelsche dame,

[1]) 's-Gravenhage, 1911. Het origineel is te vinden in de *Barberiniana Latina* (onderdeel der *Bibliotheca Vaticana*) 6974 (LXXXIX: 53) fol. 6-7v. Bij Brom komt het stuk voor onder n° 365, blz. 450-452.

wier naam onbekend is gebleken, in dezelfde stad een tweeden Karmel voor haar eigen landgenooten. De religieuzen van dit klooster werden de *Engelsche* Karmelietessen genoemd. Op verzoek van den vicaris-generaal der Ongeschoeide Karmelieten werden zij door een breve van paus Gregorius XV van 17 Maart 1623 onder de jurisdidie van den Antwerpschen bisschop, destijds Joannes Malderus, gesteld.

Weldra vroegen ook eenige Noord- en Zuid-Nederlandsche postulanten in het Engelsche klooster te worden opgenomen. En in korten tijd nam haar aantal zóó toe, dat de lasten voor de vrome stichteres al te zwaar werden. Zij eischte derhalve dat de niet-Engelsche leden der communauteit het klooster zouden verlaten en plaats maken voor Engelschen. Werd aan dien eisch niet voldaan, dan dreigde zij, den beloofden uitzet verder niet meer te betalen. Daarenboven zou door verderen aangroei het aantal religieuzen hooger stijgen dan de Constituties der Orde toelieten.

De aangevoerde bezwaren kwamen den Antwerpschen bisschop redelijk voor. De stichteres en de priorin van het Engelsch klooster drongen derhalve bij den bisschop op een beslissing aan. En deze bepaalde, na rijp beraad, den 8 Oct. 1624, dat de niet-Engelsche zusters Anna van Jezus en Teresia van Jezus-Maria zich bij de eerste gelegenheid van de Engelsche Teresianen zouden afscheiden. Hij gaf haar daarenboven verlof elders volgens haar regel te gaan leven.

Bij de genoemde zusters sloten zich nog aan vijf Belgische novicen, waarvan eenige haar noviciaat in het Antwerpsch klooster gedeeltelijk hadden volbracht, andere geheel en daarna in Den Bosch haar beloften hadden afgelegd. In Den Bosch hoopten zij een nieuwen Karmel te kunnen stichten. Voor haar onderhoud brachten zij fondsen mee ten bedrage van 400 goudgulden 's jaars, een som, die voor zeven religieuzen in deze stad zeker voldoende zou zijn.

Haar aankomst kan niet later dan half November 1624 gesteld worden, daar reeds 14 Dec. van dat jaar uit Rome inlichtingen werden gevraagd. Op dien datum schreef Kar-

dinaal Francesco Barberini op last van den Paus aan bisschop Zoesius, en 't is juist uit Zoesius' antwoord, dat we, behalve de reeds vermelde, nog verschillende andere bijzonderheden te weten komen.

De Teresianen uit Antwerpen hadden in Den Bosch een huurhuis betrokken, dat zich tot een klooster met clausuur en huiskapel voldoende leende [1]). Als overste was opgetreden Zuster Anna van Jezus, uit een adellijk Hollandsch geslacht, wier familienaam echter in den brief niet genoemd wordt [2]).

---

[1]) Volgens Schutjes, *Gesch. v. h. bisd. v. 's-Hertogenbosch* IV 458, die zijn voorganger Coppens *Nieuwe beschrijving v. h. bisd. v. 's-Hertogenbosch* II 277 en III 284 aanhaalt, woonden ze eerst op den Papenhulst, ongeveer op dezelfde plaats, waar zich in 1872 opnieuw de Teresianen vestigden, en betrokken later het oud refugiehuis der Zusters Franciscanessen van Catharinenberg te Oisterwijk, gelegen in de St. Jorisstraat; 't stond leeg sinds 1609

[2]) Toch is haar naam bekend uit „Paradys der Geestelicker Wellustigheyt", door Pater Augustinus van Teylingen S. J. te Antwerpen in 1629 uitgegeven. Hij draagt zijn boek op aan de „Eerweerdige, Edele, Godtvruchtige Me-Vrouwe Anna de Jesu, *Dochter van Jker Adam vander Duyn,* Heer van 's-Gravenmoer, Moeder van de E.E. Religieusen vande Ordre der ongheschoeyde Carmelitterssen binnen 's-Hertogenbosch".

Augustinus van Teylingen, die een halve eeuw de Amsterdamsche katholieken verzorgde, was ongeveer van denzelfden leeftijd als Anna de Jesu. Hij werd den 13 Juli 1587 te Haarlem geboren, als elfde kind van Adriaan van Teylingen, een zeer bekwaam geneesheer en vurig katholiek, en Hillegonda Vermeer. Adriaan zag het levenslicht te Alkmaar, deed zijn studien in Italie, vestigde zich later te Haarlem, moest om zijn geloofsijver die stad verlaten en week uit naar Friesland. Hij werd in Maart 1619 te Alkmaar begraven (*Genealogische en Heraldische Bladen* 7 jg. blz. 167-228. Vgl *Wapenheraut* jg. 1904, blz. 407). Augustijn studeerde zes jaar de letteren te Haarlem, daarna philosophie en een jaar theologie te Leuven en trad 22 Mei 1606 te Doornik in de Societeit. Drie jaar was hij leeraar aan het college te Brussel (1607-1610?) en na zijn priesterwijding (21 Apr. 1612) o.a. minister in hetzelfde huis. In 1619 kwam hij naar Amsterdam en overleed er 4 Aug. 1669.

Uit het voorgaande wordt duidelijk, hoe P. v. T. in zijn opdracht kon schrijven „Het heeft my goedt ghedocht, dit werck aen U. E. op te draghen; ten I, omdat ick van dien tijdt af dat ick binnen de stadt van Haerlem kennisse ghehadt hebbende aan U. E. persoone ende daerna binnen Brussel, altyds U. E in groote achtbaerheydt ghehadt hebbe".

Moeilijker is het te achterhalen, hoe Anna's doopnaam is — allerwaarschijnlijkst immers is „Anna" haar kloosternaam — en hoe hare moeder heette. Want „Adam" is een telkens terugkeerende voornaam in de verschillende takken der Van der Duyn's. Mogen we den overigens niet al te nauwkeurigen Kok (*Vaderl Woordenb.* 13e dl, 1785) gelooven, dan zouden als ouders van Anna in aanmerking kunnen komen: Adam, sinds 1602 heer van 's-Gravenmoer, en Margareta Suys, ambachtsvrouwe van Rijswijk, onder

Zij was toen 38 jaar oud en sinds 12 jaar geprofest. Zij moet dus aanvankelijk bij de Spaansche Karmelietessen zijn ingetreden. In het Engelsch klooster had zij de ambten van suppriorin en van novicenmeesteres gedurende vijf jaar bekleed. Uitdrukkelijk verzekert daarenboven Zoes, dat zij deze bedieningen had begonnen in den tijd, dat het klooster stond onder de zorg der Ongeschoeide Karmelieten, dus vóór 1623.

Zuster Teresia van Jezus-Maria telde 25 jaar en was vijf jaar geleden geprofest.

Later zouden nog vijf religieuzen, die bij de Engelsche Karmelietessen haar noviciaat hadden volbracht, met een uitzet van 50 goudguldens per hoofd de Bossche communauteit komen versterken.

De bisschop, evenals de burgerij, was met de nieuwe stichting ten zeerste ingenomen. Wat de geestelijke leiding betreft, zoo schrijft hij, behoefde men niet bezorgd te zijn. In de stad woonden twee licentiaten in de theologie, waarvan één tegelijk kanunnik was van het kapittel, beiden mannen, die door leeftijd, levenswandel en wetenschap zeer geschikt waren om de gewetens der religieuzen te besturen en voor te lichten, en die zonder vergoeding voor de kerkelijke diensten bij haar zorgden. En mochten zij komen te sterven, dan zouden er in een stad met zoo'n talrijken clerus, licht plaatsvervangers te vinden zijn.

Als Z. H. zou verlangen, eenige oudere religieuzen in het Bossche klooster te plaatsen, dan zouden deze gemakkelijk kunnen overkomen uit den Karmel van Leuven, die onder de jurisdictie staat van den Mechelschen aartsbisschop.

---

wier acht kinderen genoemd worden: Alyd en Cornelia, beiden „nonne te Brussel"(?). 't Is niet meer dan een gissing, dat Anna de Jesu een van deze twee zou zijn. (Zie *Bijdragen v. d. gesch. v. h. bisd. Haarlem,* Dl. 23, blz. 453 vv.).

Of Anna behoorde tot de Bossche Karmelietessen, die later van Keulen naar Aken overhuisden om een nieuw klooster te stichten, en waar en wanneer zij overleed, is onbekend.

In *„Volksalmanak voor Nederl. Katholieken* 1859" (blz. 153) voert J. A. Alberdingk Thym ook Anna de Jesu ten tooneele. Maar om niet te spreken van andere historische duisterheden in die overigens prachtige schets, wie zal aanwijzen, waar daarin de geschiedenis ophoudt en de fantasie begint?

Wat bisschop Zoes vooral deed aandringen op de vestiging van dit klooster in zijn bisschopstad, was het lichtend voorbeeld, dat het voor de andere zustersgemeenten aldaar zou zijn. Daarenboven waren er nu reeds Hollandsche meisjes, — waarvan enkele een passenden uitzet konden inbrengen —, die opneming hadden verzocht, en waarschijnlijk zouden weldra andere volgen. Ook uit de stad zelf hadden eenige zeer geschikte postulanten gevraagd om toelating.

En op een afstand van 50 italiaansche mijlen was geen klooster der Orde te vinden.

Ten slotte gaf de bisschop zijn wensch te kennen, dat het klooster zou geplaatst worden onder zijn „cura ordinaria", evenals de kloosters van Mechelen en Antwerpen aan de jurisdictie der respectieve bisschoppen onderworpen waren. Rome voldeed aan zijn verlangen. 't Was evenwel juist deze bepaling, welke enkele jaren later de splitsing der Bossche communauteit ten gevolge zou hebben.

De toekomst van den Bosschen Karmel scheen verzekerd. De vrome en strenge levenswijze van Teresia's dochters zou Gods zegen over de stad aftrekken. Doch de wegen der Voorzienigheid zijn onnaspeurlijk. De verovering van Den Bosch door Frederik Hendrik in 1629 wierp de plannen van Zoesius en zijn opvolger Ophovius geheel omver. In 1630 vertrok een gedeelte der zusters naar Keulen. Korten tijd daarna wenschten eenigen van haar zich onder de leiding der paters Karmelieten te stellen en gingen te Aken een nieuw klooster openen. De nonnen, te 's-Hertogenbosch achtergebleven, vestigden zich in 1632 te Aelst in Vlaanderen en bouwden er een huis ter eere van de heiligen Anna, Joseph en Teresia.

De Fransche revolutie en het Josephisme hebben al deze kloosters doen verdwijnen. Toch zou juist uit Aelst in 1872 een nieuwe tak naar den Bosch worden overgeplant en er Teresia's heldhaftigen geest tot nieuwen en duurzamen bloei brengen [1]).

---

[1]) Men vergelijke verder Schutjes, l. c. IV. 457-461.

We laten hier den brief van Zoesius volgen.

Illustrissime et Reverendissime domine,

Litteras vestras scriptas decima quarta mensis praeteriti haesterna die accepi. Quod attinet ad moniales Teresianas ita se res habet. Est in civitate Antverpiensi inter caetera monasterium ordinis B. Mariae de Monte Carmelo Discalceatarum pro natione Anglicana, in quo recepta etiam fuerunt aliquot filiae Belgae. Sed crescente numero earum fundatrix, quae adhuc superest, institit, quatenus filiae Belgae emitterentur et earum loco reciperentur Anglae, comminando quod dotem promissam aliter non solveret. Hoc rationi consonum esse visum fuit Rev^mo^ domino episcopo Antverpiensi, sub cujus jurisdictione monasterium illud Anglicanum et personae ejusdem tam Anglae quam Belgae virtute brevis apostolici Gregorii XV felicis recordationis de data decima septima Martii anni millesimi sexcentesimi vigesimi tertii expediti ad instantiam vicarii generalis fratrum ordinis B. Mariae de Monte Carmelo Discalceatorum hactenus fuerunt. Et ob dictas causas et quod numerus Anglarum et Belgarum excederet numerum religiosarum, quem Constitutiones ordinis permittunt, idem Rev^mus^ dominus ad instantiam dictae fundatricis et priorissae dicti monasterii Anglicani patentibus litteris de data die octava mensis Octobris anni praeteriti, matura deliberatione praemissa (uti narrat), sororibus Annae de Jesu et Teresiae de Jesu-Maria, ut per oportunitatem primam a dictis Anglis separari et alibi sub regula, quam professae sunt, Deo servire possent, licentiam et facultatem dedit. Quae quidem sic demissae et associatae quinque novitiis Belgis, quarum aliquae in monasterio Antverpiensi integraliter, emissis hic votis, aliae ex parte novitiatum absolverant, in hanc civitatem cum dote quadringentorum aureorum annue, quae huic ordini et loco pro septem virginibus sufficit, commigrarunt et in domo conductitia ad usum conventus dicti ordinis, etiam quoad clausuram et oratorium sufficienter instructum accomodata nobis ac clero et civitati gratissimae sine querela habitant. Quibus aliae quinque novitiae, qui in conventu Antverpiensi, sub cura Rev^mi^ domini illius loci per breve apostolicum, de quo supra, existentes annum probationis peregerunt, congregationi hujus civitatis, eo quod ab Anglis separari debent, cum dote quinquaginta aureorum in auro [anno?] in singula capita sese conjungent.

Praefata soror Anna de Jesu, quae ceteris praeest in congregatione Buscoducensi, nata est annos triginta octo et in ordine professa est ab annis duodecim. In dictu conventu Anglicano fuit suppriorissa et praefecta novitiarum annis quinque et incoepit in illis officiis praeesse etiam eo tempore, quo conventus erat sub cura patrum de Monte Carmelo Discalceatorum.

Soror Teresia de Jesu Maria nata est annos viginti quinque, et professa est annos quinque. Istae duae sorores venerunt ex conventu Antverpiensi cum licentia Rev^{mi} domini episcopi, ut supra dixi.

Habemus duos licentiatos S. Theologiae, quorum unus est canonicus graduatus, viros aetate, moribus et doctrina praestantes, qui illarum virginum conscientiis, concionibus et officiis divinis gratis praesunt, nec illis morientibus alii deficient in hac civitate, in qua est copiosus clerus.

Si Sua Sanctitas velit congregationi huic Buscoducensi adjungi alias religiosas seniores, illae commode haberi possunt ex conventu Lovaniensi, qui subest Rev^{mo} domino Archiepiscopo Mechliniensi, per breve apostolicum, de quo supra.

Vehementer expedire videtur, ut conventus virginum Discalceatarum sit in hac civitate, tum ad aedificationem aliorum conventuum virginum hic existentium, tum propter vicinos Hollandos et provincias ipsis unitas, ex quibus aliquae cum competenti dote instant, ut recipiantur, quas aliae verisimiliter sequentur. Dicta soror Anna est ex catholica et nobili familia in illis partibus.

Non desunt etiam in hac civitate virgines valde idoneae, quae locum sollicitant. Et haec civitas abest quinquaginta milliaribus Italicis ab omnibus monasteriis illius ordinis.

Spero me per praemissa satisfecisse mandato Suae Sanctitatis, in cujus voluntatem clausis oculis (ut dici solet) me projicio, cui humillime supplico, ut cum bona venia ipsius conventum ordinis B. Mariae de Monte Carmelo Discalceatarum habere liceat sub cura mea ordinaria, quemadmodum habent Rev^{mus} dominus archiepiscopus Mechliniensis et Rev^{mus} dominus episcopus Antverpiensis.

Dominus Deus conservet Ill^{mam} et Rev^{mam} Dominationem Vestram eamque suis sanctis donis magis ac magis cumulet.

Ill^{mae} et Rev^{mae} D^{nis} Vestrae humilis servus in Domino

Nicolaus episcopus Buscoducensis.

Buscoduci, 18 Januari 1625.

De Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap te 's-Hertogenbosch

door

Dr TH. GOOSSENS.

Nadat Hezenmans in 1876 zijn artikelen over de Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap in *Onze Wachter* (1876, 2e deel) publiceerde, is een halve eeuw verloopen, en mag men den tijd zoo langzaam wel aangebroken achten, dat de aandacht voor de geschiedenis dezer Broederschap weer kan worden gevraagd; te meer omdat Hezenmans, bij allen lof, die hem voor zijn pionierswerk op het gebied van Brabant's geschiedenis moet worden gegeven, zich toch andere grondregels stelde dan de moderne historicus zal doen. Een aangenaam leesbaar verhaal met een meer of minder sterken historischen inslag was voor hem, den langdurigen medewerker van Albertingk Thym, wel het ideaal. De moderne tijd echter vraagt geen romantiek in plaats van historie, en zoo zal de geschiedschrijver van heden, zelfs uit dezelfde bronnen puttend als Hezenmans, vermoedelijk een meer juist, zij het dan ook minder kleurrijk beeld teekenen van deze merkwaardige instelling, die in hare geschiedenis van zes eeuwen een stuk van de ontwikkelingsgeschiedenis van Brabant vertegenwoordigt.

Ter voorbereiding nu van een dergelijke geschiedenis der Broederschap kan het zijn nut hebben eerst eenige details uit te werken, die dan later in de geschiedenis, die het geheel zal behandelen, kunnen worden opgenomen of verwerkt.

En dan mag allereerst de aandacht worden gevestigd op een tot nu toe nog vrijwel onbekend aflaatboekje, dat door de Broederschap werd uitgegeven.

Het eenige exemplaar, dat er van bestaat, berust in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (n. 29403), welke het, volgens een schriftelijke aanteekening van 1781, uit de abdij van Affligem moet hebben verkregen. Op dit werkje heeft het eerst Ch. Verreyt de aandacht gevestigd in zijn studie: *De boekdrukkerij van Laurens Haeyen en van de „Broeders van het Gemeene Leven" te 's-Hertogenbosch in 't begin der 16e eeuw*, in 1894 verschenen in *Dietsche Warande*, (N. R. jrg. 7), blz. 89—108, en op zijn voetspoor heeft mej. M. E. Kronenberg het vermeld in haar lijst van Nederlandsche postincunabelen [1]).

Verreyt zegt [2]), dat het boekje „kort na 1506 het licht zag", vermoedelijk er toe gebracht door het feit, dat hierin nog opgenomen is een beslissing van paus Julius II, die dateert van 1506. Hoewel de dateering luidt: „Datum Rome apud sanctum Petrum, anno incarnationis dominice millesimo quingentesimo quinto sexto Ydus Martii pontificatus sui anno tercio" [3]), dat is dus: 10 Maart 1505, is hier toch bedoeld 1506, omdat de pauselijke kanselarij in heel de 16de eeuw nog den Maria-Boodschapstijl bezigde, zoodat de breve moet zijn uitgegeven 10 Maart 1506, wat bevestigd wordt door de bijvoeging: in het derde jaar van zijn pontificaat, hetwelk nl. liep van 26 Nov. 1505 tot 26 Nov. 1506. Mej. Kronenberg brengt het „kort na 1506" van Verreyt onder teekens, door als dateering op te geven 1507 met een vraagteeken [4]).

Had de een zoowel als de ander den moed gehad het boekje even door te lezen, dan was het antwoord op dat vraagteeken zonder veel moeite gevonden, ofschoon niet op de plaats, waar men dat gewoonlijk vindt, nl. in het colophon op de laatste bladzijde. Dat ontbreekt hier geheel.

Doch op blz. 7 recto staat aanstonds achter de bovenaan-

---

[1]) M. E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540. Eerste aanvulling*, 's-Gravenhage 1925, blz. 32.
[2]) *Dietsche Warande*, a. j., blz. 103.
[3]) Zie blz. 74.
[4]) M. E. Kronenberg, *a. w.*, blz. 32.

gehaalde dateering van de breve van Julius II een conclusio, welke het volgende zegt:

De quibus omnibus et singulis premissis sententia litterarum non mutata nos prepositi fraternitatis predicte vos omnes et singulos confratres et consorores nostros certificamus sub his litteris impressis anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo sexto [1]).

Dus de proosten der broederschap verklaren voor de juistheid van al wat is medegedeeld in te staan tegenover al hun medebroeders en medezusters bij dit schrijven, hetwelk gedrukt is in het jaar Onzes Heeren 1506.

Deze preciseering van het jaar van uitgave is op zich zelf al van eenig belang voor de geschiedenis der Broederschap, doch daarmede komt tevens vast te staan, dat dit het oudst gedateerde boekje is, dat de pers van Laurens Haeyen heeft verlaten. Het volgend gedateerd boek van dezen drukker is *De consolatione philosophiae* van Boethius van 1509 [2]). En niet alleen is het het oudst gedateerde boekje, maar ook hoogst waarschijnlijk het eerste product van deze Bossche drukkerij. Ziehier waarom. Toen paus Julius zijn breve had gezonden, die in de Broederschapsrekening „een nyewe bulle van groten aflaet" genoemd wordt, vonden de proosten het gewenscht, die aanstonds ter kennis te brengen ook van de broeders en zusters buiten Den Bosch, en lieten daarom een twee duizend exemplaren drukken ter verspreiding. De bestelling daarvan deden zij echter niet in Den Bosch, doch te Antwerpen [3]), terwijl toch in hetzelfde jaar 1506 de samenvattende

---

[1]) Zie blz. 74 en 75.

[2]) Wouter Nijhoff en M. E. Kronenberg, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540,* 's-Gravenhage, 1919, blz. 848.

[3]) Rekening Illustre Lieve Vrouwe Broederschap 1506/7, onder: Uitgaven allerhande zaken·

Item alsoe onse alreheilichste vader die paeus Julius der bruederscap een nyewe bulle van groten aflaet verleent heeft etc. ende om dan die den bruederen ende susteren buyten in andere landen wesende daeraf vander bullen kennisse te doen· Soe hebben die proesten by advyse ende goetduncken van den gemeynen bruederen die voerg. bulle verdingt te printen tot Antwerpen in een getale wel van 2 mille, te wetene een duysent int latyn, daer toe gegaen zyn twee riemen papiers, daeraf zy den riem papiers verdingt hebben voer XXVIII st. facit II gl. XVI st. Item een duysent int

uitgave der voornaamste privilegies en aflaten wel door hen aan een Bosschen drukker werd opgedragen. Wij mogen dus m.i. den volgenden gang veronderstellen: Maart 1506 uitgifte der breve; ongeveer midden 1506 wordt deze te Antwerpen gedrukt bij gemis aan een drukkerij in Den Bosch; daarna installatie van de drukkerij van Laurens Haeyen, die dan in de Broederschap zijn eersten klant vindt. Daarvoor kunnen wij aannemen najaar 1506, zoodat daarmede ook de terminus a quo van de werkzaamheid van Haeyen ongeveer bepaald zou zijn.

Het boekje bevat acht ongenummerde blaadjes, waarvan de voorzijde van blz. 1 wordt ingenomen door een houtgravure met de voorstelling van Veronica, die den zweetdoek van Christus toont; naast haar staan de Apostelen Petrus en Paulus. Zooals meer voorkomt, heeft dit prentje geen verband met den inhoud van het boekje, noch in het algemeen met de Broederschap. Wel was de H. Maria Magdalena de tweede patrones daarvan; de H. Veronica wordt echter niet vermeld.

De keerzijde van het eerste blad bevat een afbeelding van Sint Jan den Evangelist op Patmos, het eiland is duidelijk aangegeven door de zee, die den geheelen achtergrond inneemt, terwijl hem daar de Vrouw verschijnt, bekleed met de zon en met de maan onder hare voeten en op haar hoofd een kroon met twaalf sterren (Apocalypsis 12 : 1). Dit visioen van de H. Maagd, want die is door deze Vrouw verbeeld, past goed aan bij den tekst van het boekje, dat de voorrechten opsomt, die aan de Haar toegewijde Broederschap verleend zijn, waar ook de vereering van Sint Jan, na die van Maria Magdalena, zoo'n voorname plaats innam. Niet onmogelijk dus, dat Haeyen deze illustratie expres voor zijn werkje heeft laten vervaardigen. De reproductie van dat plaatje op ware grootte is hierbij gevoegd en is een goed staal van 16de-eeuwsche boekversiering. Als tekstproef is daarnaast ook het recto van

---

duyscht, daer toe gegaan zyn vier riemen papiers, daeraf zij den riem verdingt hebben voor XXV st. facit V gulden. Item noch van dat voer opter bulle geprint is, gegeven XII$^{1}/_{2}$ st. ende noch van vrachte gegeven V st. facit tsame VIII gl. XVIII$^{1}/_{2}$ st.

bl. 2 gereproduceerd, mede omdat de tekst daarvan voor de geschiedenis van de Broederschap van belang is.

Zoowel Hezenmans [1]) als Sasse van IJsselt [2]) plaatsen de stichting der Broederschap vele jaren vóór 1318, het jaar, dat het oudste archiefstuk der Broederschap als datum draagt. In dat jaar nl. verkregen de leden van dit O. L. Vrouwegilde, allen „clerici et scolares", op hunne statuten de goedkeuring van hunne kerkelijke overheid, in hierarchische volgorde: den pastoor der stad, den aartsdiaken van Kempenland, den bisschop van Luik.

Hier nu, op f^{0} 2 recto, wordt zonder meer gezegd, dat de broederschap of gilde om de goddelijke diensten te zingen, te bidden en te vieren gevestigd en opgericht is reeds *in* het jaar 1318 [3]), wat dus een bestaan vóór dien tijd uitsluit.

Of hiermede echter argumenten, die voor een vroegere stichting zouden pleiten, geheel waardeloos zijn geworden, wil ik hier in het midden laten, en dit liever uitstellen tot later, wanneer ik afzonderlijk jaar en doel der oprichting hoop te bespreken.

De inhoud van het boekje is niet zoozeer de *forma erectionis* gelijk het bovenschrift op bl. 2 recto zou doen vermoeden, dus niet de wijze van oprichting, als wel een samenvatting van de voornaamste aflaten en gunsten, die tot 1506 aan de Broederschap verleend waren.

Na mededeeling van de kerkelijke goedkeuring door de plaatselijke en diocesane overheden (f^{0} 2 r^{0}), wordt de bevestiging daarvan door paus Martinus IV in de stad Constanz op 3 Idus van Juni (d. i. 11 Juni) in het eerste jaar van zijn

---

[1]) J. C. Hezenmans, *De Illustre Lieve Vrouwe Broederschap in Den Bosch.* Overdruk uit *Onze Wachter*, Utrecht, 1877, blz. 15 en 134. Op blz. 5 en 7 plaatst hij echter het ontstaan in 1318. De overdruk bevat als Bijlage de stichtingskaart van 1318 en de nieuwe verordering van 1518, welke niet in *Onze Wachter*, jrg. 1876, voorkomen.

[2]) Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt, *De voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch*, dl. 3, z. j. en pl. ['s Bosch, 1914], blz. 150.

[3]) „Ab initio videlicet dudum in anno Domini millesimo trecentesimo decimo octavo fraternitatem seu gildam cantandi, legendi et divina celebrandi officia statuerunt et erexerunt". Zie blz. 69.

pontificaat medegedeeld. Hezenmans heeft er terecht op gewezen, dat hier een fout moet schuilen, omdat het pontificaat van Martinus IV vóór de stichting de Broederschap valt, nl. van 1281—1285.

Deze bevestiging was hem slechts bekend uit een ander stuk van 1518 [1]). Daar kan de fout zijn overgenomen uit dit boekje, dat niet alleen in den naam van den paus, die Martinus V moet zijn, zich vergist, maar ook in de maand. Deze bevestiging blijkt nl. te zijn gegeven III Id. Januarii, dus niet Junii. Aan de onderzoeking van Dr Brom danken wij het, dat dit stuk, hetwelk in het archief der Broederschap ontbreekt, weer toegankelijk is geworden [2]). Ik hoop het later afzonderlijk hier te publiceeren.

De daarop volgende gunst (f^0 2 v^0) is van paus Engenius IV (1431—1447), die aan de leden der Broederschap het voorrecht verleende om naar eigen keuze elken geschikten wereldlijken priester tot biechtvader te mogen nemen.

Deze gunst werd later door Innocentius VIII (1484—1492) nog uitgebreid door de keuze ook mogelijk te maken van de ordensgeestelijken, terwijl hij hun tevens volmacht gaf in bepaalde, aan den Paus of aan anderen voorbehouden gevallen, onder zekere voorwaarden, absolutie te geven (f^0 3 r^0).

Paulus II (1464—1471) heeft in 1469 eenige moeilijkheden weggenomen, die door de gunst van Eugenius IV voor sommige leden door het niet juist onderhouden der gestelde voorwaarden zouden zijn ontstaan. (f^0 4 r^0 en v^0).

Op f^0 4 v^0, 5 r^0 en v^0 wordt dan herhaald, wat Innocentius VIII omtrent de keuze van biechtvader had bepaald in 1488, terwijl hij tevens bevestigde de verplichtingen omtrent de z.g. doodschulden, en allen vrijspraak verleende, die daartegen zouden hebben misdaan. De „aflaat" van paus Julius II (1503—1513) behelst vooral een verklaring over de vastendagen, die door Eugenius IV waren voorgeschreven, om aan

[1]) J. C. Hezenmans, *a.w.*, blz. 135.
[2]) Dr G. Brom, *Archivalia in Italië*, dl. 1, 2de stuk, 's-Gravenhage, 1909, blz. 555, n. 1555.

de door hem verleende gunst deelachtig te kunnen worden (f^0 5 v^0, 6 r^0 en v^0).

Aflaten, verleend door kardinalen, bisschoppen en anderen, worden vervolgens vermeld onder: Plures alie indulgentie (f^0 7 r^0 en v^0), terwijl tot slot de formule van de absolutie in stervensgevaar, die door de biechtvaders ten behoeve der leden van de Broederschap moet worden gebruikt, wordt afgedrukt. (f^0 7 v^0 en 8 r^0).

Uit dit laatste en uit het feit, dat het geheele boekje in het latijn is, mogen wij wel opmaken, dat het niet op de eerste plaats bedoeld is geweest om daarmee propaganda te maken onder de leeken, maar dat het heeft moeten dienen voor de geestelijken en dan wel voornamelijk voor de „provisoren", de vertegenwoordigers der Broederschap in een groot aantal plaatsen der Noordelijke Nederlanden vooral, die daar voor aanneming en inschrijving van nieuwe leden zorgden en de verbinding onderhielden met den zetel der broederschap. De belangrijke plaats, die de Illustre Lieve-Vrouwe-Broederschap innam in het Bossche godsdienstige leven, heeft mij doen besluiten het boekje, waarvan zooals gezegd nog maar één exemplaar bekend is, geheel te doen afdrukken, en daarbij een fac-simile te geven van f^0 1 v^0 en 2 r^0. Mogelijk geeft de inhoud, die hier maar zeer in het kort is aangegeven, nog aanleiding om een afzonderlijke bespreking te wijden aan de talrijke geestelijke gunsten, die aan de Broederschap verleend zijn, en die bij de beschrijvers der Broederschap slechts zeer in het algemeen, en niet altijd even juiste vermelding hebben gevonden.

Forma erectionis.

Uniuersis et singulis xpi fidelibus. Et presertim de fraternitate seu gilda beatissime virginis marie in ecclesia sancti iohannis euangeliste in opido de buscoducis. fratrib⁹ et sororib⁹ vbilibet locorũ cõmorantibus et constitutis.

¶ Prepositi. Dicte fraternitatis Salutẽ fraternã et infrascriptis fidẽ indubiã adhibere

¶ In dicte nostre dñe dignissime genitricis dei et virginis q; geniti honorẽ confratrũ consororũq; ppagationẽ predecessores nostri semper sollicite.

¶ Ab initio videlicet dudũ in anno dñi Millesimo. trecẽtesimo decimo octauo. fraternitatẽ seu gildã cantandi/legendi et diuina celebrandi officia statuerunt et erexerunt.

¶ Dicteq; fraternitatis conceptã erectionẽ p reuerendissimos patres Adulphũ epm et Neapolitũ de filijs vtũ archidiaconũ leodiensis ac venerabilẽ dñm wilhelmũ inuestitũ ecclarũ de orthẽ et de buscoduc⁹ cagonice depẽdentũ approbari. eorũq; lris ac sigill' depẽdentib⁹ confirmari legitime procurare

¶ Dei inde formã eiusdẽ erectionis ptacte fraternitatis ppositi approbatã et cõfirmatã vt ẽ sertur

Forma erectionis.

Universis et singulis christifidelibus et presertim de frater- f° 2° r°
nitate seu gilda beatissime Virginis Marie in ecclesia sancti Johannis Evangeliste in opido de Buscoducis fratribus et sororibus ubilibet locorum commorantibus et constitutis Prepositi dicte fraternitatis salutem fraternam et infrascriptis fidem indubiam adhibere.

In dicte nostre Domine dignissime Genetricis Dei ejusdemque Geniti honorem confratrum consororumque propagationem predecessores nostri semper solliciti, ab initio videlicet dudum in anno Domini millesimo trecentesimo decimo octavo fraternitatem seu gildam cantandi, legendi et divina celebrandi officia statuerunt et erexerunt.

Dicteque fraternitatis conceptam erectionem per reverendissimos patres Adulphum episcopum et Neopolium de filiis Ursi archidyaconum leodiensis [a]) ac venerabilem dominum Wilhelmum investitum ecclesiarum de Orthen et de Buscoducis canonice [b]) dependentium approbari eorumque litteris ac sigillis dependentibus confirmari legittime procurarunt.

Deinde firmam ejusdem erectionis pretacte fraternitatis
prepositi approbatam et confirmatam ut prefertur a // sanctis- f° 2° v° c)
sime memorie Martino papa quarto in civitate Constanciensi tercio ydus Junii pontificatus sui anno primo auctoritate apostolica ad perpetuam memoriam etiam confirmari impetrarunt. Eugenius.

Insuper predecessores nostri dicto domino Martino vita functo simili zelo et fervore sanctissimum in Christo patrem dominum Eugenium tunc sedis apostolice antistitem imploraruntt, quod ad perpetuam rei memoriam supplicatione suscepta, quod a pluribus retrofluxis annis nonnulli clerici et utriusque sexus laycales persone fratres et sorores nuncupati [d]) fraternitatis seu gilde beate Marie in ecclesia sancti Johannis Evangeliste opidi de Buscoducis Leodiensis dyocesis ad laudem omnipotentis Dei et honorem ejus genitricis semper virginis Marie cum cantoribus arte musicali imbutis, quos conducunt

---

a) In te lasschen: *diocesis.*
b) In den tekst staat: *cagonice.*
c) De boventitel luidt: Eugenius Quartus.
d) In den tekst staat: *nunpapati.*

annuatim, primas et secundas vesperas, matutinas et missas in singulis festivitatibus beate Marie predicte, ac vesperas in singulis Martis et missas in singulis Mercurii diebus de eadem Virgine, necnon pro vivis et defunctis vigilias et missas quaterni anno certis ad hoc statutis diebus cum magna solempnitate suis propriis sumptibus et expensis fecerant et procuraverant, prout de facto procurant jugiter cantari, dici et celebrari.

f° 3° r° a) Idem dominus Eugenius laudabile illud officium commen // dando omnibus et singulis presbiteris, clericis et utriusque [b]) sexus personis qui sunt et in antea [c]) erunt de fraternitate seu gilda beate Marie predicta quamdiu hujusmodi opera exercuerint auctoritate sua apostolica indulsit et concessit ut quilibet eorum ydoneum et discretum presbiterum secularem in suum possit eligere confessorem.

Sed Innocentius papa octavus addidit ut possit eligere etiam spiritualem vel cujusvis ordinis, ut infra patebit. Qui confessione ejus diligenter audita pro commissis sibi debitam absolutionem impendat et injungat penitentiam salutarem, semel in casibus sedi apostolice reservatis et quotiens oportunum fuerit in aliis casibus quibuscumque. Vota quoque peregrinationis et abstinentie per ipsum emissa, transmarino ac liminum sanctorum Petri et Pauli ac sancti Jacobi in Compostella votis dumtaxat exceptis, in alia pietatis opera commutare possit. Sibi quoque omnium peccatorum suorum de quibus corde contritus et ore confessus fuerit semel tantum in mortis articulo plenam remissionem concedere possit. Sic tamen quod idem confessor de hiis de quibus fuerit alteri satisfactio impendenda ei, per illum qui elegit confessorem, si supervixerit, vel per heredes suos, si tunc forte transierit, faciendam injungat, quam ille sive illi facere teneantur ut prefertur. //

f° 3° v° d) Et ne aliquis clericorum [e]) seu personarum predictorum propter hujusmodi graciam — quod absit — proclivior reddatur ad illicita imposterum committenda, voluit idem dominus Papa quod si ex confidentia remissionis hujusmodi aliqua forte committeret quoad illa ipsa remissio nullatenus suffragetur.

Quodque per unum annum a tempore quo presens sua concessio ad ejus memoriam venerit computando singulis sextis

---

a) De boventitel luidt: Eugenius Quartus.
b) In den tekst staat: *utrisque*.
c) In plaats van *in antea* eischt de context *imposterum*.
d) De boventitel luidt: Eugenius Quartus.
e) In den tekst staat: *clericouim*.

feriis impedimento cessante legitimo jejunet. Quod si predictis diebus ex precepto ecclesie, regulari observantia, injuncta penitentia, voto vel alias jejunare teneatur, una alia die singularum septimanarum ejusdem anni, quo [a]) ad jejunandum ut premittitur non sit astrictus, jejunet. Et si in dicto anno vel aliqua ejus parte esset legittime impeditus, ex tunc anno sequenti vel alias quamprimum poterit modo simili supplere hujusmodi jejunium teneatur.

Porro si forsan alias prelibatum jejunium in toto vel in parte quandocumque implere commode nequiverit, eo casu confessor prefatus sibi jejunium ipsum in alia pietatis opera, prout anime ejus saluti expedire viderit commutare valeat que pari modo adimplere teneatur. Alioquin hujusmodi apostolica concessio quoad illum dumtaxat nullius sit roboris vel momenti. f⁰ 4⁰ r⁰ b)
Datum Bononie anno incar // nationis [c]) dominice millesimo quadringentesimo tricesimo sexto octavo kalendas Februarii pontificatus sui anno sexto. Paulus secundus.

Preterea, cum piarum mentium sit timere culpam ubi aliquando culpa non est, eapropter pro parte ipsius fraternitatis cum supra narratarum litterarum tenore coram sanctissimo domino nostro, domino Paulo papa secundo dudum porrecta peticio continebat pro eo quod plereque persone dicte fraternitatis ex negligentia aliave ignorantia seu levitate quoad jejunium juxta continentiam earundem litterarum faciendum non servaverint aut alias in premissis erraverint, a nonnullis hesitetur litteris ipsis detractum fuisse et esse, prefatus sanctissime memorie papa Paulus ne propterea ipsarum litterarum frustrarentur effectu, providere volens, dilectis filiis universis confratribus et dilectis in Christo filiabus universis consororibus confratrie seu gilde beate Marie in ecclesia sancti Johannis Evangeliste Busciducensi Leodiensis diocesis in hac parte supplicationibus inclinatus litteras Eugenii pape predictas ab earum expeditionis tempore et quaecumque inde secuta ob id non minus valuisse et valere ipsisque litteris propterea in nullo detractum fuisse censeri debere apostolica sua auctoritate decrevit et declaravit. // Voluit nichilominus prefatus f⁰ 4⁰ v⁰ d)
dominus Paulus papa quod fratres et sorores fraternitatis predicte, qui predictum jejunium ex negligentia, ignorantia,

---

a) Voor *quo* te lezen *qua*.
b) De boventitel luidt: Eugenius Quartus.
c) In den tekst staat: *incartionis*.
d) De boventitel luidt: Paulus Secundus.

aut levitate, ut prefertur, omiserunt, illud in novo, dummodo facultas suberit, facere et inchoare possint.

Idem etiam Papa confessori per fratres et sorores electo [a]) pro tempore cum personis ejusdem fraternitatis que senio, debilitate aut alias impedite jejunium ipsum in toto vel in parte adimplere non possent, jejunium ipsum in alia pietatis opera commutandi apostolica auctoritate tenore litterarum suarum licentiam concessit.

Datum Rome apud sanctum Petrum anno incarnationis dominice millesimo quadringentesimo sexagesimo nono octavo kalendas Augusti pontificatus sui anno quinto.

Innocentius octavus.

Postremo pro parte eorundem confratrum et consororum confatrie seu gilde sepedicte sanctissimo domino nostro Innocentio pape [b]) octavo dudum porrecta peticio continebat quod olim ipsi quibus alias apostolica auctoritate fuit concessum ut confessorem ydoneum presbiterum secularem eligere possent implicite excludendo spirituales seu mendicantes. Et quod pro predicte confratrie manutentione et illius oneribus perferendis
f⁰ 5⁰ r⁰ c) recipiendi in confratres // seu consorores dicte confratrie tempore receptionis septem stuferos monete illarum partium, et in obitu eorum vel earum unum scutum antiquum dicte monete vel meliorem vestem sic decedentium preposito dicte confratrie pro tempore existenti solvere tenerentur.

Et dictum tunc statutum et ordinatio hujusmodi auctoritate ordinario fuerat confirmata, prout in hiis autenticis desuper confectis plenius continetur. Quare pro parte dicte confratrie fuit humiliter supplicatum, ut prefatus dominus Innocentius statuto et ordinationi predictis pro illorum subsistentia firmiori robur apostolice confirmationis adicere aliasque in premissis oportune providere de benignitate apostolica dignaretur.

Ipse igitur Innocentius papa qui animarum salutem et ut pia opera in dies melius excerceri possint libenter procurando [d]), ad perpetuam rei memoriam prefatos confratres et consorores et eorum singulos a quibuscumque excommunicationis, suspensionis et interdicti aliisque ecclesiasticis sententiis, censuris [e])

a) In den tekst staat: *electus.*
b) In den tekst staat: *papa.*
c) De boventitel luidt: Innocentius Octavus.
d) De zin eischt: *procurat.*
e) In den tekst staat: *sensuris.*

et penis a jure vel ab homine quavis occasione vel causa latis, si quibus quomodolibet innodati existunt, ad effectum presentium dumtaxat consequendum absolvendo et absolutos eos censendo hujusmodi supplicationibus inclinatus.

Statutum et ordinationem hujusmodi auctoritate sua // apostolica tenore litterarum suarum approbavit, confirmavit et sui scripti testimonio communivit, supplens omnes et singulos defectus, si qui forsan intervenerint in eisdem. f° 5° v° a)

Et nichilominus, quod deinceps perpetuis futuris temporibus non solum presbiterum secularem, sed etiam, dum eis placuerit, cujuscumque ordinis, etiam mendicantium, religiosum in eorum possint eligere confessorem, qui juxta dicte concessionis tenorem eisdem [b]) absolutionis beneficio providere et penitentiam salutarem injungere ac alia que dictus presbiter secularis juxta hujusmodi concessionem potest facere, possit eadem auctoritate de specialis dono gracie, ipse Innocentius papa indulsit et concessit non obstantibus constitutionibus et ordinationibus apostolicis necnon omnibus illis que in litteris concessionis predicte concessum est non obstare [c]) ceterisque contrariis quibuscumque. Datum Rome apud sanctum Petrum, anno incarnationis dominice millesimo quadringentesimo octuagesimo octavo sexto kalendas Maji pontificatus sui anno quarto.

Julius papa secundus.

Ultimo pro parte universorum confratrum confraternitatis predicte sanctissimo domino nostro Julio pape secundo porrecta peticio continebat. //

Quia voluntas Eugenii predecessoris nostri a pluribus diversimode intelligeretur, cum nonnulli asserebant quod volentes hujusmodi concessionem consequi tenerentur per annum integrum singulis sextis feriis jejunare et pro illis sextis feriis quibus alias essent ad jejunandum astricti certo alio die in eadem ebdomada jejunare, et si in aliquo defecissent, de novo per annum integrum modo premisso jejunare tenerentur. f° 6° r° d)

Et quia quadragesimalibus et quatuor anni temporibus et certis aliis diebus quibus jejunium est inductum, impossibile

---

a) De boventitel luidt: Innocentius secundus; wat moet zijn: Innocentius Octavus.
b) In den tekst staat: *eisde*.
c) De tekst eischt: *obstantibus*.
d) De boventitel luidt: Julius secundus.

vel saltem difficillimum [a]) foret hujusmodi jejunium modo premisso observare, pro parte eorundem confratrum dicto domino pape Julio fuit supplicatum ut, ne ipsi propterea a bonis operibus retraherentur, in premissis oportune providere de benignitate apostolica dignaretur.

Igitur ipse Julius papa quia singulorum christifidelium animarum saluti quantum cum Deo potest, consuli libenter procurat, prefatos confratres et eorum singulos a quibusvis excommunicationibus, suspensionis et interdicti aliisque ecclesiasticis sententiis, censuris et penis a jure vel ab homine quavis occasione vel causa latis, si quibus quomodolibet innodati extiterint, ad effectum presencium dumtaxat consequendum
f° 6° v° b) absolvendo et absolutos fore // censendo hujusmodi supplicationibus inclinatus auctoritate apostolica tenore suarum litterarum statuit et ordinavit, quia omnes et singuli utriusque sexus dicte confraternitatis confratres presentes et futuri qui per annum integrum singulis sextis feriis etiamsi alias ex precepto ecclesie, regulari observantia, injuncta penitentia, voto vel alias jejunare aliquibus ex eisdem feriis, non tamen omnibus tenerentur. Et quatenus indifferenter omnibus sextis feriis illius anni modo premisso jejunare tenerentur, aliquo alio die singularum septimanarum ejusdem anni, quo etiam universaliter ad jejunandum per totum annum non essent astricti, jejunaverint, ac etiam quando sexta feria vel alio sic assumpto die non jejunaverint vel jejunare tunc omiserint, jejunium sic omissum eadem vel alia septimana ejusdem vel alterius anni in aliquo die quo tunc jejunare non essent astricti recuperaverint, hujusmodi indulgentiam et concessionem plenarie et integro consequerentur, non obstantibus premissis ac constitutionibus et ordinationibus apostolicis, necnon omnibus illis que singuli predecessores prefati in dictis eorum litteris voluerunt non obstare ceterisque contrariis quibuscumque.

Datum Rome apud sanctum Petrum, anno incarnationis
f° 7° r° c) dominice millesimo quingentesimo quinto sex // to Ydus Martii pontificatus sui anno tercio.

Conclusio.

De quibus omnibus et singulis premissis sententia litterarum non mutata nos prepositi fraternitatis predicte vos omnes et

a) In den tekst staat: *difficilimum*.
b) De boventitel luidt: Julius secundus.
c) De boventitel luidt: Plures alie indulgentie.

singulos confratres et consorores nostros certificamus sub hiis litteris impressis anno a nativitate Domini millesimo quingentesimo sexto.

Plures alie indulgentie.

Preterea certificamus quamplures alias indulgentias fraternitati nostre esse concessas a certis Cardinalibus, Episcopis et Prelatis singulis omnibus illis qui eandem nostram fraternitatem acceptant, promovent vel aliis acceptare suadent, vel orationes suas in nostra capella fundunt, vel qui nostre fraternitati sublevatione onerum manus adjutrices porrigunt per oblationes contestamentarias, provisiones pro fabrica, luminaribus vel ornamentis vel pro ampliatione divini cultus.

Unde bulle et littere conservantur per eandem fraternitatem. Videlicet novem Cardinales unusquisque centum dies indulgentiarum de injuncta penitentia, quas indulgentias dominus Johannes de Bavaria, ordinarius noster et episcopus leodiensis pie memoriae confirmavit. Et addidit de propria auctoritate quadraginta dies indulgentiarum.

Item decem Episcopi unusquisque quadraginta dies indul- // gentiarum de injuncta penitentia. Quas dominus Johannes f° 7° v° a)
de Hoerne episcopus leodiensis confirmavit. Et addidit quadraginta dies de sua auctoritate.

Item dominus Leonardus de Florentia generalis magister ordinis Predicatorum concessit omnibus fratribus et sororibus nostre fraternitatis participationem ordinis, hoc est omnium bonorum, missarum, jejuniorum et omnium aliorum beneficiorum que in universo ordine per Dei gratiam fiunt.

Item dominus Pillens [b]), legatus sedis apostolice et tytuli sancte Praxedis presbiter cardinalis, concessit omnibus devote divinum cultum audientibus in nostra capella centum dies indulgentiarum de injuncta penitentia.

Absolutio in articulo mortis.

Misereatur tui omnipotens Deus et dimissis omnibus peccatis tuis perducat te in vitam eternam. Amen.

Indulgentiam, absolutionem et remissionem omnium peccatorum tuorum, spacium vere penitentie, cor penitens, perse-

a) De boventitel luidt: Plures alie.
b) Moet gelezen worden: *Pilleus*.

verantiam in bonis operibus, finem bonum et graciam sancti Spiritus tribuat tibi pius Pater et misericors Dominus.

Dominus noster Jhesus Christus per suam piissimam misericordiam dignetur te absolvere ab omnibus peccatis tuis. Et ego auctoritate apostolica michi commissa et tibi concessa absolvo [a]) te ab omnibus peccatis tuis et penis pro his debitis,
f⁰ 8⁰ r⁰ b) dando tibi plenissimam // remissionem omnium peccatorum, si tamen de hac infirmitate decedas, juxta tenorem indulti in quantum claves sancte matris ecclesie se extendunt.

In nomine † Patris † et Filii † et Spiritus Sancti.

AMEN.

---

a) In den tekst staat: *adsolno.*
b) De boventitel luidt: indulgentie.

Nog eenige Bijzonderheden betreffende de Parochiekerk van Helmond

door

A. M. FRENKEN pr.

In een serie van artikelen, verschenen in *Bossche Bijdragen,* hebben wij nagegaan de geschiedenis en de lotgevallen van het kerkgebouw te Helmond van af de stichting der eerste parochiekerk aldaar tot aan den opbouw der tegenwoordige St. Lambertuskerk.

In dit artikel stellen wij ons voor, nog eenige bijzonderheden betreffende de parochiekerk van Helmond mede te deelen ter aanvulling van hetgeen wij daarover reeds geschreven hebben. Vooreerst zullen wij betreffende die kerk enkele bijzonderheden mededeelen, welke wij na het schrijven onzer vorige artikelen nog gevonden hebben, en daaraan toevoegen eene bespreking van het kerkhof, want bij eene kerk voegt een kerkhof en bij de geschiedenis eener kerk voegt de geschiedenis van haar kerkhof; vervolgens zullen wij dan de aandacht vragen voor eenige kerkelijke diensten en gebruiken, kerkelijke broederschappen en gehouden kerkvisitatie's en ten slotte zullen wij nog een en ander mededeelen over het ambt der kerkmeesters, die met het beheer van kerk en kerkelijke goederen belast waren.

Voor zoover wij onze bronnen niet vermelden tusschen den tekst of aan den voet der bladzijden, hebben wij benut de Gemeentelijke Resolutie-boeken, de Kerk- en de Stadsrekeningen met Bijlagen, alles in het Gemeentearchief van Helmond; verder nog eenige stukken in datzelfde Archief, welke gedurende de samenstelling van dit artikel nog ongeordend waren, en eenige stukken in de abdij van Postel.

I. Kerk en Kerkhof.

Zooals wij in *Bossche Bijdragen* IV, blz. 203 e. v. hebben medegedeeld, was de eerste parochiekerk van Helmond met annex kerkhof gelegen op eenigen afstand buiten de stad in het gehucht *De Hage* en bestemde de heer van Helmond Jan van Berlaer bij testament van 12 Juli 1425 een groot kapitaal tot opbouw eener nieuwe kerk binnen de stad.

In een paar akten, voorkomend in het 'Protokol der Helmondsche Schepenen (Rijksarchief te 's Bosch) meenen wij de bewijzen te zien, dat ook de ingezetenen van Helmond zich niet onbetuigd lieten in het doen van schenkingen voor den opbouw dier nieuwe kerk, zooals wij trouwens à priori van de bekende zorg der voorvaderen voor hunne kerkgebouwen reeds moeten verwachten. Een der bedoelde akten (voorkomend in Protokol N° 216) is gegeven des Zondags na St. Margriet (16 Juli) 1424 en luidt als volgt:

Jan Lopparts natuerlic soen Marcelis Hoenrepaels heeft erfelic overgegeven ende opgedragen Janne wilen Meysen soen van Werdinge, kerckmeester tot Helmont, in den naem ende tot behoef der kerke voirschr. tot hoere tymmeringe ende gelucht een hofsteken ende hof met sijnre toebehoerten, gelegen tot Helmont bider kerke after der kerkentorre.

En eene akte van 28 Juli 1436 (Protokol N° 218) houdt in:

Peter soen wilen Scammp (of Scermers?) draagt op aan Jan Snoex soen van der Zantvort en Dirck Wautgerssoen van der Bruggen (beiden denkelijk kerkmeesters) „tot behoef der tymeringe ende der gelucht der kerke van Helmont" een jaarlijksche erfpacht van drie lopen rogge. [1])

De nieuwe kerk binnen de stad werd eerst omstreeks 1453—'57 gebouwd, zooals blijkt uit een viertal documenten, in *Bossche Bijdragen* IV blz. 206—'10 door ons medege-

[1]) De mogelijkheid bestaat, dat de twee bovenvermelde overdrachten geschied zouden zijn ten behoeve niet van de nog te bouwen nieuwe, maar van de toen bestaande oude kerk; dit komt ons evenwel niet waarschijnlijk voor, daar gesproken wordt van de *tymmeringe* der kerk.

deeld [1]). Zij werd echter in die jaren niet zoover afgebouwd, dat zij ook voltooid mocht heeten. Zoo werd, naar wij ter aangehaalde plaatse reeds mededeelden, de sacristie eerst gebouwd in 1471. Ook vonden wij in voormeld Protokol nog navolgende akten, welke op latere afwerkingen van het kerkgebouw wijzen:

Akte van 20 April 1504 (Protokol N° 228 blz. 196): Jan Beck (de Schout van Helmond) had aan de kerkmeesters van Helmond 20 Rijnsgulden gegeven tot reparatie der kerk [2]); daarom wordt hem nu toegestaan, dat hij en zijne huisvrouw Elisabeth een kistken van ongeveer drie voeten lengte in de achterste gerruwkamer zullen mogen zetten en daar laten staan, totdat de voorschreven som gelds hun of hunnen kinderen zou zijn teruggegeven.

Akte van 11 Mei 1505 (Protokol N° 228 blz. 252): Jan, natuurlijke zoon van wijlen Gerit Jan Dircx, belooft, aan de kerk „ende tot haere edificiën" 30 Rijnsgulden te laten na zijnen dood.

Akte van 24 Maart 1513 (Protokol N° 229 f° 35r): Franck die Jonge belooft aan de kerkmeesters, op het kerkhof te leveren de steenen, welke nog noodig zijn voor de vier pilaren, waarvan er reeds drie gemaakt zijn [3]).

Akte van 8 Febr. 1514 (Protokol N° 229 f° 46v, 47r): Een steenen poort met de muren westwaarts en met 13 voeten erfs daarlangs liggende, welke Wouter Jans van der Hagen geheeten van Loen opgedragen had aan de kerkmeesters „totter reparatiën ende tymmeragiën der kercke van Helmont", wordt door de kerkmeesters opgedragen aan Rutger van Erp, priester.

---

[1]) Het eerste dier documenten, een brief van den pauselijken legaat Nicolaus, wordt aldaar vermeld als gedateerd 14 Febr. 1452 en het laatste, eene verklaring van den bisschoppelijken vertegenwoordiger Theodoricus, als gedateerd 11 Febr. 1456; waarschijnlijk worden deze data vermeld volgens den Paaschstijl en zal derhalve volgens den hedendaagschen stijl de eerste datum moeten zijn 14 Febr. 1453 en de tweede 11 Febr. 1457.

[2]) Het woord reparatie mag ons (ook in verband met de akten, welke wij verder nog zullen mededeelen) meer doen denken aan afbouwings- dan aan herstellingswerk.

[3]) Wellicht moet dit verstaan worden van de pilasters in den muur, welke het kerkhof omringde, en niet van de pilaren in de kerk.

Akte van 1 Sept. 1520 (Protokol N° 229 f° 125r): Aert die Ridder (waarschijnlijk te Deurne wonende) maakt een jaarlijksche erfrente van 6 Rijnsgulden tot „reparatiën ende edificiën" der kerk van Helmond.

Akte van 19 Maart 1522 (Protokol N° 229 f° 149v): De priester Anthonis Troeffelmans (beneficiant in de kerk van Helmond) liet bij zijn dood een stuk beemd na tot edificie en reparatie der kerk.

Akte van 6 Maart 1523 (los stuk in Protokol N° 230): Daar de priester (beneficiant in de kerk van Helmond) Peter van der Vloet, „naturlic bastart geboren", gestorven was en „sonder octroy oft oerloff te hebben" van den tijdelijken Heer van Helmond zijn testament had gemaakt, zoo verklaren Margriet van Ghistelle, Vrouwe van Helmond, en Johan van Cortenbach, geboren Heer van Helmond, diens testament van onwaarde, zoodat diens erfgoederen den tijdelijken Heer vervallen, en schenken zij diens huis, hofstad en hof „tot edificatiën ende reparatiën" der kerk van Helmond.

Akte van 16 Jan. 1528 (los stuk in Protokol N° 230):

Condt ende kenlic sij enenyegeliken, alsoe Conraet Sdagens (?) met sijnen vriën yegenen wille, als scheen, Jannen den Weer, Ghijsbrecht Beck ende Jannen den Lu, als kerckmeesters der kercken van Helmont, toegeseegt heeft ende geloeft te geven ende te betalen den voerscr. kerckmeesters tot behoeff der edificien ende reparatiën van der voerscr. kercken die somme van XL Rijnsgulden, te XX st. 't stuck gerekent, diewelck hij hen toeseede te doen uutreycken sonder ennigen tyt daeraen begerende te hebben, want hen van node was te hebben omme daermede te doen wulven die voerscr. kerck, gelyc sy bestaen hadden, — soe sijn voer ons Scepenen, hieronder gescreven, gestaen die voerscr. kerckmeesters, voer hen selven ende voer hen nacomelingen ten ewigen dagen geloevende, ende hebben den voerscr. Conrarden wederom geloeft als sculders principael op hen ende op alle der kercken gueden nutertyt hebbende ende namaels vercrijgende, dat sij ende hen nacomelingen ten ewigen dagen sullen doen op 't Jaergetijdt van den voerscr. Conraertden singen Vigilie ende Misse ende sullen elcken priester, die 't gremium verdienen

ende compareren, doende mede Misse, geven ende betalen twe blancken oft $1^1/_2$ st. ende diegene die daeraff niet en compareren ende doen alsvoer, die en sullen niet hebben die voerscr. twe blancken oft $1^1/_2$ st. ende die portie sullen hebben ende behalden die kerckmeesters totter kercken voerscr. behoeff. Ende all sonder argelist. Testes Jan Sterkens ende Frans die Poerter. Datum XV^{C}XXVIII opten XVI Januarii.

Uit deze laatste akte zien wij dus, dat de kerk tot omtrent dien tijd, derhalve gedurende ongeveer drie-kwart eeuw, zonder gewelf gebleven was.

Akte van 6 Oct. 1544 (Protokol N^0 234 f^0 10r): Adriaen Molemans, oud-kerkmeester, verklaart stervende, dat hij in zijne bediening als kerkmeester vele diversche reparatiën in de kerk heeft helpen en doen ordonneeren.

Onze voorouders verstonden de kunst van kerken bouwen, maar zij schroomden offers, noch moeiten, noch tijd, de voltooiing huns werks desnoods overlatende aan hunne nakinderen. De hierboven medegedeelde akten kunnen mede dienen om zulks te bewijzen.

Omstreeks 1550 schijnt de kerk en bijzonder het koor der kerk tengevolge van een of andere ramp (brand of anderszins) aanzienlijke schade geleden te hebben, wijl de stadsregenten over de kosten der reparatiën „van den coer ende kercke van Helmont" alstoen voor het Hof van Brussel een proces begonnen tegen den toenmaligen Abt van Floreffe, die het patronaat over de kerk van Helmond bezat. 't Was waarschijnlijk in dat proces, dat gewezen werden het vonnis van 28 Juli 1562 en dat van 18 Mei 1566, waarvan wij gewaagden in *Bossche Bijdragen* III, blz. 88.

In een Open Brief d.d. 2 Juni 1566 (dus twee weken na laatstvermeld vonnis) verklaarden Burgemeesters, Schepenen en Raad van Helmond, dat zij op alle plaatsen dezerzijds van de Maas altijd tolvrijdom genoten en verzochten zij dus om volgens stadsprivilegie tolvrij te laten aanhalen de kalk, welke de kerkmeesters bij meer dan 16 wagens noodig zouden hebben tot reparatie der kerk.

***

Wij gaan thans spreken over het kerkhof.

In eene akte van 20 Mei 1359 (Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, N⁰ XXII) is sprake van eene vergadering, welke het hoefslaan der gemeente van Helmond tot onderwerp had en gehouden werd „opten kerckhoff te Helmont". [1])

Het eerste kerkhof in Helmond lag bij de eerste parochiekerk in *De Hage*, gelijk wij hiervoren reeds opmerkten. Bij de translatie dier kerk (1453—1457) werd o. a. bepaald, dat het oude kerkhof ten eeuwigen dage behoorlijk moest blijven onderhouden worden en dat de parochianen, die zulks uit piëteit voor hunne voorvaderen verkozen, daarop vrijelijk mochten begraven worden. [2])

Bij de oprichting alsdan der nieuwe kerk binnen de stad werd echter tegelijk een nieuw kerkhof aangelegd, dat zich achter en aan weerszijde dier kerk uitstrekte. De bisschop van Luik stond op 22 April 1455 toe, dat deze nieuwe begraafplaats door zijnen Suffragaan zoude ingezegend worden. [3])

De Statuten van de eerste Bossche Synodus (1571) schrijven voor onder Tit. 26 Cap. IV:

Nullus etiam haereticus, excommunicatus et publice denunciatus sacrâ sepulturâ gaudeat, adeo ut si quis talis in loco sacro inhumatus fuerit, illius ossa exhumentur et extra coemiterium ejiciantur, ipsumque coemiterium reconcilietur et ipsi sepelientes poenis juris ac nostris arbitrariis puniantur.

In strijd met dit statuut was tijdens de godsdiensttroebelen een ketter op het kerkhof (of in de kerk) te Helmond begraven. Op 26 Oct. 1581 kreeg de toenmalige pastoor van Helmond van het bestuur des bisdoms verlof, dat de ge-

---

[1]) Ook in later tijd werden te Helmond, evenals op vele andere plaatsen meermalen openbare vergaderingen van bestuur en ingezetenen der gemeente gehouden in de kerk en op het kerkhof; in de statuten van de tweede Bossche Synodus (Tit. XXII, Cap. V) werden dergelijke vergaderingen (judicia secularia) in kerken en op kerkhoven verboden.

[2]) Zie *Bossche Bijdragen* IV, blz. 207.

[3]) Zie *Bossche Bijdragen* IV, blz. 209, 210.

loovigen wederom mochten begraven worden, daar de pastoor zei, dat het lijk des ketters verwijderd was. [1]) Een 25 jaren later schijnt zich het begraven van een ketter herhaald te hebben; want 27 Febr. 1606 ontvingen de kerkmeesters van de begrafenis van een Gereformeerden vendrig, die ten huize van een Helmondsch burger overleden was, 6 gl., zooals zij immer van de begrafenis van een groot lijk ontvingen. [2])

Onder Caput IV Tit. 23 der aangehaalde Statuten lezen wij:

Volumus item ecclesias et coemiteria per Magistros Fabricae muris, fossis, sepibus vel cancellis ita communiri, obstrui, ut ad ea vaccis, porcis aut aliis brutis nullus pateat accessus, ne ea hoc modo dehonestari aut defoedari contingat.

Overeenkomstig dit statuut was het kerkhof te Helmond met een muur omringd, welke de kerkmuur genoemd werd. [3]) Op last van Schepenen en Predikant werd de oude kerkmuur in 1658 afgebroken en op kosten der stad vernieuwd.

In 1808 of kort daarna werd een geheel nieuwe schansmuur om het kerkhof gelegd, die omstreeks het midden der 19e eeuw, dus omtrent den tijd, dat de St. Lambertuskerk gesloopt is, schijnt afgebroken te zijn.

Het kerkhof was beplant, alhans in de 16e en 17e eeuw, met wilgen en doornen.

Het kerkhofkruis stond onder eene goot der kerk. [4]) Dat boven de graven ook kruisen stonden, behoeft wel niet gezegd te worden.

Toen de Gereformeerde kerkeraad 7 Maart 1650 het stellen van kruisen over de graven der dooden in de kerk afschafte, besloot hij tevens den kwartierschout Jhr. Proeningh van

---

[1]) G. v. d. Elzen en W. Hoevenaars, *Analecta Gysberti Coeverincx* I, blz. 70.

[2]) De kerkrekening van dien tijd vermeldt het voorval zoo gewoontjes, dat wij ons afvragen, of de man in zijn sterfuur wellicht den katholieken godsdienst zou hebben aangenomen.

[3]) In 1592 werden *„die plaeyen"* op den kerkmuur gelegd (denkelijk hardsteenen om de pilasters af te dekken).

[4]) In 1621 werd een nieuw kruis geplaatst met een nieuw beeld van den Salvator

Deventer te verzoeken, het kerkhof van kruisen te ontruimen. [1])

Op het kerkhof, in den Noordelijken achterhoek tegen den stadswal, stond de school, ter plaatse, waar nu het Bedeelingshuis staat. In de onmiddellijke nabijheid der school stond op het kerkhof het schoolmeestershuis en tegenover de school het huis van den koster-schoolmeester, het z.g. koster-huis. De school-gaande jeugd gebruikte het kerkhof als speelplaats. Ook ouderen, vooral de ambachts-jongens, kwamen op 't kerkhof spelen, hetgeen niet geoorloofd was. Op 23 Oct. 1605 werd door den Raad verboden, op het kerkhof o.a. te kaatsen en te spelen, doch dit verbod gold niet voor de schoolkinderen.

Volgens het contract, dat 14 Jan. 1641 met den schoolmeester gesloten werd, moest deze er op letten, dat geen ambachts-jongens op 't kerkhof eenige insolentiën bedreven en kon hij daartegen de hulp des schouten, en volgens accoord van 1646 ook die des vorsters inroepen [2]).

Hoewel de school na hare Reformatie in 1648 slechts door weinige kinderen meer bezocht werd, bleef toch het kerkhof zijn groote aantrekkingskracht voor de speelgrage jeugd behouden, zooals blijkt uit de ordonnantiën, welke gericht werden tegen de *insolentiën*, die door kinderen of anderen op het kerkhof zoo al bedreven werden. Zoo ordonneerden de Schepenen 31 Juli 1658:

dat geen kinderen en sullen hebben te werpen door de glaessen van de kercke alhyer, noch oick aen de mueren iet te beschadigen ofte onder de predicatie sullen hebben te loopen ofte te spelen op 't kerckhof op pene van den hoet aff-

---

[1]) Ook na 1648 bleven de Roomschen zoowel in de kerk als op het kerkhof begraven worden. Omstreeks 1725 wordt gezegd, dat „van alle oude tijden af" aan den koster betaald werd voor het begraven van een groot lijk op het kerkhof 12 st. en van een klein lijk 6 st. en voor het begraven van een groot lijk in de kerk 24 st., plus 12 st. voor het dichtmaken van het graf en van een klein lijk 12 st., plus 6 à 7 st. voor het dichtmaken van het graf.

[2]) Tot wat al spelen en insolentiën de kerkhoven ook door het grootere volk misbruikt werden, kan men afleiden uit hetgeen de statuten van de eerste Bossche Synodus Tit. 23 Cap. III voorschrijven.

genomen te worden ende daertoe alnoch te verbeuren eenen goutgulden, d'een helfft tot proffijt van den heer, d'ander deell voor den aenbrenger, soodickwils hetselve gebeurt ende dat te verhalen op de ouders van deselve kinderen.

En 23 Nov. 1658 geboden de Stadsregeerders:

dat niemant, wie het ock sij, sich en sall hebben te verstouten eenige misthoopen off vuylicheyt aen de muyr der kercke off kerckhoff alhyer te werpen ofte leggen eenige vuylicheyt, noch eenige vleesbancken op 't voorscreven kerkhoff te brengen [1]), op eene pene van drie guldens bij de contraventeurs te verbeuren.

Eenige personen hadden in 1660 een spil of haspel van 't kerkhof „aen stucken off affgebroocken off verbracht" [2]); ook kwam men dagelijks paarden, beesten en schapen op 't kerkhof weiden en kleederen of linnen bleeken; men had zelfs de glazen der kerk ingeslagen en andere moedwilligheden aan kerkhofmuur en kerk uitgehaald „met breecken off anderssins." Dit alles werd 5 Aug. van genoemd jaar verboden als „directelijck tegens alle goede policie" en wie den haspel- of spillebreker bij den Officier of de Kerkmeesters zou aanbrengen, zou met 25 gl. vereerd worden en diens naam zou verzwegen worden.

Ook werd in dien tijd herhaaldelijk verboden rondom de kerk „met roers ofte buysen naer vogels ofte hare nesten te schieten", waardoor degenen, die in de kerk waren, ontsticht en verontrust werden.

Door den toenmaligen Schout van Helmond J^or^ Lambert Millinck van Gerwen werden al deze insolentiën blijkbaar niet zoo zwaar opgenomen als door zijne Gereformeerde geloofsgenooten.

Eenige Gereformeerde ingezetenen verklaarden immers 3 Febr. 1681, dat genoemde Schout zelden of nooit in de

---

[1]) Blijkbaar spanden de vleeschhouwers hunne banken op het kerkhof ten verkoop van hun vleesch.

[2]) Er liep een voetpad over het kerkhof aan welks einde een haspel hing.

kerk kwam en dientengevolge ook niet lette op de paapsche supersitiën zooals behoorde; dat de jongens onder de predikatie dikwijls de glazen der kerk inwierpen, op de kerkdeur stieten en in de kerk riepen en jouwden. [1])

Dat ook later nog paapsche superstitiën en stoutigheden in kerk en op kerkhof geschiedden, leert ons navolgende Memorie, welke in of kort na 1717 werd opgemaakt. [2])

MEMORIE van de Stoutigheden en Inordentelijkheden der Roomse ingezetenen van Helmont:

1. Dat verscheijde malen den predicant, als hij op stoel Godts Woort vercondigde, aen den coster heeft moeten roepen: „Jaegt die jongens uijt de kerck" etc.;
2. 't geene egter nog daermede niet en heeft opgehouden;
3. soo is den predicant daerover clagtig gevallen aen den Drost en versogt, dat daerin mogte werden voorsien, oft dat hij anders soude weten, wat hij te doen had;
4. waarop den Drost requeste aen Heeren Schepenen van Helmont daerover heeft gepresenteert;
5. ende versogt, dat vermits er geene peenen toe stonden op het geraes en baldadigheden der Roomsen in de Gereformeerde kercke, haer Ed. Agtb. daer jegens wilde voorzien met het stellen van soodanige peenen, als haer Agtb. tot conservatie van onse godtsdienst oordeelen en bevinden soude te behooren;
6. waerop Schepenen ten overstaen van den Officier en twee Schepenen publicatie daervan hebben laten doen door den Substituut-Secretaris,
7. ende daerbij alle en eenider waerschouwen, dat sy haer voortaen souden onthouden van in de kerck oft op de kerkhoft eenig geraes, getier oft baldadigheit te pleegen, op peene en boeten nader in de voors. publicatie te sien van dato den .... [3]).
8. Dat, als wanneer er een doode sal begraven worden,

---

[1]) Rijksarchief 's Hage, Loketkas der Staten-Generaal „Meyerij van 's-Hertogenbosch" N⁰ 59.

[2]) De Memorie komt ongedateerd voor op de achterzijde van een lijstje van „Placcaten en Resolutiën jegens de Papisten geëmaneert", dat sluit met eene resolutie (der Staten-Generaal) van 30 Juli 1717 (over het houden van bedevaarten enz.)

[3]) Werd niet ingevuld.

sij, de vrinden en nagebuuren, eerst met mantels en faliën prosessies-gewijs na de soogenaemde Roomse kerkhuijs gaen offeren en een sielmis laten doen;

9. daer nog niet bij blijvende, maer als wanneer men het baercleet van de kist neemt, dat dan boven op de kist een groot swart kruijs staet;

10. item, als wanneer nu de kist onder d'aerde is, soo maakt men boven op het luijck met de schop een groot kruijs en dan gaet men daer voorbij den hoet afneemende en buijgen sij met een diepe reverentie etc.

Op de klachten der predikanten van Helmond en Bakel over insolentiën, welke vooral de Roomsche jongens den Gereformeerden aandeden, [1]) had de Roomsche pastoor in 1757 zijne gemeente zeer scherpelijk vermaand, zich daarvoor te wachten. Niettemin meende de Roomsche burgemeester Jan Swinkels ter Raadsvergadering van 20 Mei van genoemd jaar, dat

diesonaangesien en om voor te koomen de nadeelige gevolgen, welke saaken van die natuur meenigmaal na sig sleepen in het sluijten van kerken of anderssinds, waerdoor de gemeijnte in een totael verloop en verderf soude komen geraeken,

een premie diende gesteld te worden voor hen, die de daders van dusdanige insolentiën in 't vervolg zouden aanwijzen, zoodat deze daarvoor in rechten vervolgd zouden kunnen worden. Hierop werd door den Raad een premie van 10 zilveren ducatons uitgeloofd en werd in diezelfde vergadering gerenoveerd de publicatie van 26 Juli 1734, waarbij het spelen en roepen op het kerkhof en om de kerk verboden was en waarbij o. a. bepaald was, dat vorster en schutter den jongens den hoed mochten afnemen en den meisjes haar opperste kleed mochten uittrekken.

Het kerkhof bleef als begraafplaats dienen tot het jaar 1830.

---

[1]) Het kerkhof vooral zal wel het geliefkoosde tooneel dier insolentien geweest zijn. Dat ook de predikant van Bakel zijn beklag deed, doet veronderstellen, dat een paar Gereformeerde kinderen uit Bakel de Latijnsche school van Helmond bezochten.

Immers ter executie van het Besluit der Gedeputeerde Staten d.d. 4 Sept. 1827, inhoudende den wil des Konings, dat op plaatsen van meer dan 1000 zielen niet meer zou begraven worden op kerkhoven of begraafplaatsen in de bebouwde kom gelegen, besloot de Gemeenteraad op 22 Dec. 1827, eene nieuwe begraafplaats aan te leggen, en op 29 Mei 1828 daartoe aan te koopen een perceel groes in de Molenstraat van circa een halven bunder (50 roeden) voor de som van 700 gl. De muur, welke ingevolge Art. 3 van het Decreet des voormaligen Franschen Keizers dd. 23 Prairial 12e jaar (12 Juni 1804) de begraafplaats omringen moest, werd gebouwd in 1829 en het daarop volgende jaar werd de nieuwe begraafplaats in gebruik genomen. [1]) Zij was gelegen ter plaatse, waar thans convent en tuin der Eerw. Broeders en de zaal „Sobriëtas" gelegen zijn. Deze nieuwe en algemeene begraafplaats werd, hoewel eigendom der Burgerlijke Gemeente, daags vóór de begrafenis van deken Beugels 22 Oct. 1851, door kapelaan Joh. van Schijndel kerkelijk ingezegend, behalve een klein gedeelte, dat tot begrafenis der Protestanten diende en door een muur was afgescheiden.

Bij Raadsbesluit van 28 April 1879 droeg de Burgerlijke Gemeente deze begraafplaats met daarop aanwezig lijkenhuis over aan de R.K. Gemeente, die een perceel bouwland op den Vossenberg (naast de reeds in 1866 aangelegde Protestantsche begraafplaats) tot bijzondere R.K. begraafplaats zou inrichten. De overdracht geschiedde met o.a. deze voorwaarde, dat van gemeld perceel op den Vossenberg een voldoend terrein tot algemeene begraafplaats zou bestemd worden.

Op 11 Aug. 1880 werd het nieuwe kerkhof plechtig gewijd; daags daarna werd de oude begraafplaats aan den openbaren dienst onttrokken. [2]) Meerdere lijken, o.a. van

---

[1]) Resolutieboek 11 Maart 1811—3 Febr. 1829 f° 119, 124, 126, 128—130 en 132 en Register van Correspondentie voor den Burgemeester 1827 N° 84, 1829 N° 16. De jongeling Wilhelmus Slooten, overl. 28 Juni 1830, was de eerste, die op het nieuwe kerkhof begraven werd.

[2]) Vgl. *Verslag van den Toestand der Gemeente Helmond over het jaar 1910*, blz. 191—194.

deken Beugels en deken Spierings, werden opgegraven en naar het nieuwe kerkhof overgebracht.

Het schoone, ruime kerkhof ligt thans nog op den Vossenberg; vandaar dat *doodgaan* in den volksmond te Helmond synoniem is met *naar den Vossenberg gebracht worden.*

II. Kerkelijke Diensten en Gebruiken.

De kerk van Helmond was eene z.g. *quarta capella;* in het *Registrum Pastoratus Helmondani,* dat in 1645 door den Helmondschen pastoor Petrus Willemaers werd aangelegd, lezen wij immers; „Ecclesia Helmondana, ut jam est unita, [1]) est et computatur pro quarta capella, ut videre est in omnibus antiquis litteris."

Desniettegenstaande — aldus vertalen wij uit datzelfde *Registrum* — is volgens eene langdurige en oude gewoonte — maar niet volgens recht — alsook ter oorzake van de goederen ten dien einde gelegateerd, zooals de pastorie (domus dotalis), weilanden en geldelijke cijnzen, de pastoor van Helmond gehouden, doch niet strikt verplicht, tot het navolgende:

Mis lezen op het hoogaltaar elken dag en zingen op Zon- en Feestdagen in persoon of wel door een anderen priester; de Getijden zingen op Asch-Woensdag, Goeden Vrijdag, Paasch-Zaterdag, op St. Marcus en de Kruisdagen (in Litaniis majoribus et minoribus) en op den vigiliedag vóór Pinksteren; prediken op alle Zondagen en voorname Feestdagen; de Metten zingen in den Kerstnacht met de eerste Mis (alsdan) tijdens het hanengekraai, de tweede in den dageraad en de derde op het gewone uur; onder het *Te Deum* (op het einde der Metten) worden alle klokken geluid; de Donkere Metten gedurende de drie laatste dagen vóór Paschen; verder nog (is de Pastoor verplicht) de Metten te zingen op Paschen, Pinksteren, Sacramentsdag, op de feesten van St. Jan den

[1]) De kerk van Helmond was geunieerd met de moederkerk van Rixtel, zie *Bossche Bijdragen* II, blz. 102 e. v.

Dooper, S. Lambertus, S. Catharina maagd, S. Nicolaas bisschop en op deze Mariafeesten: Lichtmis, Visitatie, Hemelopneming, Ontvangenis en Geboorte van O. L. Vrouw.

Op dagen, waarop de Metten gezongen worden, is het gebruikelijk, dat diaken en subdiaken in de Mis assisteeren.

Eindelijk op alle Feestdagen en Zondagen heeft hij (de pastoor) de Vespers.

Dan laat Willemaers volgen, welke diensten de pastoor van Helmond te doen had in de kerk *te Rixtel*, te weten: De pastoor of — zooals gebruikelijk is — de kapelaan moet te Rixtel mis doen op alle Feestdagen en Zondagen, alsook op alle Woensdagen en Vrijdagen; verder op Asch-Woensdag en Wittten Donderdag; het Officie verichten op Goeden Vrijdag en mis doen op Paasch-Zaterdag, St. Marcus en de Kruisdagen (in Litaniis majoribus et minoribus), op den vigiliedag vóór Pinksteren en op het feest van St. Margaretha, de patrones (der kerk van Rixtel); de Metten (zingen) in den Kerstnacht, de drie Donkere Metten (Matutinas Tenebrosas) en de Metten op Paaschdag; en prediken evenals te Helmond.

Gedurende den geheelen Vastentijd was het te Rixtel ook gewoonte, dat een bedelmonnik (aliquis mendicantium) kwam prediken 's Woensdags, 's Vrijdags en 's Zondags 's namiddags. In de dagen van Pastoor Willemaers bestond er die gewoonte blijkbaar niet meer ter oorzake der priester-vervolgingen.

Wat Helmond betreft, vernemen wij wel, dat daar in 1612 een Minderbroeder-Franciscaan de Passie predikte, maar dezelfde gewoonte als te Rixtel bestond toen blijkbaar nog niet. Want in een rekest, waarschijnlijk uit het jaar 1622, zien wij, dat alstoen getracht werd om de Rixtelsche gewoonte ook te Helmond in te voeren. De Paters Franciscanen (Minderbroeders) van Weert — aldus de Schepenen der stad in bedoeld rekest, dat gericht was aan den Bisschop van 's Bosch [1]) — die den 2den Zondag van de Vasten, op Witten Donderdag en Goeden Vrijdag hier (te Helmond) „de statie van

[1]) Ongedateerd stuk in het Gemeente-Archief.

preken" hebben [1]), presenteerden aan Schepenen en Gemeente „hennen dienst van preken drie daegen ter weken den geheelen Vasten deure", alsook op de Paaschdagen. Overwegende het nut en de stichting, die de Gemeente daarvan hebben zal, verzoeken de Schepenen, mede op advies van den Pastoor, dat de Bisschop het voorstel zal inwilligen. Wij vonden niet vermeld, of het voorstel ook ingewilligd werd.

De bedelmonniken, die kwamen prediken, waren ongetwijfeld steeds religieusen van een der vier bedelorden, welke te Helmond hunnen termijn hielden en veelvuldig door de Helmondsche ingezetenen bij testament bedacht, maar nagenoeg nooit *met name* vermeld werden. Slechts in twee testamenten vonden wij de vier orden met name genoemd. Vooreerst in het testament van Jan van Berlaer d.d. 12 Juli 1425 [2]), waarin wij lezen:

Item legavit unicuique conventui quatuor Ordinum Fratrum Mendicantium terminum suum in Helmont tenentium, videlicet Praedicatorum, Fratrum Minorum, Augustinorum et Carmelitarum unum florenum aureum, monetae Hollandiae priusdictae, semel terminariis praedictorum Ordinum persolvendum [3]).

En vervolgens in een testament van Jutta Dirick Hannen dochter d.d. 27 April 1551 [4]), waarin de erflaatster legateert:

Item den vier biddenden Ordenen, hen termijn tot Helmont hebbende, te weeten den convent tot Weert (den Franciscanen) III st., den convent tot Schoenhoeven (den Karme-

---

[1]) Over de *stationes* of *statie's* spreken wij aanstonds nog meer

[2]) Zie Krom en Sassen, *Oorkonden betreffende Helmond*, N° XCV.

[3]) In zijn *Volksalmanak* 1889, blz. 40, 41 beging Aug. Sassen eene vermakelijke vergissing Uit bovenstaand legaat zou volgens hem blijken, dat er te Helmond behalve de twee vrouwenkloosters op Binderen en in De Hage nog twee andere kloosters vroegertijd bestaan zouden hebben, t. w een klooster der Augustijnen en een der Karmelieten. Zijne vergissing berustte blijkbaar op een verkeerd begrip der Latijnsche uitdrukking *terminum suum tenere*, dat niet beteekent *zijn woonplaats houden* of iets dergelijks, doch *termijn houden*.

[4]) Het testament komt voor in het Helmondsch Schepen-Protokol (Rijksarchief, 's Bosch) N° 235 f° 104v — 106r.

lieten) III st. [1]), den Augustijnen I st., den Predicaren I st., al eens te geven [2]).

Keeren wij nu terug tot het *Registrum* van pastoor Willemaers, waar deze vervolgens spreekt over de *Stationes* of *Statie's*, welke te Helmond gehouden werden. Op de statiedagen — zegt hij en hij doelt dan wel wederom op den tijd vóór de Reductie van 's Bosch in 1629 — kwam er veel volk, sommigen processie-gewijs. De Minderbroeders van Weert predikten alsdan op de Zondagen van den Advent, op Driekoningen, den tweeden Zondag in den Vasten, op Witten Donderdag, Goeden Vrijdag, op de Kruisdagen en het Kerkwijdingsfeest [3]); en de Predikheeren van 's Bosch op Allerzielendag, Zondag-Septuagesima en 's Zondags vóór de Kruisdagen.

De voornaamste processie, een Sacraments-processie (theoferia), zegt Willenaers, had te Helmond plaats op den derden Pinksterdag (de Pinksterdagen waren tevens de Kermisdagen te Helmond). [4]) Deze processie werd opgeluisterd door de schutsgilden (armati cives). [5])

---

[1]) De Karmelieten hadden te Schoonhoven (a./d. Lek) een klooster, dat in 1578 verwoest is.

[2]) Andere monniken, die geen termijn hielden, kwamen ook soms bedelen. Zoo gaven de Burgemeesters in Oct. 1639 aan een bedelenden kapucijn 12 st.; in Nov. 1644 gaven Schepenen een ordonnantie aan de H. Geestmeesters en aan de Kerkmeesters, om een aalmoes te geven aan twee kapucijnen uit Duisborch; van de Kerkmeesters ontvingen zij 12 gl.

[3]) Op 11 Febr. 1457 (oude stijl 1456) werd het Kerkwijdingsfeest bepaald op Zondag vóór St. Lambertus (zie *Bossche Bijdragen* IV, blz. 210); in lateren tijd is het feest versteld geworden, want volgens het *Registrum* van pastoor Willemaers werd het Kerkwijdingsfeest van Helmond gevierd op den 2den Zondag van Augustus. Datzelfde *Registrum* zegt, dat het Kerkwijdingsfeest van Rixtel gevierd werd op den 1sten Zondag na Allerheiligen.

[4]) De wijze, waarop deze processie gehouden werd en waarop met Pinkster-Maandag het vogel-schieten kerkelijk gevierd werd, hebben wij besproken in ons werkje *De Oude Schutsgilden van Helmond,* blz. 6 en 7. De Sacramentsprocessie te Rixtel — zoo voegt Willemaers er bij — geschiedde op St. Margaretha, welke dag aldaar een feestdag was (als zijnde de Patronessedag).

[5]) In zijn *Brabantia Mariana* zegt Wichmans, dat de Schutsgilden in Brabant bij omgangen met het H. Sacrament dikwijls met de wapens in de hand de orde moesten handhaven en zorgen, dat er niets onpassends gebeurde van den kant der vijanden van den godsdienst.

Van des Zondags na Paschen (inclusief) tot Drievuldigheid-Zondag (exclusief) trok de processie over het kerkhof, zoo ook op St. Lambertus, Allerheiligen, Kerstmis en op alle Lieve-Vrouwedagen. [1])

Op het feest van S. Maria Magdalena ging men naar het Gasthuis, alwaar dan de processie werd opgesteld.

Op de Kruisdagen hield men statie: den 1sten dag in De Hage, den 2den dag op Binderen en den 3den dag op Het Hoogeind; bij elk der genoemde statie's werd gepredikt.

Op St. Jan den Dooper trok men met het H. Sacrament langs het Meistraatje en terug langs de poort van Het Hoogeind.

Op St. Petrus en Paulus trok men zonder het H. Sacrament naar het St. Petruskapelletje (ad ediculam S. Petri) in de Bindersche straat.

Met betrekking tot bedoeld St. Petruskapelletje kunnen wij nog het volgende mededeelen.

Nog algemeen is het te Helmond bekend, hoe ongeveer een halve eeuw geleden een beeld van den H. Petrus in een der huizen aan de Binderstraat bewaard werd en jaarlijks op het feest van St. Petrus en Paulus — met den z.g. Binderseindschen kermis — versierd en ter vereering op een tafel aan de Binderstraat werd ten toon gesteld.

Ook de straat werd bij die gelegenheid „betouwd" d.i. met bloemen en kroonen versierd en als de Helmondsche burgers en burgeressen kwamen, om de versiering en kermis te bezichtigen, dan vergaten ze niet voor het beeldje van St. Petrus een centje te offeren. [2])

Naar alle waarschijnlijkheid was dat beeldje afkomstig uit het oude kapelletje en zal het in de dagen der geloofsvervolging door een der inwoners in zijn huis zijn opgenomen, om het in veiligheid te brengen.

---

[1]) Ook op Palmzondag trok de processie over het kerkhof, zie *Bossche Bijdragen* IV, blz. 238, Noot 1.

[2]) Men meent, dat deze offer bestemd was voor de oude, arme vrouwtjes, die dan veeltijds bij het beeld kwamen bidden.

Het beeldje was van bruin hout en ruim een halven Meter lang; het zag er zeer oud uit en was fijn besneden; men weet nog te vertellen, dat iemand (een 60-tal jaren geleden) er 100 gl. voor bood, zonder echter kooper te worden. De volksmond zeide er van, dat het immer aan het huis, waarin het bewaard werd, annex moest blijven. Een veertigtal jaren geleden, toen het huis eenigen tijd onbewoond stond, is het verdwenen, waarschijnlijk gestolen.

Op de Kruisdagen — zooals gezegd — hield men den tweeden dag statie op Binderen. In zeker proces, welk de stad in 1633 voerde tegen het klooster van Binderen, werd een stuk overgelegd, waarin de getuigen verklaarden,

dat die van Helmont jaerlijckx in de Cruijsdaeghen ofte biddedaeghen met haere processie volgens de maniere aldaer tot binnen in 't voorschreven Clooster van alle oude tijden gegaen ende de predicatie door haeren Pastoir aldaer gedaen hebben.

Aangaande het processie-houden vermelden de nog aanwezige Kerkrekeningen tal van kleine uitgaven, zooals 12 st. aan degenen, die het beeld van O. L. Vrouw en het hemelsel (den troonhemel) droegen in de Pinksterdagen 1592, 17 st. aan degenen, die de vanen, de kruisen en het hemelsel droegen in 1609, 16 st. voor het dragen van het hemelsel en van het beeld van St. Antonius op Sacramentsdag 1610; ook van het dragen van twee hemelsels wordt soms gesproken; met het Pinksterfeest 1627 betaalden de Kerkmeesters aan „de geestelycke maegden" [1]) voor hare moeiten met het versieren van het hemelsel „7 potten soet melck, 10 st. wittebroet ende 2 potten bier."

Uit meerdere plaatsen der kerkrekeningen blijkt, dat ook op Sacramentsdag processie gehouden werd (hetgeen niet blijkt uit het *Registrum* van Willemaers).

---

[1]) De vrouwelijke Derde-Ordelingen van St. Norbertus of St. Franciscus.

Bij sommige buitengewone gelegenheden werd vanwege den Bisschop gelast, *Processie-Generaal* te houden. Zoo lezen wij in de kerkrekening circa einde 1597 — 13 Jan. 1606, dat op 20 Febr. (1598?) een brief van den Bisschop werd gebracht, om processie-generaal te houden „om den peys van Vranckrijck wille" [1]), en (in diezelfde rekening) dat een bode van den Bisschop de tijding bracht, „dat men processie-generael soude houden midts onse Hartoch van Brabant [2]) over zee te lande commen was."

Evenals elders vormde ook te Helmond oudtijds het Mysteriespel dikwijls een integreerend bestanddeel der Processiën. Met den vrede van Munster in 1648 kwam een einde aan de bij het Meierijsche volk zoo geliefde plechtige Processiën.

„In festis solemnioribus Laudes cum expositione" aldus eene aanteekening van Willemaers in het *Registrum*. Op de voornamere feestdagen werd dus een *Sacramentslof* gecelebreerd en met die voornamere feestdagen schijnen bedoeld te zijn alle Zondagen en alle te vieren verplichte feestdagen.

Dit Sacramentslof in de St. Lambertuskerk van Helmond was eene stichting van Hendrixken, weduwe van Huybert Timmermans, bij wijze van testament door haar gemaakt op 27 Dec. 1582.[3]) In voormeld *Registrum*, waarin hij alles wat voor kerk en pastorie van belang was, zooveel mogelijk opteekende, heeft pastoor Willenaers o. a. ook overgeschreven de *Clausule van testament aengaende het Lof van het H. Sacrament Sondachs te doen in die kercke van Helmont*. Ook wij op onze beurt zullen die *Clausule* hier overschrijven.

Op heden S. Jans Evangelist dach naer Kersmisse anno 1582, soe is gecompareert in presentie des Heylichs Sacraments voor ons Cappelaen tot Helmont ende getuygen daer-

[1]) De vrede van Vervins tusschen Frankrijk en Spanje.
[2]) De Aartshertog Albert van Oostenrijk.
[3]) Lang vóór de stichting van het Sacramentslof bestond reeds het gebruik, alle dagen O. Lieve-Vrouwe-Lof te zingen, des Vrijdags vóór het Sacramentsaltaar; des Woensdags werd het H. Kruis-Lof gezongen.

toe sonderlinge geroepen ende gebeden tot Helmont hiernaer gescreven, die eerbare ende discrete Hendrixken achtergelaten weduwe Huyberts Timmermans, cranck in haren huyse tot Helmont by het vier sittende op haren stoel, ende op haer bijde knien dat hoochwerdich heylich Sacrament alle reverentie bewijsende, haer verstandt ende vijf sinnen wel volcomen machtich, als het sceen eenen igelijken, die deselve aenscauwende was, ende heeft verclaert dese naervolgende clausulen ende puncten: te weten, hoe dat sij eertijds met Huybert haren man saliger gemackt heeft een testament, in hetwelck Huybert voorsc: ende sij malkanderen gemackt hebben het goet te weijnen ende te keeren achtervolgende het testament daeraf onder Scepenen van Helmont berustende; verclaert deselve testatrix, dat sij door crachte desselve testaments van ende uyt hare verkregen goederen in den weuelijken staet gemackt heeft tot verscijden tyden, soe voor Cappellanen van Helmont, als sij kranck wesende die Sacramenten der heylige kercke ontvangen heeft, als oock voor Scepenen der stadt van Helmont, sonderlinge op desen voorscreven dach sulcx als hier volgt: Verklarende, oft mogelijck bij die Scepenen niet wel bewaert en mocht sijn, dat wij dit wilden scrijven tot een eeuwich besceet ende memorie voor die dinaers in die voorsc. kercke van Helmont, te weten dat sij gemackt heeft eertijts voor ons ende andere capellanen tot Helmont als voor Scepenen aldaer, gelijck sij maekt alnoch den kerckmeesters aldaer tot vermeerderinge der dinst godts aldaer alle Sondach te doen het løf des heylich Sacraments met eenen priester, die het heylich Sacrament vertoonen sal, met den ceuster te singen ende orgelen, uijt hare gereeste goederen die naer haren doot sullen bevonden worden, die somme van vyftich rinsguldens twintich stuyvers den gulden gecalculeert, te ontfangen ende te beleggen bij die kerckmeesters in goede sufficiente onderpande; ende wilt sy testatrice voorsc., indien haer erfgenamen naer haer doot die voorsc. vijftich guldens niet en hadden om die kerckmeesters te betaelen, dat sij alsdan sullen gestaen met alsulken vijftich rinsguldens, als sij staen heeft op een huys, hofstadt ende hof tot Helmont op het Binderseynde tusschen die poorte ende brugge, deselve met die originale ende andere briven daeraf mentie makende die kerckmeesters gerichtelijck over te leveren ende sal men die drey guldens jaerlijcx deijlen aldus: voor den priester seventien stuyvers, den ceuster ende orgelist elck oock seventien stuyvers, den blaser negen stuyvers.

Ende oft den voorscreven dinst bleef continuelijck bij faute der voorscreven dinaers (sonder van de heretiken belet te wesen) ongedaen, soe wilt sij testatrix, dat die voorscrevene rente wederom sal devolveren aen haer naeste erfgenamen; begerende alnoch dese testatrix, dat Bertholt haren swager wilde aenverden het gedeelte van Gijsberden Gaspar Huybrechts haren neve ende denselven oft sijnder huysvrouwe metten kinderen het voorscreven gedeelte bescicken naer sijn discretie. Allen de voorscreven puncten ende articulen voor haer testament ende uytersten wille repeterende ende verhalende, begerende van mij, capellaen tot Helmont, een instrument daeraf gemaekt te worden oft meer.

Actum Helmondae anno, mense, die quibus supra, tempore Summi Sacri, cum altera die Heretici occuparent Endoviam, praesentibus testibus fide dignis vocatis et requisitis Simone Busmakers et Theodorico Cuypers, Petro Joannis Verheyden scolastico et me infra-scripto. In fidem omnium premissorum manu propria subscripsi

Ita est
Hubertus Gasparis, presbyter.

Daaronder lezen wij:

Ditselve testament heeft sij geconfirmeert, cranck sijnde van die peste, daer sij daernaer corts af stirf, in presentie van het Heylich Sacrament ende getuygen daertoe geroepen, Jan Hermissen, Loy de Scoener, Bertrant Jan Wingers ende Michiel van Mervoirt ende bij meer andere borgers ende bij mij, Heer Goessen Peeters, coadjutor pastoris Helmondensis.

Attestor manu propria
Gosuinus Petri.

Hieronder teekent Willemaers nog aan, dat de Schepenbrief, behelzende het legaat van Henrixken Huyberts Timmermans — jaarlijks drie gulden voor het H. Sacramentslof — stond ingeschreven op het Protokol 29 Maart 1563.

Nog èene andere godvruchtige stichting vermeldt Willemaers in zijn *Registrum* t. w. *het werpen van wijwater na het Lof.*

De Aqua benedicta.

Uyten legaet ende testamente van heer ende meester Frans van Ruth, pater tot Lier in Sion gestorven, aengaende sijn maeckselen van d'jaergetijdt van 54 stuyver jaerlycx alst volgt:

Anno D^ni^ 1577 den 15 Decemb. In Nomine D^ni^ nostri Jesu Cristi Amen. Ick Heer Frans Ruttens, wel te pas synde ende mijn vijff sinnen machtich, mijnen testamente beginne te scrijven ende mijnen staet hebbe overlijdt aen siele ende lichaem etc.... Item Ick fondere tot Helmont naer het lof alle dagen het wijwater te worpen ende voor te lesen de profundis pro fondatore et pro omnibus fidelibus defunctis; daertoe sal men nemen den pastoir oft sijnen substituet ende sijn gagie sal wesen erfelyckx twintich stuyver, den penninck XVI. Item ick legator voorsc. fondere een jaergetijdt tot Helmont, vigilie ende misse te singen voor mij ende mijn auders silen ende voor alle geloevige sielen; hiertoe besette ick vier ende dartich stuijver erfelyck, den penninck XVI. Dit goet sal men vinden op mijn goederen tot Helmont, aengaende die daer sullen in gerecht sijn als Claesken ende Frensken ende oock mede te betaelen die voorgaende fondatie van het wijwater.

Erat Subscriptum

Accordat cum copia authentica, per Jacobum Hazeum presbiterum et notarium predicti testamenti facta, quoad pretactos extractus, quod attestatur

Joes Loyen, notarius.

Willemaers verwijst dan, voor wat deze stichting betreft, naar „onsen leggerboek" en vermeldt verder, dat voornoemde testateur aan zijne twee bovenbedoelde neefjes Claesken en Frensken o. a. nog vermaakte eene hooibeemd op het Hoogeinde te Helmond onder de bepaling, dat zij deswege zouden „die laste dragen van fondatie tot Helmont voorscr. als Vigilie ende Weywater."

Ook bestond oudtijds in de parochiekerk van Helmond het gebruik, dat des Zondags na de preek de namen van overledenen werden afgekondigd, opdat de geloovigen zouden

bidden voor hunne zielerust.[1]) Men noemde dit het *Zondagsgebed (Oratio Dominicalis).* Volgens eene aanteekening van pastoor Willemaers (op een los stuk in het Archief der Abdij van Postel) moesten degenen, die een overledene op het Zondagsgebed geplaatst wilden zien, jaarlijks één vat rogge betalen; in lateren tijd werd daarvoor één schilling betaald. (Zie *Bossche Bijdragen* VI, blz. 248).

Nog heden bestaat het Roomsch-Katholiek gebruik, dat een geldelijk offertje, zuivelgeld genaamd, betaald moet worden door de geloovigen, die gedurende den Vastentijd gebruik hebben gemaakt van zuivel, vroeger en ook nu nog somtijds *witspijs* geheeten. Dat gebruik bestond ook in vroegere dagen, want volgens de H. Geestrekening van Helmond, Lichtmis 1551 — Lichtmis 1552, kwam daar een bode (des Bisschops), „die oorloff bracht van witspijse te eeten" en volgens de Kerkrekening dier stad, 5 Juli 1617 — Juni 1619, was door den Bisschop van 's Bosch verordend, dat eenieder die van de witspijs gebruik maakte, één stuiver moest offeren. Over het zuivelgeld in de tweede helft der 18e eeuw zie men *Bossche Bijdragen* II, blz. 289 en '90.

„Ad vinum et lumen pro sacrificio tenetur ecclesia pastori," zegt Willemaers in zijn *Registrum.* Miswijn en kaarsen werden dus betaald door de kerk.[2]) Ook de wijn, welke gebruikt werd voor het „mondigen" (het toedienen van een mondvol wijns aan hen, die de H. Communie ontvangen hadden) werd betaald door de kerk. De wijn, welke in de kerk gebruikt werd, zoo voor het opdragen der Mis als voor het „mondigen," werd door de kerkmeesters in een of andere herberg der stad gehaald. De uitgaven der kerkrekeningen doen ons

---

[1]) 't Is algemeen bekend, dat oudtijds allerlei afkondigingen, ook die welke niets met het kerkelijk leven te maken hadden, gedaan werden in de kerken; te Helmond (en ook elders) geschiedden deze publicatien onder de Hoogmis na de preek, zie b.v het Schepen-Protokol van Helmond, N° 234 f° 33r (akte van 27 Juli 1545) en het Jaargebod van 10 Juni 1622, Art 15 (in Gemeente-archief)

[2]) Over het betalen van den miswijn door de kerkmeesters, zie *Bossche Bijdragen* II, blz. 109, 113—121.

zien, dat ook de hostiën, zoowel kleine als groote, door de kerkmeesters betaald werden.

De Kerkrekening 16 Juli 1591 — 21 Maart 1596 bevat daarover het volgende:

Aan Dirk Pot (van Asten) werd voor al het misbrood, van hem gekocht tot 1 Maart 1595, t. w. 3600 „groete misbroet" en 4000 „cleine misbroet," betaald $7^1/_2$ gl. [1])

Van dienzelfden Dirk Pot werd gekocht 2300 „cleyn misbroet" op (= tot?) Paschen (26 Maart) 1595 en „groot misbroet" tot 14 April (1595) $2^1/_2$ gl. [2])

Aan Dirk Vos voor groot en klein misbrood tot 20 Maart 1596 [3]) werd betaald 6 gl. 5 st.

De Kerkrekening circa einde 1597—13 Jan. 1606:

Tot 7 Febr. 1598 had Dirk Pot van Asten aan de kerk geleverd 6412 „cleyn misbrooden" en 2100 „groote brooden" voor 6 gl. $12^1/_2$ st.

Van Jan Millen aliàs Quyntus werd gekocht „cleyn misbroet" 3 st.

Betaald werd 21 Dec. 1598 aan Dirk Pot voor 4000 klein misbrood à 5 oort per 100 (1 st. = 4 oort) 2 gl. 10 st.

Aan Jan van den Berghe, den jonge, voor 600 klein misbrood op Kerstmis 1598 à $1^1/_2$ st. per 100 9 st.

Aan Jan Millen voor klein misbrood op Paschen 1599 30 st.

Aan Jan van Keppel (een bode) voor 11250 klein misbrood betaald 7 Sept. 1601 5 gl. $12^1/_2$ st.

De Kerkrekening 14 Jan. 1606 — 20 Jan. 1608:

Voor 3000 misbrood 36 st.

Voor 4500 misbrood aan Heer Jan van Roy (pr.) 2 gl. 5 st.

De Kerkrekening 14 Dec. 1611 — circa einde 1613:

Op 12 April 1612 voor 2500 klein misbrood, dienende tot het Hoogtijd van Paschen 1 gl. $10^1/_4$ st.

---

[1]) Het aantal groote hostiën herinnert ons aan het groote aantal priesters toentertijd. De groote hostiën waren ongeveer tweemaal zoo duur als de kleine; de groote moeten dus ongeveer 3 st. en de kleine ongeveer $1^1/_2$ st. per 100 gekost hebben (in 1643 kostten de groote 8 st. per 100, de kleine 4 st.).

[2]) Het aantal groote hostiën moet derhalve nagenoeg 520 bedragen hebben.

[3]) In dat jaar viel Paschen op 14 April.

Op 18 Juni 1612 voor misbrood $8^3/_4$ st.
Op 15 April 1613 voor klein misbrood en olie 10 gl.
De Kerkrekening Paschen 1622 — 1 Jan. 1625:
Op 29 Maart 1622 (twee dagen na Paschen) betaald 1300 klein misbrood 1 gl. 3 st.
Op 25 Aug. 1624 betaald van al het klein misbrood over een geheel jaar 3 gl. 19 st. 1 oort.
Over een geheel jaar zouden derhalve ruim 4500 kleine Hostiën uitgereikt zijn.[1])

De laatste aanteekening uit Willemaers' *Registrum,* welke wij hier nog te vermelden hebben, betreft het *klokken-luiden.* Hij zegt hiervan alleen, dat onder het zingen van het *Te Deum* steeds alle klokken geluid werden. Het luiden der klok voor den kerkdienst was zoowel vóór als na 1648 het werk des kosters. Vóór 1648 moest de koster-schoolmeester ook luiden, als het donderde of „groot onweer" was; bij onweder en ook op de Hoogtijden werd de groote klok geluid en moest de andere schoolmeester den koster helpen luiden. Bij sterfgevallen en begrafenissen zullen de familieleden of vrienden der dooden wel voor het luiden der klokken zorg gedragen hebben. Bij gelegenheid der uitvaart van den Heer van Helmond ten jare 1578 luidden de kosters de klokken driemaal daags en dat zes weken lang.

Op 25 Juni 1623 werd nog eens opnieuw het verbod gegeven, dat „de luijers van de dooden" niet langer dan een vierendeel uurs mochten luiden, tenzij bij permissie van den Heer of zijnen Officier, op verbeurte van één daalder. En bij Raadsresolutie van 21 Dec. d.a.v. werd tot nader interpretatie vastgesteld, dat men over de dooden slechts tweemaal luiden mocht, t.w. „als de dooden even gestorven sijn ende als die begraeven worden."

Somtijds werden er van stadswege klokkenluiders aange-

[1]) De voornaamste dagen, waarop de geloovigen communiceerden, waren Allerheiligen, Kerstmis, Palmzondag, Witte Donderdag, Paschen, Pinksteren en O. L. Vrouw-Hemelvaart (zie *Bossche Bijdragen* IV, blz. 220, Noot 3); Helmond telde in dien tijd ongeveer 390 huisgezinnen en in het bamisjaar 1630—'31 1474 personen boven de 12 jaren.

steld, als er nl. vorstelijke regeeringspersonen overleden waren, voor welke ook een uitvaart gehouden werd, zooals bij den dood van koning Philips II in 1598 [1]; van Maria, gemalin van Keizer Maximiliaan en moeder van Aartshertog Albert, in 1603 [2]; van den Duitschen Keizer Rudolf II, broeder van Aartshertog Albert, in 1612; van Aartshertog Albert in 1621 [3] en van diens gemalin Isabella in 1634.

Bij alle uitvaarten werden de klokkenluiders beloond met bier, dat „luibier" genoemd werd. [4]

---

[1]) De Burgemeesters van Helmond betaalden alsdan voor 6 toortsen en 4 wapenen, tot de uitvaart des Konings dienende, 6 gl. 16 st.

[2]) Door 5 personen werd 3 dagen over haren dood geluid.

[3]) Over zijnen dood werd geluid van 10 tot 24 Sept. van dat jaar.

[4]) Aan de nageburen, die in het sterfhuis waakten, werd „rouw- of begrafenisbier" geschonken.

Uit de geschiedenis van het Klooster Hoydonk

door

J. J. M. HEEREN.

Schutjes maakt meermalen melding van de rijke bezittingen, die dit adellijk vrouwenklooster in vroeger dagen bezat. [1]) In de „Oudheden en Gestichten van 's-Hertogenbosch" wordt eveneens hierop gewezen, maar ook meegedeeld: „Ondertusschen raakte dit klooster allengs in zeer groote schulden, zoodat het bijna tot armoede verviel; totdat 't zelve in 't jaar 1650 geheellijk verviel, en wanneer in 't jaar 1648 de geheele Meyery bij de Munstersche vreede van Heer veranderde, wierdt vernietigd." [2])

„De weinige geestelijke zusters", zoo vervolgt dezelfde historieschrijver, „welke toen noch overig waren, kregen een jaarlijks pensioen en stierven uit." [3])

Aan hoeveel en aan welke nonnen dit pensioen werd toegekend en tevens hoe groot dat was, leert ons het

„Extract uit de notulen van 't register der Resolutien van de Hoog. Mog. Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden, Sabbathy den 3^{den} December 1651."

„De abdisse, priorinne en juffrouwen van Hoydonck sullen jaerlicx en alle jaer op gelijcke conditien uyt het clooster van Hoydonck [genieten] als volcht, opheffende daermede de resolutie van den 21sten October laestleden, als te weten:

---

[1]) *Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch,* V 159, 164.
[2]) *Oudheden en Gestichten,* blz. 600.
[3]) t. a. p. blz. 600.

Geprofessid:	
Joffr. Agness van Pollaert, abdisse . . .	900—,—
Joffr. Johanna van Eyck	400—,—
Joffr. Catharina van Pollaert	400—,—
Joffr. Agnees Catharina van Beeck . . .	400—,—
Joffr. Heilwych van Eyck	400—,—
Joffr. Catarina Maria van Poel	400—,—
Joffr. Anna Vaeck	400—,—
Joffr. Magdalena Francoise van Vlierden .	400—,—
Joffr. Ida Francoise van Vladeracken. . .	400—,—
Joffr. Adriana Maria van Ravescot . . .	400—,—
Ex gratia:	
Joffr. Anna Maria van Gerwen	250—,—
Ongeprofessid:	
Joffr. Tresa Alexandra Tay	250—,—
Plaats toegeseyt Anno 1646:	
Joffr. Johanna Sophia van Eyck	200—,—
Joffr. Anna Sophia van Pollaert	200—,—
Joffr. Anna Elisabeth Kwersberch	200—,—
A° 1647 toegeseyt:	
Joffr. Petronella van der Voort	200—,—
In het clooster synde:	
Joffr. Antonetta van Doorn	200—,—
Joffr. Sophia Johanna van Leefdael, heer van Waelwycx dochter	200—,—
	6250—,—

***

Of de Staten aan dit kloostergoed, na aftrek van de pensioenen, waarvan de meeste, gezien den leeftijd van sommige zusters, jarenlang zullen genoten zijn, „een goeie" gehad hebben, is m.i. zeer twijfelachtig.

Die „aanzienlijke goederen", waarvan Schutjes t.a.p. spreekt, waren, blijkens mededeeling van Jhr v. Sasse v. IJsselt, (Bossche Bijdr. I, 118 e. v.) lang zoo aanzienlijk niet.

Over den omvang echter en de opbrengst daarvan, alsmede over den datum van verkoop, tasten beide schrijvers nog in het duister of verschillen hier en daar van meening.

In het archief der heerlijkheid Helmond, afkomstig van het kasteel, [1]) bevindt zich een stuk met dorsale aanteekening: *Onder d'administratie van den Rentmeester Cuglinus en de Battem,* dat eenig licht kan brengen.

Dit bevat de

Conditien ende voorwaerden naervolgende de welcke den raet van State der Vereenigde Nederlanden door de Heeren Haere Ho: Mo: Ged^en^ uit cracht van speciale autorisatie van de Ho: Mo: Heeren Staten-Generaal der selver Vereenigde Nederlanden in date den 11 January 1658 ende den 17 January 1664 voor alle man willen te coop stellen verscheydene molens, huysen, hoeven ende landen, met alle appendentien, prerogativen en gerechtigheden daertoe behoorende 't samentlyck gelegen wesende in de Meyerye der stadt van 's Hertogenbosch ende gecomen van de respective Geestelijke (goederen?) aldaar.

Hier volgen de 26 artikelen betreffende de belasting, cijnsen, servituten, die er van ouds op gestaan hebben, etc. (de aanvaarding der hoeven op half Maart 1665, van de molens „St. Jan in den midsomer" 1665) de grootte of maat der perceelen, de betaling der kooppenningen, het stellen van borgen, etc.

Aan de lijst van verkochte goederen, die nu volgen betreffende het klooster Hoydonk onder Nederwetten en de twee Clarissen-hoeven in 't Nonnenbosch onder Schijndel, ontleenen we betreffende het eerstgenoemde klooster:

Onder Neerwetten,

De huysinge ende hoeve genoempt de kerckhoffsche hoeve, soo ende gelyck de selve gebruyckt wort bij Lodewijck Roeffen, aen te vaerden mette halve schaer, ende wort boven dien dese hoeve oyck thiend-vrij vercocht, doch is belast met met een sestiendeel in acht Bosch mud roggen ende vyff mud garsten aen seecker altaer tot Geffen, item in een sestiendeel van de gewin-chijns aen d' Heer van Helmont van

[1]) Inventaris van het Huisarchief van Helmond, n^0^ 388.

vijff gld. vijff st. ende met een sestiendeel in ses st. chijns aen 't huys van Tongeren, gemijnt oft gelaten aen Guilliam van Camphen voor d' heer Dirck Hoeufft, voor dertien duysent gulden, dico 13.000 gld.

NOTA. Deze hoeve is bij 't land verhuert oft verpacht geweest voor 490 gld. jaerlijcx met 12 gld. 5 st. jaerl. van rantsoen, facit 502—5—0—

Ende dat behalvens noch aen den eenen of anderen, oyck aen den Rentm^r^ apparent hebben moeten geven.

NOTA, bestaet dese hoeve volgens lantmaet in teulant een hondert lopensaet, vijftien royen, ijder lopensact tot 50 royen

	Lop.	royen	voet.
en ijder roy tot 20 voet dico	106 —	15 —	0
item in wey ende hoylant	102 —	6 —	10
Samen	218 —	21 —	10

NOTA. IJder lopensaet lants, te weten goet teulant, als van dese hoeve, bij particulieren onder Neerwetten verpacht wordende, gelt ordinair, te weten thiend-vrij lant, ses vat roggen, werdende yder vat op eenen gulden ordinaris geestimeert. Ende als de hoevenaer nuwe huer oft pacht moet maecken behoort gerne ses hondert gulden jaerlijxc te geven, ende voor hoy en wey ontrent hondert gulden, doch en sal voor eerst niet gerne seffens soo hooch klimmen. Dan men sal hooren ende sien ende sullen hopen, dat de eigenaer middelertijts selffs sal komen.

Aengaende de rantsoen penningen over de voors. coop-penningen bij de generale conditiën tot eenen stuiver van den gulden voor 't land gestipuleert, daer tegens moet men setten de huysinge, ende halve schaer die op de hoeve blijven ende wel ses mael meer waert ende gecost hebben.

Ider lopensaet teulants daer in loco onder malcanderen vercocht wordende, gelt over de hondert guldens ende meer, jae wel somwijlen 150 gld. ende meer.

NOTA. Daar is goede gelegenheyt om te planten soo langhs de Dommel als elders, waer van de gelegentheyt naer sal gaen besien ende over schrijven, de potatgie die daer

op staet is niet veel waert, alsoo tot reparatie van 't lant, watermolens meest sijn afgehouwen.

NOTA. Jor Deventer out-quartierschout van Peelant heeft van het lant voor desen gecocht de kerck, clooster en hoff des convents von Hoydonck, sijnde omwatert mette Dommel, doch het bouwhuys daer neffens ende buyten de mueren van 't Clooster staende, doch oyck binnen de Dommel, is bij een ander gecocht. Ende heeft Jor Deventer 't syne gecocht voor 1500 gld. oft daer omtrent, ende wil het selve gerne vercoopen doch met winst, ende is niet verre van de kerck-hoffse hoeve onder Neerwetten gelegen.

Oyck is den watermolen recht voor 't voors. clooster staende by het lant oyck te coop, ende gelt jaerlijxc 560 gld. ende is voor desen opgehouwen geweest, alsoo niet genoch en mocht gelden. Naer denselven molen sijn oyck liefhebbers, maar wilden dien wel voor vijff duysent gld. hebben, overmits voor het aenvaerden 500 gld. aen den molenaer moet gerestitueert werden.

Kekerdom

door

L. J. ROGIER.

Schutjes' Geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch behandelt in het IV^de^ deel, blz. 658—660 de parochie Kekerdom bij Nijmegen en geeft daarbij een lijst van pastoors, waarin talrijke gapingen voorkomen. Een van deze gapingen kan, althans ten deele, aangevuld worden. Een onderzoek naar de wederopluiking van het Katholicisme te Delfshaven (de voormalige gemeente, die sinds 1886 deel uitmaakt van Rotterdam) na de Reformatie, waarvan de resultaten gepubliceerd zijn in Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem, deel 44, blz. 193 vlgg., bracht aan het licht, dat in Juni 1688 uit Delfshaven vertrokken is pastoor Gijsbertus Coppus, geboortig uit het land van Kleef, die (vermoedelijk onmiddellijk daarna) het pastoraat over Kekerdom in zijn geboorteland aanvaard heeft.

In het genoemde vierde deel van Schutjes wordt t. a. p. vermeld, dat in 1672 te Kekerdom stond: Pastoor Petrus Marcelli, wiens sterfjaar niet vermeld wordt. Onmiddellijk daarop volgt bij Schutjes: Pastoor Wilhelmus Bles, geboortig van Kekerdom, die vermoedelijk in 1703 het pastoraat aldaar aanvaardde en den 24sten October 1749 overleed. Tusschen deze twee pastoraten kan nu ingelascht worden dat van Gijsbertus Coppus voornoemd, wiens aankomst te stellen is kort na Juni 1688 en wiens vertrek- of sterfjaar niet bekend is. Een door de vriendelijkheid van Pastoor H. A. Boeren mij in 1923 mogelijk gemaakt onderzoek in het archief dezer parochie bracht niets omtrent dezen pastoor aan het licht. Het archief bevat geen enkele vermelding van hem. Het

oudste aanwezige doopboek is in 1703 aangelegd door den door Schutjes vermelden Wilhelmus Bles. De naam Coppus is in deze streek inheemsch. Op het Kekerdomsche kerkhof vond ik op zerken uit de laatste halve eeuw tweemaal dezen naam. Men deelde mij mee, dat er nu o. a. nog een familie van dezen naam woont te Zyfflich, even over de Duitsche grens.

Voor de motieven, die Gijsbertus Coppus vermoedelijk bewogen hebben tot het opgeven van zijn bediening in de Hollandsche Missie, alsook voor bijzonderheden over hem, verwijs ik naar het in den aanhef genoemde artikel in de Bijdragen van Haarlem.

PRIJSVRAGEN.

De Redactie der „Bossche Bijdragen", F. Franssen, Deken en Pastoor te Veghel; A. Frenken, Pastoor te Gerwen; Dr. Th. Goossens, Rector der R. K. Leergangen te Tilburg; schrijft de volgende prijsvragen uit:

1. Een geschiedenis van Noord-Brabant, waarin vooral de aandacht moet gewijd worden aan de kerkelijke geschiedenis van die streken;
2. Een biografie van Mgr. Joannes Zwijsen.

Toelichting bij de eerste prijsvraag.

Er wordt gevraagd een wetenschappelijke beschrijving van de geschiedenis der tegenwoordige provincie Noord-Brabant, berustend op de gedrukte bronnen, waarin de godsdienstige ontwikkeling van dat gewest een voorname plaats moet innemen, zooals de aard van deze geschiedenis reeds zelf medebrengt, en waarbij, althans in hoofdomtrek, de samenhang met de geschiedenis der aangrenzende gewesten moet worden belicht.

Het zwaartepunt moet gelegd worden op het Brabantsche deel van het tegenwoordige Noord-Brabant, terwijl als eindpunt kan worden genomen het begin der 20ste eeuw.

Archiefonderzoek wordt niet vereischt, doch wel volledige aanwijzing der gebruikte bronnen.

Niet een opsomming van allerlei details wordt verwacht, maar de algemeene ontwikkelingsgang der groote lijnen, welke in deze gewestelijke geschiedenis zijn te vinden.

De omvang moet — gedrukt — niet onder 200 blz., en niet boven 250 blz. lex. 8° bedragen. Deze omvang is zoo bepaald, om het boek ook geschikt te doen zijn voor de hoogere klassen der scholen voor V. H. O. en M. O.

Toelichting bij de tweede prijsvraag.

De bedoeling is een meer populaire levensbeschrijving van Mgr. Joannes Zwijsen te verkrijgen, waarbij echter ook aan eischen van wetenschappelijkheid voldaan is.

De omvang moet — gedrukt — ongeveer bedragen 100 blz. lex. 8°.

Prijzen.

Voor de eerste prijsvraag wordt een bedrag van f 300.— (drie honderd gulden) beschikbaar gesteld.

Voor de tweede prijsvraag een bedrag van f 150.— (één honderd vijftig gulden).

Algemeene Voorwaarden.

1. Zij, die mede wenschen te dingen, moeten hun manuscript getypt, portvrij aan den secretaris Dr Th. Goossens opzenden.

Voor de eerste prijsvraag uiterlijk 1 Mei 1928, en voor de tweede prijsvraag uiterlijk 1 Juli 1927.

2. De ingezonden verhandelingen mogen niet onderteekend zijn, doch moeten onderschreven worden met een zinspreuk en vergezeld gaan van een verzegeld briefje, dezelfde spreuk tot opschrift voerende, en waarin des schrijvers naam en adres eigenhandig zijn opgegeven.

3. De ingezonden verhandelingen blijven het eigendom der schrijvers. Zij, die hun handschrift wenschen terug te ontvangen, moeten bij hunne inzending tevens een correspondentieadres opgeven.

4. De auteursrechten van de bekroonde verhandelingen blijven geheel aan de schrijvers, echter onder deze voorwaarde, dat de Jury bevoegd is, wijzigingen, aanvullingen of weglatingen aan te geven voor de uitgave. Wordt daaraan niet voldaan, dan verbeurt de bekroonde alle recht op den prijs, en verplicht hij zich tot eventueele terugbetaling.

5. Het feit van de inzending van een antwoord op bovenstaande vragen (resp. vraag) sluit in, dat de schrijver zich aan deze voorwaarden onderwerpt.

6. De Jury is niet bevoegd de prijzen te splitsen of slechts gedeeltelijk toe te kennen, doch kan aan daarvoor in aanmerking komende verhandelingen een loffelijk predicaat toevoegen, hetwelk bij eventueele uitgave na goedkeuring der Jury daarop vermeld kan worden.

Jury.

Als Jury-leden zullen fungeeren de Redactie-leden van „Bossche Bijdragen", alsmede Prof. Dr. H. Huybers te Nijmegen en Jhr. A. F. O. van Sasse van Ysselt te 's-Hertogenbosch.

Voor belangstellenden zijn exemplaren dezer prijsvragen te bekomen bij Dr Th. Goossens te Tilburg.

ADVERTENTIE-BIJVOEGSEL VAN „BOSSCHE BIJDRAGEN"

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

DL. VIII. AFLEV. 1. JANUARI 1927.

VERSCHENEN BIJ G. MOSMANS ZOON — 's-HERTOGENBOSCH

uitgever van den H. Stoel,
en bij alle boekhandelaren verkrijgbaar:

Handleiding voor het Klassikaal Katechismus-onderwijs V. — Tachtig *onderrichtingen voor het* **Vijfde Leerjaar** *door* J. VAN WIJCK R. K. Pr. — Prijs f 1.50; in linnen band f 2.—.

EERDER VERSCHENEN: Handleiding voor het Klassikaal Katechismus-onderwijs. Veertig onderrichtingen voor het **Eerste Leerjaar** door P. VROOMANS R. K. Pr. 2de druk f 0.75.

Idem idem **Tweede Leerjaar** . . . . „ 0.75.

Idem idem **Derde Leerjaar** . . . . . „ 0.75.

Handl. voor het Klassikaal Katechismus-onderwijs IV. — Tachtig onderrichtingen voor het **Vierde Leerjaar** door J. VAN WIJCK R. K. Pr. — Prijs f 1.25; in linnen band f 1.75.

Plan van Voorbereiding tot de Eerste H. Communie en het Vormsel, met beknopte Handleiding voor de Schoolmis, door P. VROOMANS R. K. Pr. — f 0.45.

Het Catechismus-onderricht voor onze kinderen. Proeve van een volledig Leerplan, ingeleid en verduidelijkt met eenige gedachten over Klassen-indeeling, leerplan en methode, door M. NABUURS R. K. Pr. — f 0.35.

Katechetische Schetsen. Beknopte verklaring v. d. kleinen en grooten Catechismus, door A. C. BERTENS en A. P. P. HOOTSMANS R. K. Pr. Twee deelen ingenaaid f 2.25; geb. in één deel f 2.75.

HUISVLIJTARTIKELEN.

CATALOGUS met handleiding voor Friesch houtsnijwerk,
Verkrijgbaar à f 0.45 per exemplaar.
VRAAG PRIJSCOURANT.

Firma JOHAN SMULDERS.
Vughterstraat 33. 's-HERTOGENBOSCH. Telefoon 659.
IJzerwaren, touw, huishoudelijke artikelen, enz.
Carborundum- en Aloxite-slijpmiddelen. — De beste der wereld.

Eenige werkplaats te Tilburg

Heuvelstraat 105

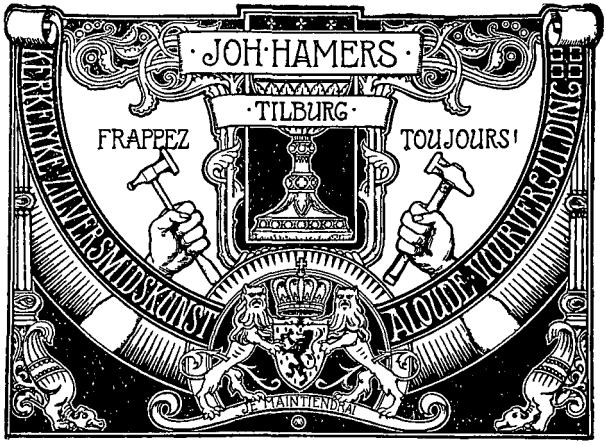

Heuvelstraat 105

Groote voorraad in alle metalen Kerkwerken

1e Klas werk aan voordeelige prijzen

P. W. HIELE, Vughterstraat 21, Tel. 1105

DE OPTICIEN van 'sBOSCH,

is en blijft het oudste en beste adres voor

Brillen en Pince-Nez en alle andere Optische Artikelen.

Extra vlugge vakkundige bediening. — Jarenlange practische ervaring.
Uitsluitend 1e kwaliteit artikelen. — Zeer voordeelige prijzen.
-:- **Opgericht te Utrecht in 1855.** -:-

SPECIAAL ADRES voor

PRIESTERKLEEDING

Arnold Vielen - Marktstraat - Veghel.

THEODOR SPIERINGS

Commissionnair in Effecten

's BOSCH ▫ ▫ HINTHAMEREINDE 3

neemt over leeningen van R. K. Kerken en Kloosters
en bevordert het plaatsen dier leeningen. :-:

Ferdinand H. J. van den Eerenbeemt

Fabrikant van Kerkhaarsen,

Witte Was, Wierook, Godslamp-olie, enz.

Hofleveranciers van
Z.H. Paus Benedictus XV

's-Hertogenbosch, Hinthamereinde 53

ELECTRA

Ingenieursbureau voor electrische licht- en krachtinstallaties

THUST & GRAFF

's-HERTOGENBOSCH

Ververstraat 15 -:- Telefoon Nº 947

Specialiteit in kerk- en klooster-installaties

UITGEBREIDE REFERENTIELIJST TER INZAGE

RECLAME-AANBIEDING

Regensburger MISSAAL

folio editie Pustet, laatste uitgave, geheel compleet, solied gebonden in rood chagrinleer, goudsnee, fraai verguld op plat, met zijden linten, in étui

slechts f 32.50.

Nieuwste MIS- EN VESPERBOEK met uitleg, voor elken dag. Nederl.-Latijn. 1820 bladz. f 2.90.

Boekhandel W. BERGMANS, Tilburg.

Fabriek van Machinale Houtbewerking „De Mark"

JACQ. van GROENENDAEL

BREDA

Alle Timmerwerken

Speciaal in eikenhouten Kerkbanken,
Kerkstoelen, Schoolbanken enz.

H. VERBUNT VAN DIJK

Gasthuisstr. 64 TILBURG

Kerkelijke Kunst

Gegarandeerd Zuivere Miswijnen

Alle Kerkbenoodigdheden

Kloosterstoffen

Firma J. H. de Leeuw

's-HERTOGENBOSCH

Groothandel in koloniale waren

Koffie = Thee

Telefoon 497 en 1146

H. FUNNEKOTTER

ROTTERDAM

WEDEROM VERKRIJGBAAR:

de bekende Loopers „Super aspidem"

op 70 en 90 c/m. breedte.

Smyrna-loopers en Tapijten

in elke gewenschte afmeting, naar speciale ontwerpen.

BILLIJKE PRIJZEN.

ERVEN & C°. OIRSCHOT

-:- STOELENFABRIEK -:-

KERKSTOELEN in elk gewenscht model

STOELEN voor **PATRONATEN** en andere **VEREENIGINGSGEBOUWEN**

—.— **Vraagt CATALOGUS.** —.—

MAGAZIJN ST. JOZEF

Speciaal adres voor complete installeering van

KLOOSTERS en GROOTE INRICHTINGEN

in

PORSELEIN, GLAS, AARDEWERK,

ROESTVRIJE TAFEL- EN DESSERTMESSEN

TAFELZILVER ALPACCA

in Gero zilver en Rembrandt Zilver

Reiziger door het heele land te ontbieden

Telef. 485 — L. DERKS — 's BOSCH

ATELIER VOOR KERKELIJKE KUNST

OPGERICHT 1872

H. VAN DER GELD & ZOON

'S-HERTOGENBOSCH

BEELDHOUWWERKEN

KERKMEUBELEN IN HOUT EN STEEN

IN VERSCHILLENDE STIJLEN

POLYCHROMIE □ □ □ KRUISWEGEN

OOK IN GIPS

GEBRUIKT

de hoogfijne soorten ONTBIJTKOEK

uit de Stoomkoekfabriek „DE STER" van

GEBR. PLOEGMAKERS, OSS.

Voor kostscholen en gestichten speciale conditiën.

Vraagt nog heden prijs aan bij GEBR. PLOEGMAKERS, OSS.

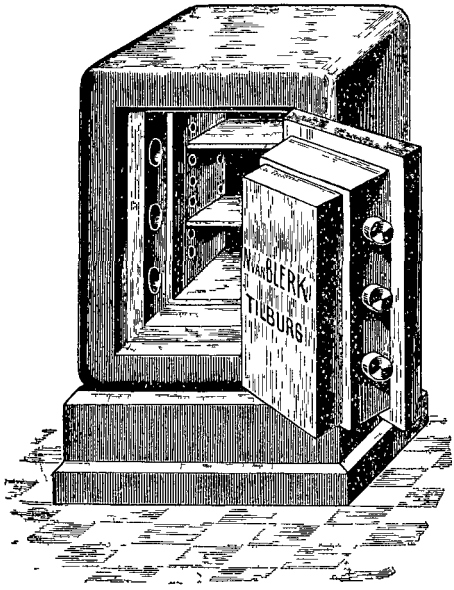

VAN BLERK's
TABERNAKELKASTEN
VAN BLERK's
OFFERBUSSEN
VAN BLERK's
KLUISDEUREN
VAN BLERK's
BRANDKASTEN

„De beste waarborg"

Zonder eenige verplichting
persoonlijk te ontbieden

VAN BLERK's
Brandkastenfabriek
Tilburg, Tel. Int. 374

LENTJES & DROSSAERTS

'S-HERTOGENBOSCH

Firmanten: J. H. L. van Dijk en J. P. M. van Dijk

EFFECTEN, COUPONS, DEPOSITO'S enz.

Belasten zich speciaal met het plaatsen en verhandelen van leeningen ten laste van Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, R. K. Kerken, Kloosters en Instellingen op de meest voordeelige voorwaarden. :-:

Fa J. Mulder-Herzet

Opgericht 1855

Hinthamerstraat 45 — 's-HERTOGENBOSCH — Telefoon 832

Fabriek van Kunstbloemen

Kerkplanten, Altaarbouqetten, Bloemenmanden, Beelden,

:-: **Stolpen, Wierook, Guillonpitten.** :-:

Vacant

B. ZWAANS

TILBURGSCHE

Steenkolenhandel

TEL. 216.

Piusstraat 89, Tilburg

NIEUWE BANEN IN PSYCHOLOGIE EN PEDAGOGIEK

2e druk, door Fr S. Rombouts.

Sierlijk gecartonneerd met goudtitel op rug f 4.25.

(niet meer ingenaaid verkrijgbaar)

Fr. S. ROMBOUTS:

ZIELKUNDIGE BEGRIPPEN

Gecartonneerd f 2.25

Leidraad voor Katholieke Scholen

naar een nauwkeurige copie van het oorspronkelijk Handschrift „Conduite des Ecoles chrétiennes" van den H. Joh. Bapt. de la Salle vertaald en ingeleid door PR. WOLTERS

In luxe bandje f 2.25

HOORT IN IEDERE R. K. SCHOOL THUIS

Drukkerij van het R. K. Jongensweeshuis te Tilburg

Ook in den Boekhandel verkrijgbaar.

M. v. Bokhoven & Jonkers

'S-HERTOGENBOSCH

BEELDHOUWERS

ATELIER VOOR

DECORATIEVE SCHILDERKUNST

Oude en Nieuwe Boekhandel

UITGEVERIJ

N.V. v./h. DEKKER & v. d. VEGT en J. W. v. LEEUWEN

Oranjesingel 4, NIJMEGEN

Oude Gracht, UTRECHT

Verzendt op aanvrage gratis Catalogen.

Koopt oude Boeken.

Vacant

J. A. VERBUNT

WIJNHANDEL OPGERICHT 1848

TILBURG

INTERESSÉ DE LA MAISON

SCHRÖDER DE CONSTANS

BORDEAUX

SPÉCIALITÉ **VINS FINS** ET

VINS CACHET DU CHâTEAU ET ÉTAMPÉ

MONOPOLE VAN DE MERKEN:

DOMAINE MOULIN DE SOUBEYRAN

CHATEAU CARMES HAUT-BRION

J. P. van Gilse & Zoon

Wijnhandel

Roosendaal (N.-Br.)

Hofleveranciers van Z.H. Paus Benedictus XV

Gegarandeerde Miswijnen.

VIN BLANC SEC DES COTEAUX DE L'HARRACH f 45

MUSCAT DOUX (ou Demi-Doux) - 60

Deze Wijnen zijn ook bijzonder aangenaam als Dessertwijn.

MONOPOLE VAN

Château la Tour Priban	Pauillac
Chapelle de la Trinité	St. Emilion
Clos du Roi	Pauillac
Clos du Pouijallet	Pauillac
Milon-Lafite	Pauillac
Domaine de Pez	St. Estèphe
La Gauloise (R. Réquier)	Périgueux
Triple Sec (Allary)	Mussidan

Specialiteit in Bourgogne-, Mosel- en Rijnwijnen.

VRAAGT PRIJSCOURANT.

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN FERD. FRANSSEN
A. FRENKEN EN Dr TH. GOOSSENS

DEEL VIII.

AFLEVERING 2.

ST MICHIELS-GESTEL — JULI — 1927

INHOUD:

Berichten over den toestand der Roomsch-Katholieke gemeenten des Ambts tusschen Maas en Waal uit het jaar 1796, door Dr J. S. van Veen . . . blz. 113

Eenige bijzonderheden betreffende de laatste Jezuïeten-statie te 's-Hertogenbosch, door F. van Hoeck, S.J. . . . . blz. 124

Nog eenige bijzonderheden betreffende de Parochiekerk van Helmond, door A. M. Frenken, pr. blz. 150

Het Gesticht „Reinier van Arkel" te 's-Hertogenbosch, het oudste krankzinnigen-gesticht in Nederland, door H. van Rooy . . . . . blz. 175

De bidplaats der St. Jacobskerk te 's-Hertogenbosch, door Alph. G. J. Mosmans. . . . . blz. 220

VOORWAARDEN:

De „**Bossche Bijdragen**" verschijnen minstens éénmaal en hoogstens driemaal in het jaar op niet vast bepaalde tijden.

Drie afleveringen vormen één deel.

De prijs van één deel bedraagt fr. p. post *f* 5.—.

Telkens bij het verschijnen van een derde aflevering zal over het bedrag van drie afleveringen worden beschikt.

De inteekening staat open bij de Administratie te Tilburg, Bosscheweg 95, en bij den Boekhandel.

Brieven, boeken of bijdragen voor dit tijdschrift te adresseeren aan den Redactie-Secretaris, Dr Th. GOOSSENS, Tilburg, Postchèque en Giro **50174.**

Berichten over den toestand der Roomsch-Katholieke gemeenten des Ambts tusschen Maas en Waal uit het jaar 1796

door

Dr J. S. VAN VEEN.

Op 16. Januari 1796 is door den richter des ambts tusschen Maas en Waal aan de predikanten, pastoors en administrateurs van geestelijke goederen in zijn ambt gelast hem zekere opgaven te doen toekomen in verband met een bestaand plan „ter vereffening der geschillen over kerken- en armegoederen". Op de 8 gestelde vragen is door de pastoors min of meer uitvoerig geantwoord en deze antwoorden leveren m. i. eene niet onbelangrijke bijdrage tot de kennis van den toestand der kerspelen in dit belangrijke tijdsgewricht.

Deze brieven berusten in den vorm van afschriften in het ambtsarchief van Maas en Waal, dat in het Geldersche Rijksarchief bewaard wordt. Daarbij ligt ook de minuut van des richters brief, waarvan ik de mededeeling overbodig acht, omdat de inhoud der vragen uit de antwoorden genoegzaam blijkt.

Het is bekend, dat vele Roomsch-Katholieken destijds vurige Patriotten waren. Van de Maas-en-Waalsche geestelijken meen ik dat in het bizonder van de pastoors van Afferden en Druten te mogen aannemen, te oordeelen althans naar hun gebruik van leuzen en van de destijds niet zeldzame verbinding van de woorden „heil" en „broederschap".

De opgaven van Batenburg, Hernen, Horssen en Maasbommel ontbreken. Voor laatstgenoemde plaats ligt de oorzaak vermoedelijk hierin, dat de zielzorg berustte bij de Megensche paters.

Missives der Roomschgesinde pastors wegens diverscheopgaven van pastory etc.

I.

Hooggeagte Meedeburgers!

Ad N°. 1. De Roomsch-Catholyken van dit dorp hebben geduurende meer als 150 jaaren geen de minste bestiering gehad nog over pastorele nog over armen- nog geestelyke goederen. Dit alles is geweest in handen van de Gereformeerden.

Ad 2. De Catholiken van dit dorp hebben geen vaste geestelyke goederen nog obligatien.

Ad 3. De Catholike pastory van dit dorp heeft geen revenuen nog tractementen; de Catholiken hebben ook geen kosten konnen aanwenden tot opbouwing van hun eygen kerk, want zy hebben meer als 150 jaaren hunnen godsdienst met veel moeyelykheid, gevaar en perykel moeten uitoeffenen over de Maas in een ander land en jurisdictie. Daar is ook geen koste aangewent tot opbouwing van de wooning van den Catholiken predicant, want hy is in den kost besteld by eenen boer en moet zig behelpen in een slegt camerken.

Ad 4. De kerk van Altforst is geleegen een half uur of 3 quartier van die van Appeltern.

Ad 5. Den Gereformeerden predicant van Altvorst heeft 2 volkome, welgebouwde kerken, een te Appeltern en een te Altvorst, met een ruym, welgebout huys. De Catholiken hebben eenen armen beestenstal.

Ad 6. Het aantal der Gereformeerde is 26, 5 huyssen; het getal der Catholiken 246, 35 huysen.

Ad 7. Onse kerk is een paarde-, koey- en varkensstal; by deese redelose diren dwingt ons de hooge noodsakelykheid den godsdienst te oeffenen.

Ad 8. Mijn tractement bestaat in hetgeen, dat my provisioneel en willekeurig van weinige ingeseetenen van dit dorp word toegevoegt, soodat ik dat niet nauwkeurig kan bepaalen, wijl dit van hunnen vryen wil is afhangende; dog men kan uit de voorgaande artikels een ruwe gissing maken, als men het

tractement en de emolumenten proportioneert met de pastorele woning en den kerkstal.

Verblyven met hoogagting
ÜE. vriend en medeburger
J. van Horenbeken,
Altvorst, 1796. pastor te Altvorst [1]).

II.

Vryheid, Gelijkheid, Broederschap.

Veelgeëerde Burger, gestrenge Rigter en President van den Dijkstoel des ampts tusschen Maas en Waal!

Aangesien immer [2]) eeniege administratie, bewein [3]) of gebruik hebbe gehad van het gevorderde wegens eerste, tweede, derde, vierde, vijfde en sevende articel, zoo kan hierop desaangaande niet antwoorden. Daarom kome dan tot het vereischte volgens sesden articel om deesen te beantwoorden volgens ordinantie van het Provinciaal Collegie van Gelderland.

Geeve met een diepe ootmoedigheid eygenhandig onderteekent te kennen, dat het aantal der Roomsgesinde van Wamel volgens opgaven, daarvan genoomen by onse burgemeesters, bedraagt 1070, gereekent klein en groot, minder- en meerderjarige.

Verders om ook te beantwoorden volgens 8sten articel de ordinantie van bovengenoemde Collegie geve met behoorlyken eerbied te kennen, dat mijn tractement wegens gemeene diensten, die van my geoeffent worden in onse kerkschuur of kerkhuys op Son- en feestdagen, bestaat in een liberale gifte of offerhande, die een vader of moeder of voogd der huyshoudens uitmaken, die ik alle vierdedeel jaars of alle halfjaren na goedvinding collecteere door my of een ander. Onder deese hoofden sijn er ook veele, die niets daartoe contribueeren. De bovengemelde offerhanden bestaan ten deele

---

[1]) Men zie over Altforst en Appeltern Schutjes, *Gesch. van het Bisdom 's-Hertogenbosch*, II, blz. 105 vg., 108, 130, 132.
Tot November 1795 had de zielzorg over Altforst, Appeltern en Maasbommel bij de Megensche paters berust.

[2]) Verschrijving voor *nimmer*.

[3]) bewind.

in wat geld, ten deele in wat levensmiddelen, by voorbeeld in wat koorenvrugten, wat boter en zoo voorts.

Voor de particuliere bedieningen, die niet alle Son- en feestdagen geschien, word my na gunst of donatie aangeboden seekere penning gelds, die van den eenen min, den anderen meer toegereikt word en van veele ook niet. Siet daar mijn tractement wegens de goddelyke dienste, en dewyle deese offerhande pure donatien zijn en daar nooyt eenige notitie van gehouden hebbe, zoo kan daarvan geen jaarlykse geldsberekening maken.

Hiermede na toewensching van dierbaare zegen des Alderhoogsten hebbe de eer my te teekenen

UE. dw. dienaar

L. Schicks [1]), pastor van Wamel.

Wamel, den 9. Jan. 1796.

III.

Waarde Medeburger!

Om wegens de commissie der Landschap tot het formeeren van een plan de voorgestelde pointen te beantwoorden laat ik UE. deese toekomen.

Wat saken van 1mo, 2do en 3tio betreffen, van deese heb ik geene kennisse, weetenschap of voordeel [2]).

4to. Myne kerkschuur is geleegen van Heumen een uur, van Balgooy een kleyne uure.

5to. Ik heb gedeeltelyk de bedieninge van Neerasselt met Balgooy.

6to. 't Getal der Roomschen is in Overasselt 551, in Nederasselt voor myne gedeelte 186 na den opgaaf van den buurmeester, onder Ballegooy 307, in toto 493.

7mo. Weet geen kerkelyke gebouwen als nog staande muuren van een oude capelle in de heyde omtrent de weg van Wichen op Heumen.

8vo. Mijn tractement is jaarlyks 75 gulden van Overasselt, 25 gls. van Neerasselt, daarby den omgang van koorn en boter, dog of ik deeze zaake stricto iure zoude konnen eysschen,

---

[1]) Zie over hem Schutjes a. w. V, blz. 893.

[2]) Waarschijnlijk verschrijving voor *oordeel*.

daar vinde ik geene documenten van. Dus moet mijn geheel bestaan aangezien worden als oblata van de parochianen.

Hiermeede beveele ik U. L. in Gods bescherming.

A. Wijnackers, pastor [1]).

Overasselt, den 3. Feb. 1796.

IV.

Vryheid, Gelijkheid.

Meedeburger!

Dient tot antwoord der voorgestelde vragen, vervat in Uw L. Missive van den 16. Januarii laatstleeden, dat de eerste, tweede en derde vraag door my niet konnen worden beantwoord, vermits geen kerk- of arme goederen onder my zijn berustende.

Ter beantwoording der vierde vraag dient, dat het kerkenhuys der Roomsch-Catholyken gemeente van Aefferden en buurtschap Deest geleegen is tusschen het kerkenhuys van Ewyk en dat van Puyflyk, anderhalf uur gaans van Ewyk en een dito uur van Puiffelik.

Ter beantwoording der vijfde vraag dient, dat de pastory van Afferden op haarselven bestaat en met geen andere dorpen gecombineert is als alleen met het buurtschap Deest, hetwelk van ongeheugelyke tyden onder de pastory van Afferden heeft gehoord.

Ter beantwoording der zesde vraag dient, dat het getal der Roomsch-Catholyke ingeseetene van Afferden en Deest beloopt op 964.

Ter beantwoording der zevende vraag, dat sig binnen het buurtschap Deest bevind een capel, toegeweyd aan St. Antonius, tans dienende tot eene wooning van den Gereformeerden schoolmeester, die in vroegere tyden gebruikt is geweest tot den Roomsch-Catholyken godsdienst en die tans gevoegelyk weêr en met geringe kosten tot denzelven kan worden aangelegt.

Ter beantwoording der agtste vraag dient, dat de pastory van Aefferden geene vaste revenuen heeft als alleen 160 gul-

---

[1]) Deze brief bevat enkele bijzonderheden, die door Schutjes niet vermeld worden.

dens, welke penningen in vier termynen jaarlyks worden opgehaald, waarin de Roomsche gemeente ieder na rato van haar besit betaalt. De overige inkoomsten zyn iura stolae en oblata of milde gifte van de gemeente, waarvan geen vaste bepaaling jaarlyks kan gemaakt worden, maar die deels van de gulhartigheid der parochianen, deels van de vrugtbaarheid der jaaren afhangen; welke oblata en iura stolae my nogtans reeds in die tien jaaren, dat ik in Afferden en Deest als pastoor heb gefungeert, een ordentelyk bestaan hebben opgeleevert.

Hiermeede denk ik aan het versogte beantwoord te hebben. Na Uw L. in Gods bescherminge bevoolen te hebben verblyve na toewensching van heil en broederschap

Uw L. goeden vriend
F. Ebbinkhuysen, pastor van Aefferden en Deest.

Aefferden, den 5. Febr. 1796, het tweede jaar der Bataafsche vryheid.

V.

Vryheid en Gelijkheid.

Medeborger!

Op den eersten, tweeden en den derden articulen, vervat in de missive van den 16. Januarii laasleeden konnen door my niet beantwoord worden, vermits geen kerk- of armegoederen onder my zijn berustende.

4to. antwoorde ik, dat onze schuur of zoogenaamt kerkenschuur soude konnen dienen voor een paardestal in plaats van godsdienst to doen; is een half uur van Puyfflyk en drie quartier van Aefferden;

5to. dat de pastory van Druten op sig selven bestaat en niet met andere dorpen gecombineert is.

6to. Het getal der Roomschen 9088 [1]).

7mo. In het dorp van Druten is maar één Griffermeerde.

8vo. De pastory van Druten heb ik reets een jaar geadministreerd en myne inkomsten zijn 160 en de rest heb ik uit de mildhertigheid van mijn ingeseetene medeburgers.

Hiermit denke, dat ik aan het verzoek voldaan te hebben

[1]) Waarschijnlijk moet dit 988 zijn.

en na Uw. L. verpligtende zoo wensch alle zegen, heil en broederschap.

W. van Merriwijk [1]), pastoor van Druten.

Druten, den 9. Febr., tweede
jaar van de Bataafsche vryheid.

VI.

Vryheid en Gelijkheid.

Medeburgers!

Ingevolge de aanschryving, my door den burger W. S. van Bennekom, rigter van 't ambt van Maas en Waal, toegesonden uit naam en van wegens de Commissie der Landschap mitsgaders uit 't Provintiaal Collegie [2]) tot 't onderzoeken en formeeren van een plan ter vereffening der geschillen over kerke- en armegoederen, behelzende 8 articulen ter beantwoording my voorgedragen, dient tot antwoord op den 6. articul, met supersedeering van den 1., 2., 3., 4. en 5., als geen betrekking op my hebbende, dat het getal der ingeseetenen van geheel Bergharen bestaat uit 538 zielen, waaronder 501 Roomschgesinden en 37 Gereformeerde.

Den 7den articul, my van 's gelyke niet bedoelende, daergelaten, dient tot antwoord op den 8sten articul, dat ik my overtuygt houde de provisionele represanten (sic) des volks van Gelderland genoegzaam bewust te zijn, dat geen Roomschgezinde pastor hier te lande eenige vaste tractementen, emolumenten of supplementen in natura of in gelde genieten, maar alleen van giften en gaven van hunne gemeentenaaren leven zonder het regt van invordering en dus dat mijns oordeels dien articul ten mynen opzigte vervalt.

Hiermede vermeenende aan 't vereischte voldaan te hebben blyve na toewensching van heil en aanbieding van broederschap

Uw L. dienstwillige medeburger
R. J. van Gelder, pastor.

Bergharen den 9. Febr. 1796.

[1]) Schutjes (III, blz. 505) noemt hem Meerwijk, hetgeen wel juist zal zijn.
[2]) In 1795 was het Hof van Gelderland opgelost in twee lichamen, nl. het Hof van Justitie en het Provinciaal collegie van Politie, Finantie en Algemeen Welzijn, dat belast was met de behandeling van zaken van administratieven aard.

VII.

Hooggeagte medeburgers!

Ad 1. De Roomsche Catholyken van dit dorp en half Leuwen hebben gedurende meer als 150 jaren geen de minste bestiering gehad nog over pastoreele nog over arme- nog geestelyke goederen. Dit alles is geweest in handen van de Gereformeerden.

Ad 2. De Catholyken van dit dorp of Leuwen hebben geen vaste geestelyke goederen nog obligatiën.

Ad 3. De Catholyke pastor van dit dorp met halv Leuwen heeft geen revenuen nog tractement, maar in tegendeel bedragen de schulden tot huys en kerkeschuur f 2643— 11—.

Ad 4. De kerkeschuur van Puyffelyk is geleegen 2 uuren van de kerkeschuur tot Wamel en van Druten ruym een quartier. De Gereformeerde kerk van Puyfflyk is geleegen 3 quartier van die van Leuwen en ruym een quartier van die van Druten.

Ad 5. De Gereformeerde predicant van Puyfflyk heeft 2 kerken, een te Leuwen en een te Puyfflyk, met een welgebouwt huys.

Ad 6. Het getal der Gereformeerden in Puyfflyk is 19 en 6 huysen; 't getal der Gereformeerden in half Leeuwen is my niet bekend. Het getal der Roomsch-Catholyken in half Leeuwen ontrent 700, in Puyfflyk ontrent 480.

Ad 7. Wat de kerkelyke gebouwen aangaat, die voorheen tot den godsdienst zijn gebruykt en opnieuw daartoe konden worden aangelegt, zijn my geen andere in Puyfflyk en half Leeuwen bekent dan de voornoemde.

Ad 8. Mijn tractement bestaat in 'tgeene, dat my willekeurig van de ingeseetene word toegevoegd, zoodat ik dit niet nauwkeurig kan bepaalen, wijl dit van hunnen vryen wil is afhangende, en 't schijnt, dat half Leeuwen zal doen, gelijk Druten gedaan heeft, en zelver provisioneel eenen pastoor houden [1]), zoodat alsdan het tractement en de emolumenten zoo sullen vermindert zijn, dat ik op geene mogelyke wyse van dit dorp sal konnen leven.

Verblyve met hoogagting

Uw L. vriend en medeburger

Puyfflyk, 9. Febr. 1796. A. van Koolwijk, pastoor.

---

[1]) Dit is inderdaad geschied: in 1796 heeft Leeuwen in Gerardus van der Sandt zijnen eigenen herder gekregen (Schutjes a. w. IV. blz. 690).

VIII.

Vryheid, Gelijkheid.

Medeburgers!

Geinformeerd zijnde door den burger W. F. van Bennekom, rigter des ampts tusschen Maas en Waal, van de aanschryving uit naam en van weegens de Commissie der Landschap mitsgaders uit het Provinciaal Collegie tot het ondersoeken en formeeren van een plan ter vereffening der geschillen over kerke- en armengoederen, behelsende eenige pointen, ter beantwoording voorgedragen aan predikanten, Roomschgesinde pastors en administrateurs van kerk- en armegoederen, zoo dient, dat my scheynt het 1ste, 2de, 3de, 4de en 5de point in qualiteit van Roomschgesinde pastor *niet te regardeeren.*

Het aantal der Gereformeerde ingeseetenen en die der Roomschgesinden in het kerspel Alphen, volgens het 6de point gerequireerd, beloopt op 517 van de Roomsche en 42 van de Gereformeerde godsdienst.

Op het 7de point, vragende opgave der kerkelyke gebouwen, dient, dat het openbaar kerkengebouw van het kerspel Alphen voorheen tot den godsdienst is gebruikt, dog tans buiten dat gebruyk gesteld is, het choor van gemelde kerk uitgenoomen, alwaar nog de Gereformeerde godsdienst gepleegt word, konnende het overige der kerk seer wel tot godsdienstpleeging worden aangelegt.

Op het 8ste point, eene opgave vorderend van de weyse, op welke de Roomschgesinde pastors hunne tractementen, emolumenten of supplementen ontvangen, in natura of in gelden, en hoeveel zy het een en ander jaarlyks bereekenen, dient tot antwoord, dat mijn onderhoud bestaat in eenige oblata, die na rato van een wel of qualyk gelukte oogst meerder of minder zijn en die vervolgens op eene 's jaarlykse bereekening niet bepaald konnen worden.

Vertrouwende hiermede aan Ulieder intentie voldaan te hebben, terwijl in toewensching van heil en de aanbieding van broederschap my noeme

Medeburgers!

Ulieder dienstw. medeburger

J. G. van Gelder, Roomsch pastor tot Alphen.

Alphen, den 10. Febr. 1796.

IX.

Weldele Gestrenge burger!

Om aan Uw E. hooggeagte ordres te obedieeren en de articulen, my de 16. Januarii toegeschreven, te beantwoorden dient deese:

1°. Hoeveel de kerken-, pastory-, armen- en andere geestelyke goederen geduurende de 10 laatste jaaren hebben opgebragt. Dit is my onbekend, dewijl nooyt eenige bewind van die goederen gehad heb.

2°. Waarin die effecten bestaan, in vaste goederen, erfpagten, en waar die geleegen zijn; obligatiën, en waarop die geschooten zijn of waarin dezelve gevestigd zijn. Dit is my onbekend om deselve reden als boven.

3°. Waartoe die effecten zijn verwend [1]) etc. Dat wete ik niet om de reden als boven N°. 1.

4°. De legging der kerken in de respective ampten of districten en de distantie van de eene kerk tot de andere. Dreumel, liggende tusschen Wamel en Alphen, is van ieder dorp een groot uur geleegen.

5°. Welke kerken gecombineerd zijn en welke op hun selven bestaan. Het Roomsch-Catholiek kerkenhuys hier is voor Dreumel alleen, maar de hoofdkerk is gecombineerd met Wamel, moetende de predikant van Wamel hier zijn predikdienst verrigten.

6°. Het aantal der Gereformeerde ingeseten en die der Roomschgesinden in ieder stad of kerspel. Roomschgesinde in Dreumel ongeveer 950, Gereformeerde ongeveer 54.

7°. Opgave van kerkelyke gebouwen, die voorheen tot de godsdienst zijn gebruikt en opnieuw daartoe konden worden aangelegt. Die wete ik hier geen te zijn, dog dewijl 't hier voorheen een pastory geweest is, exteert er zeeker een pastoriehuys, dat nu door particuliere beseeten word.

8°. Opgave van respective Roomschgesinde pastoors en Gereformeerde predikanten, op welke wyse zy hunne tractementen, emolumenten of supplementen, in natura of in gelde, ontvangen en hoeveel sy het een en ander 's jaarlyks bereekenen. Mijn jaarlyks traktement bestaat in 150 guldens Hollandsch, die ik of andere, door my vertrouwd, alle $^1/_4$ jaars de $^1/_4$ deel ophaalen by de ingeseetenen, by den eenen

[1]) Aangewend, gebezigd.

meer en andere minder, ieder volgens zijn vermogen. De rest van mijn supplement bestaat in liefdensgaven, daar ik niemand in 't besonder toe constringeeren kan, en dewijl die gaven onseeker zijn, het een jaar minder als ander, daar ik nooyt geen aanteekening van gehouden heb, zoo kan ik van deselve geen preciese opgave doen. Zietdaar mijn tractement, in hoope, deese opgave mag voldoende zijn, en blyve

UWEd. heilwenschende medeburger
G. Vermeulen, pastor.

Dreumel, 10. Febr. 1796.

Verbetering.

Op blz. 108 en 109 van dit deel moet de naam Coppus gelezen worden: Coppers.

Eenige bijzonderheden betreffende de laatste Jezuïeten-statie te 's-Hertogenbosch

door

F. VAN HOECK S. J.

Reeds in 1556 — dus toen de Orde pas zestien jaren bestond — was er sprake over een vestiging der Jezuïeten te 's-Hertogenbosch, en wel door de stichting van een college. Twee brieven uit dat jaar maken daar melding van in deze woorden: „Speramus quod Buscoducenses brevi nobis collegium parabunt; nam Societati multum addicti sunt" [1]). „De patre Enrico Dionisio, Noviomagum misso, et de praedicationis successu, laudamus dominum et ibi omnino speramus collegium constituendum esse. De Buscoducis, suo tempore, idem sperandum est" [2]).

In die stichtingsplannen van een college te Nijmegen had de H. Petrus Canisius voornamelijk de hand, en de veronderstelling zal wel niet te gewaagd zijn, dat ook hij het was die, te Rome, de aandacht van den H. Ignatius vestigde op 's-Hertogenbosch.

Het plan is echter eerst in 1609 tot uitvoer gekomen, vooral door den steun der aartshertogen Albert en Isabella,

---

[1]) Brief van 25 Augustus 1556, door pater Kessel, rector van het college te Keulen, geschreven aan den Generaal der Sociëteit van Jezus te Rome. *Monumenta Historica Societatis Jesu, Litterae Quadrimestres*, V, blz. 3.

[2]) Brief van 25 November 1556, uit Rome geschreven door pater de Polanco, secretaris van den Generaal, aan pater Kessel te Keulen.

Hansen, *Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuiten-ordens*, 1542—1582, blz. 281.

P. Henricus Denys (Dionisius), kanunnik der St. Stevenskerk, was in 1554 te Rome door den H. Ignatius in de Orde opgenomen. Hij stierf den 8^{en} November 1571 te Maastricht, waar zijn vruchtbaar werk hem den eeretitel van „Apostel van Maastricht" deed verdienen.

van den bisschop Gysbertus Masius en den gouverneur, baron Antonius Schets van Grobbendonck. Binnen het jaar telde het college reeds 400 leerlingen, welk getal later tot 800 aangroeide. Na een twintigjarig bestaan ging deze bloeiende onderwijsinrichting te niet, toen de stad in 1629 door Frederik Hendrik werd ingenomen. [1])

Ondanks de vervolging, bleven na dien tijd toch voortdurend enkele Jezuïeten in den Bosch, waar zij de schuilkerkjes bedienden in de Kerkstraat, in de Ververstraat en achter de Tolbrug. [2])

De bidplaatsen in de Kerkstraat en in de Ververstraat moesten in 1720, op last der Staten, gesloten worden; die achter de Tolbrug — ter plaatse van de tegenwoordige Fratersschool — heeft stand gehouden tot 1736, toen de laatste Jezuïet voor goed naar Bokhoven vertrok. Het was pater Cornelius Pieters, zich ook noemende Frans van Schellenbergh en meer bekend onder zijn anderen schuilnaam, Cornelius Boucquet, den familienaam zijner moeder. Hij was te Kortrijk geboren in 1666 en stierf te Bokhoven den 10^{en} September 1748.

De hier volgende aanteekeningen en brieven, geven een aanvulling op hetgeen Schutjes (deel VI, blz. 291—293) over de „bidplaatsen der Jesuiten" te 's-Hertogenbosch verhaalt.

Statio B. M. Virg. Sylvaeducensis. 1720. [3])

Habet domunculam cum oratorio sub nomine Lamberti van Balen et Petri ab Angelis, quorum renversale est apud domicillam Antoniam Pessers commensalem meam. Reditus universorum apud D^{m} de Wettere; quinque tamen florenos singuli stationes habent solvendos ab abbatia Cambronensi, quos pro vita tantum cesserunt D^{o} Govaert. Supellex domestica servatur a D^{lla} Pessers. Statio illa nullis oneribus est affecta.

---

[1]) Schutjes, IV, blz. 418.
[2]) Schutjes, IV, blz. 291.
[3]) Aanteekening van pater Gerardus van Kessel. Hij was in 1652 te 's-Hertogenbosch geboren en van 1692 tot 1720 in zijn vaderstad werkzaam. Den 26^{en} April 1721 overleed hij te Antwerpen.

Memorie aengaende onse huisen en kerken van onse gewesene Statie te 's Hertogenbosch.

1. Een huys en kerke der Statie van P. Daniel Donckers p. m. daer doet nu de Plebaen dienst in. [1])

2. Twee huysen, een groot en een cleyn, en kerk van de Statie van P. de Jonghe p. m. in de Verwerstraat. [2]) Hebben gestaan op den naam van Mevrouw van Bree, gewoont hebbende op haer casteel te Ravensteyn, nu tot Mechelen soo ik meyne. (In margine is bijgeschreven: en staen nu op naem van Mijnheer van Bree, wonende tot Mechelen, mits Mevrouw van Bree is gestorven en op den naem van Mijnheer van Bree alles is gereleveert en 't collateraal betaalt door Heer Gaspar Henkelius (26 April 1757), welke aan Heer van Bree heeft gesonden de quittance soo hy dato als boven schrijft).

Van dese twee huysen en kerk heeft de Heer Gaspar Henkelius de administratie, waervoor hy jaerlyckx treckt 30 gulden holl. voor syn salaris. Dito heer Gaspar Henkelius woont aldaer in de Postelstraete. De kerk staat ledig, is schoon maar vervalt allengskens.

Daer is nog een andere kerk, die van ons is geweest, daer speelt nu in de Comedie.

3. Een huys in de Verwerstraet tegenover den Bierwagen, en nog twee huyskens in de Lange Putstraete, alle dry onder de bestieringe van Pieter Andries Robberson, die woonachtig is op de Weversplaetse, staan op den naem van Douariere Coppieters, wonende tot Brugge, dewelcke als erfgename van haren man, dewelke was de neef van P. Boucquet p. m. alias Pieters, gewesen missionaris te 's Bosch, welcker Statie die huysen toekwamen, wanneer haer man was gestorven, gegeven heeft auttorisatie aen den Sieur Robberson, gelyck wy van haer versocht hebben, om die huysen uit haren naem te administreren. Daer is ook een kerke geweest [2]) toebehoorende aen deselve Statie van P. Boucquet p. m. bij het huys in de Verwerstraet, maer is in 1755 of 1756 met onse

---

[1]) Pater Daniel Doncquers, geboren te 's-Hertogenbosch den 25[en] November 1670, stierf te Antwerpen den 31[en] April 1744. Over hem zie *Taxandria*, XXX (1923), blz. 49—53.

[2]) Pater Ignatius de Jonghe was van 1708 tot 1720 te 's-Hertogenbosch; hij stierf te Bokhoven den 3[en] April 1735.

Volgens een schrijven van den heer G. van Bree uit 's Bosch d.d. 17 Februari 1741, was toen het groote huis voor tien jaren verhuurd aan den griffier Santvoort.

[3]) Zie Mosmans. *Oude namen van Huizen en Straten te 's Hertogenbosch*, blz. 66, 67, n. 1210, 1262.

toestemminge afgeworpen door Sieur Robberson, dewelke de materialen eensdeels heeft gebruikt tot het repareren der huisen en eensdeels verkocht om dieswille dat sy dryghden in te vallen. De erve is verdeylt en een deel gegeven aen die dewelcke daer recht toe hadden. Daer is nog een ander huijs staende achter het Stadhuys, hetgene ons toebehoort, daer eene in woont die aen niemant betaelt en schijnt te willen hebben dat het hem toekomt, aengesien hy seght als wanneer men daervan spreekt „seght my aen wien het andersidts sou toekomen". Soo heeft my self geseyt Sieur Lotermans, de neef van Sieur Robberson, wanneer hy laatst by my is geweest.

Het Gouvernement is geweest ons Collegie.

Rekeninge van Mynheer en Mr Lambertus Suyskens, wegens synen ontfang en uytgeef wegens het huys van P. Daniel Doncquers, gewesen missionaris te 's Bosch, gelegen in d'Ortestraet of tegensover de Visstraet, van ons ter somme van 3000 gld. Holl, verkocht aen dito Heer, welck huys te vooren wel stondt op den naem van den Heer Paulus Suyskens, [1]) synen Vader, noghtans volgens renversael, onderteekent van denselven Heer 30 October 1716, in eygendom toebehoorende aen de Societeyt ofte Provincie, welck renversael ik 26 October hebbe wedergegeven, als ik onderschreven dese rekeninge hebbe onderteekent.

Ita testor. Joes Bapt. Bataille S. J.

Aen den Keyser ende Coninck en synen Raede van Staet. [2]) Verthoont met alle eerbiedinghe de Catholycke Borgers der stadt 's Hertogenbosch, hoe dat vermits de Religionsgrieven in de Paltz int jaer 1720, den 7 Mey eene resolutie van de H. M. Heeren Staeten Generael der Vereenighde Nederlanden is uytgecomen, dat de dry P. Jesuiten missionarissen die in voors. stadt ider een kerk ende huys hadden voor ultimo Julii van denselven jaere hun uyt het gebiedt van de Vereenigde Nederlanden moesten retireren, tsedert welcken tijdt door wereldsche priesters in denselven kerkhuysen den dienst is gedaen geweest, maar tsedert omtrent de 5 maenden door

---

[1]) Van Sasse van Ysselt. *De voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch*, I, blz. 158.

[2]) In margine staat: Gepresenteert den 5 April 1724, gedistribueert denselven dagh aen den heere Raedt Tombeur.

[3]) Hezenmans, *'s-Hertogenbosch van 1629 tot 1789*, blz. 369.

een opgecomen difficulteyt deselve door den heere fiscaal syn gesloten geweest, hetwelcke veele confusie onder de Catholycke borghers onder malkanderen heeft veroorsaakt alsoo de voors. stadt wel uyt drye vierdendeelen van cath. borghers bestaet, ende vermits het sluyten van die drije kerken d'andere kerken van Predickheeren, Minderbroeders ende Capucienen op Sondagen en heylighdagen soo vol menschen syn geweest dat sy malkanderen de kleederen van het lyff drongen, en selfs by het wintersaisoen met honderde met ongedeckte hoofden buyten de kerken moesten blyven staen en alsoo die desordres verder onleydelyck waeren, soo hadden de verthoonders daerover reg^te^ gepresenteert aen de voornoemde H. M. Heeren Staeten Generael, waerop is uytgecomen de resolutie hier neffens gevoeght by copye, ingevolge van dewelcke den 19^e^ der maend Meert 1724 in die kerkhuysen den eersten dienst wederom is gedaen geweest, niet door paters Jesuiten maer wereldsche priesters. Dan alsoo die verthoonders hun vinden belast door de voornoemde H. M. Heeren Staeten Generael met hunne voorgemelde resolutie, dat sy geinformeert souden syn dat den Predicant die van alle oude tyden gewoon soude syn van tydt tot tydt omtrent Oudenaerden te komen, aldaer meer als eens tsedert weynighen tyt soude qualyck gehandelt ende vandaer verjaeght geweest syn, derhalve dat de voorgemelde H. M. Heeren dese indulgentie gebruyckende oock verwachten dat de verthoonders, Roomsgesinde ingesetenen, sullen te weege brengen ende metten daet effectueren, dat den voergenoemden Predicant daer omtrent Oudenaerden weder komende ende sigh aldaer van oudts in stilten onthoudende geen moeylyckheyt verder sal worden aengedaen, in welck versoeck de voorn. H. M. Heeren ongetwyffelt sustineren gefondeert te syn uyt craghte ende ingevolge den 9^en^ artikel van het Tractaat van Barrieren, geconcludeert tot Antwerpen den 15 November 1715, alwaer onder anderen staet aldus: „et quant à la religion par rapport aux habitants des Paisbas Autrichiens, toutes choses resteront et demeureront sur le même pied qu'elles étoient pendant le règne du roi Charles second de glorieuse mémoire."

Synde oock de verthoonders te hooren gecomen, dat de voorsegde H. M. Heeren syn drygende voor deselve reden de catholycke kerken binnen 't Sas van Gent te doen sluyten, waervan de doorluchtigste Heere Biscop van Gent geinformeert is, ende oock te vreesen is dat in geval de verthoonders, hetgehene voorsegd raeckende den Domine omtrent Oudenaerde

niet eerst connende becomen het effect derselve, hunne voorseyde kerken wederomme ongetwyffelt sullen gesloten worden, waeromme de verthoonders, Roomsgesinde borghers, genootsaeckt syn hunnen toevlucht te nemen tot U Keyserl. ende Cath. Majt, deselve seer oodmoedelyck biddende, derselfde gelieffte sy soo veel te willen effectueren dat den voornoemden Domine weder comende omtrent Oudenaerde ende sigh aldaer in stilten onthoudende, geene voordere moeyelyckheyt en worde aengedaen, opdat sy remonstranten wesende in soo groote getal onder het gebiedt van H. H. M. insgelyck mogen blijven jouisseren van de voorsegde hierby gevoeghde conditioneele resolutie van H. H. M. oft anderssints dien aengaende dusdanige prompte mesures te nemen als Syne Majt sal jugeren de bequaemste te wesen. Dewelcke doende enz.

Memorie vant gepasseerde raekende de 3 gebannen Paters binnen 's Hertogenbosch, voor Syne Hoogwaarden Pater Provinciael. [1])

Nadat de 3 Paters by resolutie van H. H. M. de dato 7 Maji 1720 uyt de 7 provintien waaren gebannen, soo syn derselver kerkenhuysen tussen beyde veel tyts gesloten geweest, hetgeene veele desordres onder de Rooms-catholiquen binnen 's Hertogenbos quamp te veroorsaeken, om deswille dat door het groot getal der catholiquen den dienst niet naer behooren plaets conde hebben en by kauwt en nat weer met honderde dienst met ongedeckte hoofden buyten de kerck moesten hooren. Waeromme in Maert 1724 by de voornaemste catholique borgers request wiert gepresenteert aen Haer H. M. om permissie te mogen hebben dat de 3 geslotene kerken wederom moghten worden geopent omme door wereltse heeren te mogen worden bedient, welck versoeck by Resolutie van 15 Maert 1724 wiert geaccordeert, mits dat de roomsgesinde borghers souden trachten te weegh te brengen en metterdaat effectueeren dat seeckeren Predicant, die van ouds gewoon is geweest omtrent Odenaerde te comen om daer syne Gereformeerden te assisteeren, waeromtrent hy sedert corten tyt qualyck gehandelt en vandaer verjaeght was, voor toecomende daer in stilte comende geene moeyelyckheyt verder soude worden aengedaen. Ter obedientie van welck gelaste de roomsgesinde borgers in dato 4 October 1724 request tot

[1]) Provinciaal was de Roermondenaar P. Joannes Janssens.

Brussel aen het Gouvernement hebben gepresenteert in faveur van gemelden predicant, hetwelck oock van dat effect is geweest dat in dato 5 October bij het Hof daerop resolutie is genomen luydende als volgt: „Ce jourd'huy le cinquième d'Octobre 1724 Jean Castelnovo, Promoteur de l'Archeveché de Malines, ayant comparu ensuite des ordres de Son Ex. le marquis De Prié, Ministre plenipotentiaire de Sa Majesté Imple et Cath. pour le gouvernement des Pais Bas Autrichiens, par devant le Commissaire Messire Hubert De Tombeur, conseiller d'Etat, et le sousigné Secretaire d'Etat, il y a été reprimandé et corrigé de ce qu'il a donné des coups de fouet aux jambes d'un Ministre ou Predicant de la religion pretendue reformé, pour le chasser de la maison d'un mannant au village de Marien-Hoornbeke du diocèse de Malines. Le dit Promoteur a promis de ne plus commettre pareils exces." Welcke resolutie by missive door het Gouvernement aen den Heere Resident Pesters tot Brussel is gesonden geweest, synde gedateerd 7 October 1724, luydende onder anderen „Sa ditte Exc. m'a chargé de vous communiquer, Monsieur les avis ci joincts que l'on a demandé tant de l'official de l'Archeveché de Malines que des Conseillers fiscaux de Sa Majté Imple et Cath. en Flandres, sur votre dite mémoire, afin que par les avis vous soiez instruit de la vérité des cas repris par les plaintes et que vous en informiez les Seigneurs Etats Généraux des Provinces Unies vos Maitres, pour qu'ils n'insistent plus dans les plaintes et chargent les bourgeois catholiques de la ville de Bois le Ducq des devoirs ulterieurs pour procurer que les ministres ou prédicants, qui de tems en tems viendroient au voisinage d'Oudenaerden en cachet, y seraient paisiblement reçus, ainsi que les bourgeois en sont chargés par la resolution des dits Seigneurs Etats Généraux du 15 Mars dernier, jointe à la requeste cy annexée par Eux, présentée à cet effet au Conseil d'Etat. Enfin Son Exc. voulant convaincre les Etats Généraux que elle ne veut pas souffrir que tels ministres ou Prédicants soient maltraités par les officiers de Sa Majté, comme le dit Promoteur auroit fait en donnant au dit ministre de coups de fouet aux jambes pour le chasser de la maison où il était, Son Exc. a fait mander le dit Promoteur par devant Commissaire du Conseil d'Etat, pour être reprimandé et corrigé de cet excès ou zêle trop indiscret, et vous verrez Monsieur par l'acte çi joinct que cela a été executé. Je suis etc."

Welcke resolutie door d'Heer Resident Pesters op den

9 October 1724 aen Haer H. M. is gesonden geweest sonder dat daerop eenige resolutie is uytgecomen by Haer H. M. En op de aenhoudinge van het Gouvernement van Brussel om te weten off by Haer H. M. op haer resolutie nogh niets uytgecomen was, soo heeft d'Heer Resident Pesters op het favorabelste in dato 19 Maart 1725 geschreven, tot ondersteuningen van de Roomscatholiquen van 's Hertogenbos haer versoeck opdat de 3 gesloten geweest synde kerken door de oude heeren als voor wederom moghten werden bedient, en met diergelycke instantie heeft voornoemde heer Resident op den 30 July laestleden andermael aen Haer H. M. geschreven. De 2 eerste brieven met de bylage syn commissoriael gemaekt geweest, sonder dat daerop yets gevolght en den laetste heeft men niet connen te weeten coomen dat oyt op de tafel van Haer H. M. door den heer Griffier Fagel is voorgebracht geweest, synde dese wel de grootste parthye in die saeck ten faveure van syn neef den Fiscael, niettegenstaende den laetste soo ryckelycke gratificatie is gedaen om de saeck favorabel te willen syn, sulxs van de seyde der borgers van 's Hertogenbos ter obedientie van Haer H. M. resolutie van 15 Maert 1724 allerseyts is voldaen. Waeromme andermael requeste by de Rooms-catholiquen op den 15 Junii laestleden is gepresenteert tot herstellinge van de oude gebannen 3 heeren, waerop mede almede niets positieffs is gevolght, alle hetwelcke de goede hoop als teenemael van de goede geintentioneerden doet vervallen, ten waere dat Syne Exc. de Heere Grave van Daum by d'eene of d'andere occasie op het hertelykste noghmael d'Heer Resident Pesters die saeck wilde recommandeeren, want sonder dat sal die goede Minister, over wiens goede intentie sy ten uyterste voldaen syn, daerover niet verders aen Haer H. M. dirven schrijven.

Dan vraeght men de permissie om seker Colegie, gelegen aen den Heuvel tot Leuven, door haer Leuvesche Catholiquen voor dese gefondeert te mogen vercoopen, daer men hier tegens alles van de Geestelyckheyt heeft geconfisqueert in dese landen en self testateuren hier, die in Brabant gewilt hebben dat fondatien ter hunder intentie souden geschieden, heeft men bedwongen hier te landen te moeten doen, en dat die huyssen selffs met meer Gereformeerden als Catholiquen moeten werden bewoont, en dat geene Catholiquen, selffs bloetvrinden, en mogen studeeren op eenige fundatien van beurse, offschoon daertoe specialyck syn gefondeert, alles tegens testamenten en goede en uyterste wille der besittters, dat oock geen reght maer een bedwanct is.

Nu is er nogh een geval van 2 of 3 kinderen van Gereformeerde ouders in Vlaenderen gebooren, die de naeste vrinden vragen om in hunne religie op te voeden, dat d'andere vrinden, wel soo naer in bloede niet bestaende, met de Pastoor en Regenten niet te schynen willen consenteeren maer die kinderen daer onder hun bestier behouden, waerover het Classis of de Staaten van Zeeland sigh veel moeiten geven en veel beweginge maeken, daer alle onmondige kinderen hier van Catholique ouders, onder bestier van het Weeshuys oft heyligen Geest door onvermogen geraekende, alle in de gereformeerde religie moeten worden opgetrokken, sulcxs yder Souverain in syn district de handhaevinge van syne eygene religie betracht en bevordert, sonder dat men dat op ons hier eenighsints betrekkelyck can maeken. Soo gelyck by resolutie van 15 Maart 1724 de Roomsgesinde borgers door Haer H. M. oock geensints syn belast, maer alleen om te effectueeren dat den predicant omtrent Oudenaerden coomende geen verdere affronte moght werden toegebracht, waeraen volcoomentlyck, als hier voor blyckt, is voldaen, soo dat niet meer overigh is als de starcke recommandatie dat men vertrouwt maer een woort aen Syne Exc. den Grave van Daum soude behoeven te costen by d'Heer Pesters, sonder dewelcke die goede Heer Resident daerover niet naerder oft verders aen Haer H. M. sal derven schrijven om sigh oock niet geheel en al bloot te stellen omtrent syn goede wil en intentie, en soo het van vrught can worden geordeelt sou connen seggen dat d'Heer Griffier Fagel dat alles soo bestiert. Ende als voor aengeraeckt is, de stemmingh van de heele saeck is, soo als dat nogh voor 12 dagen niet duysterlyck maer duydelyck te kennen heeft gegeven aen een onser voornaemste voorstaanders en goede vrinden, die Syn Hoogh. daer over expresselyck heeft gesprooken gehadt, dat onse butt soude beryken soo Syne Exc. den Heer Grave van Daum by d'een of ander occasie d'Heer Resident Pesters seyde door eenige uyt de leeden van den Raadt van Staaten gehoort te hebben, hoe dat by wylle den Heere Marquis Prié favorabele resolutie int passeerde jaer 1724, raekende syne gedaene remonstratie en het versoeck der Roomsgesinde borgers van 's Hertogenbos, genoomen waren sonder dat daerop eenigh antwoort is uytgecomen, dat oock wel gehoort heeft de heere Griffier Fagel tegen de 3 gebanne paters die men echter niet can overtuygen yets misdaen te hebben, seer schijnt ingenoomen te syn, en diensvolgens het hem lieff soude syn die verbitteringe

van dien heer int goede moghte veranderen om weersyts, voor sooveel het lydelyck is, weer tegenplaisir te doen, en waerom in alle geval die van de Societeyt, meer als eenige andere geordende heeren, moeten worden verdruckt, daer men integendeel van hun wangedragh in dese plaetse niets fondementeels sal connen bybrengen, doch dit laeste hoe meerder dat sulxs met bedecktheyt can werden voorgebracht hoe beter, om reden die light te beseffen sullen syn, daer men hier te lande aen alle secte van religie als den vryen toom daer het de arme Cottolicquen soo dierbaer staat .... enz.
(de rest ontbreekt.)

(Brief van pater Boucquet, waarschijnlijk aan den Procurator, pater Bataille, te Antwerpen.)

Mynheer,

Aghtervolgens volmaght van U aen my gegeven tot Gent in de voorleden maent van October 1733, heb ick met de bekende weduwe opghenomen ende ghetaxeert de volgende goederen door Juffrouwe Maria van Outvorst(?) saligher ghedachtenisse aen Heer en Meester Paulus Suyskens, piae memoriae, ten mynen behoeven ghemaakt. (Volgt een lijstje opgaven van „Schepenschultbrieven" en van eenige stukjes „teulant, ghelegen tot Schyndel," alles te samen ter waarde van 3650 gulden.)

Van dese voorschreven capitaelen hebbe ick den interest ghetrocken sedert de aflyvigheyt der bovenghemelde juffrouwe tot den laetsten van Januarius 1734 inclusive. Welke interesten aen my betaelt syn gheweest van den ghemelden heer en meester Paulus Suyskens (op wiens naem de voorschreven capitaelen en goederen aengheteekent ende ghevestight staen) en naer syn doodt van de juffrouwe syne weduwe. De interesten van alle de voorghemelde goederen sullen van nu af, dat is van primo Februarii 1734 wesen voor voornoemde weduwe, dewelke ghereet heeft de 3650 guldens, en die aenstonds aen mij geven sal soo ras U aen my sal overghesonden hebben een schrift van indemnisatie, waervan hiermede komt een model ofte formule opghestelt van haeren soon. De voornoemde juffrouwe Suyskens, mynheer haer soon ende ick mede versoecken op het alderkraghtelighst, ja wy bidden en smeeken uyt heel ons hert, dat de sake voor alle menschen magh ghesecreteert blyven en wel besonderlyk voor onse

heeren collegen die nergens van en weten, want waer het saken dat dit kwam uyt te leken, voornaementlyk in dese omstandigheden van tyden, soo soude ick, onse Societyt, ende voorsegde juffrouwe met haere familie aen de grootste swaerigheden onderworpen syn. Wat my aengaet, ick kan verklaeren met heyligen eedt dat ick aen geen mensch ter weerelt daervan ooyt schyn ghegeven of ghesproken hebben (uytghenomen UE. en mynheer Malcamp, als hij mijn Overste was) want al hebbe ick fauten en ghebreken ghenoegh, nogthans hebbe ick door Godts gratie dit ghebreck noyt ghehad van iet te seggen dat gheswegen moet worden. Belieft soo goed te sijn van voor desen keer alleen aen my uwe antwoorde te senden onder couverte en met dit opschrift: Juffrouwe Suyskens, weduwe van den heer advocaat Paulus Suyskens, in de Kerkstraet tot 's Hertogenbosch.

Ik hebbe de eere van te blyven met een onderdaenighste respect u ootmoedighste ende ghehoorsaemste dienaer,

Boeckhoven, den 11-Febr. 1734.

Cornelius Boucquet.

(Brief van Pater Boucquet.)

Mynheer en waerden vrint.

Ick hebbe wel ontfangen de quitantie van juffrouwe van Kessel, die ul. met eenen brief aen mij toegesonden heeft. Ick heb oock wel ontfangen ul. brief van den 26 Julius, die ten Bosch eenige dagen heeft blyven liggen, omdat onsen schipper in desen hoytyt in veel dagen niet heeft ghevaeren. Tot antwoorde kome ick ul. onderrighten dat het waeraghtig is dat ick van juffrouw Maria van Meerwyck een somme gelt hebbe opghenomen, te weten 450 guldens hollants, daer voor belovende te betaelen vier par cent voor interest, die ick oock alle jaeren betaelt hebbe gelyck ick bewysen kan met de quitantien. Maer ick hebbe dat gelt niet opghenomen als uyt noot en met kennisse van den Oversten, volgens mynen schuldigen plight, en ick hebbe ieder keer die voors. somme inghebroght, als ick overgaf mijn status temporalis, die den Oversten heeft goetgekeurt en onderteeckent. Ick heb te vooren nogh eens opghenomen, dogh oock met de noodige permissie, 400 guldens van een weduwe Deckers, die nu al lanck is gestorven, en welcke somme ick al over veel jaeren hebbe afgeleyt, soo dat ik nu aen geen mensch ter weerelt

iets meer schuldigh ben als die 450 guldens aen Juffrouwe Maria van Meerwyck.

Nu sal ul. seggen, wanneer en waarom ick die voornoemde penningen opghenomen hebbe en waerom ick dit nogh niet hebbe afgheleyt. Als wanneer ick naer de Missie wiert gesonden in het jaer 1698, ben ick komen woonen by P. Philippus Nutius [1]), eenen goeden ouden man van 80 jaeren, die de sleghtste statie hadde van de heele stadt. Bovendien hadde hy geen eygen huys en was soo armlyck voorsien van huysraet en meubels, dat die allegader geen 50 guldens waerdigh waeren, want hy woonde ghelyck eenen armen en seer behoeftigen man. Als ick twee jaeren die statie bedient hadde en alles ghegeven aen dien ouden man, dat ick hadde ontfangen voor mijn missen en andere diensten, soo vraaghde hy van den Oversten de permissie om naer de provincie te keeren, omdat het niet moghelyck was dat wy met ons beyden kosten leven in soo een vervallen en sleghte statie. En als hy vertrock, gaf hy my niet meer als 5 guldens en 10 stuyvers om huys te houden. Nu kan ul. wel begrypen den armen staet in denwelcken mynen voorsaet my ghelaeten heeft. Dogh evenwel ick hadde goeden moet, denckende dat een goet peert lichtelyck syn haver en hoy kan winnen. Ick heb dan myn statie wel waerghenomen en op Godt betrouwt. En ick hebbe de eerste twaalf of veerthien jaeren seer soberlyck gheleeft en soo veel ontrocken aen mynen kost, dranck en kleederen, als doenelyck was, om soo veel gelt bijeen te vergaderen als ick noodigh hadde om soodanigen huysraet te koopen als een fatsoenelyck man in syn huys van doen heeft. Van alles nu wel voorsien synde, heb ik dan oock een huys ghekoght tot een wooninge van my en van myn naervolgers, alsoock een kleyn huysken door hetwelcke den doorganck was naer myn kercke. Dit alles nu ghekoght en betaelt hebbende, doght my dat ick een ryck man was gheworden, en dat ick voor het toekomenden wat beter en fatsoenelyker soude konnen leven, omdat ick nu alles ghekoght hadde dat my noodig was en geen de minste schult en hadde, en dat myn ghemeente van tyt tot tyt grooter wiert. Maar, eylaes, ick hebbe myn rekeninge sonder de weert ghemaect.

Want seer korten tyt daernaer wiert verboden aen de thien religieuse missionarissen ten Bosch, de oeffeninge van onsen

---

[1]) Pater Nutius was te 's Hertogenbosch van 1660 tot 1698. Hij stierf den 29^{en} April 1702 te Antwerpen.

godtsdienst totdat wederom soude komen een minderjaerige doghter, ghenaemt Sophia Aelberts [1]), aen ons altegader onbekent, die naer Mechelen was gheloopen, alwaer sy catholyck wiert en trouwde met een fransman, met denwelcken sy heymelyck naer Vranckeryck gonck om niet ghedwongen te konnen worden van naer haer ouders te keeren. Dese persecutie heeft negen jaeren gheduurt en seer vele duysende guldens ghekost aen de religieuse missionarissen. Twee paters hebben veel jaeren gheseten in de ghevangenisse, voor dewelcke wy alle dry maenden aen den cipier voor sluytgelt mosten betaelen 80 guldens. De Heeren Staeten, met die twee ghevangen paters verghenoeght synde, permitteerden dat de andere paters in haer huys en in de stadt moghten blyven en een borgerlyck leven moghten leyden, maer sonder onsen godtsdienst te moghen doen, en sy begeerden dat wy alle bedenckelycke middelen souden ghebruycken om die Sophia Aelberts wederom te doen keeren, maer die was nergens te vinden. En omdat de borgers, alle Sondaghen en heyligdaghen naer buyten liepen, waerover de bier en wynpaghters seer klaeghden, soo wiert toegelaeten dat in ieder religieuse kercke een weireltspriester den godtsdienst moght verrighten, om het buyten loopen der borgers te beletten, en die capellaens kosten aen ieder missionaris wel 300 guldens alle jaeren. Wy en kosten niet als heymelyck onse siecken en stervenden menschen van de ghemeente bystaen, soo by daegen als by naghten. Naer dat wy veel jaeren lanck seer groote onkosten hadden ghedaen om die wegheloopen Sophia te vinden, hebben wy eyndelyk, naer negen jaeren haer ghesoght te hebben, vernomen dat sy omtrent Bordeaux in Vranckryck was ghestorven, en dit aen de Heeren Staeten bewesen hebbende, wierden wy nogh ghekondemneert om seven duysent ses hondert guldens naer den Haagh te brengen, die ick self met een pater Predickheer ghebroght hebbe, en dan wierden eerst de twee ghevangen paters in haer vryheyt herstelt.

Mynheer, het is in dese persecutie dat ick eerstmael ghenootsaekt gheweest ben de gemelde 400 guldens op te nemen, om myn deel in alle de onkosten te konnen betaelen. Nauwelyks was dese persecutie gheeyndigt, of de dry missionarissen van de Societeyt wierden vervolght, sonder eenighe reden ghegeven te hebben, door Mynheer den Fiscael van Hollants

---

[1]) Over de geruchtmakende zaak van deze Helmondsche juffrouw, zie Thym-almanak 1886, blz. 97—129.

Brabant, en hy verboot ons alle oeffeningen van godtsdienst, ja hy seyde dat wy uit het lant mosten vertrecken uyt kraght der voorgaende placaeten van H. H. Staten. Hy dreyghde van ons, by de kop te doen vatten, soo dat wy mosten schuylen uyt vreese van ghevangen te worden. Dese vervolginghe heeft oock lanck gheduurt en hebben eyndelyck nogh twee duysent guldens aen hem moeten gheven om van dien geltduyvel (want soo wiert hy doorgaens ghenoemt) ontslagen te worden. Ick soude bynaer geen eynde vinden by aldien ich hier schryven most alle de vexatien die van tyt tot tyt ons syn aenghedaen en de groote geltsommen die ons syn afgheperst, waerdoor ick andermael ghenootsaeckt ben gheweest gelt op te nemen, te weten de voors. 450 guldens. Dogh ick soude alle die voornoemde swarigheden ghenoegh te boven hebben ghekomen byaldien wy een vaste ruste hadden moghen ghenieten, maer den goeden Godt heeft niet belieft die aen ons te geven. Want naer de eerste veerthien jaeren die ick in de Missie hebbe doorgebracht in vryheyt, heb ick de volgende dertigh jaeren in groote vervolging gheleeft, soo dat wy wel veel gheleden hebben, maer noyt als plightige, maer altyt als eerlycke mannen, waervoor ick Godt nogh bedancke.

De laetste en swaerste vervolginge is ons overkomen van de Heeren Staeten Generael, die door een ghenomen resolutie die van de Societyt verboden hebben de oeffeninge van onsen godtsdienst, tot een represalie van dat den Ceurvorst van den Palts de ghereformeerden hadde afghenomen de kercke van den H. Geest tot Heydelbergh, waerover de ghreformeerden quamen klagen by de Heeren Staaten. En die resolutie wiert ons voorghelesen van den stadthouder. Daerop syn wy uyt de stadt naer het vry graefschap van Boeckhoven vertrocken, tot groote droefheyt van alle de catholycke borgers. En middelertyt wierden in onse kerken den gotsdienst ghedaen van onse capellanen. Eenigen tyt daernaer syn wy heymelyck in de stadt wederom ghekomen, noghtans wel wetende op wat voet; by daeghen mosten wy in ons huys blyven en in den avont en by naghten gongen wy om de siecken en de stervende menschen besoecken en bystaen. Dit droevigh leven hebben wy veel jaeren in de stadt gheleyt, tot dat eyndelyck mynheer Juynen is gheworden onderfiscael en onderstadthouder, met volle maght om de Jesuiten soo in de stadt als in de meyerye van den Bosch op te soecken ende te vangen, alsoock alle andere religieusen dewelcke ghewoon syn in dese

quartieren op den termyn te gaen. Ick wist seer wel dat desen mynheer Juynen eenen gesworen vyant was van alle gheestelyckheyt, maer bysonderlyck van de religieusen. Ick wist oock wel dat hy in de stadt en op het platte lant syn spions hadde en voornaementlyck alle de vorsters of serganten van de dorpen, aen dewelcke hy beloofde een goede sommen gelt als sy eenen religieus souden vangen. Het is desen heer Juynen, die mynheer Baenen [1]) tot Breda ghevangen heeft.

Mynheer, uyt alles dat voorschreven is kan ul. nu klaerlyk begrypen op wat maniere ick 44 jaeren in de missie hebbe doorgebracht en om wat reden ick tweemael eenigh gelt hebbe opghenomen. Nu moet ick nogh seggen waerom ick dit laetste opghenomen gelt niet hebbe afgheleyt, hetwelck ick toch doen kost. Maria van Meerwyck, van hooge jaeren en van een swakke gesontheyt, dede haren winckel met eene nighte Nicolaa van Meerwyck, die haeren naesten en universelen erfghenaem most wesen; sy waren doghters van twee broeders. En die Nicolaa hadde 13 jaeren by my ghewoont als sy den winckel gonck doen met haere nighte, en sy was soo wel voor my ghenegen dat ick groote reden hadde van te hopen, dat sy die penningen soude vereert hebben, byaldien Maria de eerste hadde komen te sterven. Maar Nicolaa, de sterckste en jonghste, is voor de oudste ghestorven, soo dat ick die penningen wederom moet geven, hetwelcke ick doen sal. Ende dit gedaen synde is er geen mensch ter weerelt aen welcken ick iet schuldigh ben.

Hiermede eyndigende sal ick altyt blyven met een bisonder estime

Mynheer en waerden vrint, ul. ootmoedighste dienaer
Frans van Schellenbergh.

Ravesteyn, den 21 October 1742.

(Brief van pater Boucquet, waarschijnlijk aan den Provinciaal pater Carolus van den Abeele).

Mynheer,

Ik kome u kennisse geven van den staet in denwelcken myn statie tot 's Bosch dese laetste jaeren is gheweest en

---

[1]) In 1741 kon pater Bernardus Baenen vrijgekocht worden voor 7000 gulden. Hij stierf den 13en April 1748 te Roermond, zijn geboortestad.

hoe het ghelegen is cum sacra et domestica supellectili ad me spectante, maer ik bidde seer ootmoedichlyck niet qualyck te willen nemen, dat ik al dese onderigthinge schryve in het nederduyts, want dit kan ik doen met meerder gemack en sal myn gedaghten beter uytdrucken en klaarder voordragen al hetgene ik aen u in bedenkinge moet geven. Want ick hebbe niet meer die groote faciliteyt in latynsche brieven te schryven, die ik voor desen gehadt hebbe, ter oorsaeke dat ik in seer veel jaeren niet veel latynsche hebbe moeten schryven als somtyds eenen aen mynen oversten. Het is nu het vyf en veertighste jaer, dat ik in de missie ben gekomen en van alle dien tyt heb ik maer veerthien jaeren openbaerlyck onsen Godsdienst ghedaen; alle de andere jaeren heb ik en myn collegen in persecutien doorgebracht, dogh altyt sonder onse schult, waervoor ik Godt bedanke. En onse diensten mosten wy dan heymelyck en in stilte doen, en onse siecken gongen wy besoeken en bedienen s'avonts en oock wel by naghte, maer de openbaere diensten werden verright door onse capellaenen, die oock onse siecken mosten helpen en bystaen als wy uyt de stadt mosten vlughten, hetwelcke seer dickmaels geschiet is. Maer in het jaer ses en dertigh heb ik besloten, met voorgaenden raedt en toestemminge van myn beste vrienden mynder ghemeente, uyt den Bosch naer Boeckhoven te vertrecken, om myn selven en onse moeder in geen openbaer perykel te stellen van tot seer groote swaerigheden te komen. Boeckhoven is een vry dorp en graefschap, ghelegen een goede myle van den Bosch, alwaer de catholycke religie soo vryelyk gheoeffent wort als in de Oostenryksche Nederlanden, en alwaer de Heeren Staeten van Hollant geen ook de alderminste jurisdictie hebben, en alwaer men komen kan seer ghemackelyck op alderlye manieren, te water en te lant. Voor myn vertreck heb ik naer Boeckhoven ghesonden ten huyse van twee hooghedele Juffrouwen, Mechtildis en Adriana de Vriese ghesusters, alle myn huyslynwaet waervan ik seer wel voorsien was, oock myn kerklynwaet, laetende in myn kercke niet meer lynwaet als dat ten hoogsten noodig was om den Godtsdienst te doen, alsoock een groot deel van myn beste boecken. Ick en kost alle die voorschreven dingen aen niemant beter betrouwen als aen die twee voornoemde juffrouwen, omdat ik by de veertigh jaeren ondervonden had, dat sy myn opreghte en seer trouwe vriendinnen waeren en die seer veel aghtinge hadden voor de Societyt. Maer het silverwerck van myn kerke hetwelck niet hooghnoodig was tot den Godtsdienst,

heb ik ghebraght aen het huys van Juffrouwe Doncquers [1]), alwaer het nogh is, en alwaer mynheer Doncquers en mynheer Ignatius de Jonge alle haer silverwerck oock ghebraght hebben. Ik segge alle haer silverwerck, omdat de kerken van die voornoemde collegen ghesloten waeren ende in myn kerken alleen den Godtsdienst ghedaen wiert.

Als mynheer Doncquers door mynheer Gysels syn swager, met de grootste voorsightighyt naer de provintie ghebraght wiert, omdat hy hier te landen niet langer en kost nogh moght blyven [2]), heeft hy alle syn meubels, huysraedt, boecken en silverwerck van huys en kerck gelaeten in bewaernisse van syn twee susters Juffrouwen Doncquers en Mevrouwe Gysels. Maer mynheer de Jonge, piae memoriae, heeft voor syn vertreck naer Boeckhoven alle syn boecken aen verscheyde menschen van syn ghemeente in bewaernisse gegeven, oock syn kerklynwaet en priesterlyck ghewaet en ornamenten van autaer en kerk, alsnoch syn huyslynwaet dat weynigh en seer sleght en versleten was. Maer syn meubelkens en huysraedt, die seer sleght en van kleine weerde was, heeft hy ten deele verkoght en ten deele door andere laeten verkoopen, uytghenomen een groot en schoon inghelyt cabinet hetwelck ik naer syn doodt naer Antwerpen hebbe gesonden aen mynheer Bataille, omdat ik oordeelde dat dit meubel seer goet en dienstigh kost wezen in de kamer van eenen Oversten of Procurator, en uytghenomen nogh eenige meubelkens die hy voor syn gebruyck naer Boeckhoven heeft medeghenomen. Ick ben uyt den Bosch naer Boeckhoven vertrocken in het jaer 1736, laetende aen myn twee capellaenen de bedieninge van myn kerke en van myn ghemeente, van dewelcke de voornaemste en die in 30 jaeren aen niemant anders als aen my gebiecht hadden, op besondere feestdagen by my kwaemen om hier haere devotie te doen, hetwelcke sy dus liever deden omdat sy smorgens uytkomende nogh voor den middagh op haer ghemack kosten thuys wesen. Naerdat ik hier eenigen tyt hadde ghewoont, soo heb ik van den Overste oorlof ghe-

---

[1]) Misschien Adriana Elisabeth, het Bossche Klopje. Zie *Taxandria*, XXIX, blz. 138.

[2]) Toen het verbanningsdecreet werd uitgevaardigd, kon pater Doncquers niet vertrekken, daar hij door een val arm en been gebroken had. Hij diende een request in bij de Staten om voorloopig te mogen blijven, wat toegestaan werd. Zie *Groot Placaetboeck*, deel V, blz. 579: Resolutie. Donckers Jesuit, gepermitteert tot syn genesinge binnen 's Hertogenbosch te blijven, sonder eenige dienst te doen, den 15 November 1720.

vraeght en verkregen om alle myne huyslynwaet naer de provintie te senden, omdat ik oordeelde dat dit aen onse heeren nogh seer dienstigh koste wesen. Maer alle myn meubels en huysraet heb ik met oorlof van den Oversten publyck laeten verkoopen door een goet vrint van myn ghemeente en ik hebbe die penningen ghebruyckt om af te leggen een capitael van 450 gulden, die ik ten tyde van de persecutie, cum venia superioris, hadde opgenomen van Juffrouwe Maria van Meerwyck. Dese aflegginge is geschiet den 26^{en} October 1742, en van myn verkoghte meubels is gekhomen, deductis deducendis, een somme van 537 guldens.

Ik ben in het jaer 1698 ten Bosch komen woonen by mynen voorsaet mynheer Philippus Nutius, die 80 jaeren out was en die 30 jaeren hier missionarius was gheweest met seer veel eere en lof. Ik heb geen silverwerck tot syn tafel by hem ghevonden en oock soo luttel lynwaet, tin, koper en anderen huysraedt dat ik daer over ten hoogsten verwonderd was, maer ik gheloove dat hy uyt een motif van deught soo armlyck heeft willen huyshouden. Doch naer syn vertreck heb ik met verloop van tyt alles ghekoght dat eenen missionarius met eere magh ende moet in syn huys hebben.

Dit is hetgene ik u schryven kan van myn silverwerck, van myn lynwaet, van myn meubels en huysraet, alsook van het goet van Mynheer de Jonge, hetwelck aen myn sorge bevolen is gheweest. Maer om u een volkomen kennisse van alles te geven sal ick aen u schryven nogh eenen brief, soo ras myn swaere hooftpyn en het onghemack van myn ghesight dit sal toelaeten, wat ick gedaen hebbe met onse boecken, kerklynwaet en ornamenten van de kerke en met meer andere dingen [1]). Ondertusschen bevele ick my seer eerbiedelyck aen u naer onse ghewoonte, en sal altyt blyven met een onderdaenighste respect, Mynheer, u ootmoedighste dienaer

Cornelius Boucquet.

Boeckhoven, 27 Junius 1743.

---

[1]) Hij schreef dien brief den 11^{en} Juli en geeft een uitvoering relaas over het in veiligheid brengen der boeken en van een kostbaar geborduurd antependium met kasuifel, vervaardigd door de Ursulinen te Roermond. Op donkere avonden werd alles uit de bewaarhuizen naar hem gebracht en daarna, om de veertien dagen „met alle voorsightighyt en soo heymelyck als het geschieden kost" telkens een gedeelte, door een vertrouwd voerman, naar het Jezuietencollege te Roermond vervoerd.

Mynheer en seer geaghten Vriend.

Den 15 deser heb ik ontfangen den brief, die UE. aen my heeft gesonden den 13 deser maent, behelsende 4 vraegpunten, met een versoek van daerop met den eersten te antwoorden, hetgeen ik aenstonts gae doen. UEd. sal in myn laetsten brief vinden myn antwoord op de twee eerste vraegpoincten. Tot antwoord op het derde vraegpoinct soo sal ik UEd. seggen, dat my nog in het hooft hanght dat ik over seer veel jaren heb gehoort dat Mynheer Ydens p. m. [1]) voorsaet van Mynheer Doncquers, syn kerck gebouwt hebbende, die heeft laeten vestigen op den naem van den oudsten Heer Wittert, dien ik nog wel gekent hebbe, een man die den naem en de daet hadde van te sijn eenen van de alderrykste ende alderaensienlykste Catholycke Heeren van Leyden, en die een aldergrootste vriend was van Mynheer Ydens als hy missionaris tot Leyden was. Desen oudsten Heer Wittert is getrouwt geweest en is gestorven sonder kinderen te hebben naegelaeten, en syn broeder is eenige jaeren voor hem ongetrouwt gestorven. En my is geseyt geweest, dat de weduwe van den Heer Wittert ertrouwt was, maer ik weet niet of sy nog leeft. Maer dit weet ik wel dat ik gehoort hebbe, dat de erfgenamen van den Heer Wittert niet betaelt hebben het versterf collaterael van die kerke, en dat misschien omdat sy niet sullen geweten hebben, dat die kerke hier op den naem stont van den genoemden overleden Heer. En Mynheer Doncquers heeft de erfgenamen van den Heer Wittert hiervan niet konnen onderrigten, soo ras die Heer gestorven was, opdat sy voor syne rekeninge binnen de eerste ses weken het versterf collaterael van syne kerke aen 't lant en stat betaelen souden, want dito Heer Doncquers heeft my verclaert, dat de Heer Wittert wel een jaer ofte langer gestorven was eer dat hy syn doot heeft geweten. Dit soo synde heeft hy slaepende honden niet willen wakker maeken, maer heeft dit werk sorgvuldiglyck geswegen ende verborgen gehouden en is tot nog toe verborgen gebleven, omdat niemant van dese sake hier kennis heeft. En by aldien dit hier quam uit te lekken, souden groote onghemacken daervan voortkomen. Wat nu aengaet het vierde vraeghpoinct, ik oordeele onder correctie dat er een groote opspraek soude ontstaen onder de

[1]) Pater Franciscus Ydens was te 's-Hertogenbosch van 1686 tot zijn dood, den 9^{en} September 1707.

Borghers, byaldien dat den autaer wiert weghgenomen uit de kerke om die aen een arme buytenkerke te vereeren, want ik hebbe noyt menschen gekent, die soo praetaghtigh en klapaghtigh syn als de Bossenaers. Ja ik oordeele dat de Catholycken, die voordesen haere kerke gehouden hebben by Mynheer Doncquers en syn voorsaeten, de eerste souden syn die haer kraghtelyk souden stellen tegen het weghnemen van dien autaer en dat sy, in noot synde, de hulp van den magistraet souden versoecken om dit transport te beletten. Ende ik twijfele niet ofte de hier synde wereltsche priesters souden daer onder spelen, want die voornoemde Catholyken en wereltsche priesters laeten haer vastelyck voorstaen, en ik ben van hetselfde gevoelen, dat die kerk vroegh of laet van een wereltpriester sal bedient worden, omdat die is een pastorele kerk, dat is te seggen dat de priester die in gemelde kerk godtsdienst doet, pastor is van St. Pieter, gelyck de Heer Doncquers en alle syne voorsaeten pastors van St. Pieter geweest syn. En daervan hebben wy een exempel gesien van eenen gestorven pater Predickheer, die pastor was van St. Jacob, en welke kerke nu bedient wort van eenen wereltspriester.

Nu hebbende geantwoort op de bewuste vraeghpuncten heb ik met eer enz.

Franc. van Schellenbergh.

Ravensteyn, 17 Aug. 1744.

P. S. Tot grooter elucidatie moet ik schrijven dat er eene wet is, dat alle menschen die eenighe goederen erven (uytgenomen kinderen, die van haer ouders erven) die goederen moeten opgeven en openbaeren aen den ontfanger van het versterf collateraal, binnen den tyd der eerste 6 weken nae de aflyvigteyt van den persoon van denwelcken men die goederen erft ende dat met presentatie van eede dat men geen goederen verborgen houdt. Dit gedaen synde worden die goederen van 2 of 3 mannen, die daer kennis van hebben, in het bywesen van 2 Schepens en Stadthouder besichtight ende geweerdeert ten koste van den erfgenaem, die dan betaelen moet den 40^{e} pennink van die geweerde goederen aen het Lant en den 60^{e} pennink aen de Stadt. En byaldien daernae bevonden wort dat iemant syn geerfde goederen niet aengebracht heeft of eenige wetende of onwetende verswegen heeft, die wort van den Schout in eene groote geltboete geslagen en hy moet bovendien tweemael betaelen het versterf collaterael van die verswegen goederen.

Inventaris van alle het kerckegoet van het kerckenhuys van P. Cornelius Boucquet.

Silverwerck:

1. Een kleine remonstrantie van silver vergult.
2. Een groote ciborie met een verheven scheel of deckel daerop, alles in ghedreven werck.
3. Nogh een kleine ciborie met een verheven scheel daerop, alles in effen werck.
4. Eenen kelck waervan de kuyp is silver vergult en de voet koper vergult; desen kelck behoort toe aan het Begynhof en is aen myn huys ghebracht van iemant die hem lanck heeft bewaert.
5. Een silvere wieroockvat met silver ketens en silvere schael tot het wieroock met een lepeltjen.
6. Een silver cruysken waerin tot publycke eerbiedigheyt ten thoon ghestelt worden alle Vrydaghen de reliquien van het H. Cruys [1]).
7. Een silvere Son waerin de reliquien van den H. Franciscus Xaverius ten thoon worden ghesteld alle Maendaghen.
8. Een klein doosken, waerin men draeght het Alderh. Sacrament naer de siecken.
9. Een doosken, waerin bewaert wort den H. Olie.
10. Een silveren kroon op het hooft van het groot ende vermaert beelt van den ghekruysten Salighmaker.
12. Een silver strael of son op het hooft van het groot beelt van den H. Franciscus Xaverius.
13. Een klein silver hert in een grooten silver hert, in een silvere tonghe hangende aen het voers. beelt van den H. Xaverius.
14. Een silver kroontje op het hooft van het klein miraculeus beeltjen van onse lieve Vrouwe van St. Geertruyt. [1])
15. Een silver kroontje op het hooft van een ander beelt van Maria en eene silvere schepter in haer handt.
16. Een silvere kroontjen op het hooft van het beelt van den H. Joseph en eenen silveren lelietack in syn handt.
17. Een silvere schilt aen het beelt van de Alderh. Moeder Godts.
18. Een silver kroontje op het hooft van het beelt van onse

[1]) Van Sasse van Ysselt, I, blz. 113.
[1]) Van Sasse van Ysselt, I, blz. 104.

lieve Vrouwe der seven Weëen; nogh een op het hooft van het beelt van de H. Moeder Anna.

Alle dit voors. silverwerck wort van de menschen daghelykx in de kercke ghesien. Het ander silverwerck, dat niet meer in de kercke ghebroght wort en by een ander wort bewaert (by mevrouwe en mynheer Gijsels) is het volgende:

1. Een ciborie met een verheven deksel daerop, silver vergult.
2. Eenen kelck van silver vergult met patene.
3. Een kelck van silver vergult met syn patene.
4. Dry silver kercklampen.
5. Twee silvere ampullekens.
6. een silvere schotelken.
7. een silvere schepter.
8. Twee silver ghedreven indiaentjens met een ollyftackjen in haar handen.
9. Een houten voet bekleet met twee silvere engelshoofden en eenen silveren lijst.
10. Drij silveren kroontjens, een hostiedoos van binnen vergult.

Koper-werk.

1. Ses groote ghevrongen en ghegoten autaerkandelaars van een en hetselve fatsoen.
2. Nogh ses autaerkandelaers wat kleinder, oock van hetselve fatsoen.
3. Nog een paer grooter van een ander fatsoen.
4. Nogh vier groote en swaere kopere flambauwkandelaers.
5. Nogh tien paer kleine gegoten autaerkandelaers.
6. Een groote dobbelkroon daer men wasse kerssen op stelt.
7. Dry enckel en kleinder kopere kroonen ten selven eynde.
8. Vier kopere armen voor de beelden daer men kerssen op stelt en nogh twee kopere schilden.
9. Een kopere keteltjen voor het ghewyt water; twee koper offerschoteltjes; eenen koperen lyst dien men stelt op den voet van den autaer voor het antependium en een klein kopere schel voor de misdiender.
10. Een groote kopere kercklampe en een klein kopere wieroockvat.

Lijnwaet.

1. Derthien of veerthien alben waervan sommige half en sommige bynaer heel versleten zijn.

2. Thien autaerdwijlen goede ende sleghte.
3. Ses choorkleeden goede ende quade.
4. Sesthien amicten goede ende sleghte.
5. Seven corporaelen.
6. Ses gordels voor de priesters.
7. De kelckdoekjes, handdoekjes en de doekjes voor de autaerbanckjens syn wat sleght.
8. Een nieuw choorkleet met kant.

Kassen tot de Kerck.

Een schildpadde tabernakel met eene silvere Engel op ieder deur.

Een kasken in de sacristije, waerin wort bewaert de Remonstrantie en de groote ciborie.

Twee casuffelkasten.

Nogh twee andere groote kassen, waerin het kerckgoet ghelegt wort.

Nogh een groote kasse, waerin de antependium geschoven worden.

Een kasse waerin men ophanght ende bewaert de heele wasse kerssen.

Een perse voor het kercklynwaet.

7 of 8 backen voor de wasse kerssen die gebruykt worden.

Beelden in de Kercke.

Een beelt van den H. Fr. Xaverius, bijnaer levensgroote, ghesneden van den vermaerden beeltsnijder Vervoort tot Antwerpen woonende, en een kasse met frans ghelas tot het beelt.

Een groot cruys met een groot beelt van Christus daaraen levensgroote.

Dit beelt is van alle tyden seer vermaert, en veel duysende menschen komen alle de Vrydagen van het jaer bidden voor dit cruys en daerom moet de kercke den heelen Vrijdag open blijven tot 's avonts negen uren. Onder dit cruys light het beelt van den ghestorven Christus levensgroote. [1])

Van den anderen kant des autaers is het beelt van Christus sittenden op den steen met een croone op het hoofd en een riedt in de handt, oock levensgroote.

Dese drij vermaerde beelden syn in myn kerck ghebroght

[1]) Schutjes, IV, blz. 387.

uyt de kercke van het Nonneklooster van St. Gertruyt in den Bosch, als dit wiert verkoght en afgebroken. Mynheer Cotreau uyt de priorije van Groenendael by Brussel, die Rector was van die Nonnen en oock alles heeft gheerft naer haer doodt, heeft die voorschreven beelden mij vereert met de reliquien van het H. Cruys, die op de Vrijdagen worden uitgestelt ter publycke veneratie.

Nogh heeft hy my vereert het klein miraculeus beeltjen van Maria, ghemeenlyck ghenoemt *Onse Lieve Vrouwe van Sinte Geertruyt*, en men bevint de beschrijvinge van dit miraculeus beeltjen, als oock van het bovenghemelde vermaert Cruys, in den boeck Brabantia Mariana, autore Dno Augustino Wichmans, canonico Norbertino in Tungerlo. [1])

Dit beeltjen staet in de kercke in een kasken met ghelasen.

Nogh een beelt van Maria aen de reghter handt des autaers en aen de slincker handt het beelt van den H. Joseph. Dese twee beelden hebben haere kleedingen voor de feestdaghen en ghemeene dagen; en de beelden staen op een fraey houten werck, ghesneden en vergult tot Antwerpen.

Nogh sijn in de kercke eenige houten beeltjens van den ouden wet ofte ouden slagh, te weten het beeltjen van onse lieve Vrouwe van de seven weëen; het beeltjen van de H. Moeder Anna en het beeltjen van den H. Antonius abt.

Een autaercruys met eenen koperen Christus versilvert, in de hoecken van het cruys met silver beslagen.

Schilderijen van de Kercke.

De autaerschilderije.

Een schilderije verbeeldende den H. Ignatius; een den H. Franciscus Xaverius; een den H. Franciscus Borgias; een den H. Aloysius Gonzaga; een den H. Stanislaus Kostka; een den stervenden H. Xaverius.

Alle dese voorschreven stucken syn niet als seer ghemeene schilderijen.

Antependiën ende Casuiffels.

Een wit antependium, voorbanckskens, casuyffel en kelckdoek, gheborduert en aen de kercke vereert, als juffrouwe van Gulick gheestelijcke doghter wiert.

Een root antependium van goude laken met voorbanckens en casuiffel van hetselve.

---

[1]) Wichmans, *Brabantia Mariana*, blz. 383, 387.

Violet antependium, bancxkens en casuyffel van goutlaken.

Swart antependium, bancxkens, kelckdoek, casuyffel en communiekleet, alle van schoone swarte pane, verciert met witte campaentjens.

Nogh twee witte antependien met bancxkens en casuyffel.

Nogh een goet antependium van rood laken met een casuyffel van rood fluweel.

Nogh een wit antependium met Oostendische bloemen en casuyffel daartoe van wit ende blauw.

Nogh een groen antependium met sijn casuyffel.

Nogh een wit rouw antependium met syn casuyffel.

Nogh een wit antependium met syn bancxkens ghemaakt van een zyde stoffe ghenaemt fursiet, maer daertoe en is geen casuyffel.

Nogh een ghemeen swart antependium met casuyffel.

Ik ondergeschreven bekenne dat alle het kerckgoet en alles dat op desen inventaris geschreven staet, toebehoort aen den Eerw. P. Cornelius Boucquet. s. j. en dat ick alle dese dingen alleenlyck hebbe in bewaernisse.

Catharina van Santen.

Dat de Jezuïeten en de andere verdreven kloosterlingen vooreerst nog geen kans zouden hebben om in den Bosch terug te keeren, hoewel de Nuntius te Brussel, Mgr. Ignatius Crivelli, voor hunne toelating ijverde, blijkt uit den volgenden brief, geadresseerd aan „myheer van Litzenborch, vicaris van 's Hertogenbosch en pastoor tot Hilvarenbeek."

Reverende Domine.

Accepi epistolam tuam hesterna die et Eminentissimum Dominum Cardinalem hodie accessi, qui olea pro dioecesi vestra cras benedicet, cum suis aliisque. Gaudeo Dom. V. R^{am} recte valere. Erit mihi quoque gratissimum audire, dum advenerit in has partes, quid circa se suosque agatur. Quod attinet ad intentionem Excellentissimi Domini Nuntii, qui vellet de consensu tuo admittere religiosos, consilium meum est ut R. D. V. numquam consentiat et Excellentiae Suae rescribat, non licere tibi ullam admissionem, missionem aut approbationem concedere ulli religioso ex Ordinibus mendicantibus, quia id directe repugnat conditionibus admissionis tuae, obtentae a Praep. D.D. Statibus, quas conditiones, ut

admitteres, consensit Ipsemet Excell. D. Nuntius. Quibus si contravenias, non tantum ageres contra fidem datam, sed totam dioecesim exponeres maximis periculis et temetipsum gravibus mulctis, exilio et ruinis.

Epistolam tuam acclusam et Excellentiae suae inscriptam misi Bruxellas per ordinarium cursorem. Festa paschalia fausta et felicia D. V^ae apprecor et toto corde subscribo R^ae V^ae D. humillimus famulus

C. P. Hoynck van Papendrecht.

Mechlinae 14 Aprilis 1745.

Nog eenige Bijzonderheden betreffende de Parochiekerk van Helmond

door

A. M. FRENKEN pr.

De gezongen kerkelijke diensten, althans sommige zooals Mis en Lof, werden evenals tegenwoordig begeleid met orgelspel.

De organisten der parochiekerk van Helmond werden aangesteld door den Heer, de magistraat, den pastoor en de kerkmeesters der stad. De eerste, dien wij vermeld vinden, was de te Helmond geboren priester Jan Goben Goyartszoon [1]). In eene akte van 18 Maart 1527 [2]) bekent hij, aan de kerkmeesters van Helmond jaarlijks schuldig te zijn 1 Rijnsgulden, totdat hij dezen gulden met 20 Rijnsgulden gelost zal hebben, onder voorwaarde, dat ingeval hem „den dienst van den organen genomen wordde sonder wettige verdienst ende nootsaken, dat sy hem alsdan die voerscr. penningen wederom geven ende betalen sullen." Meer dan een kwarteeuw schijnt hij zijne bediening vervuld te hebben, daar hij nog vermeld wordt in de stadsrekening 1 Oct. 1552—1 Oct. '53, waaruit tevens blijkt, dat de stad hem (jaarlijks) gaf „van den orgelen te speelen" 5 gl. $3^1/_2$ st. [3]); van de

[1]) Met den priester Jan Goben mr. Aertssoen, door tal van akten uit dien tijd vermeld, is vermoedelijk dezelfde persoon bedoeld. Omtrent dienzelfden tijd leefde te Helmond een andere priester, Jan Goben genaamd, die een zoon van Jan Goben was. Laatstbedoelde priester Jan Goben was vermoedelijk een oom van eerstbedoelden priester en organist, zie Schepen-Protokol van Helmond N° 225 f° 47v.

[2]) Vermeld Protokol N° 230 f° 33r.

[3]) De stadsrek. 1 Oct. 1551—1 Oct. '52 vermeldt als het ordinaris (loon) van den organist 6 gl.

H. Geestmeesters ontving hij vermoedelijk (jaarlijks) 1 mud rogge [1]).

Verder worden als organisten te Helmond nog vermeld:

De priester Dirck Snoecx, 1553—'57, wien de stad jaarlijks 8 gl. voor zijn orgelspel betaalde [2]).

Henrick Kegels, 1572—1600, die als organist jaarlijks van de stad 13 gl. en van de kerk $3^1/_2$ st. ontving [3]).

Mr Louyssen soen, die wel niet uitdrukkelijk als organist te Helmond genoemd wordt, maar dien wij toch als zoodanig meenen te mogen beschouwen, daar hij in 1607 bij de aankomst van een nieuw orgel tegenwoordig was en dit alsdan „probeerde".

Dieudonné Henri (Theodatus Henrici), die in 1609 uit Maeseyck naar Helmond gekwam en gehuwd was met Sibilla Severijns; hij ontving jaarlijks 150 gl. van de stad; in Mei 1621 en wederom in Juni van datzelfde jaar ontving hij van de kerkmeesters 25 gl.; eene schepenakte d.d. 12 Sept. 1622 vermeldt hem nog [4]).

De notaris mr Daniël Tibosch, die 8 Dec. 1622 als organist werd aangesteld en gehuwd was met Catharina, dochter van Huibert Michiels van Empel (schout van Lieshout, maar wonend te Helmond). De orgelbediening liet onder Daniël Tibosch somtijds veel te wenschen over. Wij lezen immers in de kerkrekeningen:

Aug. of Sept. 1622: Item betaelt voer die kosten van den organist, die van Werdt hier ontrendt den tijdt van vier weeken hadde in de kerck op 't orgele gespult ende vorts

---

[1]) Vermeld Protokol N° 229 f° 1; ook later ontvingen de organisten eene bepaalde hoeveelheid rogge van de H. Geestmeesters.

[2]) In het bamisjaar 1556—'57 bewoonde hij waarschijnlijk gratis een der stadspoorten; er werd toen door de burgemeesters geen huur van bedoelde poort ontvangen, wijl de huursom diende tot behoef van den organist.

[3]) Een akte van 1597 vermeldt den onder-organist Frans Lenarts (Registrum Pastoratus Helmondani).

[4]) Vermeld Protokol N° 254. Als eene merkwaardigheid uit zijnen dienststijd lezen wij in de stadsrekening 1 Oct. 1610—1 Oct. 1611, dat de burgemeesters op 6 Juni 1611 om Godswil 1 gl. 12 st. gaven aan twee gevangen slaven, „van den Turck gecomen ende op 't orgelen in de kerck gespeelt hebbende."

van teergelt, dat wij hem ghaeven als hij wederom ewech ghinck, tsamen. . . . . IX gl. 10 st.

Den 30en Mey 1627 bethaelt aen mr Willem van Vecchel voor dat hy d'orgele 6 maenden hadde gespeelt de somme van 48 gl. Item voor eenen nieuwen hoet tot een kermisse 3 gl. Ende verteert ten huyse van den secretaris in 't aennemen ende affscheyden . . . . . 5 gl.

1627: Item soo d'orgele langhen tijt hadde ledich gestaen door faulte van organist, soo hebben wij mr. Philipssen, organist van 's-Hertogenbosch, hier ontboden om 'tselve te stellen, hebben derhalve voor hem paspoirt gecreghen, cost 21 gl.

1628: Vereert aen den organist van Eyndhoven, omdat hij in de Pincxtdaghen hier hadde gespeelt, een pot wijns 1 gl. 4 st.

't Was waarschijnlijk om den slechten dienst, dat 25 Mei 1628 in plaats van mr. Daniël Tybosch de Helmondsche priester-beneficiant Peter Muls als organist werd aangesteld.

Mr. Daniël Tybosch schijnt met zijn ontslag geen genoegen genomen te hebben, zooals „seeckere mesuse ende impertinentie", welke in de kerk geschiedde daags vóór Kerstmis 1629, maar al te duidelijk aantoont. Mr. Daniël, „afgegaen orgelyst alhier", was alsdan op het oxaal geklommen, „pretenderende op den orgelen, aldaer staende, tot prejudys van den tegenwordigen orgelyst te speelen, tot groote tumult inder vorschr. kercke." Hij had zulks gedaan, zoo beweerde hij later, op order en met consent van een der toenmalige burgemeesters, die in een proces gewikkeld was met den Heer der stad [1]).

Het salaris, door mr. Daniël Tibosch genoten van de kerk over de jaren 1623—'26, bedroeg circa 78 gl.

De reeds genoemde Peter Muls, priester-beneficiant in de kerk van Helmond, als organist vermeld 25 Mei 1628—1 Oct. 1637, ontving van de kerk als organist een jaarlijksch salaris van 59 gl. [2])

---

[1]) 't Was mede om bedoelde „mesuse ende impertinentie", dat de burgemeester ruim een half jaar later door den Schout der stad gevangen genomen werd. (Huis-archief van Helmond N° 313).

[2]) Volgens de bijlagen der stadsrekening ontving hij van de stad 30 gl. voor zijn orgeldienst in 1628.

Van af 1 Oct. 1637 zien wij Daniël Tibosch wederom als organist in dienst. De stad had hem jaarlijks eene som van 50 gl. toegekend voor het bespelen van het kerkorgel a Nono op Zon- en Heiligdagen. In 1646 had de pastoor hem voor de helft „bewijs gedaan op de kerckmeesters", (die hem blijkens de kerkrekening voor de helft van zijn salaris 25 gl. betaalden), waarna Tibosch een rekest indiende bij de stadsregenten, om nu ook voor de andere helft bewijs te hebben, „tsij op de borgemeesters oft ijemanden anders", zooals naar zijne meening alleszins betamelijk was, „aengesien de conste haer loon is werdich." Bij resolutie van 21 Sept. van genoemd jaar werd hem op zijn rekest vanwege de stad 25 gl. toegekend; deze welwillendheid mocht evenwel volgens de regeerders niet in consequentie getrokken worden, daar de organist eenige jaren herwaart altoos door de kerkmeesters betaald werd; „dies sal de suppliant — zoo heet het verder — volgens sijn aennemen in de Sondaghen ende Heylichdaghen Loffe spelen." Ook beide volgende jaren ontving hij van de stad 25 gl. als organist.

Daniël Tibosch bleef organist tot aan het in-bezit-nemen der kerk door de Hervormden in 1648.

***

Na 1648 worden als organisten in de groote kerk van Helmond vermeld:

Jan Pauwels, die tevens koster der kerk was.

Adriaen Jacobs van Roy, vermeld 1 Oct. 1650, wien 1 Aug. 1651 door den Raad 25 gl. als jaartractement werd toegekend, gelijk ook de vorige organist (D. Tibosch) eenige jaren voordien van stadswege genoten had; wellicht heeft hij slechts kort gediend, daar aan vermelden koster Jan Pauwels voor zijn orgelspelen in de twee jaren 1652 en '53 en voor andere diensten door de kerkmeesters 26 gl. betaald werden.

Johannes Oosterlingh, tevens klokkenist, 21 Juni 1657.

In de jaren 1662—'81 bleef het orgel hoogstwaarschijnlijk

in ruste, daar de kerkrekeningen over dat tijdperk geen enkele uitgave aan orgel, organist of orgeltreder vermelden.

Frederik Bronckhorst, tevens klokkenist, 1681—1707.

Hendrick van Deutecum, tevens klokkenist, 1708—'18.

Jurianus Ginhoven, tevens klokkenist, aangesteld 20 April 1718; evenals zijne beide voorgangers ontving hij als organist-klokkenist jaarlijks van de kerk 25 gl. en ook van de stad een jaarsalaris van 25 gl.; dit laatste werd 1 Oct. 1725 gebracht op 40 gl.

De provisoren der kerk poogden in 1729 bij den rentmeester der Geestelijke Goederen in 't Kwartier van Peelland te bewerken, dat de Prelaat van Postel, behalve de reparatiën en renten der kerk, ook het tractement van den organist betalen zou, t. w. 40 gl., welke som ook van stadswege aan den organist betaald werd, en aan den orgeltreder 18 gl. 18 st.

Weldra bleek echter, dat men in Den Haag van gevoelen was, dat de Prelaat tot betaling van organist of orgeltreder volstrekt niet verplicht was; had men te Helmond geen fonds, dan kon men het orgel eenige jaren laten stilstaan, zoo luidde het bescheid.

Het stadssalaris van Jurianus Ginhoven (40 gl.) werd voor de laatste maal uitbetaald over het bamisjaar 1729—'30. In de daarop volgende jaren vinden wij geen organist meer vermeld. De Raad van State stond op verzoek der kerkprovisoren 30 Aug. 1734 toe, dat het kosterschap met de bediening van organist zou verbonden worden.

Gedurende de tweede helft der 18e eeuw hebben de Hervormden te Helmond vermoedelijk vele jaren lang zonder orgelspel kerkdienst gedaan.

III. Kerkelijke Broederschappen.

In de *Bossche Bijdragen* I, blz. 266 en 267 hebben wij de oprichting vermeld der Broederschap van den H. Rozenkrans in 1631 en der Lieve-Vrouwe-Broederschap van den Berg Carmel in 1648.

Veel ouder echter waren de vijf Broederschappen, Fraterniteiten of Gilden van Onze Lieve Vrouw, van St. Catharina, van St. Joris, van St. Anthonis en St. Sebastiaan, welke van hun eerste ontstaan af gilden van wapenen, z. g. Schutsgilden, waren of wel zich later tot Schutsgilden hervormden [1]).

Behalve genoemde Broederschappen of Gilden bestonden nog twee andere genootschappen, t. w. de Derde Orde van St. Norbertus en de Derde Orde van St. Franciscus. Tot deze beide Orden behoorden zoowel mannelijke als vrouwelijke leden, die na zekeren tijd als Tertiaris of Derde-Ordeling aangenomen geweest te zijn, professie deden. De leden der Derde Orde van St. Norbertus legden gelofte van zuiverheid af en moesten ongehuwd blijven; die van St. Franciscus niet. De mannelijke leden der St. Norbertusorde en ook die van St. Franciscus, althans degene, die ongehuwd bleven, werden *broers (fratres)* geheeten; de vrouwelijke leden heette men *zusters (sorores), geestelijke maagden of dochters (filiae devotae)* en in later tijd (reeds in de 17e eeuw) werden zij gewoonlijk *kwezels* geheeten; in de tweede helft der 18e eeuw werden de kwezels dikwijls aangesproken als *masoeur*, op welke betiteling zij volgens Ds. Hanewinkel [2]) zeer gesteld waren, terwijl wij van eene, waarschijnlijk de opperbestuurderes, vermeld vinden, dat zij *matante* genoemd werd.

De taak der Tertiarissen bestond in het beoefenen van gebed en versterving (o. a. vasten), welke volgens den Regel der Orde waren voorgeschreven. Bovendien verrichtten zij allerlei werkzaamheden, welke het best zijn te vergelijken met de werkzaamheden onzer hedendaagsche zelateurs en zelatricen; 't waren leekenapostelen, steeds bereid om de kerkelijke zaak te dienen en de geestelijkheid ter zijde te staan; zij verleenden hunne diensten bij het houden van processiën, hielden collecten voor godsdienstige doeleinden, zooals het opdragen van H. Missen en het houden van predikatie's,

---

[1]) A. Frenken, *De Oude Schutsgilden van Helmond* (1922).

[2]) *Tweede Reize door de Majorij van 's Hertogenbosch in den jare* 1799 blz. 143.

waren bij sommige gelegenheden, zooals bij de eerste Communie der kinderen, behulpzaam in de kerk, deden kosterwerk enz. Na het jaar 1648, toen de katholieke scholen in de Meierij verboden waren, bestond hunne voornaamste en gewichtigste taak in het houden van clandestine Roomsche huisschooltjes, waardoor zij zoo goed mogelijk voorzagen in het onderricht der jeugd, vooral in het godsdienstonderricht [1]).

Omdat zij de jeugd en ook bejaarden van den weg der waarheid leidden — zoo heette het — werd aan de z. g. kloppen of klopzusters, onder welke benamingen zeker ook de kwezels begrepen werden, bij plakkaat van 14 April 1649 verboden, samen te wonen, vergaderingen te houden en catechismus of godsdienst-onderricht te geven [2]). Niettemin schijnen juist in het tijdperk der Republiek van de Vereenigde Nederlanden de Derde Orden steeds in groei en bloei te hebben toegenomen. Wat Helmond althans betreft, vinden wij juist in dat tijdperk de meeste sporen harer activiteit, alsook de meeste namen van broers en zusters; omstreeks het jaar 1780 zouden wij een veertigtal broers en zusters (de meerderheid zusters) met naam kunnen vermelden. Volgens het kerkelijk doodenregister stierven er in de jaren 1820—'30 negen zusters en drie broers (o. a. de koster Egidius van Deursen op 30 April 1828), een bewijs, dunkt ons, dat het aantal leden in dien tijd nog vrij aanzienlijk was [3]).

Beide Orden bestonden nog omstreeks het midden der vorige eeuw [4]). Volgens een artikel in *De Zuid-Willemsvaart* van 28 Dec. 1918 van de hand des heeren W. J. Spooren, bestond in dienzelfden tijd eene mannenvereeniging, „waarvan de leden zich toelegden op onderlinge heiliging en gezamenlijke godsdienstoefeningen". De vereeniging, hier bedoeld,

[1]) Een der twee Derde-Orden te Helmond bestond zeker reeds omstreeks het midden der 16e eeuw, want de stadsrekening 1552—'53 vermeldt *suster* Leen Meyssen.

[2]) Wiltens, *Kerkelijk Plakaatboek* I blz. 548.

[3]) Van zuster Maria van Stiphout teekent pastoor Beugels in het doodenregister aan, dat zij stierf 23 Febr. 1819 „in opinione sanctitatis."

[4]) In October 1849 stierf de St. Norbertuszuster Maria Royackers en 1 Maart 1850 de St. Franciscusbroer Gabriël Smits.

was — 't valt nauwelijks te betwijfelen — geen andere dan de oude Derde Orde der Norbertus- of Franciscusbroers.

Zooals in vermeld krantenartikel werd medegedeeld, hielden de leden hunne bijeenkomsten in een particulier huis [1]); zij plaatsten dan een kruisbeeld of een beeld van een of anderen Heilige op een tafel tusschen twee brandende kaarsen, verrichtten gezamenlijk eenige gebeden, zongen een stichtelijk lied en allen brachten alsdan een geldelijk offertje bijeen ten bate der armen [2]). Op sommige dagen trokken zij al biddende door veld en akker. Bij 't overlijden van een medebroeder werden er 16 leden aangewezen, om het lijk grafwaarts te dragen, terwijl de overigen deelnamen aan den lijkstoet; allen droegen dan een palmtakje en wel in de hand of in den mond, al naargelang de overledene al dan niet gehuwd was geweest.

Toen in de Meimaand van 1851 de Broederschap der H. Familie werd opgericht, heeft bedoelde vereeniging zich als zoodanig daarin opgelost [3]).

IV. **Kerkvisitatie's.**

Vóórdat het vermaarde Concilie van Trente de lang noodzakelijke en lang verwachte hervorming in de Kerk bracht —

[1]) O. a. in het boerenhuis, genaamd *De Tolpost* (tegenover de tegenwoordige St. Jozefskerk), toentertijd bewoond door Joh. Berkers (een andere Joh. Berkers stierf als Derde-Ordebroer 30 Maart 1817).

[2]) In verband met de mededeeling, dat de vergaderingen in particuliere huizen gehouden werden, verdient het opmerking, dat wij betreffende de Derde Orden nergens iets vonden, wat wijst op vergaderingen in de kerk. Dat de Derde-Ordelingen na het plakkaat van 14 April 1649 steeds in particuliere huizen bijeenkwamen, laat zich zeer wel verklaren.

[3]) De vereeniging hield op 't laatst hare bijeenkomsten in het Liefdegesticht der Eerw. Zusters aan de Markt Ook de Broederschap der H. Familie hield in den beginne hare bijeenkomsten aldaar. De eerste leden dezer Broederschap waren 20 eenvoudige ambachtslieden, terwijl het bestuur bestond uit den toenmaligen kapelaan F. Cuypers als directeur, J. F. Verheyen als prefect, C. Schuurs als onderprefect en J. B. Rumoller (een houtzager) als secretaris Uit dienzelfden tijd ongeveer dagteekenen nog een paar andere vereenigingen, t. w. de St Vincentiusvereeniging, die op Zondag 29 Oct. 1848 plechtig bij den Algemeenen Raad te Parijs werd ingelijfd, en het Genootschap der H Kindsheid, dat in 1852 door pastoor Spierings werd opgericht.

geen hervorming der kerkelijke leer, welke geen hervorming behoefde of kon toelaten, maar eene hervorming van het kerkelijke leven en de kerkelijke tucht —, reeds voordien ontbrak het niet aan maatregelen, om die zoo noodige hervorming tot stand te brengen. Ten bewijze dienen de kerkvisitatie's, welke vanwege het Kerkelijk Gezag in de parochiën werden ingesteld.

Zoo geschiedde in de parochiekerk van Helmond eene visitatie op 7 Juli 1541. Zij werd verricht door den kanunnik van Luik Theodoricus Hezius namens Cornelius van Berghen, prins-bisschop van Luik en mede op instigatie blijkbaar van diens kanselier Lodewijk van Cortenbach [1]).

Tal van maatregelen werden genomen, hoofdzakelijk om eene betere regeling te brengen in het zingen der Getijden en het opdragen der H. Missen; een dier maatregelen bestond o.a. in de aanstelling van een rentmeester over het gremium (in den persoon van Jan Beck) [2]).

De toen vastgestelde verordening, berustend in het Archief des Bisdoms en in dorso tot opschrift dragend *Visitatio et Reformatio Ecclesiæ de Helmont,* luidt als volgt:

Ad obviandum certis defectibus, qui in parochiali ecclesia Sancti Lamberti Helmondensis tam in Divinis Officiis, puta Vigiliis, Matutinis et aliis Horis Canonicis, quam in Missarum celebrationibus rebusque aliis aliquot jam annis contigerunt et de quibus Reverendissimo in Cristo presbyteri illustrissimoque principi Cornelio Episcopo Leodiensi ejusque sigillifero seu vicario in spiritualibus reverendo generosoque Domino Ludovico de Cortenbach a diversis viris fide dignis suggestum fuit, —

Feci ego Theodoricus Hezius, artium magister et Sacre Theologie Baccalaureus Formatus, Canonicus Leodiensis (qui propterea a jam dicto Reverendissimo ad dictam ecclesiam

---

[1]) Jhr. Lodewijk van Cortenbach was niet Heer van Helmond, gelijk Schutjes IV, blz. 119 meent, maar kanunnik en kanselier te Luik; zie Helmondsch Schepen-Protokol N° 230 f° 84, N° 234 f° 5. Diens broeder Joost van Cortenbach was in 1541 Heer van Helmond.

[2]) Over de beteekenis van het gremium, zie *Bossche Bijdragen* II, blz. 107, 108.

visitandam et de dictis defectibus suggestis inquirendum eisque remedia congrua adhibendum cum Litteris Patentibus ipsius Reverendissimi, datis quinta Junii anno XV^{C}XLI ejusdem sigillo ad causas munitis, destinatus fui) ordinationes, que sequuntur de consilio proborum virorum ac prudentium ejusdem ecclesie.

In primis, ut Officia Divina supradicta debite fiant, necessarium et expediens judicamus, ut proventus membri, quod gremium nuncupatur, etiam illi, qui ad hanc usque diem in certas portiones redacti non sunt, necnon etiam proventus, qui pro decantatione Matutinarum, Prime, Tertie, Sexte et None distribuendi relicti sunt, posthac distribuantur dumtaxat inter presentes et Officium suum in Anniversariis ac Horis predictis cantando et chorum adjuvando fideliter exequentes et in eisdem usque ad finem perseverantes.

Qui vero vel omnino non comparuerint vel tarde venerint vel presentes non cantaverint aut aliis cantantibus Horas suas privatim legerint ant prolixis confabulationibus intenderint pro illis Officiis et Horis, in quibus sic fecerint, nihil penitus percipient. Tarde vero comparuisse censebuntur in Vigiliis quidem qui post Magnificat; in Missa Defunctorum qui post Epistolam; in Matutinis post Venite; in Prima, Tertia, Sexta et Nona post Hymnum; in Vesperis vero et Completorio post primum Psalmum comparuerint. Item quicumque voluerit participare in anniversariis tenebitur non solum Vigiliis sed etiam Misse Defunctorum et Commendationi, que post Missam fit, interesse et debitum suum facere. Emolumenta quoque Horarum, puta Matutinarum, Prime, Tertie, Sexte, None et Vesperarum dividentur in tres partes equales, quarum unam lucrabuntur in Matutinis, secundam in Prima, Tertia, Sexta et Nona, tertiam in Vesperis.

Et ut hec ordinatio executioni demandetur, dabuntur plumbeta iis, qui premisso modo comparebunt et Officium suum facient seu alius modus conveniens excogitabitur, quo sciri valeant absentes aut aliàs defectuosi juxta premissa [1]). Eritque deinceps unus receptor omnium proventuum Gremii et Horarum, qui prestito prius juramento fidelitatis eosdem a debitoribus ipsorum omni studio ac fide exiget deque his registrum faciet ac servabit et in fine cujusque hebdomade plumbeta in eadem distributa recipiet eaque annotabit usque ad tempus

[1]) Plombeten waren looden penningen, tegen gangbare munt in te wisselen.

solutionis. Idem quoque in fine anni reddere tenebitur computum coram pastore et confratribus, sine quorum etiam consilio nullum processum suscipiet aut inchoabit. Officii sui insuper erit, omni studio et industria investigare redditus ac bona fundationum ecclesie deperdita vel redempta nec iterum applicata seu etiam illegitime nulliterque vendita et pro viribus laborabit ea, quae perperam acta sunt, emendare.

Quantum vero ad Missas fundationum ecclesie ordinatum est, quod quicumque aliquam Missam sibi ex beneficio vel servitio incumbentem omiserit, que ex fundatione vel aliàs ad certam diem vel horam celebrari debeat, nisi tali die vel hora per alium eam celebrari fecerit, tenebitur solvere ad manum dicti communis dicti reddituarii, videlicet magistri Joannis Beck, duas blancas, quibus ipse receptor conducet alium sacerdotem probum vel ex sacerdotibus ecclesie si haberi potuerit vel aliunde, qui defectum hujusmodi quamprimum suppleat. Pari etiam pena mulctabitur, si quis absque justo impedimento vel necessitate omiserit Missam, que ad certam hebdomadam, licet non ad certam diem celebranda veniat. Que vero Misse omittentur vel ex infirmitate vel alio justo impedimento, cui omittens sua culpa causam non dederit, postea cessante impedimento hujusmodi quamprimum recuperari debebunt vel per ipsos, qui omiserint, vel per alios, nisi forte per preventionem solute sint. Ita tamen ut illi vel ille, qui super Missis vigilabunt, de hujusmodi recuperatione vel preventione fidem facere teneantur. Contrarium vero facientes mulctabuntur ut supra. Quod si in casu necessarie unius vel paucorum dierum absentie ab opido alibi celebraverint Missam vel Missas, quas in ecclesia celebrare debuissent, dirigendo intentionem suam ad mentem fundatoris vel fundatorum et hoc in fide et conscientia sua affirmaverint illi, cui incumbet onus defectus Missarum annotandi, nullam propterea penam incurrent. Et si is, qui Missam omiserit, mulctam hujusmodi solvere recusaverit, accipiet eam receptor predictus vel ex portione, que tali defectuoso competierit ex Gremio vel Horis, vel ex promptioribus fructibus sui beneficii, vel ex stipendio, quod ei ex Missis debebitur.

Ut autem defectus, qui in Missis comittentur, sciri possint, certe persone ad hoc deputande omnibus et singulis celebrare volentibus panem et vinum ministrabunt. Nec censebitur celebrasse, nisi qui hec ab eorum aliquo receperit. Item infirmi seu aliàs legittime impediti per idoneos substitutos ea, ad que ipsi tenentur, supplere poterunt in Missarum celebrationi-

bus et Anniversariorum, Vesperarum et Horarum persolutionibus. Insuper ad obviandum abusui non parvo, quo rectores beneficiorum ecclesie seu fundationum habentium Gremium annexum substitutis suis imponere solent onera Missarum suarum absque eo quod aliquod eis stipendium assignent ultra proventus Gremii, et hoc eo dumtaxat pretextu quia videlicet ipsi substituti ratione substitutionis hujusmodi participant in emolumentis unicis Gremii, quibus aliter non gauderent, atque ita pro emolumentis unicis Gremii (que non sunt nisi pretium laborum illorum, qui servitium faciunt) duplex eis onus imponunt, quod cedit in manifestum gravamen ipsorum substitutorum estque occasio quod sepe committuntur defectus tam in Missis quam in Anniversariis et Vesperis, dum videlicet substituti perpendentes, se nullum aut exile pro Missis hujusmodi stipendium habere, ad easdem celebrandas tepidiores redduntur. Propterea et hoc inconveniens inde sequitur, quod rectores absentes et onera Gremii minime implentes hoc modo indirecte participant in emolumentis Gremii, quod est manifeste contra fundationem ejusdem. Ad excludendum ergo hunc magnum et perniciosum abusum ordinatum est, quod poshac nullus sacerdotum ecclesie acceptabit onus Missarum hujusmodi, nisi ultra emolumenta Gremii ab ipsis rectoribus eis constituatur competens stipendium, puta pro unaquaque Missa ad minus tria maldra siliginis vel quatuor floreni Rhenenses communes. Et hoc omnibus et singulis ecclesie sacerdotibus auctoritate Reverendissimi in virtute sancte obedientie districte precipimus.

Insuper omnes, qui sunt de Gremio et quibus incumbit onus Horarum, diebus Dominicis et Festis tempore Horarum et Misse necnon in Processionibus solemnibus (sicut in diebus Rogationum et similibus) comparebunt cum superpelliceis pro honore et decore ecclesie, ut in aliquo differant a sacerdotibus ruralibus seu ruri commorantibus.

Custos quoque pulsare tenebitur ad Vigilias et Horas ac Missam temporibus debitis et cum competenti intervallo pulsuum, sicut antiquitus consuetum est.

Prime quoque Misse celebrabuntur horis in testamentis seu fundationibus expressis seu quibus ab antiquo celebrari solent, sub pena duorum stuferorum.

Ad cavenda etiam scandala et expensarum gravamina, que ex conviviis in diebus Nativitatis et Resurrectionis Dominice celebrari solent in domo pastoris vel capellani seu vicepastoris, posthac vel prorsus omittentur vel differentur in diem

alium non-festum et sobrie modesteque fiant, ne Deus offendatur et laici scandalizentur.

Item ut littere et documenta reddituum Gremii et Horarum et quorumvis legatorum piorum in ecclesia factorum melius conserventur quam hactenus, fiat arca fortis, in qua omnia pariter ordinate reponantur, cuique tres erunt sere et claves diverse omnino, quarum unam pastor seu vice-pastor, reliquas duas duo ex senioribus de Gremio custodient.

In omnibus denique negotiis communibus eorum, qui sunt de Gremio vel ad Horas, quidquid majori parti placuerit, ratum erit acsi omnibus placuisset.

Supra-scriptas ordinationes feci ego Theodoricus Hezius authoritate et ex commissione prefati Reverendissimi Illustrissimique principis et episcopi nostri in Oppido Helmont anno XVC XLI mensis Julii, die VII. Quas si quis contemnerit (que absit), non me sed illum contemneret.

Eene tweede kerkvisitatie geschiedde door bisschop Franciscus Sonnius en diens Officiaal op 30 April 1568. De Bisschop riep onder de Hoogmis de aanwezige priesters bijeen en hield in de sacristie met hen vergadering. Bovenstaande verordening van 1541 werd alsdan door hem goedgekeurd na bijvoeging van eenige aanvullende bepalingen. De visitatie-akte, berustend in het Archief des Bisdoms en in dorso tot opschrift dragend *Reformatio Ecclesiæ de Helmont,* werd door den Bisschop en de aanwezige priesters onderteekend. Zij luidt:

Reverendissimus Dominus Episcopus Buscoducensis ultima die mensis Aprilis anni millesimi quingentesimi sexagesimi octavi ante meridiem sub Summa Missa convocavit [1]) sacerdotes parochialis ecclesie de Helmont. Pastore loci diligenter quesito et non invento, postea tamen comparente et presente [2]), cepit cum eisdem in sacristia agere super Divino Officio decentius et pertinentius persolvendo in eadem ecclesia.

Et cum ibidem obtulissent scedulam Reformationis, anno XVC quadragesimo primo nomine et ex parte Reverendissimi

---

[1]) Misschien moeten wij niet *convocavit* lezen, doch *communicavit*, zooals Schutjes (IV, blz. 119) schijnt gedaan te hebben.

[2]) De woorden *postea tamen comparente et presente* werden in margine bijgeschreven.

Domini Leodiensis tunc temporis ibidem Episcopi ejusve Sigilliferi sive in spiritualibus Vicarii concepte et concluse, atque iisdem sacerdotibus de Gremio et de Horis dicte ecclesie Helmondensis per venerabilem virum Dominum Theodoricum Hesium, canonicum Leodiensem ac Sancte Romane Ecclesie Prothonotarium, proposite atque conscripte; — quam scedulam Reformationis, cum praenarratus Reverendissimus Dominus Episcopus Buscoducensis et ipsius Officialis diligenter examinassent, laudaverunt et approbaverunt, sicuti per presentes laudant, approbant atque confirmant, iisdem praenarratis beneficatis presentibus similiter laudantibus, approbantibus atque recipientibus hoc moderamine, quod sequitur.

Salvo videlicet, quod uno anno curabunt levare redditus Gremii et Horarum tam debite et pertinenter, quod Reverendissimus erit bene contentus. Et si minus pertinenter fiat, exnunc sunt contenti, quod constituatur unus generalis receptor juxta tenorem praenarrate scedule Reformationis.

Salvo etiam quod absentes solvant pro Missa hebdomadatim celebranda duos modios (loco trium maldrorum in dicta scedula mentionatorum, eo quod precia rerum creverunt) aut ad minus sex florenos Renenses.

Salvo etiam quod non proripient unice Missas et Officia praetacta minori precio sub pena duodecim florenorum Renensium, applicandorum ad aliquem pium usum ad arbitrium praetactorum observantium.

Salvo etiam quod quicumque non venerit ad Matutinas et perfecerit Officium cum aliis juxta praescriptum dicte scedule, mulctetur media blanca; similiter in Vesperis et Completorio ac etiam in Summa Missa et parvis Horis qualibet vice media blanca; preterea in Missa, Vigiliis et Commemorationibus Defunctorum simili modo mulctabitur una blanca. Et dicte mulcte cedent in utilitatem presentium, ut qui sentiant onus, sentiant et commodum, capellano pastoris in dictis mulctis excepto, quoties est in ministrandis Sacramentis occupatus.

Illo bene intellecto, quod quicumque tardius venerit quam in praenarrata scedula scriptum est, aut non perseveranter permanserit, sicut in eadem praescriptum est, aut ibidem fuerit sine habitu religionis juxta praescriptum dicte scedule, mulctabitur praedictis mulctis.

Actum anno, mense et die quibus supra, Reverendissimo Domino Episcopo Buscoducensi praesente et sic postulante tempore visitationis, per ipsum in praedicta ecclesia facte, et

antedictis Domino pastore et [1]) sacerdotibus de Gremio et Horis consentientibus et acceptantibus, quorum nomina inferius scribuntur.

Fr. Sonnius,
Episc. Buscoduc.

Bartholomeus Eerselius, pastor Helmontensis.
Henricus Nollens, rector altaris Sanctissimi Salvatoris.
Guillelmus Verberschot.
Jodocus de Broeckhoven, pbr.
Arnoldus Tielmans.
Dns Henricus f^us^ Jois Jonckarts.
Henricus Roij, pbr.
Hubertus Gasparis, pbr.

Over de kerkvisitatie van bisschop Masius in September 1597 schreven wij in *Bossche Bijdragen* IV, blz. 237, 238. [2])

De kerkrekening 14 Jan. 1606—20 Jan. 1608 vermeldt eene kerkvisitatie van den Landdeken, voor wiens verteerkosten de kerkmeesters van Helmond aan de waardin in Den Wildeman aldaar 3 gl. 7 st. betaalden.

Schutjes IV, blz. 119 vermeldt, dat bisschop Masius in 1608 de kerk bezocht en alstoen van 1 tot 6 Oct. zijn intrek nam op het kasteel en aan 600 personen het H. Vormsel toediende. Bij die gelegenheid betaalden de burgemeesters aan de waardin in Den Wildeman 40 gl. voor 40 potten wijn, welke volgens afspraak der schepenen vereerd werden aan den Bisschop, „als den Eerw. Heere voors. tot Helmont

[1]) De woorden *Domino pastore et* werden in margine bijgeschreven.

[2]) In October 1583 had de Bisschop van Roermond te Helmond op het kasteel vertoefd. Op 21 Maart 1599 vertoefde de Bisschop van Roermond met de Vrouwe van Helmond te Helmond bij Lijsken Becx in den Wildeman. Op 6 Oct. 1596 logeerden binnen Helmond de Bisschop Masius, de kapitein Grobbendonck, de commissaris Van den Hove, de rentmeester Broeckhoven e.a.; zij waren op reis naar Brussel en werden geconvoyeerd door twee compagniëen ruiters en twee vendelen voetvolk; op last van Grobbendonck moest het Kwartier de onkosten dragen, welke voor Helmond 60 gld. 2 st. bedroegen. In den nacht van 1 op 2 Dec. 1599 kwam bisschop Masius van uit Brussel te Helmond aan, geconvoyeerd door twee ruiter-compagniëen (148 paarden) van Graaf Adolf van den Berg; de verteringskosten van het convoy bedroegen 338 gl. 18 st., welke bij repartitie over het Kwartier van Peelland werden omgeslagen; de Bisschop, Graaf Adolf van den Berg en een luitenant uit 's Bosch logeerden met 18 paarden in de herberg den Leeuw.

vermde"; ook werden hem door de stad vereerd 18 dubbele Albertinen, bedragende 102 gl. 12 st. [1])

De kerkrekening 18 Jan. 1610—13 Dec. 1611 meldt een bezoek (waarschijnlijk kort na 1 Aug. 1610) van Mart. Bardoul, den secretaris des Bisdom 's Bosch, en van den kapelaan „van mijn Eerweerdichsten Heer den Bisschop"; de kerkmeesters werden door hen alsdan in Den Wildeman „ontboeden van wege der kercke."

De daarop volgende kerkrekening 14 Dec. 1611 — circa einde 1613 meldt eene kerkvisitatie van den Landdeken in 1612.

Op 29 Jan. 1616 kwam de priester Jan Hanssen te paard in Helmond „van wege den Bisschop om in alles visitatie te doen in der kercke"; genoemde Jan Hanssen was dezelfde persoon als Jan Janssens van Aerle, scholaster van het kapittel te St. Oedenrode.

In Schutjes IV, blz. 125 lezen wij, dat bisschop Zoësius op de kerkvisitatie van 21 April 1616 bepaalde, dat de Missen op Zon- en Feestdagen zouden beginnen om 6, 7 en 8 uur en de parochiale of Hoogmis op den gewonen tijd, dat er om 7 uur instructie of katechismus moest geschieden en ook des namiddags en dat daarom slechts beneficianten moesten benoemd worden, die daartoe de bekwaamheid bezaten. Op 23 Aug. van datzelfde jaar — zoo zegt genoemde schrijver — wijdde Zoësius een altaar ter eere van den H. Wilhelmus, plaatste daarin relikwieën der 11000 Maagden en verleende een aflaat van een jaar en jaarlijks op den dag der wijding een aflaat van 40 dagen aan allen, die het altaar zouden bezoeken. Een post in de H. Geestrekening 1613—'18 heeft vermoedelijk betrekking op een van beide bovenbedoelde bisschoppelijke bezoeken, t.w. eene uitgave van 5 gl. aan de waardin in Den Wildeman voor vertering, gedaan door den Bisschop „in 't visiteren van de saecken der kercke met sijne Heeren."

---

[1]) Stadsrekening 1607—'08.

Op 1 Juli 1623 ondernam Zoësius wederom eene kerkvisitatie. Een der punten van diens onderzoek was het dobbelspel onder de geestelijkheid [1]). Ten huize van Jan Loyen (rentmeester van het gremium en notaris) werd toen een maaltijd gehouden, waaraan werd deelgenomen door den Schout, de Schepenen, de Burgemeesters, den Bisschop en den Heer van Helmond met hunne dienaren.

Bisschop Ophovius vereerde Helmond met een bezoek tusschen 18 en 31 Oct. 1626, dat echter waarschijnlijk niet als eene eigenlijke kerkvisitatie kan gelden; Ophovius immers was slechts enkele weken te voren (op 17 Sept. 1626) tot Bisschop gewijd en de kerkrekening uit dien tijd zegt van zijn bezoek aan Helmond, dat hij aldaar „sijnen intrei dede". De nieuwe Kerkvorst hield dus alsdan zijn „joyeuse entrée" in de parochie van Helmond, bij welke gelegenheid het gebruikelijk was, dat den Bisschop door de kerken en beneficiën der parochiën, waarin hij zijn intrede deed, eene zekere belasting betaald werd, welke het *jucundus adventus* geheeten werd.

Ook bij gelegenheid eener kerkvisitatie moest eene soort van bisschoppelijke belasting betaald worden, het z.g. *obsonium*, en wel ter gemoetkoming aan de verblijf- en reiskosten des visitators, terwijl nog eene andere belasting, het *cathedraticum* genaamd, moest dienen tot onderhoud der bisschoppelijke mensa. [2]) Het *obsonium* en *cathedraticum* werden waarschijnlijk niet door de kerken, maar door de geestelijkheid aan den Bisschop betaald.

Voor eene *quarta capella* bedroegen het *obsonium* en het *cathedraticum* minder dan voor eene *media* en eene *integra ecclesia;* in zooverre beteekende de rang van *quarta capella* eene bevoorrechting.

Over het *obsonium* et het *cathedraticum* deelt pastoor Willemaers in zijn *Registrum* nog het volgende mede:

---

[1]) „[Pastor] interrogatus de lusu aleae Clericorum, fatetur fuisse infamatos aliquos de illo, sed jam se non scire notabiles defectus" (Archief Bisdom).
[2]) Zie Schutjes I, blz. 24 en 25.

Obsonium solvitur quolibet primo anno post bissextilem: integra ecclesia 35 asses cum blanca, media ecclesia 19 asses cum dimidio, quarta capella 11 asses cum media blanca.

Anno sequenti solvitur Cathedraticum ante occasum solis ipsius Blasii: integra ecclesia 3 florenos cum 8 stuferis et octodenario, media ecclesia 35 stuferos cum blanca, quarta capella 19 stuferos et medium.

V. Het Kerkmeestersambt.

Ten gevolge der eenheid van Kerk en Staat of liever van kerkelijke en burgerlijke gemeente stonden de kerkmeesters in dienst der plaatselijke besturen en waren dus gemeente-ambtenaren.

Kerkelijke voorschriften betreffende de kerkmeesters zijn te vinden in de *Statuta* van de 1ste en 2de Bossche Synodus, resp. Tit. XXIV en XXI, waarin o. a. werd voorgeschreven, dat er minstens twee kerkmeesters moesten zijn.

In het meer aangehaalde *Registrum Pastoratus Helmondani,* aangelegd in 1645, werd door pastoor Willemaers aangeteekend, dat er te Helmond in zijnen tijd twee kerkmeesters waren, dat de Pastoor, de Heer der stad en de Magistraat elk één stem had bij het kiezen der kerkmeesters, dat de nieuwgekozen kerkmeesters door den schout (pretor) geëed werden, dat de oudste der kerkmeesters (de langst-fungeerende) ieder jaar aftrad en dat zij jaarlijks hunne kerkrekeningen moesten verantwoorden in de kerk voor den Pastoor, den Heer en de Magistraat [1]).

Gewoonlijk werd de aftredende kerkmeester aanstonds herbenoemd.

Tot in het begin der 17e eeuw waren er te Helmond veeltijds drie, soms vier en soms zelfs vijf kerkmeesters. [2])

---

[1]) Volgens datzelfde *Registrum* werden de kerkmeesters (en ook de H. Geestmeesters) te Rixtel aangesteld alleen door den pastoor (van Helmond en Rixtel).

[2]) Vijf kerkmeesters staan met naam vermeld in eene akte van 22 Mei 1505 (Helmondsch Schepen-Protokol N° 228 blz. 253).

In 1621 had de schout namens den Heer der stad Hendrik de Louw (ook Hendrik Goben geheeten) tot kerkmeester aangesteld, waarbij wel de pastoor en de schepenen, doch niet de burgemeesters en de dekenen waren erkend geworden. De burgemeesters en dekenen verzetten zich dan ook heftig tegen die aanstelling, zoodat de aangestelde weigerde zijn ambt te aanvaarden. De Heer der stad Alexander van Cortenbach handhaafde echter diens aanstelling en bewees met tal van getuigen, dat in 1603 en ook in 1606 een kerkmeester was aangesteld buiten de tegenwoordigheid van burgemeesters en dekenen.

De twist hierover liep na een half jaar zoo hoog, dat de zes ambachtsgilden der stad samenkwamen op het kerkhof en dat daar tegen den Heer der stad een protest werd opgesteld, waarbij heel de gemeente zich eendrachtelijk schaarde aan de zijde van burgemeesters en dekenen. De Heer ontbood nu de dekenen op het kasteel, doch zij weigerden aldaar te verschijnen „als daerbij nyet te buyten willende gaen henne oude costumen." Hierover verbolgen liet de Heer door zijne vorsters 's anderen daags bij alle dekenen eenig huisraad afpanden.

Na eene uitspraak der Schepenbank van 's Bosch, dat beide partijen zouden accordeeren, kwam tusschen hen eindelijk op 23 Maart 1622 eene overeenkomst tot stand, waarbij werd bepaald, dat de verkiezing der kerkmeesters voortaan zoude geschieden door den Heer of diens stadhouder (den schout), den pastoor, de burgemeesters, schepenen en dekenen en dat men alle twee jaren andere kerkmeesters zou aanstellen, als den Heer of diens stadhouder, den pastoor, burgemeesters, schepenen en dekenen zulks goeddunken zou; voorts werd nog bepaald, dat de kerkmeesters voortaan rekening en verantwoording zouden doen publiek in de kerk.

Alsnu werd tot kerkmeester aangesteld Silvester van Hemstelrode, die daags na het accoord in handen van den vorster (bij absentie van den schout) den gebruikelijken eed aflegde, welke luidde als volgt:

Ick, Silvester van Hemstelrode, gelove ende zwere, dat ick de kercke van Helmont wel ende getrouwelijck sal dienen, gaeslaen ende regeren als myn eigen goet; d'innecomen derselve maenen, opbeuren ende ontfangen; de penningen tot oirbaer cyraet, reparatie ende andere notelijckheden derselve employeren; daervan goede ende rechtveerdige rekeninge doen, des daertoe bij den Heer van Helmont, Pastoer, Magistraet ende Raede, die daertoe geroepen worden, versocht wesende; ende voorts mij in alles behoirlijck te quijten als een goet ende getrouw kerckmeester schuldich ende gehouden is te doene.

So helpe mij Godt ende alle Sijn Heyligen.

Sinds het accoord van 23 Maart 1622 deden de kerkmeesters hunne rekening en verantwoording ten overstaan van den pastoor, den Heer of diens schout, de schepenen, burgemeesters en dekenen. Vóór dat accoord was dat van af 1591 altoos geschied alleen ten overstaan van pastoor, den Heer of diens schout en schepenen, doch vóór dat jaar 1591 waren ook de burgemeesters en dekenen daarbij tegenwoordig geweest. [1])

In later tijd en wel van af 1643 zien wij de burgemeesters en dekenen bij het nazien der kerkrekeningen wederom wegblijven. Ook zien wij, dat de kerkrekeningen van toen af geminuteerd, gegrosseerd, gecopiëerd en geapostilleerd werden door den gemeente-secretaris.

De kerkmeesters ontvingen geen salaris, de boekhouder evenmin als de andere, doch alleen vergoeding voor vacatiën, reis- en verteringskosten enz.

Na den overgang der kerk in handen der Hervormden ten jare 1648 ontving de kerkmeester-boekhouder somtijds eene geringe recognitie, kort na 1700 voortaan geregeld jaarlijks 6 gl.

Op 30 Juni 1649 werd door den Hervormden Kerkeraad te Helmond aan de Staten-Generaal der Vereenigde Neder-

[1]) Bij het nazien der kerkrekening van 11 Febr. 1589—15 Juli 1591 waren (15 Juli 1591) ook de H. Geestmeesters.

landen eene Memorie overgegeven, behelzende eene reeks van verzoeken in het belang van de Gereformeerde Religie te Helmond.

Het eerste punt dier Memorie luidde aldus:

Versouckt ootmoedelijck de kercke der Gereformeerde Religie tot Helmont, dat Uwe H. M. den Heer tot Helmont off sijnen Officier gelieven te ordonneren, dat tot Helmont (daer bequame stoffe is) nieuwe Gereformeerde kerckmeesters mogen aengestelt worden ende sulcx nae oude practicque, gelijck ten overstaen van den pastoor, alsoo nu met kennisse ende stemme van den predicant aldaer.

Het tweede punt was het verzoek:

Dat reeckeninge van de oude kerckmeesters ten overstaen van de nieuwe en den predicant ter plaetse gedaen werde.

Na ingewonnen advies der Heeren Gedeputeerden tot de zaken van de Meierij resolveerden de Staten Generaal 31 Aug. 1649 op elk der bovenstaande punten als volgt:

ad 1um. Sij bij provisie ééne kerckmeester van de Gereformeerde Religie gestelt, en dat bij voorslach van den Gereformeerden Kerckenraet.
ad 2um. Fiat ten overstaen van den nieuwen Kerckenraet ende den predicant.

Ter voldoening van beide punten werd op 31 October d. a. v. een Hervormde met name Matheus Gerards aliàs Matheus Roeffs door de Magistraat van Helmond „tot contentement van den heere predicant" aldaar tot kerkmeester gekozen (in plaats van den R. K. kerkmeester Nicolaas van Berckel) en werd de schout der stad door de Magistraat gelast, den ouden kerkmeesteren aan te zeggen „om henne rekeninge veerdich te maecken, dat die affgedaen worden naer behoiren". [1]) Een tweede Hervormde kerkmees-

[1]) De eerste kerkrekening na den overgang der kerk werd gehouden (tot omstreeks September 1650) door Johannes Pietersson als rentmeester der geestelijke goederen over het Tweede Gedeelte van het Kwartier van Peelland.

ter met name Hendrik Janssen Loijer werd gekozen 26 Jan. 1651 (in plaats van den R. K. kerkmeester Jan Willems Coolen).

Voortaan hadden de twee kerkmeesters bij hunne aanstelling navolgenden eed af te leggen:

Wij belooven ende sweren, dat wij de kerckegoederen deser stadt ende de kercke wel getrouwelijck ende na behooren sullen administreren ende der kercke voordeel ende proffijt allesins soecken ende henne gerechticheijt voorstaen na onsen besten vijff sinnen ende verstande. Dat sweren wij, soo waerlijck helpe ons Godt Almachtich.

Zij werden aangesteld door de Magistraat, doch met voorkennis van den predikant en met goedkeuring van den Heer der stad [1]) en hunne rekeningen werden voortaan goedgekeurd door den predikant, den schout en de schepenen, doch in 1693 en daarna tevens door den rentmeester-intendant van den Heer der stad.

Tot 1665 werden steeds twee Hervormden tot kerkmeester aangesteld; van 1665 tot 1749 nu eens één Hervormde en één Katholieke, dan weer twee Hervormden, met uitzondering van het jaar 1723—'24, toen de beide kerkmeesters Katholieken waren, aan welke echter een Hervormde als „*toeziende kerkmeester*" was toegevoegd. [2]) Vanaf 1 Oct. 1749 werd voortaan slechts één kerkmeester aangesteld; daartoe werd steeds een Hervormde gekozen, behalve vooreerst in 1749, toen een Katholiek werd aangesteld met name Willem van Hoeck, die aanbleef tot 1753 en vervolgens in 1797, toen eveneens een Katholiek werd aangesteld namelijk Hendricus van Hoeck, die aanbleef tot 6 Jan. 1800, als wanneer de groote kerk wederom overging in handen der Katholieken. [3])

---

[1]) In 1681 werden vier kerkmeesters door de Magistraat voorgedragen en werden er uit die voordracht door diezelfde Magistraat twee gekozen, wellicht geschiedde nadien insgelijks.

[2]) Vermoedelijk omdat de Katholieke kerkmeesters wel nooit eenigen dienst verricht zullen hebben in de kerkelijke vergaderingen der Hervormden, maar zich bepaald zullen hebben bij de administratie der kerkgoederen.

[3]) Genoemde Hendricus van Hoeck was tevens kerkmeester der Roomsche Kerkschuur, hij wordt als zoodanig vermeld van 1792 tot 30 Nov 1803

Blijkens de hiervoren medegedeelde eedsformulieren bestond de taak der kerkmeesters zoowel vóór als na 1648 hoofdzakelijk in het beheer van kerk en kerkelijke goederen. [1])

De kerk bezat navolgende vaste eigendommen:

Een huis, het z. g. kerkehuis in de Binderstraat te Helmond, dat afkomstig was van Peter Jansen van Grotel en nog in 1798 door de kerk verhuurd werd; een huisje op het Bindersseind, dat in 1662 door de kerkmeesters verkocht werd; behalve eerst-vermeld huis bezat de kerk in 1808 nog twee andere huizen, het een op het Binderseind en het ander in de Kampstraat, waarvan het een afkomstig was van Peter Goossens van Vijfeiken. Verder bezat de kerk eertijds nog eene beemd en een weiland; de beemd was gelegen in De Weert achter het voormalig Gasthuis van Helmond en was omstreeks 1590 door Henrick van Eyck aliàs Hein Ouwen aan de kerk vermaakt en werd door haar nog in eigendom bezeten ten jare 1808; bedoeld weiland, geheeten de kerkdries, lag achter de Ameide aan de Meistraat en werd kort na 1681 door het Land aangeslagen. [2])

Ten slotte nog iets over de kerkmeesters der Roomsche Kerkehuizen te Helmond in den tijd der kerkschuren.

Vanaf 1648, toen de St. Lambertuskerk aan de R. K. ingezetenen van Helmond ontnomen werd, tot 1672, toen dezen de kans waarnamen om aldaar een kerkschuur of kerkehuis te bouwen, werden de R. K. Diensten, hoewel verboden en herhaaldelijk verstoord, aldaar uitgeoefend in huizen, herbergen of stallen, welke lokaliteiten kerkhuizen genoemd werden.

---

[1]) Men begrijpt intusschen, dat de administratie der kerkmeesters vóór 1648 op zeer vele punten hemelsbreed verschilde van die der kerkmeesters na 1648. Zoo bezat de kerk vóór 1648 — om slechts een kleinigheid te noemen — op verschillende hoeven in en rondom Helmond één of meer schapen, z. g. kerkschapen, welke blijkbaar ten bate der kerk door de hoevenaars onderhouden werden.

[2]) Uit den kerkdries moest de kerk aan den rector van het Lieve-Vrouwealtaar te Helmond jaarlijks 27 gl. betalen, welke na 1648 aan den rentmeester der Geestelijke Goederen betaald werden.

Hoewel er van een geregelden kerkdienst in dat tijdperk geen sprake kon zijn, hadden de Katholieken toch ook toen hunne kerkmeesters. Zoo weten wij b. v., dat een zekere Andries van Haandel in de jaren 1663—'71 de administratie van het Roomsche Kerkehuis had en dus kerkmeester was. Met het Roomsche Kerkehuis is hier vermoedelijk het voornaamste der localiteiten bedoeld, waarin de Katholieken meer gewoonlijk samenkwamen, want — gelijk de schout Dirk van den Heuvel in October 1667 schreef — hadden de Roomschen binnen de stad niet minder dan zes kerkhuizen en voor elk kerkhuis twee en voor sommige buitenhuizen drie kerkmeesters. In October 1668 spreekt diezelfde schout van 6 à 7 paapsche kerkhuizen en van 15 paapsche kerkmeesters, „die den offer ende datter gegeven wierde, ontfangen."

De kerkmeesters der Roomsche Kerkschuur, die, zooals gezegd, gebouwd werd in 1672, werden omstreeks 1690 ook wel directeurs van het Roomsche Kerkehuis geheeten.

De nog in het Parochiëel Archief aanwezige kerkrekeningen over de Roomsche Kerkschuur beginnen eerst met het jaar 1721. [1])

Wij zien daaruit, dat er alsdan en ook later 12 kerkmeesters waren. Zij waren gedeeld in 6 paren; elk paar moest op beurt met de schaal omgaan. Wanneer er een stierf of aftrad, stelde de pastoor een anderen aan met raad en goedkeuring van dengene, wiens confrater gestorven of afgetreden was. Twee van de twaalf moesten door het jaar alles met den pastoor beslissen en werden daarom regeerende kerkmeesters genoemd.

Jaarlijks op St. Andries (30 Nov.) werden de twee regeerende kerkmeesters door den voorzitter (den pastoor) bedankt, die onmiddellijk daarna de twee andere aan de beurt zijnden als regeerende kerkmeesters aanstelde. [2]) Op St. Andries werd

---

[1]) De kerkrekeningen loopen van 1 December tot 1 December; de inkomsten en uitgaven worden er niet verder in gespecificeerd dan tot het jaar 1762.

[2]) Archief Bisdom (Helmond).

jaarlijks ook rekening en verantwoording gedaan; dit geschiedde op de pastorie; dat ging er in 1774 en volgende jaren gezellig naar toe, zooals men kan nalezen in *Bossche Bijdragen* II, blz. 80—83.[1])

Men begrijpt, dat de kerkmeesters ingevolge de regeling hunner aanstelling en aftreding doorgaans vele jaren lang aanbleven.

Vicarius van Alphen gelastte in 1803, dat het *gezamenlijke kerkbestuur* voortaan de nieuwe kerkmeesters moest aanstellen. Pastoor Hagelaers maakte om de omstandigheden (den strijd over het betrekken der groote kerk) daartegen bezwaar en vroeg in November van dat jaar, om het oude gebruik te mogen aanhouden. [2])

---

[1]) Daar staat, dat in 1774 een *drupken* geschonken werd na *den caffé* en dat dit *drupken* bestond in „wat brandewijn met *nelis* en klapsyroop in eenen grooten roomer en wat daertoe"; *nelis* moet zijn *melis*, een soort van suiker.

[2]) Archief Bisdom (Helmond).

Het Gesticht „Reinier van Arkel" te 's-Hertogenbosch, het oudste krankzinnigengesticht in Nederland

door

H. VAN ROOIJ.

VI. Personeel.

Blijkens de rekening van 1439/1445 van Henrick van Arkel als executeur-testamentair van Reinier van Arkel, was de verzorging der patiënten in die periode uitsluitend aan eene vrouw toevertrouwd, later, tot 1853, waren daarvoor mannen en vrouwen aangewezen, waarover sinds de 16e eeuw een binnenvader en binnenmoeder genaamd aan het hoofd stond. In laatstgenoemd jaar werd de verpleging der krankzinnigen uitsluitend aan de Eerwaarde Zusters en Broeders uit Rônse en Oostacker opgedragen. Volgens de gestichtsrekening van 1469/70 bestond het gestichtspersoneel uit één man en ééne vrouw, beiden ongehuwd; van omstreeks 1497 af heeft men, op enkele uitzonderingen na, steeds een gehuwden knecht in dienst gehad, die van 1695 af, tevens als knecht was aangesteld bij den blok van het Hinthamereinde, waarvoor hij eene afzonderlijke belooning ontving. Hij woonde met zijn vrouw in het gesticht. In 1810, toen er soms meer dan 60 patiënten in het gesticht waren opgenomen, bestond het vaste personeel uit 5 personen, n.l. twee mannen en drie vrouwen.

De knecht van het gesticht genoot in het dienstjaar 1469/70 een jaarloon van 6 Rijnsgulden en 6 stuivers; de meid 2 Rijnsgulden, 8 stuivers en 12 plakken. Beiden waren daarenboven in het genot van vrije kost, inwoning en schoeisel,

terwijl de meid, later ook de binnenmoeder, bovendien ieder jaar twee nachtdoeken ontving. In 1810 bedroeg de jaarwedde van den binnenvader en binnenmoeder ieder f 80.—, van den knecht f 66.— en van de meiden ieder f 50.—, allen met het genot van meergenoemde emolumenten.

Evenals vele andere handelingen ging het huren van een dienstmeid in de 16e eeuw nu en dan ook vergezeld van een biertractatie. Wij lezen bijv. in de gestichtsrekening van 1533/4: „Item noch verdroncken doen wij ons maecht huerden, VI stuvers."

De resolutie van de Stadsregeering d.d. 14 Februari 1646 bepaalde, dat het personeel der stichting van den Gereformeerden godsdienst moest zijn.

Het oudste reglement op het „bedienen van de meesteren der huysinge, mitsgaders het bedienen des knechts, vrouwe ende maechden", op het archief der Godshuizen berustende, dateert van 21 December 1601. Naar den inhoud te oordeelen schijnt het meer gemaakt te zijn om diefstal te voorkomen, dan om de werkzaamheden te regelen. Zoo werd aan het personeel o. a. ten strengste verboden om:

a. een der zolders van het gesticht te verhuren tot bergplaats van granen;

b. eenig zuivel te verkoopen;

c. bij „avont oft andere ontijden uit den huyse te gaan, int bezunder daer zij nyet te doen ende hebben, maer zullen gehouden zijn int huys te blijven ende tzelve gade te slaen, om alle inconveniënten, die met het uitgaan souden geschieden, te voorcomen." [1])

Het personeel moest verder den hof van het gesticht „loffbaarlijck besayen" en het geld daarvan komende onmiddellijk den Regenten ter hand stellen.

Omtrent de Regenten van het gesticht was voorgeschreven,

---

[1]) Dit schijnt meer voorgekomen te zijn. De gestichtsrekening van 1568/9 vermeldt hieromtrent ook: „Den IIII februario, Loy de smit, gegheven van een nachtslot aen de voordeur, omdat de maechden des nachts de duer niet open en souden doen."

dat zij verplicht waren om den korenzolder te sluiten en den sleutel daarvan zelf te bewaren en wanneer men „ter molen moest meten" daarbij tegenwoordig te zijn, terwijl zij tevens, zoowel van het ongemalen als het gemalen koren, aanteekening moesten houden. Voorts was nog bepaald in den kelder van het gesticht een „spyntken" te laten maken om daarin het vleesch en bier op te sluiten, alsmede om het poortje in den muur van den achterhof, gelegen naast de St. Jacobskerk, te doen dichtmetselen. [1])

Het schijnt in de 17e eeuw een tijd lang de gewoonte te zijn geweest, personeel op een door den notaris van het gesticht opgemaakt contract in dienst te nemen. Hoe zoo'n overeenkomst er bijv. in 1631 uitzag blijkt uit het volgende:

Op huyden den derden dach der maent van Januario anno XVIC een ende dertich, soo hebben Henrickzone Rutger Colen, coopman van wullen laeckenen ende Jaspaer Jacobsz. van der Dussen, blauverwer, meesteren ende Regenten van den armen Goidtshuys der sinneloose menschen binnen deser stadt van Shertogenbossche in de Hinthamerstraet met advies ende consent van tmeestendeel der oude ende nieuwe meesteren, dese mede onderteeckent hebbende (naedyen Jan Hendericx van Scyndel, genoempt de Buseler ende Margriet Steven Udens, zyne huysvrouw, hennen dienst hadden opgeseght ende nyet meer tvoirscreven Goidtshuys begeerden te dienen) aengenomen ende ontfangen tot hennen tegenwoirdigen dienaer ende knecht Goyardt Arntssen van Cromvoirt ende Heesken Peters Gerarts van Nulant syne huysvrouw, tegenwoirdich synde sonder kynderen, omne inne plaets van den voirs. Jan Hendericx ende Margriet syne huysvrouwe tvoirscreven Goidtshuys in alder nersticheyt ende getrouwicheyt te dienen, de innocenten aldaer in alder ciniliteyt in cost ende dranck ende alle andere behoefticheden te tracteren, te handelen ende in allen noot by te staen ende die meesteren des voirscreven Goidtshuys nu zynde ende naermaels wesende in alle obedienten te dienen ende tzelve Goidtshuys in alles te soecken, defenderen ende voor te staen gelyck deselve Goyardt alhier present synde, mits desen heeft be-

[1]) Zie bijlage XII.

looft, soo verre in syne macht sall wesen getrouwelyck te doen ende volbrengen, in te gaen ende te beginnen den tyt deser hueringe St. Peter ten stoel XVI^{C} een ende dertich waervoor ende van tzelve te voldoen, die voirs. meesteren den voirs. Goyarden Arntsz. ende Heesken Peters syne huysvrouwe boven den cost ende dranck ende huysraet des Goidtshuys aldaer wesende, den voirs. Goyardt hebben gelooft alle jaer te gheven ende te betaelen, soo lange den voirs. Goyart met Heesken syne huysvrouwe tvoirs. Goidtshuys sullen dienen, de somme van vyff ende vyfftich car. gulden, elcken tot XX stuyvers stuck inne dese gereeckent, achtien hembtlaeckens, sonder meer, mits conditie inne dese by de voirs. partyen ondersprooken, dat soo yemant van hen in tgene voirs. staet, nyet conste ofte mochte accorderen, sullen alsdan sulcx malcanderen een halff jaer te vorens vercondigen ende opseggen. Ende voirts sall die voirs. Goyart ende syne huysvrouwe hem reguleren nae de conditien opt bedienen van tvoirs. Goidtshuys gemackt, egeen van dyen uytgesceyden ende tbelangende de dienstmaeght om tvoirs. Goidtshuys te dienen, sullen die voirs. meesteren den selven Goyardt sonder syne cost ende last hueren ende besorghen. Gelyck dit all de voirs. meesteren ende regenten in de voornoemde qualiteiten ter eenre ende de voornoemde Goyardt Arntsz. ter andere zyden, mits desen oipenlyck hebben beleden ende bekent ende malcanderen reciproce inne goeder trouwen gelooft op verbintenisse van henne persoonen ende goederen, hebben ende vercryghende, dese contracte te voldoen nae te gaen ende metten wercken te volbrengen. Allet sonder droch, arch ofte liste ten daege, maende ende jaere alsboven. Des toirconde deze by deselve onderteeckent.

By my Goeyaert Aertssen.
Henrick Colen als meester.
By my Jasper Jacops.
Gyssbert Janus Roeloffs.
My aldaer als notaris,
P. de Louwe.

Toen in 1748 eene vacature ontstond van binnenvader en binnenmoeder, achtte het gestichtsbestuur de tijd gekomen om voor de nieuwe functionarissen een afzonderlijk reglement vast te stellen, want het oude, bijna 150 jaren in werking geweest zijnde reglement van 1601, was niet meer voor

dien tijd. Dit geschiedde in de vergadering van Regenten d.d. 6 September 1748.

Dit reglement — dat bestemd was om voor het gesticht te zijn wat men tegenwoordig een privaatrechtelijke arbeidsovereenkomst noemt, evenwel met dit verschil, dat daarbij alléén de verplichtingen, doch geene rechten der bedienden werden geregeld — vangt aan met de bepaling, dat de binnenvader en binnenmoeder „zich in alle getrouwheijt moeten bevleijtigen" om het voordeel van het gesticht in acht te nemen; tevens waren zij gehouden om de bestuurders der inrichting behoorlijk te respecteeren en te gehoorzamen. Zonder toestemming van het gestichtsbestuur mochten zij „niets doen ofte hanteeren dan tot gewin en voordeel van het huys." Het was hun verboden, vrienden en kennissen in het gesticht toe te laten om daar te komen eten en drinken, noch geoorloofd aan iemand, wie hij ook mocht wezen, eenige spijs, drank of iets dergelijks, het gesticht toebehoorende, te verstrekken. Zij mochten voor hen zelf geen afzonderlijk eten koken, maar moesten zich met de spijs en drank, die aan de patiënten werd uitgereikt, tevreden stellen.

Ten aanzien der patiënten was aan den binnenvader en binnenmoeder verder de verplichting opgelegd, dat zij deze met alle zachtheid en lijdzaamheid moesten behandelen, hen op tijd verschoonen en zuiveren en bij ziekte of eenig ongeval van een hunner waren zij gehouden daarvan onmiddellijk kennis te geven aan den regeerenden Regent, terwijl zij zonder diens toestemming geen patiënten van verblijfplaats mochten verwisselen, noch hen vrij laten loopen. Vooral moesten zij zorg dragen, dat de verblijfplaatsen der patiënten, alsmede de deuren en vensters van het gesticht goed afgesloten waren.

Omtrent het bezichtigen van het gesticht en de patiënten lezen wij, dat dit altijd moest geschieden onder geleide van den binnenvader of de binnenmoeder. De geleider was dan verplicht toe te zien, dat de patiënten niet werden getergd

of beleedigd. Zonder toestemming van den regeerenden Regent mocht de binnenvader of binnenmoeder nimmer de onrustige patiënten laten bezichtigen, tenzij de kijkers door een der Regenten of Blokmeesters van den blok van het Hinthamereinde waren vergezeld. Voor de z.g. „geringen menschen" geschiedde deze bezichtiging tegen een vastgesteld tarief, n.l. iedere persoon was verplicht bij het verlaten van gesticht in een daarvoor bestemde bus één stuiver te offeren; voor de z.g. „fatsoenlijke lieden" was geen bedrag bepaald, doch de geleider moest hen, wijzende op voornoemde bus, verzoeken, de armen te willen gedenken.

Dan was bij dit reglement ten aanzien van den binnenvader nog bepaald, dat hij bij vergaderingen van de Regenten van het gesticht of van de Blokmeesters van den blok van het Hinthamereinde verplicht was „deselve in alle ordentelijkheijt te dienen en op te passen"; het koren, zoowel van het gesticht als van voornoemden blok zuiver te houden en op tijd te keeren, terwijl hij daarenboven alle vergaderingen moest aanzeggen, pachten en cijnzen invorderen, de Blokmeesters voornoemd assisteeren „ by de speningen" en voorts in het generaal de Regenten en Blokmeesters, zoo in kwaliteit als binnenvader en als blokknecht ten dienste staan in alle zaken het gesticht of voormelden blok rakende.

Zoo de binnenvader of binnenmoeder zich niet naar deze artikelen gedroegen, stond het den Regenten ten allen tijde vrij hen te ontslaan, met betaling van het loon, berekend naar den tijd hunner dienstvervulling. [1])

De nieuwe functionarissen werden benoemd op belofte, dat zij zich „in alle deelen en punctuelijk naar voorschreven ordonnantie zullen gedragen".

Eene herziening van voornoemd reglement had plaats in de vergadering van Regenten d.d. 23 April 1759. [2])

Vóór 1759 waren ook reeds twee personen in los dienst-

---

[1]) Zie bijlage XIII.
[2]) Zie bijlage XIV.

verband bij het gesticht, die „verschooners" genoemd werden. Ten aanzien hunner werkzaamheden geven de notulen der vergadering van 9 April 1760 eenig licht, o. a. moesten zij elken Dinsdag op bepaalde uren de verblijfplaatsen der patiënten schoonmaken en hunne privaten nazien. Bij hoogwater of eventueele ontvluchting van patiënten waren zij verplicht bij eersten oproep onmiddellijk te verschijnen en het gestichtsbestuur dan alle mogelijke hulp te verleenen. Het waken des nachts bij zieke patiënten, alsmede het afleggen van overleden lijders kon hun ook worden opgedragen; daarvoor ontvingen zij dan eene extra belooning. Des Dinsdags op den schoonmaakdag waren zij gehouden den geheelen dag in dienst te blijven om op de vrijloopende patiënten toezicht te houden. Rooken was hun ten strengste verboden. Hun vaste jaarwedde bedroeg f 22.—. [1])

Deze werkzaamheden zijn in 1766 aan een vasten knecht opgedragen.

Niettegenstaande deze reglementen schijnt er tusschen het personeel toch nog herhaalde malen oneenigheid te zijn geweest over de verdeeling der werkzaamheden en der douceurtjes. Om hieraan een einde te maken besloten de Regenten op 22 Juni 1765 eenige artikelen „ten opsigte van de samenlevinge tussen de binnenvader, binnenmoeder en meijt, omtrent het dagelijcks huyswerck te statueeren", o. a. moest elke bediende zich onthouden van „kyvagie of eenigerhande huyskrakeel" en zoo er over het een of ander verschil van meening bestond, was men verplicht dit den regeerenden Regent mede te deelen. Om de oorzaken, waaruit oneenigheden zouden kunnen ontstaan, zooveel mogelijk weg te nemen, werd bepaald, dat de binnenvader in het vervolg de messen moest wetten, brood snijden, bier tappen en dit met de meid aan de patiënten uitreiken; tevens moest hij hout en turf halen; in de kamer der Regenten het vuur stoken en des winters de waterflesschen en vuurwagens voor de patiënten bezorgen. De binnenmoeder werd de taak opgelegd, om des

[1]) Zie bijlage XV.

middags en des avonds de spijs op te scheppen en de portie's te verdeelen, welke door den binnenvader en de meid aan de patiënten moesten worden uitgereikt.

Verder bepaalde men nog omtrent de douceurtjes, dat de binnenvader boven het blokstractement zal mogen behouden, hetgeen hij eventueel voor het assisteeren bij begrafenissen en ten tijde der keuze van nieuwe meesters mocht ontvangen, terwijl het voordeel van den wijn der Regenten moest verdeeld worden tusschen de binnenvader en de binnenmoeder; de verdere voordeelen uit welken hoofde die ook mochten komen, moesten verdeeld worden tusschen den binnenvader, binnenmoeder en de meid.

Er waren nog geen twee jaren verloopen of nieuwe, strengere voorschriften traden in werking. [1])

Werd aan den binnenvader en de binnenmoeder in 1768, wegens hun loffelijk gedrag, eene verhooging van loon toegekend en daarenboven een z. g. pensioen in uitzicht gesteld, in 1781 daarentegen moesten de Regenten in hunne vergadering van 3 November het geheele dienstpersoneel ten aanzien van de „onachtsaame toeziening en administratie" op zijn plicht wijzen. Een jaar later schijnt deze toestand nog niet geheel in orde te zijn, want 5 December besluiten de Regenten weder een nieuw reglement voor het personeel te maken, omdat „veele zaaken door de bedienden niet na vereysch wierden in achtgenoomen en nagekomen." Dit reglement, dat 1 Februari 1783 werd vastgesteld, betrof meer het aanleggen en bijhouden van een inventarisboek door de binnenmoeder ten aanzien van de meubelen, kleederen, linnen, pellen, enz.; de distributie der voeding aan de patiënten; het koopen van goederen door het personeel, alsmede de verschooning der patiënten. [2])

Begin 1783 werd ook nog een z. g. huishoudelijk bestuur in het leven geroepen, bestaande uit den regeerenden en aankomenden Regent van het gesticht met hunne echtgenooten.

---

[1]) Zie bijlage XVI.
[2]) Zie bijlage XVII.

Zij kwamen — behoudens dringende gevallen — wekelijks bijeen om alles wat tot de huishouding behoort nauwkeurig te onderzoeken, abuizen of malversatiën te redresseeren en verder met alles te handelen, zooals zij dit in het belang der stichting het best oordeelden. [1]) Na verschillende jaren buiten werking te zijn geweest werd in 1802 weder een huishoudelijk bestuur ingesteld. [2]) Dit was toen samengesteld uit den regeerenden en aankomenden Regent van het gesticht, den regeerenden Blokmeester van den blok van het Hinthamereinde en den Rentmeester van het Catharina Katersgasthuis. Aan deze vier leden waren eenige dames-regentessen toegevoegd. De taak van dit college was zeer uitgebreid: contrôle op de leverantiën, arbeidsloonen en personeel; toezicht op de zieken en verblijfplaatsen der patiënten, falsmede inkoop, distribueeren en bewaren der voedings- en andere artikelen, enz., enz.

In 1789 moesten de Regenten van het gesticht een binnenvader wegens herhaalde dronkenschap, in 1790, wegens het op ontaarde wijze slaan van een krankzinnige, ontslaan, terwijl zij, in verband met het dikwijls bezoeken van herbergen en het geregeld uitgaan en medebrengen van kennissen in het gesticht door het personeel, in hunne vergadering van 5 Februari 1809 nog een streng reglement vaststelden. Niemand van het personeel mocht bijvoorbeeld zonder verlof uitgaan en niemand, zelfs geen familielid van het personeel kreeg zonder een door een Regent of Regentesse geteekende machtiging toegang tot het gesticht. [3])

Hieronder laten wij volgen de namen van de binnenvaders en binnenmoeders, die van de vroegste tijden af tot 1811 in het gesticht hebben gediend.

Van 1442 — .... Helwych Pouwels.
„ .... — 1483. Arnt van Bruheze. Werd toen „ sinlozenhuys knaap" genoemd.
„ 1483 — 1493. Henric Sanders. „ „ „ „ „

[1]) Notulen van het gesticht d.d. 3 Januari 1783.
[2]) Notulen van het gesticht van 9 Juni, 7 Aug., 4 Sept. en 2 Oct. 1802.
[3]) Zie bijlage XVIII.

Van 1493 — 1494. Peter. Werd toen „sinlozenhuys knaap" genoemd.
„ 1494 — 1496. Dircken. „ „ „ „ „
„ 1496 — 1497. Jannen en Katharyne zyn vrouw.
„ 1497 — 1501. Goessen en Margriet zyn vrouw
„ 1501 — 1508. Willem en zyn vrouw.
„ 1508 — 1514 Jan en zyn vrouw Hilleken.
„ 1514 — 1535. Peter en zyn vrouw Lysken.
„ 1535 — 1556. Peter en zyn vrouw Alyd.
„ 1556 — 1560. Hubert en zyn vrouw Baetken.
„ 1560 — 1581. Daniel en zyn vrouw Berber.
„ 1581 — 1603. Arıaen van Oirschot en zyn vrouw Griet.
„ 1603 — 1615. Adrıaen van Boxtel en zyn vrouw Jenneken.
„ 1615 — 1629. Jan Peter Theuwens en zyn vrouw Jenneken.
„ 1629 — 1631. Jan Henric van Schijndel en zyn vrouw Margriet Steven Udens.
„ 1631 — 1634 Goyardt Arntssen van Cromvoirt en zyn vrouw Heesken Peters Gerarts van Nuland.
„ 1634 — 1635. Anthony Franssen van den Heuvel en zyn vrouw Maryke Jans van Tongeren.
„ 1635 — 1641. Jan Ghysbrecht van Middelrode.
Weduwe Anthony Franssen van den Heuvel. [1])
„ 1641 — 1645. Jan Ghysbrecht van Middelrode.
Anneke Coenen.
„ 1645 — 1651. Arendt en zyn vrouw.
„ 1651 — 1658. Damdt en zyn vrouw.
„ 1658 — 1676. Peter de Bruyn en zyn vrouw.
„ 1676 — 1683. Jan Goossens en zyn vrouw Jenneken.
„ 1683 — 1689. Jan Thomas en zyn vrouw.
„ 1689 — 1716. Willem van Hemert en zyn vrouw Johanna van Veen
„ 1716 — 1720. Bernard Boers en zyn vrouw Hendrina van de Voort.
„ 1720 — 1730. Gielis Jaegers en zyn vrouw.
„ 1730 — 1748. Gerrit Kalf, boekbinder, en zyn vrouw
„ 1748 — 1751. Abraham Born en zyn vrouw.
„ 1751 — 1759. Jan van de Gevel en zyn vrouw Catharina de Gaese.
„ 1759 — 1765. Willem Paulus Meijer en zyn vrouw Catharina de Greef. [2])
„ 1765 — 1770. Jan Rijnders.
Maria Puysens.
„ 1770 — 1788. Roelof Benning.
Maria Puysens. [3])
„ 1788 — 1790. Roelof Benning.
Alida Johanna van Nahuys, weduwe van George Nicolaas Houbre uit Oirschot.
„ 1790 — 1800. Willem Zervers.
Jan Michiel Wetstein.
Weduwe G. N. Houbre.
In 1800. Bartel Cornelis Marynen uit Boxtel
In 1810. Weduwe Kalf.
In 1811. Weduwe van der Wacht.

---

[1]) Deze weduwe is tot 1658 als oude-binnenmoeder in dienst gebleven.
[2]) Hij schonk f 100.— aan het gesticht.
[3]) Zij vermaakte verschillende goederen aan het gesticht. Zie res. 5 Juli 1788.

De geneeskundige dienst in het gesticht werd tot bijna de helft der 17e eeuw uitsluitend door een chirurgijn, die tevens het ambt van barbier bekleedde, uitgeoefend. Nog vele jaren na 1810 treffen wij hem in functie. Het verdient wel opmerking, dat de functie van barbier in 1502 ook door vrouwen werd uitgeoefend: „Item betaelt Heilken, die baerbierster, van den persoenen in den voirscreven huyse te baerbieren, 8 stuvers" [1]), terwijl in 1714, van 1731 tot 1746 en van 1769 tot 1792, vrouwen van overleden chirurgijns het beroep van hunne mannen schijnen overgenomen te hebben en al dien tijd den zieken geneeskundige hulp verleenden en bovendien ook de patiënten schoren. Wij lezen bijv.: „Den 14 Aug. betaelt aan de weduwe Antoni Morel van een jaar scheeren, f 18.—." Verder: „Den 23 Aug. betaelt aan de weduwe Antoni Morel voor het cureeren van Mari van Wel, 23.—." [2])

De jaarwedde van den chirurgijn, die van 1686 af eerst in eene vaste wedde was omgezet, bedroeg in dat jaar f 18.—, in 1746, 1760, 1774 en 1801 in deze verhoogd en resp. gebracht op f 30.—, f 60.—, f 80.— en f 120.—. [3])

Van omstreeks 1643 af tot 1767 komen in de gestichtsrekeningen nu en dan uitgaven voor aan doctoren, wegens geleverde medicamenten en verleende medische hulp aan patiënten. [4])' Omtrent de vraag, wie de eerste vast aan het gesticht verbonden geneesheer is geweest, geven de notulen van het gesticht met zekerheid geen antwoord. Het eerste besluit, dat wij in de notulen aantroffen, dateert van 24 Januari 1784, waarbij aan den Heer P. van Dinter, wegens het verlaten der stad op zijn verzoek eervol ontslag werd verleend als dokter van het gesticht. Zijne aanstelling als zoodanig staat evenwel nergens aangeteekend, niettegenstaande van omstreeks de helft der 18e eeuw af alle belangrijke resolu-

---

[1]) Gestichtsrekening van 1501/2.
[2]) idem van 1735
[3]) Voor den chirurgijn zijn op 7 Januari 1700, 2 Maart 1746 en 9 April 1760 instructien vastgesteld, waarvan onder hoofdstuk IV reeds een en ander is vermeld.
[4]) Zie o. a de gestichtsrekeningen van 1642/3, 1647/8 en 1665/6.

tiën van het bestuur regelmatig zijn opgenomen, in tegenstelling met vroeger genomen besluiten, waarin groote hiaten zijn. Toch moet er in 1773 reeds een vaste dokter aan de inrichting verbonden zijn geweest; dit blijkt o. a. uit de notulen eener vergadering van Schepenen, Gezworens en Raden van 's-Hertogenbosch van 3 Maart van dat jaar, waarin men spreekt van den „medicine doctor" van het gesticht. Wij achten het niet onwaarschijnlijk, of de heer P. van Dinter is als de eerste vaste dokter aan te merken, omdat zijn naam van 1767 af tot 1784 zonder onderbreking in de gestichtsrekeningen voorkomt, hetgeen van zijn voorgangers niet kan gezegd worden.

Het honorarium van de doctoren was van wisselvalligen aard.

De eerste doctor van het gesticht, die eene „vaste wedde" genoot, was de Heer H. Rapmund. Hij werd in de vergadering van het College van Regenten over de Godshuizen enz. d.d. 29 Juli 1846 benoemd en trad 1 Augustus d. a. v. in dienst tegen eene jaarwedde van f 600.—.

Hieronder volgen de namen van de doctoren en chirurgijns voor zooverre wij die uit de archiefstukken hebben kunnen achterhalen. Het jaartal vóór den naam beteekent het jaar, waarop hun naam voor het eerst in de rekeningen voorkomt.

DOCTOREN.

1643. Silvester Lintermans.
1647. van Rijnshoven (Johan?)
1654. Peter van Eyll.
1661. Kerckwyk.
1666. van den Ancker.
1708. van der Burght. (Jan George?)
1721. Jacobus van Lier.
1767. P. van Dinter.
1784. Florentius Verster.
1789. H. Kemps.
1790. Franciscus Gysbertus Ligtenvelt.
1793. J. B. Goyarts.
1811. Nicolaas Wellens. [1])

CHIRURGIJNS.

1471. Mr. Arnden van Os.
1512. „ Cornelis.
1536. Mr. Peter.
1539. „ Willem Vonck.

[1]) Zijne benoeming op 4 Januari 1811 door het huishoudelijke bestuur van het gesticht, waarvan hij zelf lid was, veroorzaakte veel oneenigheid tusschen de Regenten.

1539.	Mr. Dircken.	1714.	Mr. Willem van Doren.
1556.	„ Franssen.		Weduwe van Willem van Doren.
1558.	„ Dircken.	1715.	„ Anthonius Morel.
1617.	„ Cornelis van (Moukart?)	1731.	Weduwe van Anthonius Morel.
1633.	„ Cornelis Morel.	1746.	„ Godefridus Konings.
1635.	„ Jacob Morel.	1769.	Weduwe van Godefridus Konings.
	„ Willem (Wylich?)	1792.	„ Franciscus Konings.
1646.	„ Raphael Laureynssen.		
1668.	„ Pieter Morel.		
1698.	„ Jacobus Schonens.		

Aan het gesticht was ook een vaste notaris, procureur, advocaat en deurwaarder verbonden, o. a. zijn werkzaam geweest als:

NOTARIS.

1561.	Willem van den Bosch.	1681.	Gysbertus Bosch.
1578.	Frans Willemss.	1726.	S. Petrus van Bruggen.
1581.	J. Schenkels.	1750.	Jasper Verster.
1597.	Arnt. Wouter van Haubraken.	1760.	Leendert Willem van Beusekom. [1]
1631.	P. de Louwe.		
1660.	Cornelis Colen.	1780.	Willem Hendrik Pels.
1672.	G. van Camphen.	1803.	Petrus Henricus van Fenema.

PROCUREUR.

1750.	Jasper Verster.	1760.	Johannes Verster de Balbian. [2]

ADVOCAAT.

1791.	Mr. Cornelis van Boxtel.	1807.	Mr. H. J. Verhoeven.

DEURWAARDER.

1758.	Pieter Visser.	1760.	Isaac van Kleef.

VII. **Leverantiën.**

De levensmiddelen en andere benoodigdheden voor het gesticht werden tot het laatst der 18e eeuw uitsluitend door de neringdoende gestichtsbestuurders geleverd. Dat een dergelijk stelsel, wegens het belang der beheerders niet in het voordeel der stichting kon wezen en meerdere malen aanleiding tot groote oneenigheid en twist gaf, vooral, wanneer er meerderen onder hen waren, die in eenzelfde artikel handel

[1]) Bij besluit van de Regenten d.d. 18 Oct. 1760 aangesteld.
[2]) id. id. id id.

dreven, behoeft wel niet gezegd. Een voorbeeld hiervan geeft nog het oudste op het archief der Godshuizen berustende reglement, vastgesteld op 5 Januari 1745.

Alsoo sedert eenen geruymen tydt een groote verdeeldheyd is geweest onder de Regenten van het Zinnelooshuys en den Blok en om die verdeelende gemoederen wederom te brengen tot de vorige eendragt, soo ist, dat de heer Gerard Pieper presenteert voor den armenblok van het Hinthamereinde een jaerlyx douseur gedurende syn Edele leeven lanck, de quantiteyt van vyff sakken rogge off het broodt van deselve quantiteyt, dat gebakken en vry aen het huys van den Blokmeester sal gebragt werden, onder beding van syn Edele genoegen te geven op de volgende conditiën.

Art. 1.

Vooreerst, dat een Regent van het Collegie het boek voor hem sal aennemen en in syn Edele plaets reckening doen, zoo en in dier voege van ouds in het Zinnelooshuys gebruykelyk geweest is.

Art. 2.

Waertoe sig uyt sonderlyke liefde voor den armen en tot herstelling van de oude vriendschap aenbiedt Hendrik Corstens dien last op sig te nemen gratis.

Art. 3.

En om de gemoederen tot een bestendige eendragt te brengen, soo sullen de posten geroyeerd in de rekening van den blok, wederom op de vorige plaets aengeteekent en verantwoord worden en voorts ten ewigen daegen blyven, maer de kar torf, die van den blok sal niet meer gegeven worden. [1])

Art. 4.

En dat alle de oude gebruyken en vriendelyke byeenkomsten, soo als van ouds altyt by onse voorsaeten is geschiet, agtervolgt sullen worden.

Art. 5.

En om alle verdere onheilen te voorkomen en uyt den

[1]) Elk jaar schonk de blok van het Hinthamereinde aan het gesticht een kar turf ten dienste van de bijeenkomsten en vergaderingen der Regenten.

weg te ruymen, zoo sullen de cooplieden haer nae dese conditiën moeten gedragen.

Art. 6.

De bierbrouwers sullen yder de helft van de leverantie van het bier van jaer tot jaer malkanderen toevoegen, alwaere het, dat hy selfs regeerende Regent van het Zinnelooshuys was.

Art. 7.

Het bier, dat in de kamer van de Regenten geconsumeerd wordt, ook de helft over de hand leveren, sonder malkanderen er in te benadeelen, yder op synen tour, maer sullen haer van tyt tot tyt moeten laeten vinden.

Art. 8.

En off het quam te gebeuren, dat de brouwer bier aan de Regenten in het huys off camer quam te leveren, dat onbequam wordt bevonden, den brouwer sal gehouden wesen het bier wederom naar huys te nemen en voor die reys van de leverantie off van syn tour verstoken wesen.

Art. 9.

De wynkoopers sullen ook de helft van de wynen yder op haer tour leveren en soo de wynen door de Regenten worden afgekeurt, voor die reys syn tour voorbygaan.

Art. 10.

En off het gebeurde, dat er meer bierbrouwers, wynkoopers off andere kooplieden worden verkoren tot de bediening van den armen, hetselve regt sullen hebben om te leveren.

Art. 11.

De grutters off kooplieden moeten desbegevend op haer tour leveren.

Art. 12.

En sal ook niemand vrystaen de koopwaren, die by de Regenten te bekomen syn by andere kooplieden te gaen koopen, hetsy wat naem de koopwaeren mogen hebben.

Art. 13.

Eindelyk sullen degeene, welke op dato deses hen in dit

bovenstaende accoord nog niet hebben begeven off met haere onderteekening tot het naerkomen van den inhoud derselve verpligt hebben, veertien daegen naer dato deses tyt hebben, om tot dit accoord te accederen en hetselve met henne onderteekening te bevestigen.

Art. 14.

En tot naerkoming en bekrachtiging van de bovenstaende articulen, soo syn deselve in consideratie gebragt by Heeren Regenten en eygenhandig onderteekent, gedaen en gepasseert op den 5^{n} Januari 1745.

Een der onderteekenaars schreef bij zijne handteekening de reserve: „Mits conditie, dat alles vrindelyk gaet."

Het voorschrift bij artikel 12 onderging in 1762 eene kleine wijziging door aan het bepaalde toe te voegen: „tenzij men kon aantoonen, dat bij een anderen leverancier beter en goedkooper kon worden ingekocht." Naar anciënniteit der bediening kreeg toen ieder der neringdoende Regenten om beurten de leverantie; de regeerende Regent was echter van elke levering uitgesloten.

Tot welke misbruiken voornoemd reglement aanleiding gaf, willen wij met een enkel voorbeeld aanhalen.

De dokter van het gesticht, Florentius Verster, behandelde sinds zijne indiensttreding alle patiënten der inrichting gratis; het eenige voordeel, dat hij genoot, bestond in de leverantie der medicamenten. Nu verzocht een lid van het gestichtsbestuur met name Willem Petrus Wellens, die het beroep van apotheker uitoefende, in de vergadering van 5 Juli 1788, of hij ook voor deze leverantie in aanmerking mocht komen. Onnoodig te zeggen, dat inwilliging van dit verzoek den dokter zeer onaangenaam moest stemmen, desniettemin werd er gunstig op beslist. Voor het gestichtsbestuur brak spoedig eene geschikte gelegenheid aan om den dokter met het genomen besluit in kennis te stellen. De binnenvader van het gesticht had n. l. aan den Regent Mr. Willem Hendrik Pels medegedeeld, dat de gestichtsdokter zich zeer oneerbiedig over de Regenten had uitgelaten. Men benoemde eene commissie, die

den dokter ter verantwoording riep. Deze ontkent zich over de Regenten uitgelaten te hebben zooals de binnenvader had gerapporteerd, integendeel hij: „betuigde alle agting voor de Regenten te hebben en daarvan by alle voorkomende gelegenheden, zoo ver mogelyk, proeven soude geven en dat, ingeval hy eenig misnoegen tegen dezelven had opgevat, wel verre van zulks door den vader te laten communiceeren, dog zulks in persoon alsdan soude hebben gedaan." Toen deelde men hem mede, dat de gestichtsbestuurders aan den heer W. P. Wellens, mede-bestuurslid, in: „navolging en op den voet der overige leden, goederen of waren tot gerief, nut en dienst der zinneloozen te koop hebbende, op desselfs verzoek in qualiteit van apothecar mede tot de leverantie der benoodigde medicamenten hadden toegelaten, zulks ingaande 1 Januari 1789." De heer F. Verster antwoordde hierop: „dat ingeval de heer Wellens zig in staat bevond een doctor ten genoegen van de Regenten te bezorgen, die de zieke zinneloozen gratis geliefde te bedienen, in zoodanig geval met plaisir als doctor soude desisteeren, dog zoo niet, verwagte, dat door het geringe en eenige voordeel, hetgeen hy door de leverantie der medicamenten genoot, Heeren Regenten syne moeite in het bezoeken der zieken en voorschryven der recepten tot hunne herstelling niet onbeloond souden laten." [1])

Omtrent de pogingen, die de Regenten van het gesticht aangewend hebben om een nieuwen dokter te krijgen, vernemen wij uit de gestichtsnotulen van 5 November 1788: „is vooral geconsidereerd men zig teleurgesteld vindt in het bekomen van een doctor, om de zinneloosen gratis te bedienen." Ondanks dit feit besluiten zy acht dagen later toch aan F. Verster tegen den 1ª Januari 1789 den dienst op te zeggen, terwijl de regeerende Regent tegelijk werd gemachtigd, zoo noodig, in de vacature te voorzien door voorloopig een dokter in dienst te nemen en deze „per visite" te doen

[1]) Notulen van het gesticht van 6 Aug. en 6 Sept. 1788.

betalen, totdat een andere dokter was gevonden, die genegen was de patiënten gratis te behandelen.

Nadat in 1791 weder verschillende onaangenaamheden over leverantiën tusschen de Regenten onderling waren voorgevallen, waarbij de regeerende Regent moest worden gelast, om zonder vrees of aanzien van personen, goede waren tegen den naasten prijs te koopen en de neringdoende Regenten toen te kennen gaven: „liever cordaat en genereus af te sien van het voordeel, hetgeen sy door de leverantiën van deselve waren of goederen souden konnen genieten, als in verdenking gebragt te worden, dat door hunne leverantiën het huys eenige agterdeel souden komen te lyden," werd besloten, de verschillende verbruiks- en andere artikelen aan te besteden, zonder aan de neringdoende Regenten gebonden te zijn. [1])

Dit was de eerste stap in de goede richting. Krachtiger greep evenwel een jaar later het Stedelijk Bestuur in, toen het op 9 Januari bepaalde, dat geen der Regenten of deszelfs vrouwen, vaders, moeders, zusters, broeders, zwagers of andere nabestaanden, eenige leverantie aan het gesticht mochten doen, direct, noch indirect. [2]) Over dit laatste besluit ontstond in 1805 tusschen de Regenten van het gesticht verschil van meening in verband met het in 1802 door hen vastgestelde huishoudelijke reglement, waarbij in artikel 8 was bepaald, dat de Regenten moesten zorgen voor alle mondbehoeften en deze door hen zoo goed en goedkoop mogelijk moesten worden gekocht. [3]) De opvatting der Regenten was, dat zij door dit voorschrift goederen konden koopen bij wie zij wilden. Men benoemde eene commissie om deze zaak eens grondig te onderzoeken en rapport uit te brengen. Hangende deze kwestie deed zich het geval voor, dat de Schepenen der stad de rekening van het gesticht over het boekjaar 1805 niet wenschten te onderteekenen, omdat inzake

---

[1]) Notulen van het gesticht d.d. 8 Januari en 13 April 1791.
[2]) Notulen van Schepenen, Gezworenen en Raden der stad d.d. 9 Januari 1792.
[3]) Notulen van het gesticht d.d. 5 Januari 1805.

de leverantiën in strijd was gehandeld tegen de resolutie van Schepenen, Gezworenen en Raden d.d. 9 Januari 1792.

In het rapport, dat op 14 April 1806 in eene buitengewone vergadering aan de orde kwam, gaven de rapporteurs als hunne meening te kennen, dat de Regenten van het gesticht sinds onheugelijke tijden over de leverantiën hadden beschikt, zooals uit de verschillende resolutiën en reglementen is gebleken, waaruit zij de conclusie trokken, dat de Stadsregeering zich niet mocht aanmatigen om over de leverantiën van het gesticht te beschikken. Zij adviseerden derhalve om nogmaals aan het Stedelijk Bestuur kennis te geven, dat de Regenten op 26 April 1806 voor de tweede maal de rekening van den heer Christiaan van Geel zullen opnemen en sluiten en de Schepenen te verzoeken daarbij tegenwoordig te willen zijn om die te komen aanhooren, hetgeen in overeenstemming was met de akte van 1444. De rekening werd echter op den bepaalden tijd niet opgenomen, omdat „de Rendant C. van Geel deze vergadering heeft weten illusoir te maken met niet te compareeren". Op 6 September 1806 — de heer van Geel was inmiddels reeds afgetreden — namen de gestichtsbestuurders het besluit om de rekening van 1805 gelijktijdig met die van 1806 te doen opnemen en afsluiten. Toen nu de dag tot opneming dezer rekeningen was bepaald op 1 Februari 1807, gingen de Regenten F. van Son en W. Minoretti persoonlijk den Heer W. J. Heeren, President van het Stedelijk Bestuur en Provisor van het gesticht, uitnoodigen om bij het opnemen en afsluiten dier rekeningen tegenwoordig te willen zijn, maar deze antwoordde hun: „zulks buiten hem was en mitsdien de uitnoodiging niet aannam, maar als Provisor op den gepréfixeerden dag zoude compareeren". Naar aanleiding van dit antwoord brachten de gestichtsbestuurders in hunne vergadering van 30 Januari 1807 eene algeheele wijziging ten aanzien der leverantiën van verschillende verbruiksartikelen en reparatiën aan het gesticht; o. a. besloot men om in het vervolg het rundvleesch, het schapenvleesch, het mouten en brouwen van bier, alsmede

alle vernieuwingen boven de f 50.— publiek te doen aanbesteden en door den laagsten inschrijver te laten leveren. Verder stelden zij vast, dat alle kruideniers- en grutterswaren zooveel mogelijk uit de eerste hand moesten worden ingekocht, terwijl eene commissie werd benoemd, om de conditiën en voorwaarden van levering in een ontwerp-reglement samen te vatten. In diezelfde vergadering werd voorts nog besloten aan de Heeren Schepenen nogmaals te berichten, dat op 1 Februari 1807 de rekeningen zullen worden opgenomen en gesloten met verzoek deze te willen komen aanhooren. Van voorschreven veranderingen gaven zij evenwel geen kennis aan het Stedelijk Bestuur. Het gevolg hiervan was, dat bij de opneming der rekeningen de Heer W. J. Heeren als vertegenwoordiger van het Gemeentebestuur de Regenten mededeelde, dat hij deze niet kon onderteekenen uit hoofde van de leverantiën en het zegel. Behalve over het leveringssysteem maakte men nu ook nog aanmerkingen over het zegelen der rekeningen. De Regenten waren van meening, dat de rekeningen aan geen zegeling waren onderworpen; het gesticht was te beschouwen als eene pieuse inrichting, welke gratis door hen werd geadministreerd. Op een te dier zake aan den Raad van Financiën op 11 Februari 1807 gericht adres ontvingen zij dan ook een bevestigend antwoord.

Daar de verhouding tusschen het Stads- en gestichtsbestuur er niet beter op was geworden, besloten de Regenten op 2 Februari 1807 om den Heer W. J. Heeren met hun besluit in betrekking tot het aanbesteden van goederen enz. in kennis te stellen. [1]) In de resolutie van het Stadsbestuur d. d. 11 Februari 1807 lezen wij tot slot hierover nog:

„dat het besluit van de Regenten van het zinnelooshuis van den 30^{n} Januari 1807 niet dan tot voordeel van de fundatie kan strekken en een deur sluit voor alle eigenbelang, als nu de resolutie dezer vergadering van 9 Januari 1792, omtrent de leverantiën aan voormeld huis genomen, in te

---

[1]) Notulen van het gesticht van 26 April 1806, 30 Januari en 6 Mei 1807.

trekken en buiten effect te stellen, zullende nochtans den regeerenden Regent of de overige, welke het huishoudelijk bestuur van voormeld huis is aanbevolen, gedurende den tijd hunner regeering geene aanneming aan voormeld huis vermogen te doen of eenig deel aan dezelve hebben. Wordende verders den Provisor geauthoriseerd, om de rekeningen dier fundatie op dien voet ingericht, te kunnen sluiten, zoo ook de twee vorige, die tot nog toe ongeteekend zijn gebleven.

VIII. Gebouwen.

A. Van de vroegste tijden tot en met 1685.

Henrick van Arkel had op het Hinthamereinde, ter plaatse waar het gesticht heden nog staat [1]), een door hem aangekocht huis van Jan van Beerse Reynerssoen doen afbreken en op die plaats laten bouwen een steenen huis, waarvan de bouwkosten, volgens de oprichtingsakte van 1442, ongeveer 300 Peters bedroegen. De rekening van 1439/1445 bevat omtrent dien bouw nog verschillende bijzonderheden, die wij in het kort zullen bespreken. Het afbreken van het gekochte huis, waarmede na St. Jan 1440 een aanvang werd gemaakt, was opgedragen aan den timmerman Jan van Rode. Voor het grondwerk waren Hein van der Hagen en Dirc aangenomen; zij werkten resp. 6 en 17 dagen en ontvingen daarvoor te zamen 8 gld. en 9 cromsterten. [2]) Ondertusschen werden allerlei bouwmaterialen aangekocht en op het gestichtserf bijeengebracht. Heynric Deekenssoen, Paeuwels Willemssoen, wever, en Ariaen die Gruyter leverden een kwantiteit van 50000 gebakken steenen. De vervoerkosten dezer steenen — 18000 moesten er afgehaald worden bij de St. Anthoniuskapel, 14000 bij Jacop Loyers, 10000 bij het huis van Buchoven en 8000 bij de Korenbrug — bedroegen in totaal 8 gld. 3 cr. en 2 pl.; voor het opzetten betaalde men 25 cr. De steenen

---

[1]) Het gesticht moest in dit stadsgedeelte worden gevestigd, omdat het beheer en bestuur daarover aan de Blokmeesters van dien blok was opgedragen.

[2]) Een Arnoldusgulden is gelijk aan 15 cromsterten; een cromstert aan 8 plakken.

kostten per 1000 stuks $26^1/_2$ cromsterst. De benoodigde kalk, kostend 17 cr. per mud, werd berekend op 50 mudden, nl. voor het metselen van elke 1000 steenen één mud. Het zand en leem, aangevoerd in drie schuiten en gekocht voor 24 cr., werd in „crodewagens" op het gestichtserf gebracht tegen een loon van 2 cr. per schuit. Verder leverde Jan Reynbrants „I aelgroet hout van XXX vueten voir VII cr. met eender sparren ende XV berkoenen voir LXXXVIII cr.; VII houtstucken voir XVII plakken; I groet hout voir $II^1/_2$ cr.; XXV groete houten van XXX vueten tstuc voir IV stuvers; LXXXVII groete kephouter tstuc voir II cr.; VI groete berkoenen tstuc voir VI cr. ende III groete balken." Aan Hein Pantelaert en Arnt. van Erpe was de levering van 850 voet zolderplanken opgedragen voor 15 gld. en 14 cr. Voorts werd nog aangekocht: bij Marcelys van Hoculem 5250 leien voor 23 gld. 9 cr. en 3 pl., welke Heymke die Haen in 9 karren op het werk aanvoerde voor 7 cr. en 7 pl.; bij Heyne van Best bij de Molenbrug 10500 leinagels voor 4 gld. en 3 cr.; bij Ghysbrecht van den Broeck Goyartssoen $134^1/_2$ pond lood voor 6 gld. 19 cr. en 7 pl.; bij den „potter after die tolbrugge" 50 vorstpannen voor 21 cr. en 7 pl. en bij Willem van Roede het ijzerwerk voor 26 gld. Het metselwerk was aanbesteed aan Jan van Oudenborch. Met zijn knechts verdiende hij voor het geheele werk — zij hadden $37^1/_2$ dag gewerkt en 50000 steenen „gemets" — $32^1/_2$ gld.; een opperman met een gelijk aantal werkdagen kreeg 9 gld. 5 cr. en 5 pl. Jan van Rode, de aannemer van het timmerwerk, ontving met zijn knecht Arnt voor het geheele werk, te weten: „het affbreken van die aude huysinge ende tymeren ende oprichten van die niwe huysinge van na St. Jansmisse XIIIIC XL tot na Korstmisse int selve jair" 55 gld. en 3 cr., terwijl aan de zagers Peter van Garwen en Willem van Vechel voor het zagen van 1200 voet leidakplanken, 4 gld. en 12 cr. werd uitbetaald. Het leidekken van het gebouw geschiedde door Mr. Wouter. Twee glazen, elk van 3 voeten, waren besteld bij Jan van Lent voor $13^1/_2$ cr. Willem Back had de be-

noodigde sloten gemaakt, nl. „1 aender poerte, 1 aender vorste doer van den niwen huyse ende aen elke van de 5 cameren 1 sloet met sloetelen daertoe dienende." Elk slot kostte 4 witstuivers. Van de vier door Jan Egenssoen aan het gesticht geschonken ankers werden er „2 uytgesteken in die endelmuer ten ervenwairt Reyners Scadens ende 2 inder zielmueren ten ervenwairt Lysbette van Dordrecht ende Truyden van Meerlaer tot ene teken des erfs der armer sinloser." Omtrent het achtergelegen erf vinden wij nog aangeteekend, dat voor 35 cr. van „Herlud of van de Water, canonic Ste Jans rys was aangekocht om te tuynen al om ende om hoeren erve ende dobbel doer den hoff."

Bij de oplevering van het werk werden de werklieden getracteerd. Wij lezen hieromtrent: „Item gegeven voir die soppe ofte ontbyten van den greveren, metseren, oeperknecht, sageren ende tymerluyden, 12 gld. 9 cr. en 1 pl."

Alhoewel het gebouw in het begin van 1441 geheel klaar was, werd het eerst in 1442 door de krankzinnigen in gebruik genomen. De oorzaak hiervan is vermoedelijk te zoeken in het feit, dat voor de oprichting van een dergelijk in die tijden nog geheel onbekend gesticht verschillende formaliteiten te vervullen waren, die veel tijd in beslag namen. In dien tusschentijd heeft het pand echter niet renteloos gestaan. Henrick van Arkel had het voorste gedeelte voor een jaar verhuurd aan Dirc Goessenssoen voor 8 gld. Nadien is het nog een half jaar bewoond geweest door Dirc van den Hoevel, waarvoor $3^1/_2$ gld. werd ontvangen.

De reden, waarom Henrick van Arkel een nieuw steenen huis liet bouwen, zal wel geweest zijn, omdat hij in voornoemden blok geen geschikt pand kon aankoopen, dat tot verblijf voor krankzinnigen was in te richten. In dien tijd hadden de meeste huizen — uitgezonderd die der aanzienlijke ingezetenen — slechts leemen muren; het behoeft dus wel niet gezegd, dat, vooral uit een veiligheidsoogpunt beschouwd, een dergelijk pand niet geschikt was om er krankzinnigen, vooral niet de woeligen en onrustigen, in op te sluiten. Toch

mag men de woorden „steenen huis", zooals in de meergenoemde akte van 1442 is vermeld, niet opvatten in dien zin, dat men daaronder verstaat, een gebouw, waarvan de binnen- en buitenmuren geheel in steen zijn opgetrokken, gelijk de huizen van den tegenwoordigen tijd, want uit verschillende gestichtsrekeningen is aan te toonen, dat er zelfs nog vele jaren na de stichting, leemen wanden in het gesticht aanwezig waren. [1])

Eene juiste beschrijving te geven omtrent de inrichting van het gesticht, zooals het aanvankelijk was daargesteld, is niet mogelijk. Wel hebben wij uit de rekening van 1439/45 en de akte van 18 Augustus 1474 het juiste aantal verblijfplaatsen voor de patiënten in het gesticht leeren kennen, namelijk vijf, doch welke vertrekken het overige gedeelte van het gebouw bevatte, is niet met zekerheid te zeggen, daar ons uit dien tijd geene bescheiden ten dienste staan, die hieromtrent eenig licht verspreiden. Aan de hand van de gestichtsrekeningen uit de 15e eeuw is echter wel met zekerheid vast te stellen, dat de inrichting van het gesticht aanvankelijk maar zeer primitief is geweest, zeer verschillend van die van groote welvarende gestichten uit dien tijd, die gehuisvest waren op deftigen voet met eene eigene bakkerij en brouwerij. Ook is uit die rekeningen op te maken, dat er achter het gesticht een groententuin en een wijngaard lag voor eigen gebruik. Die hof werd in 1477 met een houten hek afgesloten.[2]) Daarin stond, behalve een koestal en een varkenshok, nog een hok dienende tot berging van brandstoffen, benevens een spekhuisje en een waterput.

De gestichtsrekening van 1498/9 maakt ook melding van een „afterhuys". Of dit door aankoop of krachtens erfrecht verkregen is, is niet te achterhalen, evenmin waarvoor het toen bestemd was.

---

[1]) Rekening van 1482/3: „Item van int huys voer ende achter die muren ende wenden te metsen te tymeren ende repareeren daer van noode was, 15 stuvers."

[2]) Rekening van 1476/7: „Item van plancken daer die voirscreven Rectoir een gelynt aff heeft doen maken after dat voirscreven huys, gecoft tot Jacobs Sanders voer 5 Rijnsgulden en 2 stuvers."

Waren de meeste woningen te 's-Hertogenbosch, zooals hiervoor reeds is medegedeeld, opgetrokken van leem en houtwerk, de daken ervan waren bovendien nog met riet en stroo gedekt. Dat deze huizen het brandgevaar in niet geringe mate vermeerderden ligt voor de hand. Het was dan ook niet te verwonderen, dat bij den brand in 1419 en 1463 telkens een zeer groot gedeelte der stad afbrandde. [1]) Ter voorziening nu in de schade aangericht door den brand van 13 Juni 1463 werd door het Stedelijk Bestuur bij ordonnantie van 10 en 15 September 1463 bepaald voor 10 jaren eenige belastingen te verhoogen en voorts, dat in de toekomst geen huizen meer met riet of stroo gedekt mochten worden, terwijl de bestaande rieten- of stroodaken binnen 10 jaren door daken van leien en pannen vervangen moesten zijn. [2]) De gestichtsrekening van 1469/70 vermeldt, naar aanleiding der „ordinancie by der gemeyne stat", voor het gestichtsdak nog groote uitgaven, waaruit men zou mogen afleiden, dat het dak oorspronkelijk niet alleen met leien, maar ook met riet of stroo gedekt moet zijn geweest. Zoo leverde: Evert Janszoon 4000 steenen; van Broechoven 22 pond lood; Henrick Janszoon de kalk; Heine Bolants het zand en Pouwels Snoeck en Peter, den smid, het ijzerwerk. Verschillende zware balken, waaronder van 30 voet lengte, benevens meer dan 1920 voet leidakplanken, wagenschot, middelhout, kephout en andere houtwaren, te zamen voor 23 Peters en $13^1/_2$ stuiver, waren aangekocht bij Geertrui van Engelant, Jacob Sanders en Arnt Stamelairt. Aan Arnt van Goch met zijn knecht was toen het metselwerk, aan Heine Maeszoon en Reyntken resp. het leggen van de leien en pannen, en aan Heine Yoesten het timmerwerk opgedragen. Deze laatste verdiende voor het geheele werk 8 Rijnsgulden en 15 stuivers. Willem „den ghelaesmaker" was aangenomen om de ruiten te maken en te stoppen. Deze geheele vernieuwing kwam de stichting op rond 58 Peters te staan.

[1]) Van Heurn, *Historie*, I blz. 271 en 336.
[2]) Mr. J. N. G. Sassen, *Charters*, Nrs. 506 en 507.

In 1472 zien wij Jan van Ghierle bezig met het graven van „den fondament aen den voirscreven huyse dair die nije muer geleegt is." Voor de 4500 steenen, die een metselaar aan deze muur had „gemets" ontving hij 18 stuivers. Het dak werd toen, evenals in het voorgaand boekjaar, wederom met honderden leien voorzien. Een jaar later maakte Peter, den smid, een ijzeren venster „aen die stoeff van den gasthuys." Met „stoeff" zal hier vermoedelijk bedoeld zijn een badgelegenheid.

In het laatste kwart der 15e eeuw hadden geene noemenswaardige verbouwingen plaats, wel kwamen ieder jaar vele reparatiën, zoowel aan het in- als uitwendig gedeelte van het gebouw, voor, waarvan als de voornaamste kunnen vermeld worden het herstellen: van de verblijfplaatsen voor de patiënten in 1475, 1477, 1480, 1482, 1483, 1493 en 1494 — van het houten hek in den hof van het gesticht en het poortje in dat hek, waardoor men toegang verkreeg tot de St. Jacobstraat in 1478, 1480, 1489, 1497 en 1498 — van den koestal en den put in den hof in 1480 en 1497 — van „alle dincks voer ende achter bij de synlose luden gebroken" in 1484 — van het spekhuisje in 1489 — van de „stoef" (de fundeering daarvan werd gemaakt van steen en leem) in 1490 en van den kelder in 1499. In 1498 zien wij werklieden bezig met het „richten ende metsen" van muren, alsmede met het maken van een venster in het leidak. Uitgaven aan den „ghelaesmaker" komen bijna in iedere rekening voor. De gestichtsrekening van 1485/6 vermeldt nog uitgaven wegens het repareeren van eene „camer die den voirscreven armen aengestorven is," terwijl in die van 1494/5 aanteekening is gedaan van den verkoop van een huis, afkomstig van een patiënte Hadewigen „In den Cluyt" voor 14 Rijnsgulden en 5 stuivers. Als we nu voorts nog even aanstippen het beleggen van den grond in 1479 en 1491 met plavuizen; het leggen van een nieuwen gootsteen in 1486; het afzetten in 1490/1 van de „stillen" met ijzerwerk en de vensters van het gesticht met ijzeren traliën, dan gelooven wij de voornaamste bijzonder-

heden tot het jaar 1500 vermeld te hebben.[1])

De voornaamste werkzaamheden, welke in de 16e eeuw verricht werden, gaan wij nu in het kort vervolgen. Vooreerst verdient vermelding de schenking van f 22.80 omstreeks 1512 door een meisje, dat twee jaren in het gesticht had gewoond, welk bedrag speciaal moest worden aangewend tot herstelling van het gesticht. In 1520 zijn Dries Lemmens en Jan die Wraetselaer bezig met het timmeren en metselen van een nieuw hek in den hof van het gesticht; ook het bovengedeelte van het achterhuis werd toen onderhanden genomen en met nieuw beschot beschoten. Na voltooiing dezer werkzaamheden stond in dat jaar nog een ander werk te voltrekken: het maken van drie verblijfplaatsen voor de patiënten in het achtergedeelte van het gesticht en van een nieuwen middenzolder. Mr. Gielis, de steenhouwer, had daarvoor geleverd drie „stucken blaeuw steens dair die geboudt opgeset is" voor $4^1/_2$ stuiver. Mr. Henricken, de timmerman, verdiende aan dit werk per dag 3 stuivers. Ook kocht het gestichtsbestuur in dat jaar nog een „groeten hoep alden steenen dair men dat huys after mede gesteenwicht heeft." Vermelding verdient voorts nog, dat Cornelissen, de schrijnwerker, den voorgevel van het gesticht versierde met een „boerdt daer die fundatie op staet," waarvoor hij 14 stuivers ontving. Deze gezamenlijke vernieuwingen vorderden eene som van rond 105 Rijnsgulden.

De bestemming van het achterhuis[2]) vernemen we uit een tweetal posten, voorkomende in de gestichtsrekening van 1523/5, luidende:

„Item ghegeven Joris, den ghelaesmaker, van vier ghelaesen te vermaken after int sieckhuys."

„Item ghegeven Peteren van dat hout dair die raem afghemaect is after int sieckhuys."

---

[1]) Zie de desbetreffende gestichtsrekeningen.

[2]) Zie de gestichtsrekeningen van 1498/9 en 1518/21.

Blijkbaar was voor de zieke patiënten toen reeds een afzonderlijk verblijf bestemd.

In de gestichtsrekeningen uit het begin der 16e eeuw vinden wij ontvangsten geboekt, wegens huishuur van kamers, liggende „aen den Wyntmoelenberch tegen die Capel over." Wat er met die kamers is geschied, is niet bekend. Wij vermoeden, dat zij voor de stichting zijn dienstbaar gemaakt.

In 1523/4 werden weder drie andere verblijfplaatsen voor de patiënten geheel vernieuwd; evenzoo het „koehuys" in 1528, terwijl in 1536 aan den bouw van eene muur „tusschen Jan Mercelis ende dat Goidtshuys" werd begonnen, waarvan de fundeering bestond uit gruis. Zoowel bij het „verdinghen" en inzetten van dezen muur als vóór en nà het leggen van den eersten steen en tijdens den opbouw hadden tractatie's op bier plaats. Ook toen het „wirck volmaect was ende de meesters metten wirckluyden gherekent hadden," werd goed gedronken.

Het houten hek in den hof werd in 1537 geheel afgebroken en door een steenen muur vervangen. Voor de fundeering van dezen muur waren door Mr. Jannen, den loodsmeester, en Jan Michiels, 36 karren met gruis geleverd voor 44 stuivers en 1 oort. Middelerwijl was Gherit, de timmerman, ook bezig met het afbreken van een oud en het plaatsen van een nieuw houten beschot in het midden van den voorgevel. Ook werd de stal en de gang in den hof met 2000 klinkers belegd. Vermelding verdient voorts nog het repareeren van twee patiënten-verblijfplaatsen, omdat een patiënt „in die privaet ghesprongen was." [1])

In 1545 had de bouw van een nieuw koehuis plaats, waarvan de bouwkosten 158 Rijnsgulden 7 st. en 1 oort bedroegen; een jaar later waren groote herstellingen noodig aan den stal, aan het achtergedeelte van den rogzolder, benevens aan de patiënten-kamers, die ongeveer een gelijk bedrag vorderden. Belangrijke herstellingswerken aan muren, goten,

[1]) In de gestichtsrekening van 1561/2 komt een dergelijk geval ook voor. Toen was een patient „in de pervaet ghevallen."

daken, zolders, keldertrap enz., die bijna eene maand duurden, werden in 1552 ondernomen. In die rekening worden ook verschillende uitgaven vermeld voor de keuken.

Item ghegeven den tymerman van dachheuren van der koken te maken van 20 daghen, 4 Rijnsgulden.
Item ghegeven den smit voir ijserwerck in die koken ende ghehanghen aen die koken, 2 Rijnsgulden en 13 stuivers.
Item ghegeven Roeloff, den ghelaesmaker, van oude ghelaesen te verloten ende nieuwe in die koken te maken, 2 Rijnsgulden en 16 stuivers.

De totale uitgaven dezer werkzaamheden beliepen 207 Rijnsgulden $15^1/_2$ st. en 1 oort. Onnoodig te zeggen, dat al die werken weer met de noodige verteringen gepaard gingen.

In 1572 was de hofmuur „eendeels omghevallen, ghebor sten ende over den hof gheweken ende omdat den selven ouden muer sonder grontslach op eerde lach heeft men den selven op moeten breken ende eenen nieuwen muer moeten maken." Daarin maakte men in 1581 eene deur „daer men mede after ut gaet."

Een aan het gesticht toebehoorend pand liggende in de St. Jacobstraat werd in 1579 aan den huurder Matheus Roelofszn. verkocht. [1])

Op 12 Februari 1582 kocht Goyart van Engelant als regeerder van het gesticht bij gerechtelijke uitwinning aan een „voir het Goidtshuys seer bequaem stuk gront" voor eene som van f 42.80. In den perkamenten brief, waaraan twee een weinig geschonden zegels van Mr. Goyarden Loeff en Mr. Henricken van Broeckhoven hangen, werd het aangekochte erf omschreven als liggende „op ten hoeck van de Sint Jacobsstraete, deen zijde beneffens d'erffenisse van wijlen Dierck van Beeck ende dander zijde neffens een ghemeyn soede aldaer loopende, streckende van de voirscreven soede totten Sinnelooshuyse."

---

[1]) Ligger van 1577/81 en gestichtsrekening van 1579/80.

Uitbreiding van het aantal verblijfplaatsen voor de patiënten geschiedde voorts in 1537, 1557 en 1578.

De werkzaamheden, die in de overige jaren der 16e eeuw plaats hadden, betroffen meer de gewone jaarlijks voorkomende reparatiën, waarvan die aan patiënten-verblijfplaatsen het veelvuldigst voorkomen.

Volgens eene aanteekening op eene kwitantie d.d. 7 September 1604 hadden de Schepenen der stad last gegeven „om eenen inganch ende poertken te maecken totten groeten hoff, gelegen after den sindelosen huyse, welcken inganch was duer een camer oft loeye, die men most gebruyckbair maecken voir een crancksinnige vroupersoen, die anders nyet en coste int sindelooshuys ontfanghen worden," omdat alle verblijfplaatsen bezet waren. Door bemiddeling van Wouter Bormans heeft het gestichtsbestuur toen een klein stukje grond gekocht van Mathys Andriessen voor den prijs van f 5.—. Nadat een jaar later het maken een nieuwen „buystelcuyl" en het leggen van 308 pond nieuw lood in een der goten van het gesticht plaats had, werden in 1610 en 1611 verschillende groote herstellingswerken in het gesticht ondernomen. „Ende hiertoe deser metselryen heeft de magistraet geschoncken twee playte zants door de grote affectie die hy is dragende tot desen armen huyse," aldus een memoriepost in de rekening van 1610/11. Ook waren 2475 plavuizen aangekocht. De totale uitgaven in beide jaren bedroegen rond 243 gulden. In het boekjaar 1615/6 onderging de voorgevel van het gesticht — sedert de stichting nog in hout opgetrokken — eene kleine verandering. Door de verordeningen van de Stadsregeering d.d. 10 en 15 September 1463, hiervoor reeds aangehaald, zullen de rieten- of stroodaken wel regelmatig door daken van leien of pannen zijn vervangen, waardoor het brandgevaar voor een deel was verminderd, doch zoolang de gevels nog in hout waren opgetrokken, was het brandgevaar nog niet afdoend afgewend. Om nu het bouwen van nieuwe steenen gevels zooveel mogelijk te bevorderen had het Stadsbestuur bij ordonnantiën van 26 en 27 Juli 1615 bepaald,

dat van stadswege aan een ieder, die eenen steenen gevel bouwde, als eene vereering zal gegeven worden een derde deel van de steenen te rekenen van den beganen grond af tot op de hoogte, waarop de nieuw te bouwen gevel zou worden gemaakt. [1]) Van deze gunstige bepaling heeft ook het Zinnelooshuis geprofiteerd, want in de gestichtsrekening van 1614/5 vinden wij aangeteekend: „Van den Rentmeester dezer stadt ontfangen totten derde sette aen den gevel dezes huys, 4 gulden en 15 stuyvers." Ook de stadsrekening van 1 October 1616 vermeldt onder kapittel 15 der uitgaven: „item ten selven daege, 26 October aen Dierick Huygen van Berckel als Sinneloosmeester van den steen aen den nieuwen gevel van den Sinnelooshuys, 5 gulden en 10 stuivers." De geheele voorgevel werd toen echter niet in steen opgetrokken, maar slechts het middengedeelte daarvan, zoodat deze na de verbouwing bestond uit een steenen midden- met aan weerszijden een houten gevel. Dit blijkt ook nog duidelijk uit eenige posten in de gestichtsrekening van 1615/6 o. a.

Den 14n May heeft Michiel, de metser, aen dit Goidtshuys gemaeckt eenen middelgevel, tsamen metten calck te beslaen ende te lossen by hem verdient 8 gulden.
Jannen Roeloffs, glaesmaecker, van in den middelgevel de glaesen te maeken, 4 gulden en 3 stuivers.
Jannen Strick, tymmerman, van in den middelgevel een nieuw cruysraem te maecken ende twee nieuwe vensters, 32 gulden en 2 stuivers.

Tegelijk werd een groot gedeelte van het dak door Ghysbert Anthonissoen Bosset met leien voorzien.

Over het onderhoud van de goot, liggende tusschen de daken van het gesticht en het aangrenzende pand, eigendom van de weduwe Mr. Laureyns van Montfoort, ontstond in 1621 een geschil tusschen het gestichtsbestuur en genoemde weduwe. Beide partijen hadden toen om proces- en andere onkosten te voorkomen, de beslissing hieromtrent gesteld in handen van

[1]) Stadsrekening van St. Remeys 1615 tot St. Remeys 1616.

de Bossche Paalmeesters: Jan Martenszoon de Wilde, metselaar, en Dierick Dierickzoon van Erp, timmerman, die

nae voorafgaende visitatiën, deliberatiën ende rype raet hebben verclaert en utgesproken, dat dezelve goote behoort ende moet staen 't onderhouden tot laste ende cost van den Goidtshuyse door dyen dat Goidtshuys in de muere der voerscreven weduwe Mr. Laureyns getimmert ende den druppe van dyen totten Goidtshuyse gewonnen heeft."

Deze goot werd toen met 413 pond nieuw lood voorzien. In de jaren 1620 en 1621 waren rond 261 gulden besteed aan reparatiewerken.

De in 1572 nieuw gebouwde hofmuur, waaraan in 1594 nog voor 60 gulden was ten koste gelegd wegens reparatiën, was in 1624 zóó slecht, dat eene algeheele vernieuwing dringend noodig bleek. Vooraleer men evenwel hiertoe overging lieten de gestichtsbestuurders eerst den hof van het gesticht door „paalmeesters" opmeten, want oudtijds was men het over de juiste grenzen verre van eens, wat hierin zijn oorzaak vond, dat men toen voor de bepaling der grenzen alleen gebruik kon maken van huizen, kamers, erven en dergelijke, want kadastrale perceelen, zooals men die thans heeft, waren destijds geheel onbekend. Deze opmeting nu, waarbij de Schout, de Schepenen en de Griffier tegenwoordig waren, geschiedde door de gezworen paalmeesters: Jan Martenszoon de Wilde, metselaar; Gysbert Antoniszn. Bosch; Dierick Dierickszn. van Erp, timmerman, en Jan Jacobszn. van Lier, die de grenzen bepaalden en de grensteekens plaatsten als volgt:

Van de zydelgeven aff der achterste cameren van den voerscreven Sinneloosenhuyse achter de hoven van den huyse ende erffenissen van Laureyns Corneliszoon van Asten, Jacob Henricxzoon van Griensven ende de kynderen Willem Thomas Neyts, staende in Sint Jacobsstraete ende de erffenissen ofte hoven, streckende totten hoff des voerscreven Sinnelooshuys, lyndrecht tot eenen pael gestelt in den hoff van den voerscreven Goidtshuys.

Item van gelycken de lynde getrocken lancx den sydelgevel van den huyse der voerscreven kynderen Willem Thomas Neyts, staende als voor in Sint Jacobsstraeth ende aldaer latende eenen halven voet voor den druppen derzelver huysinge ende alsoo voorts lyndrecht tot eenen pael oock aldaer gestelt in den voerscreven hoff van den Sinneloosen oft Goidtshuyse.

Ende aen dander zyde van den voerscreven hoff de lynde getrocken van den hoeck van den zydelgevel der huysinge Laureyns Cornelisz. van Asten, staende tegenover Sint Jacobskerckhoff totten hoeck van den zydelgevel der voerscreven achterste cameren des Sinnelooshuys, oostwaerts, lancx neven de hoven des voerscreven Laureyns van Asten ende Cornelis Janszn. Fierlincx, insgelyck lyndrecht, gelyck aldaer oock eenen paele by den erffen des voerscreven Cornelis Janszn. is gestelt, staende alle de voerscreven paelen opt vuysterste van den erffen des voerscreven Sinnelooshuys.

Van deze grens-afbakening werd op 11 Juni 1624 door de Schepenen der stad: Aelbert van Broegel en Laureyns Janssoen de Leuwe in tegenwoordigheid van de gestichtsbestuurders, den provisor van het gesticht, Joncker Guilliam Dabsloons en de eigenaren der aangrenzende erven, eene akte opgesteld. [1]) De vier paalmeesters kregen voor deze opmeting te samen f 6.40. Voor den nieuwen muur waren 66200 steenen aangekocht. Hendrick den Uyl was belast met het afbreken van den ouden muur, terwijl Rombout Zegers het grondwerk had aangenomen. Het bouwen van den nieuwen muur was aan Michiel, den metselaar, opgedragen, die hieraan met zijne knechts 42 dagen heeft gearbeid. In een hoek in het achtergedeelte van dezen muur werd een uitgang gemaakt. Wegens noodzakelijke herstellingen waren in dat jaar rond f 619.— uitgegeven.

De zijmuur, staande tusschen het gesticht en het huis genaamd „het Zwarte Lam" werd in 1632 door den metselaar Michiel Janssoen met zijn twee knechts, geheel vernieuwd; daaraan hadden zij 11200 steenen verwerkt. Te voren had

[1]) Zie bijlage XIX.

wederom eene opmeting van den hof en erf van het gesticht door de paalmeesters plaats gehad. De Regenten schijnen in dat jaar zóóveel last gehad te hebben van de soldaten en burgers, die over den hofmuur klommen, dat de Stadsregeering, naar aanleiding hunner klacht, op den 2n September 1632 van de pui van het stadhuis af, eene verbodsbepaling liet afkondigen, waarbij de overtreders zouden worden gestraft met eene geldboete van f 10.—.

In 1649 zien wij den timmerman Herbert Dircx van Nulant en den metselaar Pauwels Gielis bezig met het bouwen van een nieuw „backhuys". De totale uitgaven hiervoor bedroegen rond 301 gulden. Door de arbeiders werd gedurende dit werk voor f 3.— aan bier gedronken. In 1657 betaalde men aan Gerardt Coenen, timmerman, „voir het concipieeren ende instellen van het besteck, waernae de nieuwe camer in den Goidtshuys soude werden gemackt, alsmede voir het visiteeren van het werk," 6 gulden. Vermoedelijk betrof dit den bouw van een nieuwe regentenkamer, die door den timmerman, Herbert Dircx van Nulant voor eene som van 250 gulden was aangenomen. Wij zouden dit uit enkele posten in die rekening mogen opmaken o. a.

Item den 10 November Mr. Antony Verdonck, gelaesmaecker, voir 20 fyne gelaes by hem gemackt ende aenbestelt, betaelt 49 gld.
den selven voir het scilderen van 16 wapens, betaelt 16 gld.
Item voir twee grauwe hartsteenen onder die pilaers van den scorsteen, betaelt 3 gld. 3 stuyvers.
Den drayer voir twee hauten columnen betaelt, 2 gld. 10 stuyvers.

Een jaar later vereerde de Stadsregeering het gesticht, ingevolge resolutie van de Heeren Leden, d.d. 14 Januari 1658, met een glas met stadswapen daarin geschilderd. [1]) Belangrijke buitengewone herstellingswerken werden nog in 1681 onder-

[1]) Stadsrekening van St. Remeys 1657/8, kapittel 12 der uitgaven.

nomen aan het inwendige gedeelte van het gesticht, waarvan de kosten meer dan 500 gulden bedroegen.

Uitbreiding van de patiënten-kamers had plaats in 1623, 1626 en 1666.

Ook in de 17e eeuw treffen wij geregeld herstellingen aan van deze verblijfplaatsen. Hoe de patiënten nu en dan huishielden, toonen ons o. a. enkele posten in de gestichtsrekening van 1605/6:

Den 14 Mart betaelt Jannen Strick, tymmerman, van twee cameren ofte koyen te vermaecken, die Jacop van Heel beyde gebroken hadde, 18 gld. 11 st.

Ten selfden tyde aen Lambert, de smit, betaelt van twee yseren spijlen in de ramen der camer Jacop van Heel, die hy gebroken hadde te maecken, 4 gld.

Den 12 July Jannen Strick, tymmerman, betaelt van de camer Jacob Wagemans, die hy gebroken hadde, te repareren, 2 gld. $5^1/_2$ st.

Hiermede is ons verslag tot 1685, waarin natuurlijk niet alles, maar toch het voornaamste opgenomen is, geëindigd.

B. Van 1686 tot en met 1810.

Het reeds lang geopperde denkbeeld om tot eene groote vernieuwing en uitbreiding van het gesticht over te gaan, kwam onder het bestuur van de Regenten Willem Straetman en Michiel Le Hardy, in 1685/6, tot uitvoering. De voorbereidende werkzaamheden namen in Maart 1686 een aanvang. Met het „maecken en hermaecken" van het bestek waren de gestichtsbestuurders met behulp van den timmerman van Goch en de paalmeesters Jan Smits en van Veen op 21 Maart gereed gekomen. 8 April d. a. v. had de aanbesteding van het timmer- en metselwerk plaats, dat resp. gegund werd aan Adriaen de Boom en Jan van der Vaart. Aan „treckgelt" en „onraet" staat voor deze aanbesteding 19 gulden 1 st. en 6 penn. geboekt. Toen men het over de levering van de hardsteenen drempels en blauwe vloersteenen eens was met

Peter van Coeverden uit Dordrecht, werd in de herberg „de Keyzer aen onraet" voor f 2.10 verteerd. Met de eigenaars der aangrenzende perceelen, genaamd „Het Zwarte Lam" en „De Twee Scheeren", respectievelijk toebehoorende aan Maria van Diepenbeeck, weduwe van Aert Tiebosch en Henrick Fabre, werden overeenkomsten gesloten, betreffende het timmeren en metselen in en het leggen van goten op hunne muren, waarvoor als eene tegemoetkoming resp. f 100.— en f 50.— moest worden betaald. Het grootste gedeelte van het gesticht werd toen afgebroken. De gestichtsrekening van 1685/6 wijst dag voor dag aan wat er voor den nieuwen bouw betaald is. Aan het hoofd lezen wij: „Uytgaef raeckende den nieuwen bouw." De gezamenlijke uitgaven bedroegen f 5565.05.—, waarbij na het sluiten der rekening nog gekomen zijn 760 gulden, 1 stuiver en 10 penningen.

Om de deskundige lezers eenigszins te kunnen doen beoordeelen, hoe duur de bouwmaterialen en hoe groot de loonen in dien tijd waren, laten wij enkele posten volgen:

	Gld.	St.	P.
den 1sten April aen Denis Faessen voor 52 mud calck	165.	15.	
den 30 dito aen de arbeyders, die den steen van Engelen hier hebben gebracht en uit het scip gewerckt	8.		
dito aen Jacob van den Berch, scipper, voor vracht van 28 duysent steenen en huer van een pleyt	24.	12.	
den 23 Mey van vracht van 40000 steenen tot 11 st. het duysent	22.		
den 13 Juny voor een scuyt sant	0.	19.	
den 1 July aen Slingelant voor vracht van 20 hartsteenen	1.	10.	
den 19 September aen Mons. Laurens Morees voor kalck en blauwe steenen	182.		
den 11 November aen de Bock voor 12 mudden meelkalck	14.		
den 13 dito aen Piter van Coeverden, steenhouder, tot Dort voor geleverde hartsteenen, drempels etc.	456.		

	Gld. St. P.
den 26 dito aen Piter van Coeverden voor een parthye vyfquartier blauwe vloersteenen .	27.07.
den 30 dito aen van Tetroo voor het maecken van de blecke gooten	21.09.
den 5 Dec. aen Willem, den verver, voor arbeyt van $11^1/_2$ dag	9.
den 13 dito aen Mineretti voor geleverde verven	6.02.
den 14 dito aen Gerrit Pelsers, leydecker, voor arbeytsloon	60.
den 19 dito aen Merendonck voor yseren spijlen in de bovenste koyen en leydeckersnagels .	17.13.
den 23 dito aen vrouw Eechout voor alderhande steenen, pannen, plavuyzen en steentjens	886.01.08.
den 30 dito aen de weduwe Lepo voor gelevert loot tot de gooten	355.
dito aen Wouter van Emmerick voor 85 karren hout	34.
den 15 January 1687 aen Jan van der Vaart, aennemer van het metselwerck, soo van het aangenomen werck van de meesters aen hem besteet, alsmede voor het buytenwerck, geleverde kalck etc.	613.18.
den 23 dito aen de Boom als aennemer van ons timmerwerck	1800. [1]

Ook troffen wij in deze rekening uitgaven aan voor bier en brandewijn. Den 21ª Maart lezen wij bijv.: „aen de meesters in het maecken en hermaecken van het besteck aen bier 0.13.0." Eenige andere posten vermelden o.a. „voor brandewijn in het opdoen van den kalck, in het afbreecken van het oude huys en voor het waecken." Enkele malen zien wij: „voor brandewijn aen de arbeyders." Het nieuwe gebouw, dat onder contrôle stond van Van Dam en de paalmeesters Jan Smits en van Veen, was in Nov. 1686 blijkbaar onder de kap gekomen; immers op den 14 dier maand werden de metselaars en timmerlieden naar ouder gewoonte getracteerd en wel

[1]) De gestichtsbestuurders betaalden o.a. verder nog: aen den beeltsnijder voor het snijden van 29 letteren in den blauwen steen f 1.45 en voor den datum 1686 f 0.20; aen de glasemaeckers van der Dussen en van Vucht, resp. f 5.50 en f 10.—. Het maken van het ijzerwerk staande in het rond-deel boven de achterdeur was opgedragen aan Willem Vreggen,

op bier, kaas en wittebrood. De kosten hiervoor bedroegen f 16.05.—.

Uit deze rekening blijkt verder nog, dat een beroep is gedaan op de liefdadigheid der ingezetenen en hunne bijdragen te vragen voor dien bouw; eene collecte bracht bijna 433 gulden op, daarenboven schonk de Stadsregeering f 150.—, benevens 2 karren met keien. De stadsrekening van 1686/7 vermeldt voorts onder kapittel 23 der uitgaven nog: „7 Juny betaelt voort glas van de stadt staende int Sinnelooshuys, 39 gulden en 12 stuivers."

In het begin van 1687 was het nieuwe gebouw tot niet geringe voldoening der gestichtsbestuurders gereed gekomen. Voorzeker mag hier een woord van waardeering worden gewijd aan de nagedachtenis der Regenten dier dagen, die zulk een hecht gebouw, dat te dier tijde in deze stad door geen enkel gesticht werd overtroffen, hebben weten daar te stellen.

Volgens oude teekeningen, berustende op het archief der Godshuizen, en een oud handschrift, aanwezig in de bibliotheek van het Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te 's-Hertogenbosch [1]), was het gesticht na de vernieuwing als volgt ingericht:

Door de voordeur kwam men in een ruim voorhuis, waarvan zich rechts de kamer bevond van de binnenmoeder. Boven de deur dier kamer prijkte in gouden letters op een zwarten achtergrond het volgende vers:

„Diliros domus haec claustris, fatuasque coercet.
Quos ratio nequit, tracta catena domet."

De vertaling ervan op rijm vindt men in het voornoemde handschrift:

„Dit huis beteugelt hen, die het verstand ontbeeren.
De keten moet in plaats der reden hen regeeren."

---

[1]) Nr. 265a.

Links van het voorhuis was eveneens eene kamer, boven welker deur dit vers stond:

„Cassandras domus haec claudit fatuosque Choroebos.
Quis mihi qui monstret tecta Solonis erit?"

De vrije vertaling in hetzelfde handschrift luidt:

„Dit huis sluit zinloos volk 't zij mans- of vrouwspersonen.
Zeg, wie zal 't huis van Solon kunnen toonen?" [1])

Achter eerstgenoemde kamer stond een trap, toegang gevende tot den zolder, achter de trap bevond zich de keuken, die echter niet als zoodanig werd gebruikt, doch waarin men het niet tot de dagelijksche behoeften benoodigde keukengerief en tin in kasten bewaarde. [2]) Van deze z. g. keuken kwam men door een groote deur op een binnenplaats uit, waarvan aan weerszijden zich verscheidene verblijfplaatsen voor de krankzinnigen bevonden, waarvoor galerijen stonden met bogen, die op steenen pilaren rustten. Wat verder rechts lag voorts een kamer voor de zieke patiënten, waarvan een gedeelte tevens diende tot dagverblijf. Van voorschreven binnenplaats kwam men vervolgens in een groot vertrek met

---

[1]) Ter toelichting over deze vertaling het volgende Cassandra, de dochter van Priamus, de koning van Troje en diens vrouw Hecuba, werd door hare schoonheid zeer bemind door Apollo Zij gaf toe aan zijne smeekbeden en verwierf, tot belooning van eene verleende gunst, de kunst van in de toekomst te kunnen voorspellen Toen echter Cassandra haar gegeven woord aan Apollo niet hield, was deze daarover zeer vertoornd Hij kon haar evenwel de kunst van „waarzeggen" niet meer ontnemen en bracht daarom uit wraak te weeg, dat niemand haar voorspellingen wilde gelooven. Toen zij dan ook den val van Troje door middel van het houten paard voorspelde, lachte men haar uit en beschouwde haar voor krankzinnig. (In Aeneis lib. II vers 246 dicht Vergilius hierover· „Tunc etiam fatis aperit Cassandra futuris Ora Dei jussu non umquam credita Teucris.) Cassandra ondertrouwde kort voor het innemen van Troje met een jongeman, Choroebos genaamd, die in den nacht toen die stad ingenomen werd, bij het verdedigen van zijn bruid doodgestoken werd. De dichter Vergilius houdt Choroebos voor een krankzinnige, omdat hij zich met eene vrouw, die men in het algemeen voor een dwaze hield, in het huwelijk wilde begeven. Als zinnebeeld voor krankzinnige vrouwen wordt daarom Cassandra, voor krankzinnige mannen Choroebos genoemd.

[2]) Vóór 1686 was de keuken links gelegen.

blauwen steen gevloerd, waarin ook nog drie verblijfplaatsen voor de patiënten aanwezig waren; aan het einde daarvan had men links nog de werkelijke keuken, benevens de bakkerij en rechts de kamer van de Regenten, welke zes schuiframen bevatte en met goudleer was behangen. [1]) Boven deze deur stond het volgende vers:

Met ijver werd hier naar gegaan.
Wat voor d'onnozelen diend gedaan.
Die moeit' ontziet en vriendschap laakt.
Diend geen Regent te zijn gemaakt.
Door vlijt en door eendrachtigheid.
Is Arkel's huis dus uitgebreid.

Van de Regentenkamer ging men door eene deur naar eene binnenplaats, waarvan aan de linksche zijde een bloementuin lag, terwijl aan het eind dier plaats een groot gebouw stond, bevattende zes kamers voor de patiënten. Op het nieuwe gebouw was eene verdieping aangebracht, terwijl een sierlijke steenen voorgevel er in geplaatst was. Aan iedere zijde van de voordeur bevond zich een kruisraam; op de eerste verdieping waren drie kruisramen aangebracht. Boven het middelste vak van den voorgevel, dat iets vooruit stak, werd in het frontispice het jaartal 1686 en boven de vóórdeur de merkwaardige gevelsteen geplaatst, die sinds 1838 op de binnenplaats van het gesticht is ingemetseld. Deze steen — hoog 1 M. en breed 1.50 M. — die verschillende beelden van krankzinnigen voorstelt en waarvan eene afbeelding voorkomt in „Taxandria" VI p. 169, droeg als opschrift: „Reynerus van Arckels Fondatie voor ses arme sinneloose menschen." [2]) Niettegenstaande al onze nasporingen is het ons niet mogen gelukken te achterhalen, wie de beeldhouwer is geweest. Het eenige, wat wij in de gestichtsrekeningen van 1685/6 vermeld vonden, is: „den 25 July aen Slingelant voor vracht

[1]) In 1768 schijnt een nieuw behangsel te zijn aangebracht. De gestichtsrekening van dat jaar vermeldt: „C. Reyts voor een camerbehangsel van goudleder, het behangen etc. volgens quitantie 266 gulden en 15 stuivers."

[2]) Het gesticht was oorspronkelijk ingericht voor „vijf" krankzinnigen.

van den beeldsteen in den voorgevel, volgens quitantie gegeven 5 gulden."

Om eventueele uitbreiding van het gesticht in latere jaren mogelijk te maken, waren door de gestichtsbestuurders verschillende aangrenzende perceelen en erven aangekocht, o. a.

1. op 6 Juni 1716, twee woningen onder één dak met een hof daarbij gelegen op het Dijkje van het St. Jacobskerkhof voor f 560.—.
2. op 31 Augustus 1717 van Maria Minten te 's-Hertogenbosch, een huis met daarbij liggende hofjes, staande naast den hof van het gesticht en uitkomende op het Dijkje van het St. Jacobskerkhof voor f 125.—;
3. in 1717 van Gerardus Notelaars te 's-Hertogenbosch, twee woningen onder één dak met daarbij liggend erf, grenzende aan den hof van het gesticht voor f 450.—;
4. op 12 Juli 1729 van Franciscus Aerts, echtgenoot van Maria van den Berg te Oss en Trytjen van den Berg, weduwe van Herman van Dyck te Kuilenborg, een huis met erf en stalling bij het gesticht gelegen voor f 200.—;
5. op 27 Mei 1754 van Hendrik Smits, koopman in granen te 's-Hertogenbosch, een huis met daarachter gelegen hof in de Windmolenbergstraat naast den hof van het gesticht gelegen voor f 150.—;
6. op 17 December 1779 van Andrias Ermers te 's-Hertogenbosch, een stuk tuin gelegen achter het huis genaamd „den Hopwagen" op het Hinthamereinde en grenzende aan het erf van het gesticht voor f 250.—;
7. op 12 Juni 1780 van Johanna Maria Valkenburg, weduwe van Justimus Kievits, koopvrouw te 's-Hertogenbosch, een huis in de St. Jacobstraat gelegen naast den hof van het gesticht voor f 415.—;
8. op 14 Januari 1784 van Lambertus van Santvoort te 's-Hertogenbosch, een huis met erf, genaamd „de Jager" gelegen in de St. Jacobstraat naast het erf van het gesticht voor f 246.—;

9. op 10 Mei 1802 van Daniël Antonius Ligtenvelt te 's-Hertogenbosch, een huis, hof en erf gelegen in de St. Jacobstraat voor f 800.—;
10. op 30 November 1802 van Johanna Maria Geertruy Ermers, weduwe van Wilhelmus Libertus van Hercs en Martinus van der Ven, echtgenoot van Cornelia Maria Ermers, beiden wonende te 's-Hertogenbosch een open plaats of erf op het Hinthamereinde achter het huis genaamd „de Zwaan" liggende voor f 300.—.

Deze perceelen en erven zijn voor het grootste gedeelte in den loop der jaren ten dienste der instelling afgebroken, verder verhuurd.

Tot 1754 komen geen andere uitgaven voor dan die tot het jaarlijks onderhoud aan de gebouwen noodig waren; deze uitgaven variëerden tusschen f 20.— en f 466.—. In 1754 besluiten de Regenten om op de plaats van het in dat jaar aangekochte perceel, alsmede op het daaraan grenzende gestichtserf voor den tuinman van het gesticht eene nieuwe woning met stal te bouwen. De uitvoering van dit werk, waarvan de bouwkosten rond f 3645.— bedroegen [1]), geschiedde door Lambert van Santvoort en Jan van den Bosch, resp. timmerman en metselaar.

Het schijnt meerdere malen te zijn voorgekomen, dat het gestichtsbestuur armlastige patiënten, voor wier onderhoud het Stadsbestuur van 's-Hertogenbosch of de aldaar gevestigde liefdadige instellingen hadden zorg te dragen, wegens plaatsgebrek moesten afwijzen. Om dit te voorkomen, hadden de Schepenen, Gezworenen en Raden dier stad in 1752 aan het gestichtsbestuur in overweging gegeven, om voor hen altijd twee kamers disponibel te houden, of twee nieuwe kamers aan te bouwen. [2]) Blijkens de gestichtsnotulen d.d. 5 September 1752 waren de Regenten hiertoe wel bereid,

---

[1]) Zie gestichtsnotulen d.d. 12 en 17 Juni 1754 en gestichtsrekening van 1753/4.

[2]) Resolutie van Schepenen. Gezworenen en Raden d.d. 5 Aug. 1752.

doch van Stadswege schijnt men daarop — vermoedelijk wegens de door de Regenten gestelde voorwaarden [1]) — niet verder te zijn ingegaan. Eerst in 1756, toen het Stadsbestuur weder eenzelfde verzoekschrift tot de Regenten had gericht, werd tot bouwen besloten. Toen werden in plaats van twee zes nieuwe patiënten-kamers gemaakt, waarvan men er twee onder zekere voorwaarden [2]) aan het Stadsbestuur afstond.

---

[1]) Wij lezen hieromtrent „1e dat de Regenten aan de leden van Stadsbestuur wel willen accordeeren en aanwijzen zekere plaats in het Zinneloos-huis, om aldaar ten koste en laste van de stad te laten bouwen, twee kamers omme aldaar twee krankzinnige menschen te plaatsen, mits de Heeren van de leden voor hunne behoorlijke alimentatie zorgdragen en die successievelijk van zes maanden tot zes maanden betalen, 2e dat er nooit eenige vreemde krankzinnige menschen in de gedestineerde plaatsen voor inboorlingen, volgens de fundatie, worden ingenomen en ten 3de dat de directie en volle bestier over deze twee kamers en de daarin geplaatste krankzinnigen privatievelijk blijve bij de Zinneloosmeesters, zoo en in dier voege als de overige kamers en krankzinnigen, mitsgaders de directie en bestier over dezelven tot hiertoe bij dezelven is geweest en dat die twee kamers in het Zinneloosshuis ten allen tijde als een deel van hetzelve zullen ingelijfd blijven en tot geen ander einde worden gebruikt dan tot daar in te plaatsen veritable ingezetenen dezer stad en geen andere als werdende hetgeen voorschreven niet anders toegestaan als onder expresse protestatie, dat daardoor het recht en bewind van zaken in opzicht van het Zinneloosshuis, zoo als het aan de Zinneloosmeesters competeert, niet geprejudicieert werden in geenerlei manieren'

[2]) Volledigheidshalve laten wij ook de voorwaarden, waarop deze kamers werden afgestaan, in extenso volgen

„Dat twee van de zes vertrekken of wel twee andere, die het meeste convenieerde, altijd ter dispositie van de Schepenen, Gezworenen en Raden of van Heeren Schepenen zouden open blijven, waarin dezelve provisionelijk zouden kunnen plaatsen, een of twee krankzinnigen met welkers verzorging men verlegen is

Ten tweede, dat voor de alimentatie van deze krankzinnigen jaarlijks zou worden betaald, te weten als dezelve geboren poorters of poorterskinderen of wel ingezetenen van de Meierij zijn, f 50 — en ingeval het vreemdelingen zijn, niet tot het Zinneloosshuis gerechtigd, alsdan f 75.—

Ten derde, dat om deze kamers of vertrekken wederom te doen ruimen, dezelve zoo ras plaats door versterf of andersints in het Zinneloosshuis openvalt, de Regenten van het Zinneloosshuis eerst en vooral de voorschreven krankzinnigen in de opengevallen plaatsen zouden bergen, mits daarvoor bij continuatie bepalende de gestipuleerde f 50 — en f 75 — respectieve.

Ten vierde, dat de krankzinnigen door de Schepenen, Gezworenen en Raden of Heeren Schepenen in het Zinneloosshuis gebracht zijnde, ingeval dezelve geboren poorters zijn of poorterskinderen of wel ingezetenen van de Meierij, op haar tour zouden invallen in een der plaatsen van de zinneloozen, welke uit het inkomen der fundatie gratis moeten worden onderhouden, de stad of de Godshuizen ontheven zijn van de jaarlijksche betaling der f 50 — hiervoor gestipuleerd Ongeprejudicieert nogtans en in zijn geheel blijvende

Tegelijk werden zes oude patiëntenverblijfplaatsen geheel vernieuwd.

Dat de Regenten over de uitvoering dezer werken, die eene uitgaaf van rond f 3181.— vorderde, tevreden waren, blijkt uit hunne verklaring d. d. 29 December 1756, waarin zij zeggen: „dat Willem van der Horst, Mr. timmerman, volkomentlijk aan het bestecq en teekeningh naar genoegen heeft voldaan, zóódanig, dat wij daarover niet anders dan volkomen content sijn kunnen en dienvolgende Willem van der Horst voor sijne exacte en prompte uytvoering, waarvan wij ons overtuygd vinden, seer gaarne quiteeren." [1])

In latere jaren is het gesticht ook nog aanmerkelijk uitgebreid, terwijl overal waar zulks noodig bleek, verbeteringen in ruime mate werden aangebracht. Tot de voornaamste dezer werken behoorden o. a.:

1. het bouwen van een nieuwe ziekenkamer met drie daarboven gelegen patiëntenkamers in 1764. Kosten rond f 2171.—; [2])
2. het vernieuwen en tevens vergrooten van het „gebouw tegensover de siekenkamer met de backerij daeraen," alsmede het bouwen „op het blijckvelt in den hoèk agter de nieuwe heyninghmuer van een separaat hock om aldaer een of ander sinneloose in te plaetsen, te onrustigh om neffens andere te setten, of wel te dienen voor een al te onreyne of met besmettinge aengedaen sijnde," in 1765. De totale uitgaaf dezer werken bedroeg rond f 7175.—. Voor het leggen van den eersten steen en slaan van den eersten nagel staat f 5.20 in de rekening geboekt; [3])

---

het declaratoir van de Drie Leden van de regeering dezer stad van den 18 Aug. 1474 en het geresolveerde van den 14 April 1712, rakende het getal der zinneloozen, welke uit het inkomen der fundatie moeten worden onderhouden." (Zie resolutien van de Schepenen, Gezworenen en Raden d.d. 21 April en 10 Juni 1756.)

[1]) Zie bestek tot dien bouw.

[2]) Notulenboek, 1690/1781, folio's 160 en 160v. en rekening 1763/4 van het gesticht.

[3]) Notulenboek, 1690/1781, folio's 165, 168v. en 171 en rekening 1764/5 van het gesticht.

3. het vernieuwen van den muur van den grooten hof en van de binnenplaats van het gesticht in 1766. Kosten rond f 802.—; [1])
4. het bouwen van acht nieuwe patiëntenverblijfplaatsen in den achterbouw en het vernieuwen van het dak met zolder boven de Regentenkamer in 1767, waarvoor eene som van rond f 5194.— werd uitgegeven. Behalve eene geldsom voor het leggen van den eersten steen, ontvingen de arbeiders bij dien bouw nog een tractatie van brood, kaas, pijpen en tabak, waarvan de gezamenlijke kosten beliepen 23 gulden, 2 stuivers en 8 penningen; [2])

   Al deze werken kwamen onder de leiding van Willem van der Horst tot stand. [3])
5. het bouwen van vier nieuwe patiëntenkamers op den zolder van het gesticht in 1775; [4])
6. het bouwen in 1781/2 op het van A. Ermers aangekochte erf door N. Pels, timmerman, van nieuwe patiëntenkamers [5]), alsmede van een nieuw wasch- en bakhuis. Hiervoor besteedde men rond f 5835.—; [6])
7. het maken van een nieuwen kelder onder de z.g. „blauwe kueken" van het gesticht in 1793.—; [7])
8. het bouwen door Lambertus Moonen, timmerman, en H. van Liempt, metselaar, van twaalf nieuwe patiëntenkamers en een lokaal, „waarin de vrouwspersonen tot hunne meerdere gezondheyd daagelijks zouden kunnen los gaan," in 1803 [8]).

(Wordt vervolgd).

---

[1]) Notulenboek, 1690/1781, folio 177 en rekening van 1766 van het gesticht
[2]) id. id. 185v., 186 en 189v. en gestichtsrekening 1767.
[3]) Hij was van 17 April tot 20 Aug. 1780 waarnemend architect van 's-Hertogenbosch. (Stadsrekening 1780).
[4]) Notulenboek, 1690/1781, folio 218v.
[5]) In de notulen van 28 Febr. 1781 spreekt men van vier, vijf of zes kamers.
[6]) Notulenboek, 1690/1781, folio 246 en gestichtsrekening van die jaren.
[7]) id. 1781/1806, folio 84v.
[8]) id. 1781/1806, folio 175 en gestichtsrekening van 1803 en '04.

De bidplaats der St Jacobskerk te 's-Hertogenbosch

door

ALPH. G. J. MOSMANS.

Het is bekend, dat in de laatste decennia der 17e eeuw de verhouding tusschen sommige geestelijken te 's-Hertogenbosch wat te wenschen overliet.

Een der meest geruchtmakende feiten van dien aard, die ons bekend zijn geworden, is zeker het geschil, dat omstreeks 1688 ontstond tusschen den seculieren Bosschenaar pastoor Petrus Tybosch en zijn stadgenoot, den predikheer Johannes van Bilsen, over de bediening van de bidplaats van St Jacob.

Na de verovering der stad in 1629 was de openbare uitoefening van den Katholieken godsdienst op zware straffen verboden. In het geheim evenwel werkten zoowel seculieren als regulieren met prijzenswaardigen ijver, onder de moeilijkste omstandigheden, aan het behoud des Geloofs in de harten der katholieke Bosschenaars.

Toch schenen althans enkelen onder hen zich niet geheel vrij te kunnen houden van een betreurenswaardigen onderlingen naijver.

„Reeds in 1672 was het den predikanten ter oore ge-
„komen, dat er onder de gepretendeerde (d. w. z. de katho-
„lieke) geestelijkheid eenige twisten en onlusten waren over
„de kerkhuizen", zegt Hezenmans (*Onze Wachter*, 1883, blz. 187).

Misschien slaat dit bericht op de St Jacobsparochie, waar zoowel door seculieren (van Ravenstein en van der Meulen) als door Predikheeren, deze met machtiging van den pastoor, de geestelijke zorg van de geloovigen gedragen werd. De

onderlinge verhouding, die er vrij zeker reeds te wenschen overliet, werd nog scherper, toen in 1688 pastoor Petrus Tybosch in het huis „de Druif", het 3e ten Oosten der St Jacobsstraat, eene bidplaats oprichtte, met de klaarblijkelijke bedoeling, die echter mislukte, om de geloovigen van het bezoeken der kerkdiensten van Pater van Bilsen af te trekken. „Niet onwaarschijnlijk", zegt Pater Meijer (*De Predikheeren*, blz. 139) „lag de oorzaak van een en ander in den verderfe-„lijken invloed van het Jansenisme, waaraan enkelen (der „seculieren) zich niet hebben weten te onttrekken, en die een „afkeer van de religieusen meebracht en een streven om „deze geestelijken uit de Missie te weren tot gevolg had".

Over het onderhavige geval is Pater Meijer vrij uitvoerig (t. a. p. 130—142). Schutjes (*Geschiedenis v. h. Bisdom* IV, blz. 812) haalt de aanteekening aan, die Pater van Bilsen op 22 Augustus 1691 in het doopboek neerschreef.

Ik zou dus, zonder meer, daarnaar hebben kunnen verwijzen, ware het niet, dat aan beide schrijvers blijkbaar eene belangrijke bijzonderheid onbekend is gebleven, nl. dat er in het hevigste der verwikkelingen, op 18 Februari 1689, eene eerlijke poging gedaan is, om partijen tot overeenstemming te brengen, en wel door arbitrage. Dit blijkt uit onderstaande notariëele acte (protocol Not. Bosch N° 186):

Also Eenige questien ende differenten ontstaen ende geresen waeren tusschen d'Heer Petrus Tiebosch Pastor der parochie van St Jacobskercke binnen dese Stadt 's Hertogenbosch toe Eenre ende d'Heer Johan van Bilsen, Missionaris der voors. Stadt ter andere syden, Over ende ter saecke van 't Bedienen der gemeente ende kercke der voors. Parochie, soo syn gecompareert voor my Notaris in presentie van de getuygen naergenoemt, de voorn Heeren Tiebosch ende van Bilsen, dewelcke verklaerden tot afsopieringhe der voors. questien ende differenten hen gesubmitteert te hebben gelyck Haer Eerw syn doende mits desen inde Arbitragie ende uytspraecke van de Eerwaarde Heeren Henricus Clomp Pastor tot Schyndel, ende Franciscus Eydens Missionaris ende Pastor van St Peters parochie alhier, macht om in cas van eenige discrepantie tot Hen een ander bequaem Heer als Super Arbiter te mogen assumeren, Gelovende de voorn. Heeren comparanten onverbreeckelyck ende onwederroepelyck voor goet ende van waerde te sullen houden allen 't ghene inde saecke voors. bij de voorn. Heeren Arbiters ende Super Arbiter sal gearbitreert ende uytgesproocken worden sonder eenigh tegenseggen in recht ofte daerbuyten ende dit alles onder verbant als naer rechten. Actum 's Bosch den 18 Febr. Anno 1689 ter presentie van

Sr Johan van Wolffswinckel ende Thomas Ciermans beyde inwoonende Borgeren deser Stadt als getuygen hiertoe versocht

Petrus Tybosch
fr Joes van Bilsen — Me presente
Thomas Ciermans als getuyge — Gysb Bosch Nots publ.
Jan van Wolffswinckel als getuyge — 18/2, 1689

Hoe de uitspraak van arbiters of super-arbiter ook geluid mag hebben, wij kunnen met vrij groote zekerheid aannemen, dat de in 't ongelijk gestelde partij, waarschijnlijk de pastoor, ondanks alle verzekering van „voor goet ende van waerde „te sullen houden" er zich niet bij neergelegd heeft. De indaging van den pastoor voor den Vicaris (Meijer, blz. 140) met, als slot, het vertrek van Pastoor Tybosch naar Holland in November 1690, zal wel het gevolg geweest zijn van het mislukken der arbitrage.

Waar Schutjes de aanteekening van Pater van Bilsen aanhaalt, maar overigens nagenoeg over deze zaak zwijgt, moge ik hier de uitvoerige lezing van het geval laten volgen, zooals Pater van Bilsen dat op 21 Augustus 1696 door Notaris Gijsbert Bosch (protocol N^{0} 189) deed beschrijven. Dit geschiedde kort vóór de beslissing der Propaganda Fide, die op 17 Juni 1697 de bediening der St Jacobsparochie voor goed aan de Predikheeren toewees (Meijer, blz. 142) ondanks de suppliek in tegenovergestelden zin van Plebaan van Kessel.

Comparuerunt coram me Gisbert Bosch . . in praesentia testium infrascriptorum honorabiles Domini Johannes ab Angelis, Michael le Hardy et Joannes Kuysten, cives praedicti civitatis et parochiani Sancti Jacobi fide digni et omni exceptione majores mihique notario noti.

Qui ad requisitionem et instantiam Reverendi Patris van Bilsen, Ordinis ff Praedicatorum sacerdotis, hujus civitatis missionarii et parochiae Sancti Jacobi deservitoris cum oblatione juramenti semper et ubique praestandi sub Christiana et Catholica veritate affirmarunt et attestati sunt sicut per praesentes affirmant et attestantur verum esse

Quod postquam praedicta urbs vi Armorum Statuum Hollandiae fuerat occupata in predicta Parochia (non obstantibus gravissimis periculis et persecutionibus) intrepide et constanter ab initio manserit aliquis religiosus sacerdos missionarius praenominati ordinis Praedicatorum, qui suo incomparabili zelo et indefessis laboribus in hac vinea tam feliciter profecit ut vix ullus incola dictae parochiae etiam in acerrimis persecutionibus non tantum non defecerit verum plurimi Acatholici ad ovile Christi redierunt.

Quorum forte meritorum intuitu administratio pastoralis praefatae parochiae sancti Jacobi anno millesimo sexentesimo quadragesimo quarto a reverendo admodum Domino Henrico Leemput tunc Vicario Apostolico Ge-

neralı concredita fuit Reverendo Patrı Leonardo Janssen Boy ordınis fratrum praedicatorum Missionarıo, hic per Annos novemdecım dictam parochiam cum omnium aedificatione administravit et adhuc administrationi immortuus est

Eique *successit anno millesimo sexcentesimo sexagesimo tertio in missione* simul et pastoratu Reverendus Pater Mathias van Susteren, ejusdem ordinis sacerdos, authoritate et commissione amplissimi Domini Judoci Houbraken tunc temporis Vicarii Apostolici, hic laudabiliter per annos novem predicto munere perfunctus, mortuus est

Ipsique a dicto amplissimo Vicario Haubraecken in successorem datus est Reverendus Pater Amandus van der Waerden dicti ordinis sacerdos cui *in priorem sui conventus Mechliniensis electo et propter incomparabiles* animi dotes maximo sui desiderium omnibus relinquenti suffectus est anno millesimo sexentesimo quarto authoritate saepe dicti amplissimi Vicarii Haubraecken in missione et pastoratu, Reverendus pater Petrus van den Bosch ejusdem ordinis praedicatorum religiosus

Hic zelosissimus concionator omnium catholicorum satisfactione praedicto pastorali munere functus est usque ad annum millesimum sexentesimum octuagesimum quartum, dum propter a se editum in suorum instructionem et confirmationem catechismum (quo Acatholicos offenderat) trecentorum scutorum summa, insuper et exilio, mulctatus est, cui exilio (suis reditum expectantibus et frustra curantibus) in suo conventu immortuus est

Obiter hic notandum praedictam sancti Jacobi parochiam (ut ex praecedentibus patet) ultra quadraginta annos sine ulla interruptione continuos penes praefatos praedicatorum ordinis religiosos (faventibus semper vicariis apostolicis) mansisse

Huic in missione successit Reverendus Pater Johannes van Bilsen ejusdem ordinis modernus parochiae nostrae administrator et hujus attestationis requirans qui simul in Acatholicorum odium contra praedesessorem conceptum successisse videtur, nam praeterquam quod coactus fuerit trecentorum scutorum mulctam suo predecessori exuli impositam solvere, diversis postea vicibus ad jugentes pecuniae summas damnatus est quarum duae ad ducenta fere scuta ascenderunt idque propter Acatholicos a se conversos

Et ob eandem rationem saepius a divinis debuit desistere, additis acerbissimis minis incarcerationis et expulsionis

Inter has turbas dum frustra restitutio pastoris exulis expectaretur administrationem pastoralem accepit Reverendissimus Dominus Petrus Tibosch sacerdos secularis (manente tamen missionario dicto patre van Bilsen)

Qui et separatum a dicto missionario oratorium erexit, quod cum a paucissimis frequentaretur praefatus Dominus Tybosch caepit in publico oratorio dicere quod populus sub peccato obligaretur, saltem diebus dominicis, conciones suas audire, quo irritatus populus magis Eum deseruit

Haec desertio occasionem dedit (prout domini attestantes arbitrantur et a plurimis se audivisse declarant) sequentibus turbis scilicet quod predictus dominus Tybosch postquam paucitatem suorum pertesus proprium Oratorium reliquisset, per violentias magistratus Acatholici et obliquas vias patrem missionarium van Bilsen coegerit ad permittendum ut in Oratorio missionis simul cum ipso missionario divina faceret duravitque hoc per annum unum et menses aliquot

Quibus expletis videns dominus Tybosch se populo non esse gratum, nihil dicens discessit anno millesimo sexcentesimo nonagesimo cui saepe dictus *Reverendus pater van Bilsen in hac parochia tunc missionarius in administratione* pastoralium cum omnium parochianorum applausu successit ex commissione amplissimi Domini Guilielmi Bassery tunc nostri diocesis Vicarii Apostolici generalis nunc autem Brugensis Episcopi Insuper et speciali confirmatione Reverendissimi Domini Martini Steyaert Ejusdem in dicto vica-

riatu successoris · et sic in pace et quiete et omnium satisfactione res mansit usque ad has praesentes hujus Anni turbas

Rationem sui testimonii dicti domini attestantes allegerunt quod haec omnia et singula partim a parentibus et majoribus suis necnon ab aliis viris gravibus et fidedignis de hac re bene informatis intellexerint, partim etiam suo tempore contigerint, ita ut adhuc recentem eorum memoriam habeant.

Insuper quod ad majorem et infallibilem probationem praedictae successionis Reverendorum patrum Dominicanorum in parochia nostra, iidem attestantes una cum me notario et testibus infra nominandis inspexerint et visitaverint dictae parochiae libros baptismales et matrimoniales in debita forma conscriptos.

Et cum justum sit veritatis dare testimonium praesertim ad requisitionem illius indigentis, habita lectura praemissorum dicti domini attestantes in sua depositione perstiterunt atque permiserunt confici hoc publicum et autenticum instrumentum.

Actum Sylvaducis vigesimo prima die mensis Augusti Anno a nativitate Domini millesimo sexcentesimo nonagesimo septimo in presentia Clarissimi Domini Theodori Bruyninx juris utriusque doctoris necnon Advocati tam coram curiis justitiae Hagae Comitis respective quam coram magistratu hujus civitatis admissi. Et domini Theodori van Berkel hujus civitatis incolae testium ad hoc specialiter requisitorum et rogatorum

J. ab Angelis
Theod. Bruyninx testis — Michael le Hardy
Theodorus van Berckel testis — Johannes Kuysten.

Presente me Notario cum praenominatis testibus ad premissa requisitorum.
Gijsbert Bosch. Notarius publ.

21/7 1696 (Schrijffout voor 21/8 1696).

Bijzonder merkwaardig in dit relaas en kenschetsend voor Pastoor Tybosch in vooral zijne bewering, dat de geloovigen op doodzonde verplicht waren, althans op Zondag, in *zijne* bidplaats te komen kerken.

Het is mogelijk, dat pastoor Tybosch eenig recht van spreken meende te hebben, omdat de St Jacobsparochie van oudsher door seculieren bediend werd en eerst na de verovering der stad, en om wille der abnormale omstandigheden, mede door de Predikheeren werd waargenomen, en dus de seculieren de oudste brieven hadden.

De beslissing van Vicaris Steyaert en van de Propaganda bewijzen echter, dat het hoogste kerkelijk gezag aan de zijde van Pater van Bilsen stond en geven recht om aan te nemen, dat pastoor Tybosch ten deze minstens niet voorzichtig is geweest in zijne wijze van optreden en dat hij in de middelen, die hij gebruikte om zijn vermeend recht te vindiceeren, heeft gefaald.

ADVERTENTIE-BIJVOEGSEL VAN „BOSSCHE BIJDRAGEN"

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

DL. VIII. AFLEV. 2. JULI 1927.

KUNSTHANDEL
Fa F. WILMSEN en ZONEN
Vughterstraat 56, 's-Hertogenbosch. — Tel. 757
is het aangewezen adres voor **Religieuze Platen** en **Schilderijen,**
Staaf- en **Ovale Lijsten, Spiegels, Etsen** enz.

RECLAME-AANBIEDING

Regensburger MISSAAL

folio editie Pustet, laatste uitgave, geheel compleet, solied gebonden in rood chagrinleer, goudsnee, fraai verguld op plat, met zijden linten, in étui

slechts f 32.50.

Nieuwste MIS- EN VESPERBOEK met uitleg, voor elken dag. Nederl.-Latijn. 1820 bladz. f 2.90.

Boekhandel W. BERGMANS, Tilburg.

Historiese Pedagogiek door Fr. S. Rombouts

Grote lijnen der Geschiedenis van het opvoedkundig denken en doen in verband met de Kultuurontwikkeling

DEEL I: VAN DE OUDSTE TOT DE NIEUWSTE TIJD

met 29 Portretten buiten de tekst.
In artistieke omslag fl. **5.—**
In stofprachtband „ **6.50**

Leidraad voor Katholieke Scholen

door den H. JOANN. BAPT. DE LA SALLE.
Vertaling van Pr. WOLTERS fl. **2.25**

Het Prentenboek der Eerste H. Communie fl. **1.—**
Het Prentenboek der Kinderbiecht ter perse.

Uitgaven der Drukkerij van het R. K. JONGENSWEESHUIS te Tilburg
Ook bij iederen R. K. Boekhandelaar verkrijgbaar.

Bij G. MOSMANS ZOON, 's-HERTOGENBOSCH,

UITGEVER van den HEILIGEN STOEL,

is zooeven verschenen:

Het Christelijk Getuigenis der Catacomben

door F. HENDRICHS S. J.

Groot 4° prachtwerk van 320 bladzijden met 295 groote en kleinere gravures naar oorspronkelijke foto's uit Rome. Het boek is gedrukt op prima zacht getint kunstdrukpapier en is gebonden in fraaien prachtband.

Prijs f 4.75; franco per post f 5.10.

Uitvoerig prospectus wordt gaarne gezonden.

De meeste boekhandelaren hebben dit prachtwerk voorhanden.

Firma J. H. de Leeuw

's-HERTOGENBOSCH

Groothandel in koloniale waren

Koffie = Thee

Telefoon 497 en 1146

Eenige werkplaats te Tilburg

Heuvelstraat 105

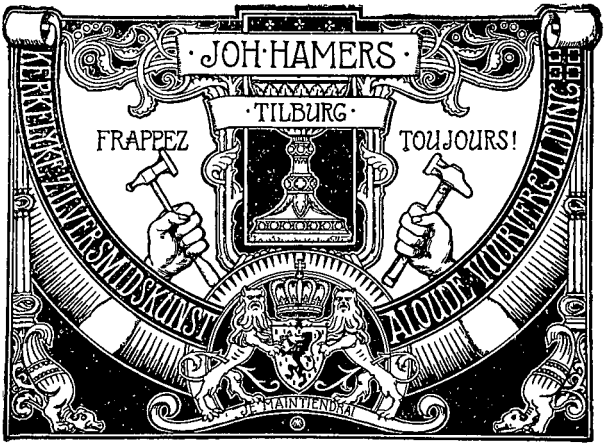

Heuvelstraat 105

Groote voorraad in alle metalen Kerkwerken

1e Klas werk aan voordeelige prijzen

H. VERBUNT VAN DIJK

Gasthuisstr. 64 **TILBURG**

Kerkelijke Kunst

Gegarandeerd Zuivere Miswijnen

Alle Kerkbenoodigdheden

Kloosterstoffen

Fabriek van Machinale Houtbewerking „De Mark"

JACQ. van GROENENDAEL

BREDA

Alle Timmerwerken

Speciaal in eikenhouten Kerkbanken,
Kerkstoelen, Schoolbanken enz.

LENTJES & DROSSAERTS

'S-HERTOGENBOSCH

Firmanten: J. H. L. van Dijk en J. P. M. van Dijk

EFFECTEN, COUPONS, DEPOSITO'S enz.

Belasten zich speciaal met het plaatsen en verhandelen van leeningen ten laste van Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, R. K. Kerken, Kloosters en Instellingen op de meest voordeelige voorwaarden. :-:

HUISVLIJTARTIKELEN.

CATALOGUS met handleiding voor Friesch houtsnijwerk,

Verkrijgbaar à f 0.45 per exemplaar.

VRAAG PRIJSCOURANT.

Firma JOHAN SMULDERS.

Vughterstraat 33. 's-HERTOGENBOSCH. Telefoon 659.

IJzerwaren, touw, huishoudelijke artikelen, enz.

Carborundum- en Aloxite-slijpmiddelen. — De beste der wereld.

Vacant

B. ZWAANS

TILBURGSCHE

Steenkolenhandel

TEL. 216.

Piusstraat 89, Tilburg

M. v. Bokhoven & Jonkers

'S-HERTOGENBOSCH

BEELDHOUWERS

ATELIER VOOR

DECORATIEVE SCHILDERKUNST

Oude en Nieuwe Boekhandel

UITGEVERIJ

N.V. v./h. DEKKER & v. d. VEGT en J. W. v. LEEUWEN

Oranjesingel 4, NIJMEGEN

Oude Gracht, UTRECHT

Verzendt op aanvrage gratis Catalogen.

Koopt oude Boeken.

SPECIAAL ADRES voor

PRIESTERKLEEDING

Arnold Vielen - Marktstraat - Veghel.

Ferdinand H. J. van den Eerenbeemt

Fabrikant van Kerkkaarsen,
Witte Was, Wierook, Godslamp-olie, enz.

's-Hertogenbosch, Hinthamereinde 53

H. FUNNEKOTTER

ROTTERDAM

WEDEROM VERKRIJGBAAR:

de bekende Loopers „Super aspidem"

op 70. en 90 c/m. breedte.

Smyrna-loopers en Tapijten

in elke gewenschte afmeting, naar speciale ontwerpen.

BILLIJKE PRIJZEN.

Vacant

ATELIER VOOR KERKELIJKE KUNST

OPGERICHT 1872

H. VAN DER GELD & ZOON

'S-HERTOGENBOSCH

BEELDHOUWWERKEN

KERKMEUBELEN IN HOUT EN STEEN

IN VERSCHILLENDE STIJLEN

POLYCHROMIE □ □ □ KRUISWEGEN
OOK IN GIPS

GEBRUIKT

de hoogfijne soorten ONTBIJTKOEK

uit de Stoomkoekfabriek „DE STER" van

GEBR. PLOEGMAKERS, OSS.

Voor kostscholen en gestichten speciale conditiën.

Vraagt nog heden prijs aan bij GEBR. PLOEGMAKERS, OSS.

MAGAZIJN ST. JOZEF

Speciaal adres voor complete installeering van

KLOOSTERS en GROOTE INRICHTINGEN

in

PORSELEIN, GLAS, AARDEWERK,

ROESTVRIJE TAFEL- EN DESSERTMESSEN

TAFELZILVER ALPACCA

in Gero zilver en Rembrandt Zilver

Reiziger door het heele land te ontbieden

Telef. 485 — L. DERKS — 's BOSCH

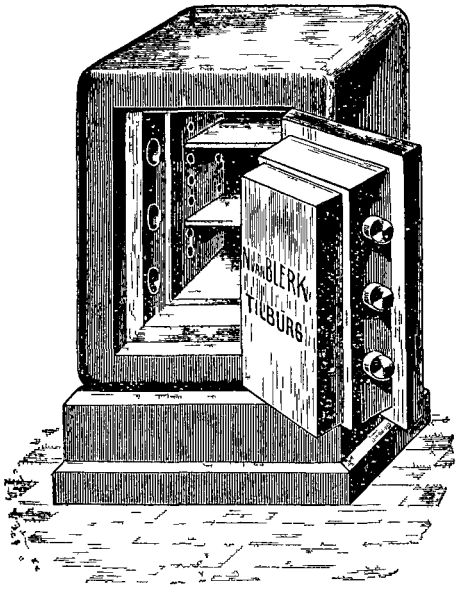

VAN BLERK's
TABERNAKELKASTEN
VAN BLERK's
OFFERBUSSEN
VAN BLERK's
KLUISDEUREN
VAN BLERK's
BRANDKASTEN

„De beste waarborg"

Zonder eenige verplichting
persoonlijk te ontbieden

VAN BLERK's
Brandkastenfabriek
Tilburg, Tel. Int. 374

THEODOR SPIERINGS

Commissionnair in Effecten

's BOSCH ▫ ▫ HINTHAMEREINDE 3

neemt over leeningen van R. K. Kerken en Kloosters en bevordert het plaatsen dier leeningen. :-:

ERVEN & C°. OIRSCHOT

-:- STOELENFABRIEK -:-

KERKSTOELEN in elk gewenscht model

STOELEN voor **PATRONATEN** en andere **VEREENIGINGSGEBOUWEN**

—.— **Vraagt CATALOGUS.** —.—

„Atelier SCHREURS"

's BOSCH, Vughterstraat 52, — Tel. 614.
DORDRECHT, Vrieseplein 1, — Tel. 323.

Moderne Fotografische Ateliers.
Artistieke Portretfotografie.
Speciaal Adres voor Vergrootingen.

J. A. VERBUNT

WIJNHANDEL OPGERICHT 1848

TILBURG

INTERESSÉ DE LA MAISON

SCHRÖDER DE CONSTANS

BORDEAUX

SPÉCIALITÉ **VINS FINS** ET

VINS CACHET DU CHâTEAU ET

ÉTAMPÉ

MONOPOLE VAN DE MERKEN:

DOMAINE MOULIN DE SOUBEYRAN

CHATEAU CARMES HAUT-BRION

J. P. van Gilse & Zoon

Wijnhandel

Roosendaal (N.-Br.)

Hofleveranciers van Z.H. Paus Benedictus XV

Gegarandeerde Miswijnen.

VIN BLANC SEC DES COTEAUX DE L'HARRACH f 45

MUSCAT DOUX (ou Demi-Doux) - 60

Deze Wijnen zijn ook bijzonder aangenaam als Dessertwijn.

MONOPOLE VAN

Château la Tour Priban	Pauillac
Chapelle de la Trinité	St. Emilion
Clos du Roi	Pauillac
Clos du Pouijallet	Pauillac
Milon-Lafite	Pauillac
Domaine de Pez	St. Estèphe
La Gauloise (R. Réquier)	Périgueux
Triple Sec (Allary)	Mussidan

Specialiteit in Bourgogne-, Mosel- en Rijnwijnen.

VRAAGT PRIJSCOURANT.

BOSSCHE BIJDRAGEN

BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

ONDER REDACTIE VAN FERD. FRANSSEN
A. FRENKEN EN Dr TH. GOOSSENS

DEEL VIII.
AFLEVERING 3.

ST MICHIELS-GESTEL — NOVEMBER — 1927.

INHOUD:

Mgr. Joannes Zwijsen, door de Redactie . . . . . blz. 225
Hoe Mgr. Joannes Zwijsen Aartsbisschop van Utrecht werd, door P. Albers, S. J. . . . . blz. 227
Mgr. Joannes Zwijsen, Aartsbisschop van Utrecht, door Dr J. de Jong. . . . . blz. 243
Zwijsen, de verhoopte eerste Bisschop van Haarlem, door J. C. van der Loos . . . . . blz. 256
Mgr. Zwijsen en Limburg, door P. Albers, S. J. . . . . blz. 260
Mgr. Zwijsen, Internuntius ad interim en Vice-Superior der Hollandsche Zending, Sept. 1847 — Juli 1848, door Dr J. Witlox blz. 276
Mgr. Zwijsen en het Koninklijk Huis, door W. Bünnemeijer, C. Ss. R. . . . . blz. 282
Mgr. Zwijsen en de anti-clericale Pers, door Dr J. Witlox . . blz. 313
Pastoor Zwijsen en het Eerste adres der R. K. Kerkvoogden bij de Regeering in 1840, door M. v. d. Ven . . . . . blz. 319
Mgr. Zwijsen en de Regel van Zusters en Fraters van O. L. Vr., Moeder van Barmhartigheid te Tilburg, door C. J. Zwijsen, pr. blz. 334
De Zusters van Liefde te Tilburg, door Dr Th. Goossens . . blz. 347
Mgr. Zwijsen — Mgr. van Vree, door A. Hensen . . . . . blz. 372
Mgr. Zwijsen en de Heilige Linie, door Dr J. Witlox. . . . blz. 376
Mansuete et fortiter, door Dr G. Gorris, S. J. . . . . blz. 378

VOORWAARDEN:

De „**Bossche Bijdragen**" verschijnen minstens éénmaal en hoogstens driemaal in het jaar op niet vast bepaalde tijden.

Drie afleveringen vormen één deel.

De prijs van één deel bedraagt fr. p. post *f* 5.—.

Telkens bij het verschijnen van een derde aflevering zal over het bedrag van drie afleveringen worden beschikt.

De inteekening staat open bij de Administratie te Tilburg, Bosscheweg 95, en bij den Boekhandel.

Brieven, boeken of bijdragen voor dit tijdschrift te adresseeren aan den Redactie-Secretaris, Dr Th. GOOSSENS, Tilburg, Postchèque en Giro **50174**.

Mgr. JOANNES ZWIJSEN

Mgr. JOANNES ZWIJSEN
1794—1877

De Redactie der Bossche Bijdragen heeft op de door haar uitgeschreven prijsvraag voor een levensbeschrijving van Mgr. Joannes Zwijsen geen antwoord ontvangen. Gaarne zou zij bij het herdenken van den sterfdag van Mgr. Zwijsen, nu een halve eeuw geleden (16 Oct. 1877), aan Katholiek Nederland een beeld hebben gegeven van den man der Voorzienigheid, die met wijs beleid, maar tevens met onverschrokken moed voor het goed recht der Katholieke Nederlandsche staatsburgers opkwam en de Katholieke Kerk in Nederland weer in het volle leven heeft mogen plaatsen.

Nu dat eerste plan niet tot vervulling is kunnen komen, heeft de Redactie gemeend, dat dit gedenkfeest toch harerzijds niet onopgemerkt mocht voorbijgaan, en heeft zij bouwstoffen willen verzamelen, die straks zullen kunnen dienen om een beeld van den grooten kerkvorst te vormen, dien Jan Baptist van Son noemde „l'âme de tout ce qui s'est fait les trente dernières années pour l'église des Pays Bas." Geen volledige levensschets is uit de volgende artikelen op te maken, doch aan den tors is reeds af te meten, welk een reuzenfiguur Mgr. Zwijsen geweest is.

Als inleiding tot deze artikelen mogen hier eenige data uit het leven van Mgr. Zwijsen volgen, waartoe het best kan dienen de wel beknopte, maar toch eerste biografie, die volledig van Mgr. Zwijsen kon verschijnen, nl. zijn doodsprentje, hetwelk het volgende vermeldt:

Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid Monseigneur
JOANNES ZWIJSEN
Aartsbisschop-Bisschop van 's Bosch,
Huisprelaat van Zijne Heiligheid,
Assistent-Bisschop bij den Pauselijken Stoel,
Romeinsch Graaf en Burger,
Commandeur van den Nederl. Leeuw,
Groot-Officier van de Eikenkroon, enz. enz.

Geboren te Driel den 28 Augustus	1794
Priester gewijd te Mechelen den 20 December	1817
Kapellaan te Schijndel den 14 September	1818
Pastoor te Best den 26 April	1828
Pastoor te Tilburg (aan 't Heike) den 8 Mei	1832
Benoemd Bisschop van Gerra i. p. i., en Coadjutor van Z. D. H. Mgr den Dubbelden met recht van opvolging den 14 Jan.	1842
Geconsacreerd in zijne Par.-kerk te Tilburg den 17 April.	1842
Ad interim Zaakgelastigde van den H. Stoel bij het Nederlandsch Hof te 's Hage en Vice-Superior der Hollandsche Zending den 15 September	1847
Mgr den Dubbelden opgevolgd in het bestuur van 't Bisdom van 's Bosch den 13 October	1851
Bij de herstelling der Kerkelijke Hierarchie benoemd tot Aartsbisschop van Utrecht en Administrator van 's Bosch den 4 Maart	1853
Door eene moorddadige hand aangevallen, maar gelukkig behouden den 15 Juli	1863
Van het bestuur des Aartsbisdoms door Z. H. ontheven, en tot Bisschop van 's Bosch, met den titel van Aartsbisschop-Bisschop, aangesteld den 4 Februari	1868
Naar Rome voor een derde maal vertrokken ter bijwoning van het algemeen Vaticaansch Concilie den 18 October	1869
Overleden te 's Bosch in het Bissch. Paleis den 16 October	1877
Begraven op het R. K. Kerkhof der stad onder Orthen den 19 October	1877

Deze dorre data, die maar een greep zijn uit het zoo vruchtenrijke leven van den Aartsbisschop-Bisschop, zullen in de artikelen van dit Zwijsen-nummer voor een groot deel meer leven en fleur krijgen. Verschillende medewerkers heeft de Redactie bereid gevonden een stuk van dat leven te beschrijven, waarvoor zij hun gaarne haar dank betuigt, met de stille hoop tevens, dat een hunner daarin aanleiding moge vinden om in een uitvoerige biografie dezen heros weer tot ons volk te doen spreken, dien Schaepman bij zijn afsterven prees als een man „van vorstelijk karakter, van hoogepriesterlijk geloof, van kinderlijke vroomheid. Een strijder, vol moed en overtuiging, vol fierheid en kracht, nooit den strijd zoekende, maar ook nooit terugdeinzend, altijd gereed en altijd gewapend, den vrede zoekend, maar niet om de rust."

Moge Zijn voorbeeld land- en gewestgenooten blijven bemoedigen en aanmoedigen.

DE REDACTIE.

Hoe Mgr Joannes Zwijsen aartsbisschop van Utrecht werd

door

P. ALBERS S. J.

Zooals deze vraag is ook het juiste antwoord erop complex en hangt af van het antwoord op de twee volgende vragen: hoe is Utrecht aartsbisschoppelijke zetel geworden? en ten tweede: hoe kwam het, dat Mgr Zwijsen voor dien zetel werd benoemd? Beide vragen eischen een zeer nauwkeurig onderzoek, doch de eerste veel meer dan de tweede. Vaak zullen in de bewijsvoering de antwoorden moeilijk te scheiden zijn, vooral wanneer de eene door de andere wordt toegelicht. Toch zullen we trachten de beide antwoorden zooveel mogelijk afzonderlijk te houden, hetgeen over het algemeen de duidelijkheid zal bevorderen.

De eerste vraag is dus: Waar zullen bij het herstel der hierarchie in het van België afgescheiden Koninkrijk der Nederlanden de zetels der bisdommen worden opgericht? of ook, hoe zullen de bisdommen worden verdeeld? Het lust ons niet stil te staan bij de schismatieke bemoeiingen van minister van Maanen, noch lang uit te weiden over de verdeeling van het Concordaat van 1827. Want de plannen van Van Maanen zijn mislukt; en op de verdeeling van het Concordaat is men in 1853 practisch niet meer teruggekomen. In het Concordaat was immers geen sprake van een bisdom *Utrecht*. *Amsterdam* zou bisdom worden en bestaan uit de provinciën Noord- en Zuidholland, Utrecht, Overijsel, Friesland, Groningen en Drenthe; *'s-Hertogenbosch* uit de

provinciën Noordbrabant, Gelderland en Zeeland. Limburg zou heel bij Luik komen. Deze beslissing, die genomen werd vóór de scheiding van Holland en België, bleef ook daarna nog lang de gemoederen beheerschen. Toen na die scheiding Limburg bij ons Koninkrijk kwam, werd het weldra een vicariaat; maar voor het overige bleef men er aan vasthouden, dat Utrecht geen bisdom zou worden.

Nadat in 1850 de Nederlandsche regeering in haar *Memorie van Antwoord* voor de begrooting van 1851 verklaard had, dat het volstrekt niet in haar bedoeling lag, de vrijheid der Roomsch-Katholieke Kerk betreffende haar organisatie in eenig opzicht te belemmeren, kwamen in den kring der Nederlandsche Katholieken allengs verschillende plannen voor de circumscriptie der bisdommen voor den dag; maar tevergeefs zoekt men er, die Utrecht als bisschopszetel aanwezen. Destijds schreef Mgr van Hooydonk, vicaris van Breda aan Mgr Den Dubbelden, vicaris van Den Bosch, dat hij het gevaarlijk vond, indien er in Holland maar één bisdom gesticht werd, maar toch, zoo meende hij, moest *'s-Hertogenbosch* aartsbisdom zijn.

Ook het Departement van eeredienst begon in 1851 reeds van een circumscriptie der bisdommen te spreken; niet echter om die zaak te bespoedigen, maar wel om op handige wijze te verhinderen, dat *Utrecht* de zetel van het aartsbisdom zou worden. Daarom noemde het Departement van eeredienst voor het noorden als bisschopzetels *Haarlem* en *Deventer*, voor het zuiden *'s-Hertogenbosch, Breda* en *Roermond*. Hierover ontspon zich nu een briefwisseling tusschen den Internuntius Mgr Belgrado en Mgr Zwijsen. Deze laatste schrapte *Deventer*, omdat de Katholieken er gering in aantal en tevens weinig in tel waren, en stelde daarvoor het meer Katholieke Zwolle in de plaats, hoewel hij anderzijds overtuigd was, dat men alleen met de provincies Overijsel, Drente, Groningen en Friesland geen bisdom te Zwolle kon oprichten noch onderhouden. Maar ook zelfs in deze moeilijkheid denkt Mgr Zwijsen er niet aan om *Utrecht* als bisschopszetel te

noemen. En om aan de financiëele moeilijkheden van een bisdom *Deventer* of *Zwolle* te ontkomen, stelde hij liever voor, om zich tot slechts vier bisdommen te bepalen: *Haarlem* met de provinciën Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, Overijsel, Drente, Groningen en Friesland; *'s-Hertogenbosch, Breda* en *Roermond.* Dit plan van slechts vier bisdommen was het lievelingsplan van Mgr Zwijsen, omdat, zooals hij schreef, deze oplossing meer overeenkwam met de Concordaatsbullen van 1827, en vervolgens omdat de uitvoering van dit plan het seminarie Hageveld zou begunstigen, en heel bijzonder ook, omdat hij dan zeker in Den Bosch kon blijven; vermeerdering van grondgebied verlangde hij volstrekt niet, en wenschte, dat men zijn vicariaat in *statu quo* zou laten.

Intusschen begon nu ook Mgr Belgrado aan verdeelingsplannen te denken en liet er spoedig eenige de ronde doen. In den beginne scheen hij over te hellen tot een verdeeling in vijf bisdommen. Hiervoor had hij een dubbel plan. Het eerste was: *Haarlem, Utrecht, 's-Hertogenbosch, Breda* en *Roermond;* het tweede: *Amsterdam, Zwolle, 's-Hertogenbosch, Breda, Roermond.* Tegen beide kwamen weldra niet geringe bezwaren in. Vooreerst zeide men, dat de Pauselijke concordaatsbul van 1827 in Noord-Nederland slechts twee bisdommen had opgericht: *Amsterdam* en *'s-Hertogenbosch.* Dan nog, dat de zwakke krachten van het Katholicisme te veel zouden verdeeld worden, indien er gebrek aan de noodige eenheid was; dat de financiëele en andere middelen voor zoo veel bisdommen onvoldoende waren, vooral met betrekking tot het Theologisch onderwijs in de seminaries, welke zeer moeilijk zouden kunnen bestaan en van de noodige professoren worden voorzien. Wilde men echter volstrekt vijf bisdommen, dan noemde men de meest geschikte verdeeling: *Haarlem, Deventer, 's-Hertogenbosch, Breda* en *Roermond. Utrecht* was dus weer geschrapt.

Ook verschillende politieke redenen bracht men tegen *Utrecht* in. Vermoedelijk, zoo vreesde men, zou zich de regeering met kracht tegen een zetel te *Utrecht* verzetten. Had

Thorbecke niet gezegd, dat men *Utrecht* als bisdom moest laten vallen, omdat er de Unie van Utrecht gesticht was? Dit bevestigde dezelfde Thorbecke later publiek in de Tweede Kamer: „Ik voor mij, zoo sprak hij, zou niet hebben durven adviseeren *Utrecht* te nemen. Het gouvernement zou wellicht ten aanzien van het aantal bisschoppelijke zetels een advies hebben gegeven, afwijkend van hetgeen nu is ingesteld." Deze opinie scheen echter later te zijn gewijzigd. Want toen Dommer van Poldersveldt den 11 Januari 1853 tot Thorbecke zeide, dat de zetel van *Utrecht* zou worden hersteld, antwoordde deze: „Dat de Paus vrij is te doen, wat hem goeddunkt, en dat de regeering geen bezwaren heeft."

Niettegenstaande deze veranderde zienswijze der regeering, bleef de geestelijkheid onder den invloed van Mgr Zwijsen tegen Utrecht. Ook Mgr Belgrado had zelfs dien invloed ondergaan. Daaruit volgt, dat men in het begin van 1852 het meest overhelde tot het plan van slechts *vier* bisdommen. Eerst noemde men *Utrecht* of *Amsterdam, Breda, 's-Hertogenbosch, Roermond.* Veel liever zag men echter *Haarlem, 's-Hertogenbosch, Breda* en *Roermond.* Men deed alles om zich aan *Utrecht* te onttrekken en *Haarlem* te behouden. Al moest later ook de organisatie verder worden uitgestrekt en nog een vijfde bisdom worden opgericht, voor het oogenblik oordeelde men het wenschelijk, zich tot de vier laatst genoemde zetels te bepalen. Ook scheen het niet oorbaar, de zeven provinciën, die het bisdom *Haarlem* zouden vormen, voorloopig te scheiden. Als reden gaf men de eenheid dezer provinciën en de financiëele moeilijkheden op. Raadzaam was het daarenboven, zoo weinig mogelijk van de burgerlijke verdeeling af te wijken en van Zuid-Holland niets bij Noord-Brabant te voegen. En dit zoowel om het verschil van zeden en gebruiken, als om afwijkingen in tongval.

Natuurlijk was men het eens, dat er een aartsbisdom moest komen, om de eenheid te bewaren en aldus de sluimerende katholieke krachten op te wekken en verder te ontwikkelen. Om tal van redenen meende men, dat *'s-Hertogenbosch* zich

het best tot metropolitaanzetel zou leenen. Dit was ten laatste, onder den invloed van Mgr Zwijsen, ook de meening van Mgr Belgrado geworden. Want hoewel hij, blijkens een schrijven, aan den prefect der Propaganda gericht, nog einde September 1851 het mogelijk oordeelde, dat *Utrecht* aartsbisdom zou worden, was en bleef het echter zijn lievelingsdenkbeeld, bisdommen te vestigen te *Haarlem*, *Breda* en *Roermond*, maar den aartsbisschoppelijken zetel te bewaren voor *'s-Hertogenbosch*. Begin 1852 was dit plan bij de hooge geestelijkheid volkomen tot rijpheid gekomen; en den 26 Maart van dat jaar ging het definitieve ontwerp van circumscriptie der bisdommen, opgemaakt door Mgr Belgrado en Mgr Zwijsen, en goedgekeurd door de Apostolische vicarissen, naar den secretaris der Propaganda te Rome.

Wat de bisdommen aanging, luidde het dus beslissend: *Haarlem*, *'s-Hertogenbosch*, *Breda*, *Roermond*. Wat echter het aartsbisdom betrof, liet men de keuze tusschen *Haarlem* en *'s-Hertogenbosch*. Voor de eerste stad pleitte, volgens het plan, vooral de aanwezigheid van rijke kerkelijke fondsen, waardoor terstond een metropolitaan kapittel mogelijk werd, en vervolgens de oudheid van den zetel. „*'s-Hertogenbosch* echter, zoo werd vervolgd, bezit een heerlijke kathedraal en tot apostolisch vicaris Mgr van Gerra, die onder elk opzicht een voorrang verdient, ook indien het den H. Stoel mocht behagen, hem volgens zijn nederigen wensch in het vicariaat van 's-Hertogenbosch te laten en niet te verplaatsen naar elders."

De twee voornaamste kerkelijke Oversten, Belgrado en Zwijsen, waren dan bepaald tegen een aartsbisdom *Utrecht*. Toch kwamen er nog andere plannen van circumscriptie bij de Propaganda in. Want in den herfst van 1852 toonde de secretaris Barnabò er meer dan één aan den gezant te Rome, graaf de Liedekerke. Toen Belgrado dit van Kardinaal Antonelli vernam, drong hij opnieuw aan, om zijn plan te redden. Na er aan te hebben herinnerd, dat het in overleg met Mgr Zwijsen was ontworpen en ook de goedkeuring der andere apostolische vicarissen had, maakte hij de eerbiedige opmer-

king, dat het plan, waarin de zeven provinciën der Hollandsche missie maar één bisdom vormden, voor het oogenblik het best in de behoeften der Katholieken voorzag. „Wel, zoo gaat hij voort, doet de sterke aangroei der Katholieke bevolking in de laatste halve eeuw voorzien, dat het bisdom *Haarlem* later in tweeën moet worden gesplitst. Dit verhindert echter niet, dat men thans de meest oorbare circumscriptie ten uitvoer kan leggen, indien men tevens laat doorschemeren, dat men later van de vrijheid gebruik zal maken, om de wijzigingen aan te brengen, die in andere tijden en omstandigheden het welzijn der Katholieken het best zullen bevorderen."

Toch vreesde Mgr Belgrado, dat er ook wel andere invloeden te Rome werkzaam waren, andere concepten in omloop konden zijn, en voegde daarom nog dit aan zijn brief toe: „Alle bovenstaande opmerkingen heb ik gemaakt in de veronderstelling, dat mijn circumscriptie wel eenige aandacht moest verdienen. Zijn er echter buiten mijn weten andere gemaakt en naar Rome opgezonden, dan zal veel van hetgeen in vroegere depeschen is gezegd, moeten beschouwd worden als niet te zijn geschreven."

Was dus de hooge geestelijkheid tegen een aartsbisschoppelijken zetel te *Utrecht*, ook in regeeringskringen waren er niet weinigen, die van een aartsbisdom *Utrecht* niets wilden weten. Vooreerst pleit alles ervoor, dat van Sonsbeek, minister van buitenlandsche zaken, in 1852 Mgr Belgrado een wenk had gegeven, niet voor een aartsbisdom te *Utrecht* te pleiten. En werkelijk weerde Belgrado *Utrecht* uit zijn circumscriptie, maar dat hij den wenk van den minister te Rome bekend maakte, blijkt niet. Toch bleef men aldaar omtrent het verlangen der regeering niet onkundig, omdat Mgr Zwijsen met andere redenen, die tegen *Utrecht* konden pleiten, ook deze aan de Propaganda berichtte. Vermoedelijk heeft Mgr Zwijsen ook gewezen op het bekende woord van minister Thorbecke: „Aan *Utrecht* kan niet gedacht worden, want den bisschopszetel weder te vestigen in die stad, waar de Unie van Utrecht is tot stand gekomen en waar nu nog

in de Universiteit als het ware een residentie van het protestantisme is te vinden, dat zou gansch het land in rep en roer brengen."

Of men ook aan het departement van eeredienst deze vreeze van Thorbecke deelde, is niet voldoende gebleken; maar zeker is het, dat men er weldra het plan opvatte, om te Rome tegen de oprichting van den aartsbisschoppelijken zetel te *Utrecht* verzet aan te teekenen. Dit protest vertrok uit Den Haag den 12 Februari 1853. Wel wist de bekende Katholieke voorman, graaf Duchastel, zeer spoedig, dat men deze tegenwerking te danken had aan de ambtenaren van het ministerie van eeredienst, maar hij kon voorloopig niet achterhalen, wie het protest had onderteekend, Strens, de minister van eeredienst, of van Zuijlen, de minister van buitenlandsche zaken. Met geen enkel woord had men er kennis van gegeven aan Mgr Belgrado, die zich dan ook uiterst ontevreden toonde. Bij zooveel trouweloosheid kan Duchastel zijn eerlijk gemoed niet bedwingen en hij verweet dit listig gedrag aan een der ambtenaren in tegenwoordigheid van anderen. „Door valsche uitvluchten, schreef Duchastel, trachtte hij zich te redden, maar ze dienden hem tot niets. Met kracht heb ik die slinksche handelwijze veroordeeld en hem doen gevoelen, dat men voortaan weinig vertrouwen zal stellen in de Katholiciteit dier heeren. En in waarheid, zoo gaat hij voort, geven zij meer blijk van intrigant dan van Katholiek te zijn. Door de vrees, dat hun departement bij het herstel der hiërarchie zal worden opgeheven, hebben ze zich laten verleiden tot een daad, zóó onwaardig, dat er geen naam voor is te vinden."

Die heeren van eeredienst deden dus al wat ze konden, om niet alleen den aartsbisschoppelijken zetel uit *Utrecht* te weren, maar ook en vooral om het heele herstel der hiërarchie op de lange baan te schuiven. Gedurende de maanden Februari en Maart van 1853 hoorde men op het departement van eeredienst voortdurend beweren, „dat de zaak nog niet geacht kon worden, zoo nabij het einde te zijn, dat daarover nog veel te zeggen viel, en dat vooral Eeredienst, hetwelk

het best kon bevorderen, wat voor de Katholieken nuttig en noodig was, nog veel te zeggen had." Mgr Zwijsen, die dit alles aan zijn vriend van Son verhaalde, voegde erbij: „Ik had den tegenstand van die zijde niet verwacht." Al het bovenstaande wordt bevestigd door het feit, dat de Nederlandsche gezant bij den Paus, graaf de Liedekerke, nog in Februari 1853 het verlangen der regeering aan den H. Vader bekend maakte, om den aartsbisschoppelijken zetel niet te *Utrecht,* maar te *Zwolle* te plaatsen, wijl daar „een aanzienlijke Katholieke bevolking bijeen woonde."

Na al het bovenstaande zou men destijds hebben voorspeld, dat voor een aartsbisschoppelijken zetel te *Utrecht* weinig of geen kans bestond en dat het heele herstel der hiërarchie nog veel moeilijkheid zou ondervinden. En toch werd de zaak der hiërarchie en tevens die van *Utrecht* spoedig in bevestigenden zin voorgoed beslist. Wie was er krachtig genoeg om den machtigen tegenstand zoowel der hooge geestelijkheid als dien der regeering te overwinnen? Deze contra-beweging is uitgegaan van de Katholieke leeken, die den baanbrekenden arbeid der Katholieken (1848—1853) hebben geleid: zooals b. v. *Mgr Smits* en *Dr Cramer* van *De Tijd, graaf Duchastel, Alberdingk Thijm, Lurasco* en anderen.

In den herfst van 1852 vatte de laatstgenoemde het plan op om gedurende den winter in het Zuiden herstel voor zijn geschokte gezondheid te zoeken. Wat was er natuurlijker dan dat hij zich in die belangrijke dagen ging vestigen te Rome, waarheen destijds hier te lande aller oogen waren gericht. De Amsterdamsche vrienden juichten Lurasco toe. Graaf Duchastel verkreeg voor hem van den minister van buitenlandsche zaken een aanbeveling bij den Nederlandschen gezant te Rome, die oprecht en eerlijk ten gunste der Katholieken werkte. Belgrado gaf hem opdrachten voor de Propaganda mee, en vooral deze, om namelijk op de bespoediging der Kerkelijke organisatie aan te dringen, indien hij te Rome zou vernemen, dat de zaak nog niet beslist was.

Aldus ingeleid vond Lurasco te Rome overal een goede

ontvangst. De Secretaris en de Prefect der Propaganda, Mgr Barnabó en Kardinaal Fransoni, dan de Staatssecretaris Kardinaal Antonelli onderhielden zich zeer vertrouwelijk met hem over Holland en de zaak der organisatie. Zelfs de H. Vader Pius IX hoorde hem gaarne. Is het daarom te verwonderen, dat Lurasco veel nieuws over de organisatie naar Holland kon berichten? Dr Cramer dankte hem dan ook, dat hij de vrienden zoo goed op de hoogte hield en schreef: „Zoodra krijg ik niet uwe berichten, of ik haast mij, om het meest essentiëele daaruit over de kerkelijke organisatie ter kennis te brengen aan Mgr Belgrado, Smits, van Vree en Duchastel. Allen zijn daarmede zeer in hun schik. Niet het minste van hen Mgr Belgrado, die nauwkeuriger van Amsterdam uit, dank hebbe uwe mededeelingen, onderricht schijnt te worden, dan directelijk van Rome."

De genoemde vriendenkring werkte nu door Lurasco met kracht, om *Utrecht* tot zetel van het aartsbisdom verheven te zien. De pennevoerder was natuurlijk J. A. Alberdingk Thijm. Dr Nuyens verhaalt, dat Lurasco een door Thijm opgestelde *Memorie* „ter rechter plaatse" te Rome bezorgd heeft. Op historische gronden zou er, volgens Nuyens, zijn aangetoond, „dat er niet een vaststelling, maar een herstelling wenschelijk werd geoordeeld; dat Roomsch-Katholieken er prijs op stelden, dat de historische traditie niet werd verbroken." (Gesch. v. h. Nederl. Volk, III, 202—203).

We moeten bekennen lang wantrouwig tegenover dit ééne citaat van Nuyens te hebben gestaan; te meer omdat we, ook na lange en herhaalde nasporingen, geen enkel verder bewijs voor de memorie van Thijm konden ontdekken: noch in de papieren van Thijm, noch in het archief der Propaganda te Rome, noch in de zoo uitgebreide briefwisseling van Lurasco met Dr Cramer, noch in de talrijke andere correspondenties van den vriendenkring, die voor den aartsbisschoppelijken zetel van *Utrecht* werkte. Herhaaldelijk klopten wij aan bij J. C. Alberdingk Thijm s. j. met de vraag, of hij in de papieren van zijn vader nooit iets gevonden had met

betrekking tot de *Memorie,* welke Thijm door Lurasco te Rome zou hebben aangeboden. Ook aan den Heer J. Sterck, die een zeer groot deel der papieren van Thijm onder zich had, richtten wij een dergelijke vraag. Maar ook hij vond niets.

Eindelijk waren we zoo gelukkig van J. C. Alberdingk Thijm een gunstig antwoord te ontvangen. Hij zond ons een brief van J. A. Alberdingk Thijm, die vermoedelijk gericht was aan Dr Jan ten Brink voor zijn werk *Hedendaagsche Letterkundigen.* In dezen brief legt J. A. Alberdingk Thijm zelf getuigenis af, de bedoelde *Memorie* te hebben opgesteld en te Rome laten aanbieden. Hij zegt: „Ik heb een werkzaam aandeel genomen aan de voorbereiding van de herstelling der gewone Kerkordening in ons land. Eerst wilde men in Rome een aartsbisschop van *Amsterdam* benoemen; maar ik heb door C. F. Lurasco en den Staatsman Lightenvelt, die te Rome waren, een memorie laten aanbieden, waarin het eigenaardige der aanstelling van een bisschop van *Utrecht* en een van *Haarlem* uit een historisch oogpunt werd aangeduid."

Dat dus J. A. Alberdingk Thijm een memorie afzond en het liet aanbieden, staat vast. En tevens ook, dat het historisch moment voor Pius IX een der hoofdargumenten voor de oprichting van den Utrechtschen zetel geweest is. Omtrent het feit, dat deze bepaalde medewerking zoo verborgen is gebleven, meen ik een conjectuur te durven wagen: Ik gis, dat de memorie aan Pius IX zelf door Lightenvelt en Lurasco is aangeboden en dat Thijm het niet passend vond, dit zonder medeweten des Pausen bekend te maken. Eens heeft Pius IX een toespeling op den inhoud der *Memorie* gemaakt, zeggend: „Je montrerai aux Hollandais qu'ils ne sont pas d'hier."

Wat hiervan zijn moge, naarmate het organisatieplan van Zwijsen en Belgrado te Rome altijd meer op den achtergrond geraakte, trad het later werkelijk uitgevoerde naar voren. Dit voorstel van Thijm en zijn vriendenkring werd ook gesteund door Mgr van Bommel, bisschop van Luik, en Mgr

van Wijkerslooth. Ook zij verlangden *Utrecht* tot metropole en verder bisdommen te *Haarlem, 's-Hertogenbosch, Breda* en *Roermond.* Heeft men bij dit concept ook gedacht aan de bijbedoeling van Mgr van Wijkerslooth, die het te Rome had „aangeraden teneinde gelijktijdig het Jansenisme den nek in te slaan"? Het is mij niet gebleken.

Wel bleek te Rome hoe langer zoo meer, dat alle bezwaren, geopperd tegen den aartsbisschoppelijken zetel van *Utrecht,* niet zwaarwichtig genoeg bevonden werden en dat de oppositie van het departement van Eeredienst en andere leden der regeering bijna twee maanden te laat kwam. Den 20 December 1852 bracht de Congregatie van kardinalen voor de oprichting van vier bisdommen en den metropolitanen zetel te *Utrecht* een gunstig advies uit en hiermee was het herstel der kerkelijke hierarchie, zooals ze heden bestaat, voorgoed beslist. In den avond van 21 December gaf Pius IX, na de overweging der bescheiden en na rijp beraad de bevestiging met de woorden: „Utrecht de zetel van St. Willebrord; ik zal aan Europa toonen, dat de Katholieken van Holland niet van gisteren zijn."

Den 30 December 1852 onderteekende kardinaal Fransoni, prefect der Propaganda, het schrijven, dat aan Belgrado de genomen beslissing moest berichten. Maar reeds tevoren, den 27 December had Lurasco aan Dr Cramer geschreven: „Alles is bepaald. Ik heb het daarom niet raadzaam gevonden, in het belang der diocesaan-indeeling te spreken. En al was nog niet alles bepaald, zou men dan tegen Mgr Zwijsen iets afdoends kunnen inbrengen? Bedenk eens, hoeveel nieuwe verwikkelingen en vooral hoeveel tijdverlies dat al zou aanbrengen. Ik beken het — ik deel geheel uwe wijze van zien *in die zaak.*"

Met „die zaak" bedoelden de voorname Hollandsche Katholieken, dat het hart van het katholieke leven in Holland moest blijven. Dit doel hebben zij dus ten volle bereikt. De macht van het historische argument en het voortdurende streven en werken der katholieke voormannen hebben het

pleit gewonnen zelfs tegen Mgr Zwijsen, Mgr Belgrado en anderen.

Tot zoover de voorbereidende werkzaamheden. De beroemde Breve van 4 Maart 1853 bepaalde en stelde vast, dat in Nederland vijf zetels worden opgericht: „Te weten, die van *Utrecht,* van *Haarlem,* van *'s-Hertogenbosch,* van *Breda* en van *Roermond.* Wijders de roemrijke herinneringen overwegende, aan de Utrechtsche Kerk verbonden; acht slaande op de plaatselijke geschiktheid en nog andere redenen, kunnen Wij niet nalaten dezen eertijds zoo doorluchtigen zetel, dien Wij als uit het graf weder oproepen, tot den rang der Metropolitane of aartsbisschoppelijke waardigheid te verheffen of te herstellen, omdat hij door onzen voorganger Paulus IV reeds met die eere versierd werd."

Heeft het eerste gedeelte van dit opstel veel gelijkenis met een nog al warm steekspel, waarvan de inzet een al of niet op te richten aartsbisdom *Utrecht* was, het tweede gedeelte kan nauwelijks een strijd worden genoemd. Want had de oprichting der zetels veel verzet ondervonden, de keuze der personen ondervond weinig of geen tegenstand. Toch zouden wij niet mogen denken, dat er nooit aan een ander Candidaat voor Utrecht, dan Mgr Zwijsen gedacht is. Behalve Zwijsen en van Vree trok niemand meer de aandacht dan Th. Borret, professor van Warmond. Niet alleen werd hij krachtig gesteund door de familie van Berkel, maar ook en vooral door minister van Sonsbeek, met wien Borret innig bevriend was. Zelfs in de Haagsche club hoorde men reeds in de lente van 1852 protestantsche leden over de organisatie spreken en Borret voorstellen als iemand, die zeker tot de toekomstige bisschoppen zou behooren. Toch hebben wij zijn naam nergens met den zetel van *Utrecht* verbonden gezien. Duchastel schreef in 1852, dat de goede naam van Borret nog volstrekt geen teeken was, dat hij onder de eerste zou zijn. „Ik heb twee- of driemaal", zoo ging hij voort, „een onderhoud met Mgr Belgrado gehad over de keuze der personen, en telkens

heb ik gemerkt, dat zijn overtuiging daaromtrent nog niet was gevestigd." Dit kwam natuurlijk ook hieruit voort, dat de keuze der zetels nog in het onzekere verkeerde. *Utrecht* was uitgeschakeld, van *Haarlem, Deventer* of *Zwolle* wist men weinig of niets; alleen *Breda* en *Roermond* had vicarissen, terwijl Zwijsen vicaris van Den Bosch was, en zeker Aartsbisschop zou worden. Toch liep in sommige kringen, naar het Kamerlid van Nispen aan Zwijsen schreef, het gerucht, dat aartspriester Hartman aartsbisschop van Utrecht zou worden. Dit bleef echter bij een gerucht en in hooger kringen schijnt er aan hem niet ernstig te zijn gedacht. Daarvoor was en bleef Zwijsen bestemd. Belgrado noemde hem reeds in 1849 den bekwaamsten en meest geschikten van alle Hollandsche priesters. En in een dépêche van 22 September 1851, aan Kardinaal Fransoni gericht, zegt hij: „Mocht Utrecht tot aartsbisdom verheven worden, dan zal niemand beter geschikt zijn om die plaats te bekleeden dan Mgr Zwijsen." Ruim een maand daarna zond ook de uitmuntende Mgr. van Bommel, bisschop van Luik en vroeger regent van het seminarie Hageveld, een warme aanbeveling van Mgr Zwijsen naar Rome.

Zelf werkte Zwijsen met alle kracht tegen zijne verwijdering uit het vicariaat van 's-Hertogenbosch. Reeds voordat de onderhandelingen tusschen Mgr Belgrado en v. Sonsbeek over de opheffing van het Concordaat van 1827 geëindigd waren (3 Oct. 1852), zond Zwijsen een verzoekschrift naar Rome, om ook na het herstel der hiërarchie het bisdom van 's-Hertogenbosch te mogen houden. Het is hier de plaats om op dit verlangen van Zwijsen wat nader in te gaan.

Zooals boven gezegd is, was hij tegen de oprichting van een aartsbisdom *Utrecht*, en onder zijn invloed ook Mgr Belgrado. Deze laatste bepleitte den 26 Maart 1852 voor Mgr Zwijsen de residentie te *'s-Hertogenbosch* en vraagt daarom *Den Bosch* tot aartsbisdom te verheffen, omdat, zooals hij zegt, „Mgr van Gerra, die dat vicariaat nu bestuurt, in elk opzicht een voorrang verdient, ook indien het den

H. Vader mocht behagen, hem volgens zijn nederigen wensch in het vicariaat van *'s-Hertogenbosch* te laten en niet te verplaatsen naar elders." Zelfs toen alles beslist was, de hiërarchie hersteld en allen zich verblijdden, was de vreugde van Zwijsen niet onvermengd, omdat hij zijn eigen benoeming van *Utrecht* betreurde. „Jammer maar, zoo schrijft hij 14 Maart 1853 aan Mgr van Vree, dat de geheele missie, met uitzondering van een klein gedeelte, niet onder uw bestuur gebracht is. Dit was voor de katholieke zaak in Holland wenschelijk, ja zeer nuttig geweest, en dan had ik altijd hier kunnen blijven. Dan, ik houde mij overtuigd, dat het God aldus wil en laat verder alles aan Hem over."

Wij zien hier niet alleen het verlangen van Zwijsen opnieuw uitgedrukt, maar ook dat hij de gehoorzame dienaar der Kerk bleef en alles aan de H. Voorzienigheid overliet, zooals hij ook wat vroeger aan Mgr van Vree schreef: „Ik heb dagelijks gebeden en vele goede zielen laten bidden, dat Gods wil in mij volbracht worde. Ik heb mijn bezwaren ingeleverd en gereclameerd, en in weerwil van dit alles wordt de zaak tegen mijn wil beslist. Ik erken hierin den wil Gods. — Amen."

Het mag ons daarom niet verwonderen, dat Mgr Zwijsen alleen uit gehoorzaamheid toestemde, toen hem door Rome werd opgelegd, dat hij beide diocesen, „*Utrecht* en *'s-Her-*„*togenbosch,* tijdelijk moest administreeren"... „Want te Utrecht," zegt hij, „moet alles gecreëerd worden: Er zijn noch woning voor den bisschop, noch seminarie, noch fondsen; in één woord: alles ontbreekt er." Het is wel interessant te vermelden, dat Mgr Zwijsen nu reeds de hoop uitdrukte, om eens het aartsbisschoppelijk bestuur van *Utrecht* aan andere handen te mogen toevertrouwen en zelf zich te bepalen tot het bestuur van het bisdom 's-Hertogenbosch. „Ik zal doen wat ik kan," zoo schreef hij reeds 25 Februari 1853 vertrouwelijk aan Van Son, „in de hoop, dat wanneer de zaken in *Utrecht* wat geregeld zullen zijn, ik in het diocees, waaraan ik door zooveel affectiën en relatiën verbonden ben, zal mogen blijven."

In dien tijd liep het gerucht, dat Mgr Zwijsen minder gaarne tusschen protestanten zou resideeren en daarom alles deed om in *Den Bosch* te blijven. Hiertegen pleit wel vrij sterk, dat de pastoor van Best en later van Tilburg zeer joviaal en gul met protestantsche officieren verkeerde. Te Best herbergde hij tijdens de Belgische onlusten graaf Schimmelpenninck, die hem zoozeer genegen was, dat hij later de aandacht van Willem II vestigde op den onvergelijkelijken R. K. Pastoor. Toch kunnen we ons wel voorstellen, dat de elementen, waarvan later de hatelijke Aprilbeweging uitging, ook Zwijsen niet bijzonder aantrokken. Om zijn vreeze voor de protestanten te illustreeren, verhaalde men, dat hij als vice-superior der Hollandsche missie in een van alle zijden gesloten rijtuig, dat alleen door een ruit van boven licht ontving, zijn lange tochten over Utrecht naar Den Haag maakte en terug. Historisch bewijsbaar is het, dat Zwijsen 17 September 1853 van Den Bosch naar Den Haag reisde in een diligence van *Van Gend en Loos*, het „brandende" Utrecht door. Hij wilde in dien woeligen tijd liefst zooveel mogelijk onbekend en onopgemerkt blijven. Een conducteur erkende den reiziger, die hem vroeger belangrijke diensten bewezen had, en zorgde er voor, dat zijn weldoener „onopgemerkt in een gesloten coupé kon doortrekken." (Bossche Legenden en Verhalen, IV, 327).

Wat hiervan zij, zeker weten we, dat Zwijsen minder gaarne den Utrechtschen zetel beklom en alles deed om er aan te ontkomen. Alle pogingen faalden. In het geheim Consistorie van 7 Maart 1853 werd hij tot aartsbisschop van *Utrecht* benoemd, met de opdracht om ook voorloopig het bisdom van Den Bosch te besturen. Den 21 April nam hij per procuratie bezit van St. Willebrords zetel. Op het feest van dezen Heilige (7 Nov. 1853) kwam Lurasco bij Mgr Zwijsen te Tilburg aan en overreikte hem op last van Pius IX het *Pallium*, dat hem den 23 Nov. door Mgr van Hooydonk, onder assistentie van Mgr van Vree en Mgr Paredis, in de kapel van het Seminarie te Hoeven, werd opgelegd, met

de woorden: „Ter eere van den almachtigen God, van de H. Maria altijd Maagd, van de H.H. Apostelen Petrus en Paulus, van onzen Heer, Paus Pius IX, van de H. Roomsche Kerk, die aan U is toevertrouwd, geven wij U het *Pallium*, dat gerust heeft op het graf van den H. Petrus en waarin de volheid is van de bisschoppelijke waardigheid, met de benoeming tot den aartsbisschoppelijken titel, opdat Gij het gebruiken moogt in uwe kerk op de dagen, die in de privilegies door den H. Stoel zijn uitgedrukt. In den naam des Vaders en des Zoons en des H. Geestes. Amen."

Nooit heeft Mgr Zwijsen te *Utrecht* geresideerd. Eerst den 9 Mei 1868, toen Mgr Andreas Schaepman reeds tot aartsbisschop benoemd was, werd *Utrecht* door de regeering als geschikte vestigingsplaats erkend. Tot 1854 woonde Mgr Zwijsen te Tilburg, tot 1864 op huize Gerra onder Haaren en van 1864 tot aan zijn zaligen dood (1877) te 's-Hertogenbosch. Toch bezocht hij zeer vaak zijn aartsdiocees. Reeds den 3 December 1853 gaf hij kennis aan de Propaganda, dat hij gevormd had te Arnhem. Wel waren er tal van protestanten om gebelgd en weigerden eenigen zelfs hun dienstboden vrij te geven, om het H. Sacrament des Vormsel te ontvangen, maar overigens liep alles rustig af. Verder deed Mgr Zwijsen alle bisschoppelijke functies in het aartsdiocees en zorgde bovenal voor goed katholiek onderwijs. Spoedig ging hij tot de stichting van het nieuw Groot Seminarie Rijsenburg over, waar in September 1857 onder den eersten president Andreas Schaepman het eerste studiejaar begon. Het aartsbisdom werd goed ingericht, alles kwam allengs in vollen gang en steeg tot hoogen bloei onder het zoo voorzichtig beleid van den grooten aartsbisschop Mgr Joannes Zwijsen.

Mgr. Joannes Zwijsen, Aartsbisschop van Utrecht,

door

Dr. J. DE JONG.

Het herstel der bisschoppelijke hierarchie in 1853 opent een nieuwe periode in de kerkelijke geschiedenis van ons vaderland. Een rijk katholiek leven is sedert dien heugelijken datum opgebloeid, zooals de meest optimistische verbeelding zich toen niet had durven voorstellen. De kiemen daarvan waren reeds aanwezig in de katholieke krachten zelf, die tijdens de 200-jarige onderdrukking gesluimerd hadden en zich vooral na de toegestane vrijheid in de grondwet van 1848 konden ontwikkelen en ontplooien. Maar het episcopaat heeft aan al die krachten en strevingen eenheid en leiding weten te geven.

Daarmee is tevens de beteekenis van Mgr. Zwijsen reeds aangeduid. In de totstandkoming van de hierarchie zelf heeft hij een niet onbelangrijk aandeel gehad. Als eerste bisschop heeft hij jaren lang de twee toen grootste diocessen: Utrecht en 's-Hertogenbosch, bestuurd en het eerste kerkelijk georganiseerd. En als aartsbisschop van Utrecht stond hij 14 jaren aan het hoofd van het Nederlandsche episcopaat.

De veelvuldige bemoeiingen van Mgr. Zwijsen vóór en bij de oprichting van de hierarchie zijn door P. Albers beschreven. [1]) Ofschoon hij ijverde voor het herstel der hierarchie, zag hij er bezwaar in, dat te Utrecht de zetel van een bisdom gevestigd zou worden. Het is de menschelijke beperktheid van

[1]) *Geschiedenis van het Herstel der Hierarchie in de Nederlanden.* Nijmegen, 1904, II, blz. 210 vlg., 281 vlg.

een groot man. Als er twee bisdommen in het Noorden zouden komen, was hij voor Haarlem en Zwolle, maar meer nog was hij voor één bisdom: Haarlem, en dit project is het eenige, dat de Internuntius, Mgr. Belgrado in overleg met Mgr. Zwijsen in 1852 naar Rome opzond. Maar het plan van Mgr. van Bommel (van Luik) en Mgr. van Wijkerslooth, door Alberdingk Thijm in een memorie aan Pius IX bepleit, om Utrecht tot metropool te verheffen, vond in Rome steeds meer steun. Tot Pius IX de beslissing gaf voor Utrecht, den zetel van den H. Willebrord, in de historische woorden: „Ik zal aan Europa toonen, dat de Katholieken van Holland niet van gisteren zijn", waarmee hij het heden aan het verleden verbond.

Het aartsbisdom Utrecht, waarvan Mgr. Zwijsen als de eerste titularis benoemd werd, vormde het grootste gedeelte van de z.g. Hollandsche Missie of Zending. Terwijl gedurende de middeleeuwen bijna geheel Noord-Nederland stond onder het door S. Willebrord opgerichte bisdom Utrecht (696), had Paulus IV op verzoek van koning Philips II in 1559 een nieuwe kerkelijke indeeling geschapen, en het aartsbisdom Utrecht opgericht met de suffragaanbisdommen Haarlem, Middelburg, Deventer, Leeuwarden en Groningen. Maar door de stormen der Reformatie werd de nieuwe hierarchie vernietigd, voordat zij nog goed en wel gevestigd was; en zoo werd in 1592 Sasbout Vosmeer aangesteld tot apostolisch vicaris over deze gebieden, die later den naam ontvingen van de Hollandsche Zending en als een missiegebied onder de Propaganda ressorteerden. Na de Jansenistische scheuring was het onmiddellijk hoofd de Brusselsche nuntius; later de zaakgelastigde van den H. Stoel bij de Nederlandsche regeering, met den titel van Vicesuperior, gewoonlijk een Italiaansche prelaat, die niet altijd de bisschoppelijke waardigheid bezat. In 1853 was de geheele Missie verdeeld in 7 aartspriesterschappen: Holland en Zeeland, Utrecht, Gelderland, Friesland, Salland en Drente, Twente, Groningen, waarvan het eerste het bisdom Haarlem (met 182.000 communicanten),

de overige (met enkele latere wijzigingen) het aartsbisdom Utrecht zouden vormen met 233 staties en 183.000 communicanten. De aartspriesters, die door den Vicesuperior benoemd werden en van hem hunne faculteiten ontvingen, waren de bemiddelaars tusschen hem en de geestelijkheid. [1])

Het abnormale van dezen toestand springt onmiddellijk in het oog. Bijna drie eeuwen lang was Noord-Nederland een missiegebied geweest zonder hierarchisch bestuur, terwijl toch de bisschoppelijke hierarchie de door Christus gewilde vorm van bestuur is, daar hij de bisschoppen heeft aangesteld om de Kerk te regeeren. Omdat in de Missie zelf dikwijls geen bisschop aanwezig was, moesten de H. Wijdingen en het H. Vormsel dan door een buitenlandschen bisschop worden toegediend of in het buitenland worden ontvangen. De toediening van het H. Vormsel kon niet geregeld plaats hebben. Eerst in de latere jaren resideerde in de Missie weer een titulairbisschop, Mgr. van Wijkerslooth van Schalkwijk. Het hoofd der Missie was een vreemdeling, onbekend met de taal, de zeden en gebruiken, die gewoonlijk maar weinige jaren zijn functie bleef vervullen, waardoor het contact met de geloovigen ontbrak en de continuïteit in de leiding. Vervolgens was hij, zelf vreemdeling, op de voorlichting van zelf gekozen raadslieden aangewezen, wat soms tot betreurenswaardige misvattingen had aanleiding gegeven in de beoordeeling van personen en toestanden. Nog leefde in aller herinnering de opzienbarende ontzetting van Vermeulen, pastoor te Amersfoort, uit zijn waardigheid als aartspriester van Utrecht (1842). Een in verschillende opzichten verdienstelijk man, de vriend en medestander van le Sage ten Broek, had hij onder den Vicesuperior Mgr. Antonucci invloed uitgeoefend, maar harmonieerde niet met diens opvolger, Mgr. Ferrieri.

Ook van de aartspriesters kon weinig leiding op het geheele

---

[1]) *Kerkelijk Nederland, 1855*, blz. 16 en 35. Vgl. ook: *Geschiedkundige atlas van Nederland. De Roomsch-Katholieke Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in 1853*, door A. Hensen en A. Beekman. Den Haag, 1926.

volk uitgaan. Zij stonden los naast elkander. Wel beraadslaagden zij gemeenschappelijk in gewichtige aangelegenheden, maar particuliere gezichtspunten spraken ook daarin mede. Trouwens de geheele inrichting had iets beperkts en kleins. De aartspriesterschappen, ook de kleine in het Utrechtsche gedeelte, hadden eigen priesters, die daar geboren waren en ook werden aangesteld. Eerst in hun eigen bisschoppen ontvingen de katholieken leiders, die het geheel overzagen en het algemeen welzijn behartigden. Eerst toen kon het katholieke leven een breedere vlucht nemen.

Eigenlijke parochiekerken bestonden er in de Hollandsche Missie niet, wel staties, kerken, waaraan een priester verbonden was, die de zg. pastoralia kon uitoefenen. Maar deze staties hadden, tenminste in de steden, geen vast omschreven grenzen. Het kon niet anders, of dit moest soms tot conflicten leiden tusschen wederzijdsche rechten en belangen. De geschiedenis van deze twisten, vooral tusschen saeculieren en regulieren, vult een donkere en al te menschelijke bladzijde in het overigens zoo bewonderenswaardige katholieke geloofsleven van onze voorvaderen tijdens de vervolging. Een ander nadeel was, dat te veel de band ontbrak tusschen de geloovigen en hun geestelijken herder. Ook in de staties was het gebrek aan organisatie de oorzaak van versnippering van krachten.

Mgr. Zwijsen is de man der Voorzienigheid geweest voor het herstelde aartsbisdom Utrecht. Wijs en omzichtig, breed van opvatting en aan redelijke eischen tegemoet komend, maar krachtig en doortastend om de eenmaal genomen besluiten uit te voeren, met een scherpen blik op personen en verhoudingen, was hij een geboren organisator [1]). De vox populi had hem reeds als den aartsbisschop van Utrecht aangewezen, waar hij geen onbekende was, daar hij als waarnemend internuntius en vicesuperior de Missie van 1847 tot 1848 bestuurd had. Mgr. Zwijsen zelf, toen die geruchten tot hem door-

[1]) Vlg. de karakterschets door Dr. H. Schaepman in *Onze Wachter*. 1877, 2e deel, blz. 257—266.

drongen, had in Rome gevraagd een anderen titularis te benoemen [1]). Hij was zich volkomen bewust van de zware taak, die hem wachtte, als behalve het bestuur van het Bossche diocees, ook dat van het Utrechtsche op zijn schouders zou worden gelegd, waar hij als een betrekkelijke vreemdeling verscheen en waar alles nog geregeld moest worden. Doch het feit zelf, dat hij toch benoemd werd, bewijst reeds zijne superioriteit, daar nog een andere geschikte candidaat aanwezig was, Mgr. van Vree, die tot het Utrechtsche diocees behoorde en nu op den zetel van Haarlem geroepen werd. Toen Pius eenmaal gesproken had, heeft hij niet geaarzeld. „Wij stellen ons betrouwen", zoo schrijft hij in zijn eersten herderlijken brief [2]), „op de wettigheid onzer zending, daar wij die moeielijke bediening niet gezocht noch verlangd, maar als gehoorzame zoon der Kerk met huivering hebben aangenomen. Bevangt ons de vrees, wanneer wij den ons voorgelegden last met onze oogen afmeten, de overtuiging, dat wij met den Profeet mogen zeggen „in waarheid, de Heer heeft ons tot u gezonden," boezemt ons vertrouwen in." In een latijnschen brief aan de geestelijken, waarin hij zijne benoeming aankondigt, vraagt hij den steun hunner medewerking en van zijn kant „Memores normae, quam in administratione Nostra sequendam Nobis proposuimus, *mansuete et fortiter* procedere usque conabimur. Clerus nobis dilectus paratos Nos semper inveniet, qui paterno animo, salutaribus consiliis et quantum vires Nostrae sinunt, favente auxilio sibi succurramus in omnibus difficultatibus et molestiis, quae in sacris exercendis functionibus occurrere possunt; atque in quantum fieri potest, efficere satagemus, ut negotia, ad Nos delata, prompte expediantur." [3])

Den 4den Maart 1853 benoemd, nam Mgr. Zwijsen 21 April bezit van den aartsbisschoppelijken zetel door zijn secretaris en lateren coadjutor J. J. Deppen, als procurator. Tot metro-

[1]) Albers, blz. 294.
[2]) *Collectio Epistolarum, 1853—1859,* blz. 6.
[3]) t. a. p. p. 3.

politaankerk werd verheven de S. Catharinakerk, een fraai gebouw in gothieken stijl, in 1528 gesticht en behoorende aan de ridders van Maltha. Na de Reformatie kwam zij in protestantsche handen, doch werd in 1816 weer bestemd voor de uitoefening van den katholieken godsdienst en wel ten behoeve der militairen van het garnizoen. Bij Koninklijk besluit van 1840 was zij voorgoed aan de Katholieken afgestaan, die haar zooveel mogelijk in haren ouden luister herstelden. Het zou nog tot 1868 duren, eer de regeering de burgerlijke residentie van den aartsbisschop in Utrecht officiëel erkende [1]). Maar de kerkelijke residentie van een bisschop was weer te Utrecht gevestigd, bijna 200 jaar nadat een bisschop voor het laatst gedurende eenigen tijd te Utrecht had gezeteld (Mgr Neercassel, in 1672, tijdens de Fransche overheersching). Den 23sten Nov. ontving Mgr Zwijsen in de kapel te Hoeven het pallium, het teeken zijner aartsbisschoppelijke waardigheid.

Ondertusschen had de nieuwe aartsbisschop reeds op verschillende plaatsen het H. Vormsel toegediend en het werk der organisatie ter hand genomen. Ofschoon hij het verlangen uitdrukt, als hij een deken de toediening van het Vormsel aankondigt, dat geen publiek eerebetoon buiten de kerk zal plaats vinden, de vreugde en geestdrift der geloovigen zijn niet te beperken. Men behoeft er slechts de verslagen in den *Godsdienstvriend* van die jaren op na te slaan om er zich van te overtuigen. Zij openen ook een blik op andere tijden. Te Deventer celebreerde hij 16 Maart 1854 een plechtig lof bij gelegenheid van de toediening van het H. Vormsel. „De minzame en vaderlijke ontvangst verhoogde aller liefde en werd door allen om strijd geroemd. Des avonds zou het lof plaats hebben. Onderscheidene aanzienlijke Protestanten hadden hunne muziekale talenten aangeboden tot het zamenstellen van een sterk orchest. Niemand, van welke gezindte ook, ontbrak er aan. Waarlijk vermeldenswaardig is deze zamenwerking, welke ons niet weinig getroffen heeft en onze onkatholieke stadgenooten eer aandoet.

[1]) Albers II, p. 514, 515.

Mgr. de aartsbisschop werd aan het portaal der kerk opgewacht door den ZEerw. Deken en een talrijke priesterschaar in plegtgewaad, voorafgegaan door het aartsbisschoppelijk kruis. Daaraan sloten zich de leden van alle kerkelijke besturen en collegiën in feestgewaad. De gang der kerk, tegenover het verheven altaar, was bezet met twee rijen dragonders in groot uniform. De feestelijk verlichte kerk was letterlijk opgevuld met duizenden menschen.

Te zeven ure trad Mgr. de aartsbisschop de kerk binnen. De gansche schare viel in eerbiedige stilte op de knieën om den zegen. De militairen toogen eensslags hunne sabels en op het eigen oogenblik hief het orchest een heerlijk en daverend koor van Mendelsohn en Bartholdy aan" [1]).

In Zutphen hield hij een toespraak tot de vormelingen „met zalvende woorden, dat zij toch de liefde des H. Geestes in hunne harten zouden bewaren en aankweeken jegens alle menschen, vrienden en vijanden, zonder onderscheid van rang en stand, zonder onderscheid van godsdienst, welke woorden niet alleen de aanwezige Katholieken stichtten, maar ook vooral de talrijke aanwezige Protestanten, die daardoor opgewekt, een vooroordeel beschaamd zagen alsof de bisschoppen met brandsstapels en inquisitie de andersdenkenden zouden willen vervolgen" [2]).

Wat de kerkelijke organisatie van het bisdom betreft: de eerste taak van Mgr. Zwijsen was de definitieve vaststelling van de grenzen van het bisdom en de oprichting van parochiën. De breve van 4 Maart 1853 had de omschrijving der bisdommen niet juist of tenminste niet duidelijk aangegeven. De provincie Overijssel bv. was er niet in genoemd, terwijl over sommige grensplaatsen moeilijkheid bestond. In onderling overleg werd deze aangelegenheid door de bisschoppen en den internuntius geregeld en 27 December 1853 werd dit cimcumscriptieplan door den H. Vader goedgekeurd [3]).

---

[1]) *De Godsdienstvriend*, D. 72, blz. 204.
[2]) t. a. p. blz. 207.
[3]) Albers, blz. 571 vlg.

Met de omschrijving der parochies was men ondertusschen reeds begonnen. Reeds 8 Maart 1853 had de kardinaalprefect der Propaganda geschreven, dat zoodra mogelijk in alle steden en dorpen, waar nog geen parochies bestonden, de indeeling zou moeten geschieden. Bij besluit van 6 Juni verdeelde Mgr. Zwijsen het bisdom in 15 dekenaten en aan de dekens droeg hij op in overleg met de pastoors de grenzen der parochies vast te stellen. Met bijzondere moeilijkheid schijnt dit niet gepaard te zijn gegaan. De staties werden in parochies veranderd, alleen enkele kleine stiaties (2 te Leeuwarden, 1 te Utrecht, 1 te Kampen) werden opgeheven en met een andere tot één parochie vereenigd. En daar er slechts weinige steden waren met meerdere staties, waren de grenzen meestal vanzelf aangewezen. De regulieren hadden slechts weinige staties; zij behielden deze of ruilden haar met een andere. Sedert Januari 1855 begon de kanonieke oprichting der aldus gevormde parochies.

Dan moest het bestuur der parochiën zelf geregeld worden. Het beheer der kerkelijke goederen berustte dikwijls bij leeken, die niet zelden een overdreven machtsbevoegdheid hadden. Bij besluit van 10 April 1854 werd in iedere parochie een parochiaal kerkbestuur opgericht, dat zich aan een algemeen reglement had te houden [1]). De deugdelijkheid daarvan is gebleken, daar het nog van kracht is. In 1854 werd het staatstoezicht op de godsdienstige liefdadigheid opgeheven. 18 Januari 1855 werd een Algemeen Reglement voor de besturen van Parochiale en andere instellingen van liefdadigheid uitgevaardigd [2]). Een enkele maal maakten de geloovigen bezwaar tegen deze regelingen. Zoo die van de Lutte en Tubbergen tegen het verhuren der plaatsen in de kerk; eenigen van Sensmeer tegen de overdracht van sommige goederen aan het parochiale armbestuur. Aan alle drie parochies zond de aartsbisschop een openlijk schrijven, welwillend, maar krachtig. „Wij hopen dan, dat onze vermaning gereeden ingang bij u vinden zal,

[1]) *Coll. Epist.*, blz. 55—72.
[2]) t. a. p., blz. 131—155.

doch mogen het echter niet nalaten, u tevens eene krachtige waarschuwing te doen hooren." [1])

Dan volgen talrijke bepalingen over het kerkelijk leven, de viering van den eeredienst, de plichten der geestelijken. Deze voorschriften en statuten, later in een afzonderlijk boekje uitgegeven, waren grootendeels gebaseerd op hetgeen Mgr. van Bommel voor zijn bisdom Luik had voorgeschreven [2]). Zij zijn van blijvende waarde door den echt priesterlijken geest, die eruit spreekt, en door de beproefde wijsheid, waarvan zij getuigen. De *„Collectio epistolarum pastoralium, decretorum aliorumque documentorum"*, gepubliceerd van 1853 tot 1859, vormt een boekdeel van 500 bladzijden. Is het noodig nog meer bewijzen aan te brengen voor den organisatorischen en wetgevenden arbeid van Mgr. Zwijsen voor het aartsbisdom? „Het was geen werk, dat veel klank had of naam gaf, het was een arbeid van regelen, van ordenen, van ontwarren, van geven en nemen, een werk, waarbij men in aanraking kwam met persoonlijke gevoeligheden, met bijna eerbiedwaardige ijdelheden, met rechten en gewoonten, met halve overrompelingen, met rechtvaardige overdrijvingen, met heilige onstuimigheden en zelfverloochenende belangzucht, met schoone herinneringen en groote offervaardigheid. Toch is het geheele werk der kerkelijke regeling volbracht. In vaste lijnen beweegt zich het katholieke leven, vol kracht en vol vrijheid, tegen de dwalingen der menschelijkheid door de hooge wet behoed." [3])

In 1856 werd een eigen Proprium, door den Paus goedgekeurd, ingevoerd. Tot dusver was nog steeds in gebruik geweest het door Philippus Rovenius in 1640 vastgestelde. In het gebruik van den catechismus had geen eenheid bestaan. Op verschillende plaatsen werd de Mechelsche gevolgd. Sommige aartspriesterschappen, o. a. dat van Gelderland en Friesland gebruikten een catechismus, door een hunner priesters

[1]) t. a. p., blz. 77, 191, 220.
[2]) *Neerl. Catholica*, blz. 2.
[3]) Schaepman, t. a. p., blz. 261.

samengesteld. Mgr. Zwijsen liet een nieuwen cathechismus vervaardigen, die in 1861 verplichtend werd gesteld.

Het aartsbisdom bezit geen gedenkteeken voor zijn eersten aartsbisschop sedert de Reformatie, maar Mgr. Zwijsen zelf heeft er zich een monument gesticht door de oprichting en den bouw van het groot-seminarie „Rijsenburg". Niet alleen zijn wapen in den gevel wijst hem als den stichter aan, ook uit den bouw zelf: breed en monumentaal, sterk en doelmatig, spreekt de geest van Mgr. Zwijsen. Na 70 jaren kan het seminarie met alleen een innerlijke vernieuwing aan alle moderne eischen voldoen en de uitbouw der beide vleugels, noodig geworden door de overbrenging van een tweejarigen cursus der philosophie naar Rijsenburg, behoeft het geheel niet te schaden.

Bij het herstel der hierarchie bezat Utrecht geen eigen groot-seminarie. De Utrechtsche aartspriesterschappen hadden sedert 1799 wel een seminarie gehad te 's-Heerenberg, maar na een bijna voortdurende lijdensgeschiedenis was dit in 1842 opgeheven. De studenten ontvingen nu hun theologische opleiding in dat van Warmond. Zoowel echter de geest van het concilie van Trente als de wensch der geestelijkheid vroeg een eigen seminarie en zoodra de Aprilbeweging eenigszins geluwd was, zag Mgr. Zwijsen reeds naar een geschikt terrein uit. De vroeger meermalen geopperde vrees, dat geen twee seminaries in het Noorden zouden kunnen bestaan, weerhield hem niet en terecht, want zij bleek volkomen ongegrond te zijn. Op verschillende plaatsen werd het oog gevestigd, tot de hofstede Sparrendael te Driebergen gekocht werd van den heer van Rijckevorsel van Rijsenburg, een fraai heerenhuis met 25 bunder wei- en boschgrond. 22 October 1854 verleende de regeering machtiging tot de aanvaarding en de erkenning van het Seminarie. Sparrendael zelf werd in 1858 de officieele burgerlijke woonplaats van den aartsbisschop.

In een herderlijk schrijven deed Mgr. Zwijsen een beroep op de milddadigheid der geloovigen. Zij offerden in ruime

mate en in een brief van 8 Sept. 1857 kon de bisschop hun zijn dank betuigen. In October zou het door ongeveer 50 studenten betrokken worden. „De koninklijke blik van Mgr. Zwijsen" [1]) wist ook hier de geschikte personen uit te kiezen. De eerste president, Mgr. Schaepman, zou zijn opvolger als aartsbisschop worden, terwijl de door hem benoemde professoren: van de Burgt, van Egeren, Jansen door hunne geschriften zich een eervolle plaats onder de Nederlandsche theologen verworven hebben.

De theologische cursus voor de Utrechtsche theologanten was reeds bij het begin van het schooljaar 1854 in het kleinseminarie Kuilenburg geopend. Kuilenburg, in 1818 door de Jezuïeten gesticht, had als klein-seminarie aan de Utrechtsche kerkdistrikten groote diensten bewezen. Het werd ook door Mgr. Zwijsen, „zoolang zijn bestuur zou duren," als aartsbisschoppelijk klein-seminarie erkend. [2])

Utrecht zelf was aanvankelijk nog te beperkt aan krachten, zoodat onder invloed van Mgr. Zwijsen geestelijken uit het Bossche diocees zich beschikbaar stelden of Bossche studenten in het seminarie werden opgenomen. De naam van verschillenden leeft nog in de herinnering voort: Mgr. van de Burgt, president van het seminarie en vicaris-generaal, Mutsaerts, professor van het seminarie, Mgr. Hamer, kan. Glaudemans, deken en pastoor van Arnhem.

In 1858 werd het kapittel opgericht en een vicaris-generaal aangesteld. Daarmee was de kerkelijke organisatie voltooid. Het Provinciaal Concilie, onder voorzitterschap van Mgr. Zwijsen in de kathedraal van Den Bosch gehouden (1865) was de bekroning van het herstel der hierarchie. De diocesane synode van 1867 regelde voor lange jaren de kerkelijke toestanden in het aartsbisdom. Eenige maanden later, 4 Februari 1868, droeg Mgr. Zwijsen zijn taak als aartsbisschop van Utrecht aan zijn coadjutor, Mgr. Schaepman, over.

---

[1]) Schaepman, *Menschen en boeken, V,* blz. 73.
[2]) *„Administratione Nostra durante."* Arch. Aartsb. Utrecht.

Kort tevoren, bij zijn gouden priesterjubilé, had de dankbare Utrechtsche geestelijkheid hem een groot zilveren aartsbisschoppelijk voordraagkruis aangeboden.

Het was niet onze taak een beeld te schetsen van de machtige persoonlijkheid van Mgr. Zwijsen. Wij konden slechts de uiterlijke lijnen aangeven van zijn organisatie-arbeid en van hetgeen hij voor het aartsbisdom Utrecht geweest is. Als wij de lange rij doorluchtige kerkvoogden van het oude bisdom overschouwen, blijft ons oog rusten op enkelen, wier verdiensten grooter waren dan die van de anderen. Zij vertegenwoordigen ook elk een periode in de veelbewogen Utrechtsche historie en door de tijdsomstandigheden was de eigen taak hun aangewezen. Willebrord en Bonifacius, Gregorius, Radboud, Bernulfus hebben het bisdom gesticht, bevestigd en uitgebreid. In de droevige en zware tijden der vervolging hebben Vosmeer, Rovenius, Neercassel de verstrooide kudde verzameld.

Aan den ingang van een derde periode, van het bisdom in hernieuwden rijken bloei van geestelijk leven, staat Mgr. Zwijsen. Hij behoefde geen nieuwe krachten te scheppen en op te wekken. De geloovigen waren godsdienstig en de priesters van den goeden geest bezield. En de volle ontplooing der krachten, zooals zij zich thans openbaart in de alom verrezen kerken en kloosters en scholen, in het katholieke sociale en politieke vereenigingsleven, is van lateren datum. Mgr. Zwijsen heeft de gerijpte vruchten van zijn arbeid niet mogen aanschouwen. Maar hij is de man geweest, die met vaste hand de aanwezige krachten heeft geordend, zoodat het leger gereed was tot den zegenrijken opmarsch. En om den aanval af te slaan. Want tijdens zijne regeering kondigden zich reeds de voorboden aan van nieuwe en gevaarlijke tijden: in het neutrale onderwijs, het veldwinnend materialisme, den afval in breede kringen van het positieve christendom. Aan den scherpen blik van Mgr. Zwijsen waren die gevaren niet ontgaan en met name tegenover het neutrale

onderwijs heeft hij krachtig de katholieke rechten verdedigd. 3 April 1857 diende hij bij den minister van de zaken der R. K. Eeredienst zijne bezwaren in tegen het ontwerp van wet tot regeling van het openbaar lager onderwijs. [1]) En 22 Juli 1868 vaardigde hij met zijne medebisschoppen het bekende Mandament uit over het onderwijs, dat den grooten stoot gaf aan den strijd der katholieken voor eigen onderwijs, na lange jaren met zoo schitterend succes bekroond.

Bij zijn dood prees hem zijn opvolger op de Prosynodale bijeenkomst als „de wijze, machtige opperpriester, door God uitgekozen om de herstelling der hierarchie in Nederland op de voorzichtigste wijze tot stand te brengen en de wijze wetgever te zijn bij het Provinciaal Concilie, de stichter van een bloeiende Congregatie van geestelijke zusters en van broeders, de man, dien God daarom met koninklijken zielenadel had uitgerust, dien Hij de nederigheid, de goede bedoeling en de wilskracht geschonken had om hier te lande de zaken zoo in te richten, te regelen en te bewaren, dat de geloovigen het volle geestelijke leven door hem deelachtig werden om Gods naam te verheerlijken en den naaste naar ziel en lichaam wel te doen." [2])

---

[1]) *Collect. Epist.* p. 267.
[2]) *Neerlandia Cath.* p. 8.

Zwijsen, de verhoopte eerste Bisschop van Haarlem

door

J. C. VAN DER LOOS.

Den 20^{en} Sept. 1847 had Innocentius Ferrieri aan den Minister voor de Zaken van den R. C. Eeredienst kennis gegeven, dat hij zoo spoedig mogelijk zich naar Rome moest begeven, en dat in zijne plaats was aangesteld Mgr. Joannes Zwijsen, bisschop van Gerra, coadjutor van den apost. vicaris van Den Bosch. En vijf dagen later, den 25^{en} Sept., erkende koning Willem II den nieuwen Vice-Superior in zijne waardigheid.

Aan den aartspriester echter van Holland en Zeeland, E. S. van der Haagen, had Innocentius Ferrieri sinds den 11^{en} Sept. 1847 bericht gezonden van zijn vertrek; Zwijsen zou Vice-Superior ad interim zijn; van elke aanbeveling rekende hij zich ontslagen, wijl de persoon van Zwijsen aan zijn Amplitudo al te goed bekend was.

11 Sept. 1847: Inn. Ferrieri aan Van der Haagen. [1])

Commissum mihi Hollandicae Missionis regimen deserere jam cogor, quum Supremus ecclesiae Pastor sibi proposuerit alio adhuc honorificentiore munere, pro summa sua benignitate, me cohonestare. Quia vero citius qua fieri potest hinc discedere debeo, et ne haec Dominici gregis portio, quam SS. Dnus Pius IX peculiari omnino dilectione prosequitur, suo destituta Superiore remaneat, pro sua benignitate ei praeficere dignatus est Ill. ac Rev. Dnum Joannem Zwijsen, Episcopum Gerrensem, Coadjutorem Vicarii Apostolici Buscoducensis,

[1]) De in dit opstel overgelegde stukken berusten in het Bissch. Oud-Archief te Haarlem.

qui munere Vice-Superioris ad interim fungetur, quoadusque successor meus advenerit. Quum probe nota perspectaque sit Ampl. tuae laudati Episcopi Gerrensis persona, non est quod Eum tibi commendem; ipse statim post discessum meum, scilicet die 21 hujus mensis jurisdictionis suae exercitium inchoabit.

Maximas, quas possum, gratias Ampl. tuae ex intimo corde refero, nedum ob benevolentiam erga me exhibitam, sed praecipue ob eximiam operam, qua tam libenter semper praesto mihi fuit in regimine animarum sollicitudini meae commissarum, haud valeo exprimere verbis, quae sentio. Dignetur, quaeso, Ampl. tua memoriam mei aliquando saltem in precibus suis facere, ut ter optimus Deus necessarias mihi suppetat vires ad digne et laudabiliter munus obeundum, quod SS. Pontifex, pro maxima sua bonitate, mihi tribuet.

Fausta omnia a bonorum omnium Datore Deo ex intimo corde apprecans, ea, qua te, Ampl. Dne, usque adhuc benevolentia, veneratione ac digna existimatione semper prosecutus sum, permaneo Ampl. tuae

J. Ferrieri, Vic. Sup. Miss. Holl.

Zwijsen zelf deelde zijne tijdelijke aanstelling den 24^{en} Sept. aan den aartspriester mede, waarbij op zijn steun en medewerking een beroep werd gedaan.

24 Sept. 1847: Zwijsen aan Van der Haagen.

Uti jam Ampl. tuae innotuit, quum Ill. Dnus Innocentius Ferrieri Hollandicae missionis Vice-Superior discesserit, Summo Pontifice volente, cura ejusdem Missionis nunc temporarie concredita mihi est. Quum prudentia, zelus et in agendo dexteritas Ampl. tuae mihi probe nota perspectaque est, absre foret Ipsam excitare, ut consilio et opere manum auxiliatricem mihi praebeat in munere exsequendo.

De pogingen, welke door Van der Haagen, in overleg met Mgr. Zwijsen, werden aangewend om tot een spoedig herstel der Hiërarchie te geraken, behoeven geen vernieuwde bespreking: die zaak is door Pater Albers op voortreffelijke wijze afgedaan. Alleen moge hier een brief volgen, welke

aan den speurzin des Paters ontging [1]) en waarin, waarlijk niet zonder reden, door den aartspriester op herstel der Hiërarchie werd aangedrongen. De aartspriester zou zich gelukkig prijzen, indien door den H. Stoel Mgr. Zwijsen als eerste bisschop van Haarlem werd aangewezen.

18 April 1848: Van der Haagen aan Zwijsen.

Hoe gelukkig schijnen onze zaken te veranderen; en daarom nam ik de eerbiedige vrijheid om Uwe Doorl. Hoogw. eene zaak voor te dragen, die door onderscheidene geestelijken van de Missie zoo gewenscht voorkomt, de redding uit den tot nu toe zoo ongeregelden toestand der Missie. Eenige notabelen onder de leeken, zooals genoegzaam bekend is, hebben zich bij suppliek tot den H. Stoel gewend, maar nu komt het ons voor, dàt ter verkrijging van een eigen bisschop het wenschelijk zoude wezen, wanneer een of twee mannen uit ons midden, die met den toestand bekend zijn, onze zaak in persoon te Rome gingen bepleiten. De Zeereerw. President Van Vree, de Zeereerw. Professor Van Kints zijn zeker de mannen, die Rome het geschikst zouden kunnen inlichten, maar daartoe heeft men de bemoeiingen van Uwe Doorl. Hoogwaardigheid noodig. Men sprak zeerveel met mij om mijn gevoelen te kennen; de zaak is in het Seminarie te Warmond besproken. Ik heb Prof. Van Kints in scriptis uitgenoodigd om zoo spoedig mogelijk zich tot Uwe Doorl. Hoogw. te vervoegen en met Uwe Hoogw. over de belangen van onze Missie, die Zijneerw. als gewezen Secretaris bij de Nuntiatuur zeerwel bekend zijn, te handelen en door uwe doorzicht voorgelicht, door den raad van Uwe Doorl. Hoogw. ondersteund, eene zaak te helpen bewerken, die ons uit den toestand rukt, in welken wij tot nog toe geplaatst geweest zijn. Waarschijnlijk zal Prof. Van Kints nog deze week zich bij Uwe Doorl. Hoogw. aanmelden.

Ik bid Uwe Doorl. Hoogw. deze mijne bemoeiingen niet ten kwade te duiden; mijne achterhoudendheid in de gegeven omstandigheden zoude mij veel meer tegen Uwe Doorl. Hoogw. hebben schuldig gemaakt. Hoe gelukkig zoude ik mij en onze Missie achten, wanneer wij ons mogten verblijden, dat

---

[1]) *Geschiedenis van het Herstel der Hiërarchie in de Nederlanden*, Dl. II, blz. 199.

de H. Stoel Uwe Doorl. Hoogw. tot onzen eersten herder bepaalde.

Van die reis naar Rome is noch bij Van Vree noch bij Van Kints iets gekomen. Zwijsen heeft haar allicht ontraden. Rome werd in het geheim en in het openbaar door zooveel gevraagde en ongevraagde adviezen ingelicht, dat verwarring werd gevreesd, welke voor het groote doel schadelijk zou zijn. Vandaar dat Van Vree aan prof. Verhoeven, die blijkbaar voor de verkiezing ijverde van Van Curium of van Prof. Borret, niet anders te zeggen had, dan dat de candidaat een man moest zijn met bijzondere eigenschappen; welke eigenschappen in den persoon van Zwijsen gevonden werden. Zoo ten minste meen ik, dat het volgende schrijven van Van Vree aan Zwijsen moet begrepen worden.

5 Febr. 1848: Van Vree aan Zwijsen.

Prof. Verhoeven van Leuven heeft mij confidentiëel geschreven, dat hij over onze zaken naar Rome wil schrijven. Hij vroeg mij inlichtingen omtrent Curium en Borret. Ik heb gemeend in die vraag niet te kunnen treden. Maar ik heb eenige punten, die bij de keuze van een Overste der Missie wel in 't oog moeten gehouden worden, voor Zijneerw. ontwikkeld en den wensch uitgedrukt, dat die punten ook te Rome zouden bekend worden. Ten laatste heb ik ook mijnen candidaat voor de genoemde bediening voorgedragen en die voordragt eenigszins gemotiveerd.

In die jaren werd werkelijk gemeend, dat het herstel der Hiërarchie iederen dag verwacht kon worden. Des te erger was de teleurstelling onder de voornaamste priesters van het Hollandsche Kerkdistrict, toen bekend werd, dat door Rome Mgr. Carolus Belgrado tot Vice-Superior was aangesteld.

Den 28^{en} Juni 1848 nam Mgr. Zwijsen van Van der Haagen afscheid, „omdat de Vice-Superior in Den Haag was aangekomen."

Mgr. Zwijsen en Limburg

door

P. ALBERS S. J.

Bij gelegenheid der feesten, die ons den sterfdag, 16 October 1877, van Mgr. Zwijsen met dank en hulde in herinnering brengen, past het, dat wij de machtige sfeer van invloed en krachtsontwikkeling van den grooten Kerkvorst trachten te kennen en in het licht te stellen. Mgr. Zwijsen was een reuzen figuur. Heel Nederland heeft zijn werkkracht als Vice-Superior, als Vicarius Apostolicus, als Aartsbisschop ondervonden. Met eenige wijziging zou men op hem hebben kunnen toepassen, wat Pharao tot Joseph van Egypte zeide: „Ik ben Pharao: zonder uw bevel zal niemand hand of voet verroeren in geheel het land Egypte." (Gen. 41/44). „Nooit zag ik iemand, die als Zwijsen imponeert," getuigde Minister van Hall na zijn eerste onderhoud met den aartsbisschop van Utrecht. „Maar wie is toch die Zwijsen?" vroeg Z. Exc. Mgr. Vecchiotti bij zijn komst als Internuntius hier te lande, aan Mgr. J. Smits, red. van *De Tijd*. „'t Is alles Zwijsen wat ik hoor, voegde hij er bij; en te Rome werd mij gezegd, onderneem niets zonder vooraf Mgr. Zwijsen te raadplegen." Kort en bondig luidde het antwoord: „Mgr. Zwijsen is iemand, die Minister van Justitie, Minister van Financiën, Minister van Binnenlandsche Zaken, en desnoods Koning van Holland zou kunnen zijn." (Bossche Leg. en Verhalen, IV, 332, 335). Men hield Mgr. Zwijsen voor den eersten man van Nederland, den man, die alle leidsels der Katholieke beweging in handen had. Zijn invloed onderging eenieder, die met hem in aanraking kwam: Alle Apostolische Vicarissen, alle Bisschoppen, Mgr. Belgrado en andere Internuntii, Prins Willem van Oranje, later Koning Willem II.

Van hooge kerkelijke persoonlijkheden ging geen enkel plechtig stuk of adres uit, of Zwijsen had het mee ontworpen en was er de ziel van. Op de allereerste plaats was dit het geval met het adres van 1848, gericht tot Koning Willem II, tot handhaving der *Twaalf Voorstellen* in het ontwerp der nieuwe *Grondwet*, die groot gevaar liepen in de Tweede Kamer. Het adres was onderteekend door Mgr. van Hooydonk, Mgr. Den Dubbelden, Mgr. Paredis en Mgr. Zwijsen als Vice-Superior der Hollandsche Missie. Had Willem II zelf in den Kabinetsraad verklaard, dat hij met de R. K. Geestelijkheid bevriend was, overbekend was zijn groote genegenheid voor Mgr. Zwijsen. En ook daarom juist was dit adres den Koning aangenaam, hetgeen hij trouwens met ronde woorden te kennen gaf en het verlangen uitdrukte, dat de *Twaalf Voorstellen,* welke vrijheid van godsdienst en onderwijs waarborgden, mochten worden aangenomen, omdat, zooals het adres zeide, de verwerping een allerongunstigen indruk in **Limburg** zou maken. Men moest inschikkelijk zijn „in oogenblikken als het tegenwoordige."

Was ook in ons land het jaar 1848 overal eenigszins woelig, in Limburg werd de toestand zelfs gevaarlijk. Tot beter begrip hiervan moeten we teruggaan tot vóór 1795. In dien tijd bestond de tegenwoordige provincie Limburg uit zeer verschillend grondgebied. Terwijl ze grootendeels behoorde tot de generaliteit der Vereenigde Nederlanden, gehoorzaamde een ander deel aan de bestuurders van Oostenrijksch Nederland, een derde aan die van Duitschland. De tractaten van 1814 en 1815 voegden heel Limburg bij Nederland. Toen nu in 1839 het scheidingstractaat met België tot stand kwam, wilde de Duitsche bond, zonder schadeloosstelling, van Luxemburg niets aan België afstaan. Daarom werd Limburg, behalve Maastricht en Venlo, aan de verplichtingen der Duitsche bondsstaten onderworpen, met voorbehoud echter, dat de Koning der Nederlanden Limburg geheel onder dezelfde grondwet met Nederland mocht vereenigen.

Tien jaren ging dit goed en bleef alles rustig. Toen men

echter in 1848 het Duitsche Statenverbond in een bondstaat met een Duitsch parlament wilde herscheppen, ontstond in Limburg een Duitsche beweging, die nog bevorderd werd door het gevaar, waarin de *Twaalf Voorstellen* en daarmee de vrijheid van godsdienst en onderwijs verkeerden. Toch ging lang niet alles met die beweging mee. De geestelijkheid van Limburg en bijzonder de Apostolische Administrator, Mgr. Paredis, hebben bij die gelegenheid hard in de richting van den vrede gewerkt en blijk gegeven van hun trouw aan het huis van Oranje. De dankbaarheid des Konings, die den Apostolischen Administrator van Limburg daarvoor gewerd, was hun een hoog gewaardeerde belooning en de oorzaak van nog inniger verknochtheid.

Maar al hadden ook, behalve de geestelijkheid, nog veel anderen ten gunste van het Koningshuis gewerkt, toch zou het zeker minder rustig in Limburg zijn afgeloopen, indien in Augustus—September 1848 niet de *Twaalf Voorstellen* met de grondwet waren aangenomen, waardoor de Katholieken vrijheid van Godsdienst en Onderwijs hebben ontvangen. Om dit gelukkig resultaat te bereiken, heeft het aanzien van Mgr. Zwijsen bij den Koning en het adres der Vicarissen, waarvan Zwijsen de ziel was, een beslissenden invloed gehad.

Een niet minder grooten dienst heeft Mgr. Zwijsen aan Limburg bewezen door zijn krachtige en constante poging om het bisdom van Roermond weer te herstellen, hetgeen destijds zeer groot gevaar liep. Immers men was niet alleen te Rome, maar ook in invloedrijke kringen hier te lande te zeer overtuigd, dat het herstel der hiërarchie door de uitvoering van het Concordaat van 1827 moest worden bereikt, ofschoon daarmee het bisdom van Roermond voor goed van de baan zou geweest zijn. Daarom was men in Limburg voor de uitvoering van het Concordaat en de daaruit volgende opheffing van het Limburgsche Vicariaat zóózeer beducht, dat deze vreeze de Dekens van Limburg aanzette, zich in een goed gemotiveerd adres tot den Paus te wenden. „Wijl het

gerucht loopt, zoo zeggen zij, dat er te Rome onderhandeld wordt over de nieuwe organisatie en de oprichting der bisdommen, naderen de Dekens van Limburg met een nederige bede tot den Pauselijken troon en zetten uiteen, hoezeer zij verlangen, dat het oude bisdom Roermond hersteld en Mgr. J. A. Paredis tot bisschop benoemd wordt."

De Dekens steunen hun verzoek met de volgende redenen: Het Vicariaat van Limburg telt 200.000 inwoners, die den Katholieken godsdienst en den H. Stoel van harte zijn toegedaan. Zeer vrijgevig hebben zij bijgedragen voor het onlangs opgerichte vicariaat, dat nu reeds een klein en een groot seminarie bezit; een paleis voor den bisschop en een kathedraal, zoodat nagenoeg alles aanwezig is, wat voor de oprichting van een bisschoppelijken zetel vereischt wordt. De voornaamste redenen echter, waarom de Dekens het herstel van den Roermondschen zetel en de benoeming van Mgr. Paredis verlangen, is, dat de waardige, door deugd en kennis evenzeer uitmuntende Administrator, zóó zacht, zóó gematigd en voorzichtig zijn vicariaat heeft bestuurd, dat allen, zoowel geestelijken als leeken door de innigste liefde met hem verbonden zijn. Daarom smeeken de Dekens, dat, al mochten de tijden niet gedoogen een bisdom op te richten, toch het Apostolisch vicariaat van Limburg in leven blijve.

Dit immers werd, zooals we reeds zagen, door de uitvoering van het Concordaat ten zeerste bedreigd. Ook hierin wederom is Mgr. Zwijsen voor Limburg de reddende engel geweest. Hij trad in overleg met Mgr. Belgrado en minister van Sonsbeek en wist dezen te overtuigen, dat de nieuwe kerkelijke organisatie niet door de uitvoering van het Concordaat van 1827 moest geschieden. Dit hooren wij uit een brief van Mgr. Belgrado aan de Propaganda. Allengs ontstond bij velen hier te lande de hoop, dat door den invloed van Zwijsen en Belgrado, gesteund door een macht van adressanten, ook te Rome een kentering zou ontstaan. Daar toch hield men nog altijd vast aan genoemd Concordaat. Men leefde destijds in den tijd der Concordaten en men beschouwde

deze in de eeuwige stad als het beste middel voor een duurzamen vrede tusschen Kerk en Staat.

Alles was dus nog lang niet overwonnen. Terwijl hier te lande geestelijkheid en volk naar de organisatie verlangde, in de verschillende concept-verdeelingen der bisdommen Roermond niet meer ontbrak en men aldus in het goede spoor was geraakt, stond toch nog altijd het Concordaat in den weg. Het was dus de zaak, de Nederlandsche regeering en Rome tot onderhandelingen over de opheffing van het Concordaat te brengen. Eindelijk gaf de Koning verlof, begin April 1851, om hieromtrent met Rome in onderhandeling te treden. „Jammer zou het wezen," zoo schreef toen graaf Duchastel aan Dr. Cramer, „indien Rome de zaak vertraagde." En Mgr. van Bommel, bisschop van Luik, meldde destijds uit Rome, dat het katholieke Nederland zeer veel te danken had aan Mgr. Zwijsen, die niets onbeproefd liet, om Rome tot andere gedachten te brengen. Terecht was Mgr. Zwijsen van oordeel, dat, wilde men wachten, totdat door de regeering het Concordaat werd uitgevoerd of stellig opgezegd, de organisatie onbepaald *ad Calendas graecas* zou worden verschoven; dat het gouvernement zich niet kon verbinden, om door een Concordaat de bisschoppen te doteeren; dat dit toch bij de hedendaagsche staatsinrichting afhing van de Kamers, die elk jaar de begrooting moeten stemmen. Het eene jaar toch zou men toelagen voor R. K. eeredienst toestaan, het andere ze wellicht weigeren. Daarbij, zoo vraagt Mgr. Zwijsen, zullen de vicariaten van Limburg en Breda zich niet evenzeer als de regeering tegen de uitvoering van het Concordaat verzetten? Zullen ze niet vreezen, bij andere bisdommen te worden gevoegd? De innige overtuiging van Mgr. Zwijsen was derhalve, „dat een organisatie, die op het Concordaat van 1827 steunt, thans onmogelijk is."

Daarom had Mgr. Zwijsen den 4^{en} April 1851 opnieuw een conferentie met Mgr. Belgrado. Met al het gezag zijner machtige persoonlijkheid steunde hij het volgende betoog: De regeering kan zich tot de organisatie, die door het Con-

cordaat van 1827 gestipuleerd is, niet verplichten. Want volgens de tegenwoordige Grondwet (die van 1848) is zoowel de Koning als de regeering door Kamers gebonden. De Kamers, grootendeels protestantsch, zullen niets toestaan betrekkelijk de kerkelijke hiërarchie. Daaruit volgt, dat de regeering met den besten wil ter wereld over de uitvoering van het Concordaat niet kan onderhandelen zonder de Kamers. En hebben de Katholieken van de Kamers iets goeds te verwachten? Indien derhalve de H. Stoel de vurig verlangde Kerkregeling aan Nederland wil schenken, dan moet het Concordaat worden opgeheven of in suspensie gehouden.

Mgr. Belgrado bracht hiertegen in, dat door de opheffing of suspensie van het Concordaat de Katholieken alle tijdelijke voordeelen, die de uitvoering van het Concordaat meebrengt, voor altijd zouden verliezen. Deze voordeelen noemde Mgr. Zwijsen gering. Want de seminaries waren voldoende gedoteerd; het tractament der bisschoppen zal hetzelfde zijn als dat der Apostolische vicarissen. In het ontbrekende zal door de bekende vrijgevigheid der geloovigen overvloedig worden voorzien, zoodat de bisschoppen in gunstiger omstandigheden zouden verkeeren, dan die van Engeland, Ierland en de Vereenigde Staten.

Voor de vrijheid der kerkelijke hiërarchie is het Concordaat zeker niet noodig, omdat de grondwet voldoende waarborgen geeft. Maar gesteld eens, dat men eenige tijdelijke voordeelen verloor, de geestelijke, uit de organisatie zonder Concordaat voortvloeiend, zijn zeer groot. Want de H. Stoel, niet gebonden aan een conventie, zal geheel vrij zijn in het oprichten, omschrijven en inrichten der bisdommen en tevens in de benoeming der bisschoppen enz.

„En om vrijelijk mijn meening te zeggen," zoo besloot Mgr. Zwijsen, „juist om die vrijheid zullen de Katholieken een organisatie zonder Concordaat met meer geestdrift aanvaarden dan de uitvoering der Conventie. En ik durf U verzekeren, Monseigneur, dat mijn medebisschoppen (van Roermond en Breda) de meening deelen, die ik U thans verklaard heb."

Dit pleidooi van Mgr. Zwijsen ging weer naar Rome en bracht er een voorbereiding teweeg tot het beslissende antwoord, dat echter voorloopig nog niet werd gegeven. Toch ontving Mgr. Belgrado in September 1851 uit Rome de opdracht om de organisatie voor te bereiden, met of zonder Concordaat. De naaste aanleiding tot de officiëele correspondentie voor de opheffing van het Concordaat en dus ook tot het behoud van het bisdom Roermond, was op de eerste plaats een nieuwe brief van Mgr. Zwijsen, 1 November 1851; dan een nieuw overleg tusschen Belgrado en Zwijsen, en eindelijk een officieuse conferentie van Zwijsen en minister van Sonsbeek. Met deze gegevens schreef Belgrado 11 November een brief naar Rome, die het beslissend antwoord van den H. Vader ten gevolge had. Nu kon de officiëele onderhandeling over de opheffing van het Concordaat beginnen. De eerste nota van Mgr. Belgrado dagteekent van 9 December 1851, de laatste van minister van Sonsbeek van 16 October 1852. Het Concordaat was *Ad Patres,* en vrijelijk kon de H. Stoel de Kerk van Nederland organiseeren. Alle eere aan Mgr. Zwijsen, die door zijn machtig genie en zijn taai werk het struikelblok voor de oprichting van een bisdom Roermond uit den weg had geruimd.

Tijdens deze diplomatieke correspondentie, die bijna een jaar duurde, begon men hier zeer sterk naar het herstel der hiërarchie te verlangen. Een der eerste was Mgr. Paredis, die den 29 Juli 1850 reeds aan Mgr. Den Dubbelden schreef: „Hier is ook geen nieuws, dan alleen zoowat gemommel wegens een geprojecteerde Kerkorganisatie in den lande. Fiat, fiat in nomine Domini!" Hierin stemde Mgr. Paredis geheel overeen met Mgr. Zwijsen, die in elk project, dat zijn goedkeuring wegdroeg, een bisdom Roermond wilde zien opgenomen. Ook het plan van circumscriptie van 26 Maart 1852, het eenige dat door Mgr. Belgrado en Mgr. Zwijsen was opgemaakt en naar Rome verzonden, telde Roermond onder de toekomstige bisdommen van Nederland.

Toen de oprichting der Nederlandsche bisdommen een vol-

dongen feit was, was het wederom Mgr. Zwijsen, die het belangrijk pakket met de officiëele stukken aan Mgr. Paredis deed toekomen. Het bevatte de voor ons land zoo belangrijke breve *Ex qua die,* waardoor de kerkelijke hiërarchie werd hersteld; dan de benoeming van Mgr. Paredis tot bisschop van Roermond; eindelijk een officiëel schrijven van Kardinaal Fransoni, prefect der Propaganda, dat de oprichting der vijf Nederlandsche zetels aankondigde. Op 9 April 1853 was het feest in het bisschoppelijk paleis te Roermond, omdat op dien dag J. C. Bogaers, oud-professor der dogmatiek te Roermond en destijds pastoor van Groot-Linden, bij Mgr. Paredis aankwam, om hem in naam van Mgr. Zwijsen de genoemde documenten ter hand te stellen.

Een man als Mgr. Paredis stond bij Mgr. Zwijsen zeer hoog in aanzien. Een scherpzinnig menschenkenner als de nieuw benoemde aartsbisschop van Utrecht had doorschouwd den helderen blik, de voorzichtigheid en den eenvoud van den administrator van Roermond, wiens bisschopstitel van *Hirene* symbolisch uitdrukte wat hij gedaan had voor den vrede van zijn vicariaat, zoodat de koning hem *Engel des vredes* noemde. Zwijsen, de bisschop van het beroemde *Onderwijs-mandament,* waardeerde het tenzeerste, dat Paredis meer dan iemand in Nederland voor het onderwijs gedaan had en bijzonder de noodzakelijkheid van bijzonder hooger en middelbaar onderwijs had ingezien. Hij had het groot seminarie (1841), het klein seminarie en de normaalschool te Rolduc, „welke in vollen bloei stond, twintig jaren voordat het rijk de zijne opende", het bisschoppelijk college te Roermond (1851) en het bisschoppelijk college te Weert (1852) opgericht als getuigen van zijn talent en zielenijver en daarvoor de dankbaarheid van Limburg, heel Nederland en vooral ook van Mgr. Zwijsen mocht ontvangen.

Niet minder dacht Mgr. Zwijsen in den volgenden tijd aan Limburg, toen de pas herstelde hiërarchie zich in bijzonderheden moest gaan ontwikkelen. Van zijn kant was Mgr. Paredis, de pas benoemde bisschop van Roermond, tenzeerste

verheugd, dat hij een bewijs van dankbaarheid kon geven en tegenwoordig zijn bij de overreiking van het *Pallium* aan Mgr. Zwijsen als metropoliet. Het *Pallium* is een liturgisch kleedingstuk, dat men reeds in de IV eeuw ontmoet en waarvan de invoering samenhangt met de ontwikkeling van het metropolitaan gezag. Oorspronkelijk was het vrij breed en reikte tot aan de knieën. Sinds de tiende eeuw is het een slechts circa drie vingers breede witwollen band, waarvan de einden voor en achter neerhangen, met zes zwarte kruisjes versierd is en met drie gouden naalden aan het kasuifel wordt vastgemaakt. Het *Pallium* bestaat uit wol van lammeren, die te *S. Agnese fuori le mura* te Rome worden gehouden. De Paus wijdt ze naar behoefte, op den vooravond van het feest Sint Petrus en Paulus, en laat ze dan een nacht op het graf van Sint Petrus rusten. De overreiking beteekent de mededeeling van de metropolitane jurisdictie. Enkel als eerbewijs ontvangen ook soms diocesane bisschoppen het *Pallium*.

Over de overreiking schreef Mgr. Zwijsen aan Mgr. Paredis: „Met goedvinden van Mgr. Belgrado zal de bisschop van Breda te Hoeven mij het *Pallium*, hetwelk op den feestdag van Sint Willebrordus hier ontvangen is, plechtig overhandigen, op Woensdag 23 November. Ik hoop, dat U. D. H. deze plechtigheid zal bijwonen. De bisschop van Haarlem komt er ook. Aangenaam zal het mij wezen, U. D. H. bij deze gelegenheid eenige dagen hier (te Tilburg) te logeeren. Wij spreken dan over een en ander nader." (Arch. bisd. *Roermond*).

Tot dit „een en ander" behoorde vermoedelijk ook het feit, dat men in Limburg geneigd was, om na het herstel der hiërarchie de titulatuur der desservanten te veranderen in die van Pastoors. Met desservanten werden hier bedoeld: priesters die in de concordaatslanden (1801) Frankrijk, België, Holland en linker Rijnoever, op grond van de organieke artikelen in een *hulpparochie* de zielzorg hebben. Volgens art. 31 zouden de desservanten slechts vicarissen

van de pastoors der *hoofdparochie* zijn. Toch ontvingen zij bij de nieuwe organisatie meestal alle pastoorsrechten, behalve de inamovibiliteit en waren dus feitelijk pastoors. Door den bisschop werden zij benoemd zonder medewerking der regeering, die echter toch den plicht der bezoldiging op zich nam.

Aangaande de desservanten schreef Mgr. Zwijsen aan Mgr. Paredis den 13 November 1853 het volgende: „Ik geloof niet, dat de verandering van de titulatuur der desservanten in pastoors eenig gevaar voor de vermindering der tractamenten oplevert. De pastoors worden hier niet op denzelfden voet gesalarieërd. De minsten genieten 400, anderen 500 of 600 en er zijn die 800 gulden tractament genieten. De tractamenten zijn niet aan de personen, maar aan de plaatsen verbonden, zoodat de opvolger telkens hetzelfde tractament, dat aan de plaatselijke kwaliteit van pastoor verbonden is, geniet. Ik twijfel dus geenszins, dat, wanneer U. D. H. daarover aan den minister schrijft, men geredelijk zal goedkeuren, dat de pastoors der plaatsen, die nu bekend staan als pastorijen van de eerste en tweede klas, ook in de toekomst dezelfde tractamenten blijven behouden. En dit kan ook niet anders, want de tractamenten zijn hun door de grondwet gewaarborgd. Indien U. D. H. mocht verlangen, dat ik daarover eens vertrouwelijk aan den Heer Willemsen, Referendaris van het ministerie van eeredienst, met wien ik wel bekend ben, schrijf, dan wil ik dit gaarne doen en daarover zijn gevoelen inwinnen. Laat mij dit dan weten." (Arch. bisd. Roerm.).

Een kleine maand daarna, 8 December 1853, schrijft Mgr. Zwijsen hierover aanvullend aan Mgr. Paredis: „Wat de zaak der titulatuur betreft, ik voor mij zou dit voorloopig *in statu quo* laten en de benaming en aanstelling van desservitor aanhouden, gelijk de bisschoppen van België, waar het Concordaat van 1801 ook vervallen is, doen. Het zal U. D. H. bekend zijn, dat toen de bisschop van Luik Z. G. (Mgr. v. Bommel) de eerste keer van Rome terug kwam, hij een

rescript van den Paus medegebracht heeft, waarin was vastgesteld, dat vooreerst geen veranderingen ten dien aanzien gemaakt moesten worden. De pastoors van het voormalig vicariaat van Grave zijn allen, 3 à 4 uitgezonderd, slechts als desservitoren ad beneplacitum aangesteld. Dit zal later veranderen, doch vooralsnog laat ik dit *in statu quo*.

Omstreeks Nieuwjaar 1854 kwam opnieuw de vrijstelling van briefport voor de hoogeerw. dekens aan de orde. Voor de bisschoppen was reeds in de lente van 1853 vrijstelling van briefport gevraagd. Maar, niettegenstaande de nieuwbenoemde bisschoppen hun aanstelling aan de regeering wettig en officiëel hadden bericht, werd toch den 30 Mei afwijzend op die aanvraag om vrijstelling geantwoord, met de bemerking, „dat vermits geene Roomsch Katholijke geestelijken of kerkvoogden in bovenvermelde betrekking bij de administratie bekend zijn," ook geen vrijstelling van port kon worden toegestaan. Gelukkig echter werd deze hatelijke resolutie den 23 September 1853 herroepen, en „portvrijdom voor de bisschoppen verleend met de bijvoeging, dat de Kerkvoogden, volgens de wet op de Kerkgenootschappen, voor hun titel ook hun geslachtsnaam moeten vermelden. Als aartsbisschop correspondeerde Mgr. Zwijsen met geheel de Kerkelijke provincie franco."

Tegelijkertijd werd door den aartsbisschop en minister Lichtenveldt een poging gedaan, om de vrijstelling van briefport ook op de dekens toe te passen, welke echter mislukte. Er bestaat hierover een uitgebreide briefwisseling tusschen den minister van eeredienst en den minister van financiën. De laatste bleef constant weigeren, omdat „bestaande verordeningen deswege geen vrijstelling hebben verleend."

Toch gaf Mgr. Zwijsen de hoop nog niet geheel op en schreef 8 December 1853 aan Mgr. Paredis om voorloopige maatregelen voor te stellen: „In antwoord op uwen brief dient, dat er weinig hoop bestaat om vrijdom van brievenport voor de Dekens te bekomen. Ik heb reeds daarover aan den minister van eeredienst geschreven, die ook zeer genegen

is, dat te verleenen, doch die van finantiën weigert dit te doen. Om de Dekens eenigszins te gemoet te komen, ben ik voornemens om hun voor ieder gemeente of parochie tot hun Dekenaat behoorende, één gulden uit de gelden, die ons voor bureaukosten worden gegeven, toe te leggen; zoodat een deken, die 15 parochies heeft, 15 gulden zal genieten. De bisschop van Breda geeft aan de Dekens ook een schadeloostelling; en ik geloof, dat de bisschop van Haarlem ook voornemens is dit te doen. Mocht de vrijheid van port later verleend worden, dan kan dit wederom ingetrokken worden." De veronderstelling door Mgr. Zwijsen in dezen laatsten volzin gemaakt, is nooit werkelijkheid geworden; en van een intrekken der door den bisschop aan de Dekens toegestane portgelden, zal dus wel niets zijn gekomen. (Arch. bisd. Roerm.).

Nadat allengs de Nederlandsche R. K. Kerk volledig ingericht en ook de parochieverdeeling zoogoed als voltooid was, ondernam de bisschop van Haarlem, Mgr. van Vree in het najaar van 1857 een reis naar de eeuwige stad. Het doel was om de stukken, die aangaande de oprichting der Kapittels bij den Internuntius waren ingekomen, mee te nemen en dan te Rome over die zaak te onderhandelen.

Den 23 Juli 1858 verscheen dan de Constitutie, waardoor in Nederland een Metropolitaan Kapittel te Utrecht, en vier Kathedrale Kapittels te Haarlem, 's-Hertogenbosch, Roermond en Breda werden opgericht. Nu gingen de bisschoppen spoedig tot de uitvoering dezer Constitutie over. Den 10 Februari 1859 richtte Mgr. Paredis in overleg met Mgr. Zwijsen het Kathedraal Kapittel van Roermond op. De laatstgenoemde schreef daarop aan Mgr. Paredis de volgende inlichting:

„U. D. H. zal nu onverwijld aan de Regeering te 's Hage kennis moeten geven, dat U. D. H. den 10 Februari, daartoe door Z. H. gemachtigd, een Kathedraal Kapittel te Roermond heeft opgericht, bestaande uit 9 leden en ééne waardigheid, onder de benaming van proost; en dat Kanunniken zijn benoemd de Eerw. Heeren N.N. enz. Hierna laat U. D. H.

volgen: De attributen van gezegd Kapittel zijn dezelfde als die van het Kapittel van Utrecht, welke door den aartsbisschop aan uwe Excellentie zijn bekend gemaakt, bij brief van 21 Januari ll. Ik neem de vrijheid mij kortheidshalve daaraan te refereeren, en beleefdelijk te verzoeken, dat aan het Kathedrale Kapittel te Roermond de rechtspersoonlijkheid worde verleend. U. D. H. behoeft noch de *Litterae Apostolicae* noch de andere stukken aan de Regeering te zenden. Ik hoop, dat de Kapittels als *persona civilis* zullen erkend worden, teneinde in staat gesteld te worden, legaten te kunnen aannemen, te acquireeren en andere burgerlijke handelingen te verrichten, *hoezeer het bekend is, dat de koning zich niet gunstig over de Kapittels heeft verklaard.*" (Arch. bisdom Roermond).

Ter verklaring van deze onderstreepte zinsnede moet worden vermeld, dat Willem I bij de onderhandeling over het Concordaat 1827 de agreatie der Kannuniken bleef eischen ten einde toe. Toen de Internuntius Capaccini bleef weigeren, schreef Willem I een eigenhandigen brief aan Paus Pius VIII met de vraag om de agreatie der Kanunniken, die zijn invloed op de keuze der bisschoppen moest verhoogen. Pius VIII had reeds een weigerend antwoord voorbereid, dat echter wegens het uitbreken der Belgische revolutie in 1830 niet meer kon worden verzonden. Hier eindigde de onderhandeling over de uitvoering van het Concordaat.

Nu is het wel zeer interressant van Mgr. Zwijsen te vernemen, dat ook Willem III in het jaar 1859 nog de algeheele vrijheid in de benoeming der Kanunniken niet gunstig beoordeelde. Juist om dezelfde reden feliciteert de Internuntius Vecchiotti Mgr. Paredis met de spoedige oprichting des Kapittels te Roermond: Uit voorzichtigheid kan hij niet zeggen, „combien il était urgent, de ne pas retarder cette érection," en hij kan dit niet berichten door den aartsbisschop „par des hautes raisons prudentielles."

Ook Mgr. Zwijsen wenscht Mgr. Paredis geluk: „Het deed mij genoegen, zegt hij, te vernemen, dat het Kapittel

te Roermond tot stand is gekomen. U. D. H. zal ze nu in de Kathedraal moeten installeeren. Wij hebben, en ook Breda, begonnen met het zingen van den *Veni Creator,* waarna ik de acte van oprichting en de benoeming der canonici heb afgekondigd. Hierop heb ik aan ieder Kanunnik zijn stal aangewezen. En wel de eerste plaats, aan den kant van den grooten troon of Evangelie, aan de Praepositus; de tweede plaats, den eersten stal aan den kant van den kleinen troon of van den Epistel; de derde plaats naast den Praepositus; de vierde daartegenover en zoo vervolgens. Ik heb ze geplaatst volgens de orde der benoeming.

De Mozzetta en de Superplie waren bij de installatie gereed, waarvan ik dan ook gebruik gemaakt heb om de Kanunniken daarmede te kleeden, om er wat meer plechtigheid bij te zetten. Wanneer de Canonici geïnstalleerd zijn, doen ze volgens het concilie van Trente *Coram Episcopo et capitulo Professionem fidei.* Ik voeg hierbij het programma der plechtigheden, die hier en elders hebben plaats gehad, zoo mede wat men heeft te onderhouden bij de *Professio fidei.* Ik heb ten deze de voorschriften van het Kapittel in Engeland gevolgd.

Na afloop der installatie wordt proces verbaal opgemaakt, dat door den bisschop en twee getuigen wordt geteekend; een cantor en secretaris benoemd en door den bisschop de dagen bepaald, wanneer de Kanunniken volgens het voorschrift der Propaganda gehouden zijn, het officie in de Kathedraal te verrichten. Er staat *saltem singulo mense semel;* dus kan men iedere maand een dag nemen, die het best convenieert. De Mozzetta's moeten geheel zwart van couleur zijn. Het afzetten met rood is een vergunning, die door Caprara in der tijd aan de Kapittels van België is verleend: in Mechelen draagt men thans bij bijzondere vergunning violette mozzetta's. Den Kamerheeren staat het vrij een purperen toog, doch geen purperen Mozzetta te dragen. In al onze bisdommen is het officie geregeld, zooals het in Engeland geschiedt. Om 10 uur vergaderen de Kanunniken in hun kanunnikale kleeding in de Kathedraal. Men begint met de Tertia te

psalmodieeren; na de Tertia een conventueele Mis, die ieder Kannunik op zijn beurt doet. Ze worden geassisteerd door diaken, subdiaken en ceremoniarius: door priesters, die geen kanunniken zijn. Dit mag omdat de leden van het Kapittel zoo weinig in getal zijn. De Kanunniken zingen de Mis, worden bewierookt en ontvangen den *Pax*. De Kanunniken mogen de mozzetta buiten de Kathedraal niet dragen, dan wanneer zij een bisschop buiten de Kathedraal *qua tales* assisteeren. In Engeland is bij privilegie vergund, dat zij de mozzetta ook in hunne respectieve kerken kunnen gebruiken. Ik ben voornemens dit ook te vragen." (Arch. Diocees Roermond).

Ten slotte dient te worden vermeld, dat Mgr. Zwijsen ook op het gebied van onderwijs en liefdadigheid zeer veel voor Limburg gedaan heeft; ik bedoel door de zoogenaamde „Zusters van Tilburg." Buiten het herstel der hiërarchie is deze stichting een der grootste gloriën van Mgr. Zwijsen. Naast het ontzaglijke werk, dat hij als assistent, kapelaan en pastoor in die verschillende parochiën verrichtte, trok vooral het onderwijs zijn aandacht. Door zijn gezag en zijn practischen blik was hij zelf ook een volmaakt opvoeder der jeugd.

Reeds het eerste jaar zijner herdelijke bediening te Tilburg begon hij te werken aan een inrichting van liefdadigheid en onderwijs, die ten doel had, het lot der kinderen en armen, wier zorg hij op zich genomen had, te verbeteren. Deze inrichting ging een zeer groote uitbreiding en beroemdheid te gemoet en werd tot leerschool en moederhuis der zoo groote en bekende *Congregatie van O. L. Vrouw Moeder van barmhartigheid*. Ontelbaar zijn de liefdadige en onderwijsinrichtingen, die door het hoofdbestuur van Tilburg niet alleen in Nederland, maar ook in België, Engeland, Amerika, Indië enz. zijn in het leven geroepen.

Reeds vroeg zond Zwijsen zijn Zusters naar Limburg, waar zij met onverdroten ijver werken aan het heil der zielen. Allengs ontstonden inrichtingen voor onderwijs en weldadigheid te Gennep, te Gulpen, te Roermond, te Venlo en te Weert. Wie den invloed van deze heilzame stichtingen leert

kennen, komt weldra toch de overtuiging, dat door toedoen van Mgr. Zwijsen enorm veel goeds reeds zoo vele jaren in genoemde gemeenten is verricht en nog heden verricht wordt. Daar heerscht de vrome en krachtige geest van Mgr. Zwijsen in de opvoeding der jeugd, in de verpleging der zieken, in de hulp en den bijstand van behoeftigen en gebrekkigen. Ter verheerlijking van Mgr. Zwijsen prijzen wij de groote stichting, die er uitgaat van de verpleging in het „Louisahuis" te Roermond, van de groote scholen en liefdadige werken te Venlo, van het Josephsgesticht te Gulpen, van den volhardenden ijver der Zusterscholen te Gennep, Roermond en Weert.

Door al deze weldaden, hierboven beschreven, en door den hartelijken omgang ontstond er tusschen Mgr. Zwijsen en Mgr. Paredis een innige vriendschap, een verknochtheid, die voortduurde hun leven lang en ook de harten der Brabantsche en Limburgsche geestelijkheid vereenigde. Moge deze wederzijdsche genegenheid door de Zwijsenfeesten versterkt worden! Moge vooral in Limburg in dankbare herinnering blijven het vele goede, dat Mgr. Paredis, gesteund en geholpen door zijn grooten vriend, Mgr. Zwijsen, heeft tot stand gebracht. De Kerkgeschiedenis heeft hun roemrijke namen onafscheidelijk verbonden op aarde, terwijl de goddelijke Stichter der Kerk, Jezus Christus, hun overgroot loon is in den Hemel. [1])

---

[1]) Voor een goed deel van wat in dit opstel verhaald wordt, cf. Arnolds, *Bossche Legenden en Verhalen* (IV) en Albers, *Herstel der Hierarchie,* Deel II.

Mgr. Zwijsen Internuntius ad interim en Vice-Superior der Hollandsche Zending

September 1847 — Juli 1848

door

Dr J. WITLOX.

Een der merkwaardigste punten uit het rijke leven van Mgr. Zwijsen is zeker zijne benoeming tot internuntius *ad interim* en Vice-Superior der Hollandsche Missie in September 1847 als opvolger van Mgr. Ferrieri. Toen, zoo kon pater Albers terecht verklaren, werd Tilburg „het middelpunt der Nederlandsche Kerk." [1])

Dat een Nederlander tot de functie van internuntius werd geroepen, was op zich zelf reeds zoo ongehoord, dat Van Son aan zijn vriend Mutsaers eigenlijk met het volste recht kon gewagen van „incompatibilité radicale avec la qualité de sujet Neerlandais." [2]) En de fel-anticlericale Van Dam van Isselt vond alleen troost in de hatelijke verklaring: „Heeft men eenen *Italiaan* gewild om de betrekking waar te nemen, dan heeft men wel gedaan; want een Nederlander is hij sedert lang niet meer..." [3]). Ook de *Evangelische Kerkbode* uitte ernstige bezorgdheid. [4]) Wel terecht had de Vicarius van Breda, Mgr. van Hooydonk, aan zijn doorluchtigen collega van 's Bosch, Mgr. Den Dubbelden, mogen vragen: „Hoe zal dit in Holland klinken?" [5])

---

[1]) *Herstel der Hierarchie*, II, blz. 89.
[2]) Zie beneden.
[3]) Aldus in *De Wespen*. Zie het artikel *Mgr. Zwijsen en de anti-katholieke Pers*.
[4]) Albers, II, 91.
[5]) Albers, II, 89.

Deze benoeming was werkelijk wel een zeer treffend bewijs van het vertrouwen, dat de H. Stoel in Zwijsen stelde en zonder de intime verhouding van den benoemde tot den Koning was zij stellig een volslagen onmogelijkheid. In Zwijsen's vriendschap tot Willem II ligt dan ook zonder eenigen twijfel de hoofdoorzaak dezer benoeming. Het voornaamste doel, dat de H. Stoel er mede wenscht te bereiken, was vermoedelijk de oplossing der reeds geruimen tijd hangende kwestie met Mgr. Laurent, apostolisch vicaris van Luxemburg, „om een betreurenswaardig misverstand" bij Willem II in ongenade gevallen.[1]) Mgr. Zwijsen, de vriend van den Koning, was wel de aangewezen man, om die oplossing te brengen, en hij kreeg dan ook van den Paus onbeperkte volmacht, waartoe men te Rome niet zoo gemakkelijk overgaat. Schitterender bewijs van vertrouwen van den H. Stoel kon Mgr. Zwijsen moeilijk ontvangen: binnen een maand, zoo luidde de opdracht, moest hij in den opengevallen zetel voorzien.

In een oogwenk was de zaak in orde. Zwijsen neemt inlichtingen en stelt den Secretaris van Mgr. Laurent, den zeereerw. heer Nicolaas Adames, aan den Koning voor. „Monseigneur, als deze de geschiktste is, benoem hem dan," zegt Willem II. Er komen bezwaren, maar Zwijsen had met zijn bekende voortvarendheid de benoeming reeds doorgezet, en de Koning berustte.[2])

Was dus de vriendschap met den Koning waarschijnlijk de oorzaak, de Luxemburgsche kwestie de aanleiding dezer opzienbarende benoeming, de juiste toedracht der zaak ligt nog in de archieven verborgen. In ieder geval was in September 1847 de zaak aanhangig. Mgr. Zwijsen geloofde zelf niet, dat zij haar beslag zou krijgen. „Ik heb altijd opinie, zoo schrijft hij 17 September aan Den Dubbelden, dat men mij zal weigeren aan te nemen en het bij mijne benoeming zal blijven zonder verder iets te doen." Maar reeds 22 September moet hij berichten: „L.L. Zaterdag 's nags om 11 uren

[1]) Albers, II, 89.
[2]) Albers, t. a. p.

bragt mij pater Bernard een brief van Mons. Ferrieri, waarin ik uitgenoodigd werd, mij spoedig naar 's Hage te begeven om de archieven over te nemen. Mons. zou tusschen Woensdag en Donderdag 's nags vertrekken. Ik ben Maandagavond hier aangekomen. Gisteren ben ik voorgesteld geworden door Mons. Ferrieri aan den Minister van Buitenlandsche Zaken, die ons wel ontving en zegde de bevelen van Z. M. omtrent mijne benoeming zou inwinnen: heden is Z. E. aan Mons. Ferrieri komen boodschappen, dat het Z. M. leed deed, dat Mons. vertrok en dat mijne benoeming aan den Koning aangenaam was. Daags na mijne aankomst heb ik eene visite gemaakt op het ministerie van Eeredienst; dan, ik vond den Minister niet te huis. Heden heb ik Z. E. gesproken. Mgr. F. heeft heden om één uur een afscheidsgehoor bij den Koning, die gisterenavond hier gearriveerd is. Z. D. H. vertrekt dezen nagt zonder te weten, welke bestemming hem wacht. Er zijn ook geene nadere berichten omtrent zijnen opvolger. Cu(rium) [1]) laat zich volstrekt niet uit.... De Haagsche lucht drukt mij, ik zal zoo spoedig mogelijk, waarschijnlijk aanstaande Maandag wederom naar Noord-Brabant vertrekken. Op dit oogenblik 5 uren namiddag heb ik afscheid genomen van Mons. (Ferrieri).... [2])"

De zaak schijnt vrij snel en zeer geheim te zijn behandeld; het ongewone van het geval zou te veel opzien gebaard gebaard hebben. Zelfs de zoo verdienstelijke minister van R. K. Eeredienst, de goede vriend van Zwijsen, Mr. Jan Baptist van Son, was er geheel buiten gelaten, tot zijn onuitsprekelijke ergernis. Nooit is deze, voor de politiek eigenlijk al te fijn besnaarde ziel in heftiger beroering geraakt. Natuurlijk moet hij zijn gemoed uitstorten bij zijn boezemvriend, het Kamerlid en lateren Minister, Mutsaers, en hij doet dit op eene vooral voor Monseigneur Ferrieri, maar ook voor Zwijsen allerbitterste wijze. Zelfs Mutsaers kan hem nauwe-

[1]) Mgr. van Wijckerslooth.
[2]) Archief bisdom Den Bosch, *Correspondentie van Mgr. Zwijsen en Mgr. Den Dubbelden.*

lijks kalmeeren. „La défiance, le mystère, le mépris, dont on remunère ce que j'estime pouvoir appeler mes services," dat alles maakt het Van Son onmogelijk naar Tilburg bij Mutsaers te komen, uit vrees Mgr. Zwijsen aldaar te ontmoeten „avec lequel je ne désire avoir que des relations *absolument officielles* le tems que je resterai encore aux affaires, et que je prie le ciel d'abréger. Le croiriez-vous, mon digne ami, que des gens, auxquels je n'ai jamais rien caché, ayent cru devoir me laisser étranger jusqu'à cette minute de tout?... probablement le Roi en aura appris la 1re annonce comme moi, par la gazette..." zegt hij bitter, maar geheel onjuist, om dan nog eens zijn gemoed hartgrondig te luchten over een andere zaak, die hem leelijk dwars zit, nl. dat men hem euvel heeft geduid een opschrift boven een circulaire „aan de R. K. Kerkvoogden in Nederland."

In een anderen brief vertelt hij zijn afscheid van Ferrieri:

„A cette occasion, un mot sur les adieux du Prélat Romain. *Le 20 août dernier*, la *veille* de mon départ de la Haye, je me rendis chez Mgr. *Ferrieri*, pour lui faire une visite. Il me demanda des nouvelles, puisque je sortais de la conférence du Roi, et me répondit que, pour sa part, il n'en avait pas. — *Le 20 septembre, jour de mon retour dans la résidence*, je trouvai sur ma table une dépêche de sa Seigneurie, datée *de ce même jour, 20 septembre*, et apportée par son laquais *un quart d'heure aupavarant*, où il me notifie „„que le Saint-Père le rappele et désigne pour lui succéder provisoirement dans l'administration de la mission l'Evêque de Gerra, lequel entrera en fonction *le 21 septembre, — le jour suivant.*"" La proclamation de ces nouvelles s'était faite *le jour précédent, 19 septembre*, du haut de toutes les chaires de la mission, par une lettre pastorale, et elle remplissait déjà les feuilles publiques au moment de mon arrivée. Les jours du 21 et 22 septembre, Monsignore les a employés à presenter votre Mazarin, son succuseur interimaire, à mon collègue des affaires étrangères et ailleurs, à prendre *personnellement* congé des membres du corps diplomatique et des Ministres (celui des affaires du culte catholique naturellement excepté), aussi que du Roi, qui l'a fait son chevalier de l'ordre du Lion Neerlandais, tout comme Eugène Sue (? J. W.). Le mercredi,

22 septembre, à 5 (cinq) heures de relevée *bien sonnées*, Mgr. *Ferrieri* s'est rendu en voiture à ma porte, et a demandé à mon concierge „„Si son Excellence se trouvait à table?"" Sur la réponse affirmative, qui ne lui apprenait rien du nouveau, car le Prélat connaissait sous se rapport parfaitement mes habitudes, il m'a poussé une carte, en haussant le épaules, quasi en signe du regret(!) de me manquer. Tels ont été nos adieux! Nous ne nous sommes plus vus, c'est à dire depuis le 20 août; — et *la lettre du 20 septembre* est la *seule* communication, soit officielle, soit officieuse, — la **seule** communication **absolument** qui m'ait été faite, tant du départ de sa seignerie que de son remplacement.

L'Evêque de Gerra, qui ne m'avait pas rencontré chez moi mardi 21, est revenu mercredi 22 septembre me parler tout simplement de ses sœurs de charité. A la fin de notre conversation, ce Prélat a placé un mot sur deux candidats de Mgr. *Vrancken* pour la *mission des Indes*.... mais je l'ai cru alors de ma dignité (et vous ne me savez pas susceptible sur ce point, sed est modus in rebus) de lui demander „„en quelle qualité sa grandeur venait m'entretenir à ce sujet: que Mgr. *Ferrieri* traitait ces affaires des Indes en qualité de chargé d'affaires du St. Siège, témoin sa correspondance; que j'avais reçu *la veille* une notification, que lui, Evêque de Gerra, gérèrait provisoirement *celles de la mission*, mais que je ne savais rien du caractère *diplomatique*, et que *la prudence* me commendait imperieusement de prendre sur *l'un* et sur *l'autre* objet les ordres du Roi, avant de m'engager ulterieurement."" L'entretien en resta là. — Le Roi, dont la bonté est proverbiale, tout en reconnaissant l'irrégularité de la substitution diplomatique et son incompatibilité radicale avec la qualité de sujet Neerlandais, autorisa M. De la Sarraz [1]) à ne pas élever des difficultés, en s'arrêtant au provisoire, et ne s'opposa pas plus contre l'exequatur dans la mission. L'Evêque de *Curium*, qui vient de me faire une visite, a ignoré, comme vous pouvez bien le penser, le tripotage tout comme moi. Il a cependant eu l'honneur que le Prélat partant est venu refroidir son diner samedi 18, en lui faisant la visite à cette heure indûe.... Tout cela fait qu'à votre retour, vous me trouverez un homme *très-officiel*, *ὑπερ*-officiel. Ce n'est que d'aujourd'hui que je comprends le Ministère, et je remercie cordialement ces Messieurs de

[1]) Minister van Buit. Zaken.

la leçon .... Vraiment, la conduite du Prélat curialiste à mon égard, et la protestation gravement élaborée à la sainte retraite au Séminaire de *Haaren* contre l'innocente qualification, de „„R. K. Kerkvoogden in Nederland"" pour désigner *collectivement* nos chefs diocesains — me valent non seulement un *cours* mais *toute une vie pratique de politique et de diplomatie.* Si vous vous montrez bien sage je vous y initierai au retour."

Ferrieri, zoo zegt Van Son, weet zijn nieuwe bestemming nog niet. „Il a dit au Roi, qu'il se croyait destiné pour le *Chili:* ici, les laïques veulent généralement qu'il sera nommé chef de bataillon dans la garde civique. Quant à moi, qu'on le fasse Patriarche d'Antioche, que même on lui donne le chapeau sous le titre de St. Innocent di intrighi, — je ne lui envie aucunement la *carriera* ..." De brief eindigt met dit slot, wel geestig maar uitermate bitter voor den prelaat, die volgens Van Son *„fare la carriera"* als eenig levensdoel voor oogen had. [1])

Het onderhoud, dat Van Son hier had met Mgr. Zwijsen, zal wel het meest pikante zijn geweest van heel zijn leven. 't Heeft niet kunnen verhinderen, dat hij zijn leven lang de trouwste vriend en scherpzinnigste raadsman van den Bisschop is gebleven; juist bij de moeilijkste gevallen nam Zwijsen gaarne zijn toevlucht tot dezen nobelen en zoo uiterst bekwamen diocesaan.

Mgr. Zwijsen vervulde zijn interimaire taak zoozeer naar het genoegen van Willem II, dat deze wel gaarne altijd een Nederlandsch Vice-Superior der Hollandsch Zending zou hebben gehad, maar .... men zou daarin hebben gezien een begin van uitvoering van het Concordaat van 1827, en daar had de Koning reeds pleizier genoeg van beleefd. [2])

Ook Van Son zelf zou later getuigen, dat de waardigheid van internuntius *ad interim* aan Mgr. Zwijsen „ruimschoots" gelegenheid gaf, om „zijn deugd en bekwaamheden nog meer te doen uitkomen." [3])

---

[1]) Archief bisdom Den Bosch *Papieren Mutsaers,* brieven van 28 Sept. en van „mardi" 1847.

[2]) Albers, II, 90.

[3]) *Katholieke Illustratie* I, blz. 238—39.

Mgr. Joannes Zwijsen en het Koninklijk Huis

door

W. BÜNNEMEIJER, C. Ss. R.

Ofschoon reeds in 1795 de wervelstorm, die uit het Zuiden opstak, het machtige bolwerk der protestantsche overheersching, de Gereformeerde Staatskerk, omverwierp, duurde het nog zeer lang, alvorens de Katholieken, althans over de geheele linie, den strijd aanbonden voor de *practische* doorvoering der verkregen godsdienstvrijheid en politieke evenwaardigheid met hunne protestantsche medeburgers.

Zou het ook wel anders hebben gekund? Door het dwangbuis, waarin vooral de gereformeerde predikanten gedurende meer dan twee eeuwen de Katholieken hadden vastgesnoerd, was de energie als verlamd. Strijddurf en nog veel meer strijdtactiek waren ons volk, dat, jaar in jaar uit, den Protestant noodgedwongen naar de oogen had gekeken, totaal vreemd geworden. En de heftige reactie van 1795, zoo terecht met een *explosie* vergeleken [1]), had daarvan ook den korten duur. Nog moeilijker was de toestand door het volslagen gemis van leiders niet alleen, maar ook van mannen, die de leiders konden kweeken. Zoo moest men het lijdelijk aanzien, dat de zon der gulden vrijheid, die een oogenblik had geschenen, van lieverlede weer verdween. Eerst zou — merkwaardig genoeg — de *bekeerling* Le Sage telkens en telkens met krachtige stooten de réveille moeten blazen, alvorens men ging ontwaken en men een front tegen den vijand ging vormen. Langs vreedzamen weg mochten de vaderen het land der

[1]) Cfr. Dr J. H J. M. Witlox, *De katholieke Staatsparty*, Dl. I, blz. 87

vrijheid niet binnentrekken; het zwaard opende den toegang en verzekerde het bezit; met het zwaard in de vuist moest de opbouw der godsdienstige en politieke emancipatie worden voltrokken.

In deze onrustige jaren heeft katholiek Nederland mannen voortgebracht, die als echte kampioenen voor de vrijheid, ieder op het terrein door de Voorzienigheid afgebakend, ontzaglijk veel hebben bijgedragen tot de daadwerkelijke emancipatie; mannen, boven wier graf het monument onzer dankbaarheid nooit bouwvallig zal of kan worden.

Een dier vrijmakers — en zeker niet de minste — was Mgr. Joannes Zwijsen, een bisschop met een bovenmenschelijke stuw- en organisatiekracht, die in den leeuw van zijn wapen zijn natuur symboliseerde. [1]) Zoo herhaaldelijk en zoo krachtig heeft deze emancipator door woord en daad in het politiek en godsdienstig leven van zijn tijd ingegrepen, dat de altijd even zakelijke Mr. J. B. van Son, Zwijsen's vriend en raadsman, van hem dit veelzeggend woord kon neerschrijven: „Ce Prélat appelé à juste titre l'âme de tout ce qui s'est fait les trente dernières années pour l'Eglise des Pays-bas" [2]).

't Is ons doel niet in deze bladzijden vast te leggen of te analyseeren al de factoren, die aan Zwijsen's persoon dien geweldigen invloed verzekerden en hem met snellen tred deden opstijgen tot de hoogste sport der kerkelijke hierarchie in Nederland. Onze bedoeling is meer bescheiden: meer licht werpen op de overigens zeer bekende relatie van Mgr. Zwijsen tot het Koninklijk Huis, bijzonder op de vriendschap, welke tusschen Z. M. Willem II en den Bisschop bestond. Voor een groot deel is de invloed van Zwijsen daaraan ongetwijfeld te danken.

---

[1]) Mgr. Zwijsen plaatste in zijn aartsbisschoppelijk wapen een leeuw en een lam met het onderschrift: *Mansuete et fortiter.* Men placht later wel te zeggen, dat de leeuw het lammetje opgegeten had.

[2]) Archief Bisdom 's-Bosch. *Vlugtige Proeve.* Deze Proeve, een korte levensschets van Mgr. Zwijsen, teekent juist door haar sobere trekken het reëel portret van den Bisschop. Wij plaatsen ze hieronder als Bijlage I. In de *Kath. Illustr.*, Jg. 1, blz. 238 en 239, staat een levensschets van Mgr. Zwijsen, eveneens van de hand van Mr. J. B. van Son.

I.

Van 1828 tot 1832 was Zwijsen pastoor te Best. Hij voelde zich op zijn plaats in dat vredig dorpje, afgesloten van de buitenwereld door hei en bosch. Van de onrust en ontevredenheid, die alom gistte in het Vereenigd Koninkrijk, werd in Best weinig of niets gemerkt. Des te meer valt het daarom op, dat juist in deze „negerij" het begin ligt van Zwijsen's relatie tot het Koninklijk Huis. Wie toch zou daar zijn eerste kennismaking met koning Willem I hebben verwacht, en wel vóór den Belgischen opstand, toen er nog geen sprake was van kamp- of troepeninspectie?

De bron, waaruit wij dit gegeven putten, is een anoniem handschrift: *Herinneringen uit het leven van Z. D. H. Mgr. J. Zwijsen, Aartsbisschop-Bisschop van 's-Hertogenbosch.* Niet zonder moeite konden wij het auteurschap met vrij groote zekerheid toekennen aan den sinds lang overleden onderwijzer uit Tilburg, J. van Spaandonk, in ieder geval aan iemand, die vele jaren Zwijsen moet gekend en zoowel zijne vriendschap als zijne bescherming genoten hebben. Het moge nu waar zijn, dat deze *Herinneringen* niet zijn vrij te pleiten van enkele onnauwkeurigheden, toch blijkt de historische ondergrond met de waarheid in overeenstemming en heeft het geheugen des schrijvers slechts in enkele bijkomstigheden gefaald. Overigens is het opvallend, met welk een zorg de anonymus zijn stof heeft samengebracht en, waar noodig, de tweedehandsche bronnen geciteerd. In deze *Herinneringen* lezen wij het volgende:

In den zomer van 1829 ondernam Z. M. Willem I eene reis naar het Zuiden om zich persoonlijk te vergewissen van de ontevredenheid, die onder het Belgische volk zou heerschen. Het Bestuur van Best had een officiëele aanzegging ontvangen, dat Z. M. de gemeente met een kort bezoek zou vereeren. [1]) Daar de gemeente, gelijk men weet, onmiddellijk

[1]) Ten einde eenige zekerheid te erlangen, hebben wij ons tot den Heer Gemeente-Secretaris gewend met de vraag, of het Archief van Best dienaangaande eenige bescheiden bevatte. Hierop was de Heer H. van Zeeland

grenst aan den grooten verkeersweg 's Bosch—Eindhoven, kan dit bezoek op den terugweg des Konings naar Nederland hebben plaats gehad.' Pastoor Zwijsen werd door het Gemeentebestuur niet bij dit bezoek betrokken, maar deze was nochtans de man niet om zich hierbij neer te leggen en in een hoek te laten zetten. 't Was hem niet onbekend, dat de Koning aan een groote kennis ook een groote sympathie voor de Latijnsche taal paarde. Zonder nu met iemand over zijn plan te spreken stelde Zwijsen een korte Latijnsche toespraak alsmede een Latijnsch jaarschrift samen. Toen dan eindelijk de dag van Z. M.'s komst was aangebroken, trokken dorpsraad en bevolking naar den grooten straatweg ter plechtige ontvangst van den Hoogen Gast aan de grens der gemeente. Ook Zwijsen begaf zich derwaarts, nadat hij aan zijn woning een passende versiering en boven de buitendeur het Latijnsch chronicon had aangebracht. Hij koos zich een plaats uit op eenigen afstand van het volk en wachtte af. Nu geven wij het woord aan onzen zegsman: „Het zesspan naderde, de postillon hield zachtjes de paarden in, ter plaatse, waar de pastoor zich bevond, hield de koets stil. De pastoor deed met ongedekten hoofde en hoffelijke gesties eene aanspraak in het Latijn, waarin hij den Koning het welkom toeriep in zijne nederige gemeente, den dank en de verplichtingen, welke de Nederlanders aan het stamhuis van Oranje hebben, uiteenzette, den Koning de herderlijke woning als plaats van ontvangst aanbood, en eindigde met de verzekering, dat er geen trouwer onderdanen van Z. M. Troon waren dan de Katholieken van Noord-Brabant, maar bijzonder die van Best. Z. M., gevoelig over die doorwrochte rede, verzocht in het Latijn den pastoor in zijn statiekoets, naast den Koning plaats te nemen en reed stapvoets de gemeente binnen, terwijl de bevolking met den gemeenteraad aan het hoofd zich voor,

---

zoo welwillend te antwoorden, dat zijn onderzoek noch iets omtrent die officiëele aanzegging, noch iets omtrent het bezoek zelf aan het licht heeft gebracht; dat echter het archief der gemeente van die jaren zeer gebrekkig is.

(N. B. Den 29sten Juni 1829 was Willem I te Tilburg. Cfr. *Dagboek van een Tilburger.*)

om en achter de koets bewoog. Aan de pastorie werd stil gehouden, de Koning steeg uit en gaf daar audientie. Was de aanspraak zoozeer bevallen, niet minder was dit het geval met het Latijnsch jaarschrift, dat aan de pastorie prijkte. Zoolang de etikette het toeliet, verbleef de Koning in Best en zette daarna onder geleide van den pastoor tot aan de grenzen der gemeente zijne reis voort..... Den eersten stap tot de hooge waardigheid, waartoe P. Z. eenmaal kwam, had ZEerw. gedaan bij de bovengenoemde ontvangst van Willem I te Best" [1]).

Een tweede ontmoeting van den Koning met Zwijsen geschiedde in de pastorie te Tilburg in het jaar 1837. Daar de bekende „Parijs van Dooren", de gastheer der koninklijke familie, overleden was, riep de Koning bij zijn bezoek aan Tilburg de gastvrijheid in van pastoor Zwijsen, wiens hoffelijkheid Z. M. reeds te Best zoo op prijs had gesteld. De schrijver van het *Dagboek* of *Cronijkske van een Tilburger* verhaalt dit feit met enkele woorden onder datum van 26 Juni 1837. In de reeds geciteerde *Herinneringen* evenwel vinden wij een uitvoeriger relaas [2]). O. a. maakte Zwijsen van deze gelegenheid gebruik om den Koning voor zijn stichtingen te winnen. Hij geleidde den Vorst naar de Zustersschool, waar de kinderen den Koning met een eenvoudig, maar hartelijk lied begroetten. „'s Konings bezoek — aldus de *Herinneringen* — bleef niet zonder goed gevolg; de offerbus werd niet vergeten en de kinderen kregen een vroolijken dag." Gedurende deze dagen hing aan den voorgevel der pastorie deze chansonnette:

„Hem, Redder, Vader, Vorst en Koning
Zij zegen, eerbied en hulde ter belooning."

Den 29sten vertrok Z. M., ten hoogste voldaan over zijn gastheer. Bij het afscheid betuigde de Koning hem nooit te

[1]) L. c. pag. 18 e. v. Het handschrift, thans berustend bij den schrijver, is het eigendom van Rector Zwijsen te Coudewater.
[2]) L. c. pag. 38 en 39.

zullen vergeten. [1]) Het was 's Konings laatste bezoek aan Tilburg.

In 1839 [2]) bereisde Grootvorst Alexander Nicolaas van Rusland de Europeesche hoven en kwam ook te Tilburg in gezelschap van Neerlands erfprins, den lateren koning Willem II. De Koning had aan den Russischen Troonopvolger als gastheer aanbevolen niemand minder dan zijn „vriend, pastoor Zwijsen", gelijk Z. M. hem noemde. Het zeer interessant verhaal, dat zoowel het *Dagboek* als de *Herinneringen* van dit hoog bezoek aan Zwijsen geven, valt buiten ons bestek. [3])

II.

Zoo scherp als de tegenstelling was tusschen het karakter van Willem I en dat van zijn zoon en opvolger, zoo scherp was het contrast in de verhouding beider Vorsten tot hunne onderdanen in het algemeen en tot de Katholieke Kerk in het bijzonder. De een stond meer onder invloed van het hoofd, de ander van het hart. De „burgerlijke" vader hield zijne waardigheid op, de „militaire" zoon daarentegen daalde af tot zijn vrienden. Willem II was ridderlijk en rondborstig, gemoedelijk en joviaal, eerlijk en onpartijdig; hij reageerde op de eerste indrukken van zijn gevoelig hart. Het is dan

---

[1]) Ook de naaste buren van Zw rekenen het zich tot een eer, dat de Koning in hun nabijheid verbleef. Zoo las men boven de deur van zekeren schilder F. D. het volgend rijmpje:

„Wat-ben ik nu verheugd, vereerd,
Dat de Koning in mijn buurt logeert." (*Herinneringen* enz. l. c.)

[2]) De schrijver der *Herinneringen* geeft hier abusievelijk 1838.

[3]) Cfr. *Dagb.* s 30 Apr 1839, *Herinneringen* enz. pag. 40 en 41. In het archief van het Seminarie te Haaren berust een excerpt uit het archief van het voormalig vicariaat van 's-Hertogenbosch, door Wilmer in kernachtige woorden samengesteld. In dit excerpt vinden wij onder datum 13 Juli 1835 gewag gemaakt van een bezoek van Willem I aan de pastorie van Zwijsen. Wij citeeren deze kroniek ad litteram: „Convenerunt Tilburgum Rmus noster et Bredanus *salutaturi Regem*, qui Campum inspecturus venerat; ea occasione Rex ipse incepit loqui de Seminario, aitque difficultates subortas (vide alibi) proveniebant hae ex eo, quod Gubernium libenter se exstructioni immiscuisset, quod repugnabat independentiae et libertati nostrae Religionis et disciplinae sublatum (?) iri. — idem asseruit Gubernator, qui eodem hospitio domo sc. Pastorali Zwijsen cum Rmo utebatur."

ook licht te begrijpen, dat de kennismaking van Willem II met Zwijsen haast onmiddellijk uitgroeide tot een intieme vriendschap; in zoo menig opzicht immers harmoniëerde hun karakter als een accoord op een zuiver afgestemd speeltuig.

De kennismaking viel reeds in de eerste weken van Zwijsen's pastoraat te Tilburg. De Kroonprins, die den 20sten Juni 1832 met zijn Staf was aangekomen, hoorde van den nieuwen Pastoor en sprak over hem met graaf Schimmelpenninck. Bij het vernemen van diens naam antwoordde de graaf: „Heet hij Zwijsen, dan is hij voor mij geen onbekende en ik kan hem ten zeerste recommandeeren." Ten bewijze daarvan haalde hij allerlei bijzonderheden aan uit den tijd zijner inkwartiering op de pastorie te Best en prees vooral de gulle gastvrijheid van den Pastoor. Prins Willem verlangde in relatie te treden met dien priester en zond hem een uitnoodiging tot een diner. Bij deze gelegenheid werd de vriendschap tusschen beide groote mannen ingeluid; nooit is zij sindsdien verbroken of ook maar verslapt. [1])

Het is bekend, dat Willem II op goeden voet stond met zeer veel katholieke geestelijken; met niemand echter beter dan met Zwijsen, met wien hij in oprechte en trouwe vriendschap verbonden was.

Wij zouden kunnen wijzen op de politieke en godsdienstige geschillen, die gedurende de jaren onzer emancipatie aan de orde van den dag waren en waarin Zwijsen, men mag wel zeggen, als particuliere kroonraad, dikwijls een krachtigen invloed op Willem uitoefende. En als kroonprins en als koning stelde Willem II er prijs op in zaken, waarmee de belangen der Katholieken waren gemoeid, het gevoelen van Zwijsen te vernemen. Weliswaar had deze niet altijd het verhoopte succes, maar dan lag de schuld noch bij den Vorst, noch bij den Pastoor, doch bij de felle tegenactie der protestanten, die den Koning altijd meer als een ultramontaan begonnen te verdenken. Soms liet Willem den Pastoor bij

[1]) Verspreide verhalen van P. Sup. de Beer en anderen, door Rector Zwijsen verzameld en aangeteekend. Wij citeeren ze als Kroniek Zwijsen.

zich ontbieden in de hofstad; gewoonlijk evenwel was Tilburg de plaats, waar beiden dergelijke aangelegenheden bespraken, hetgeen trouwens weinig bezwaar opleverde, daar Willem herhaaldelijk in zijn geliefde stad vertoefde en dan hetzij op de pastorie, hetzij in zijn paleis met Zwijsen confereerde. De Vorst hield zijn vriend geregeld op de hoogte van zijn komst en vertrek, zoodat Zwijsen als bisschop den dag zijner reizen door het vicariaat daarnaar kon vaststellen. Zwijsen heeft dan ook nagenoeg alle kwesties met den Vorst besproken, zooals het onderwijs, het placet [1]), de religieuze instellingen en seminaries, de Jansenisten, de uitzetting van de bisschoppen Laurent en Grooff, de stichting van De Tijd, de organisatie der Katholieke Kerk in ons vaderland enz. Daar de behandeling dezer onderwerpen te veel plaatsruimte zou vergen en tevens Dr. Witlox in het onlangs verschenen tweede deel van zijn prachtwerk: *De katholieke Staatspartij* enkele daarvan heeft aangeroerd, anderzijds ons in de toekomst de gelegenheid daartoe openstaat, geven wij als specimina eenige brieven daaromtrent in Bijlage II.

Liever plaatsen wij in het licht den vertrouwelijken en vriendschappelijken omgang van Z. K. H. met Zwijsen, waarvan deze ons in zijn talrijke brieven dikwijls een proeve overlegt. In zijn schrijven aan Mgr. den Dubbelden dd. 6 Juni 1832 was het slechts een bescheiden post-scriptum: „de pastoor van het Goirke en ik hebben den prins van Oranje een compliment gemaakt. Wij zijn best ontvangen." [2]) Sindsdien verliet bijna geen brief de werkkamer van Zwijsen, of hij behelsde nu eens een korter dan weer een uitvoeriger bericht over den Vorst. Zelfs in ernstige zaken-brieven, die geen aanleiding gaven voor mededeeling van nieuwstijdingen, grijpt de Pastoor het gemakkelijk middel van een post-scriptum aan, om iets van zijn koninklijken vriend te kunnen vertellen. Be-

[1]) Cfr. Nuyens, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk van 1815 tot op onze dagen*, Dl. II, pag. 228 en 229, waaruit blijkt, dat de faam van Zwijsen's invloed op den Koning in zake het Placet-artikel ook elders was doorgedrongen.

[2]) Arch. Bisdom 's-Bosch, Map van het Heike.

halve de meer gewichtige aangelegenheden, waarover boven sprake is geweest, vernemen wij allerlei nieuwtjes betreffende Z. M. Nu eens, hoe het gaat met zijn gezondheid, dan weer hoe hij gehumeurd was. Ofwel vertelt Zwijsen ons, wie met hem aan den disch van Z. M. hebben aangezeten en wat besproken is. Dikwijls is hem door den Vorst opgedragen de groeten over te brengen en doet hij de complimenten van den Prins of Koning. In één woord, zijn correspondentie over de meest doodgewone en alledaagsche dingen, geeft het tastbaar bewijs van de hartelijke relatie tusschen Willem II en Zwijsen. (Zie Bijlage III).

Geheel bijzonder toonde Willem II zijn vriendschap voor Zwijsen door zijn onverdeelde belangstelling in diens werkzaamheden. Op het feest van Sinte Catharina 1832 had Zwijsen een school gesticht voor arme meisjes en daarvoor tevens eene nieuwe Congregatie van Zusters in het leven geroepen. „Het is zo wat eene inrigting à la princesse d'Orange," schreef Zwijsen den 17 December 1832 aan Den Dubbelden, „die voor eige rekening eene arme school voor meisjes te Scheveningen heeft opgerigt!!!" [1]) Ofschoon zijn plan was geweest met een twaalftal kinderen te beginnen, groeide het aantal leerlingen zoo sterk aan, dat het binnen weinige dagen reeds tot ongeveer tachtig opklom. In denzelfden brief mocht Zwijsen tot zijn groote voldoening melden, dat zijn stichting bij het Hoodkwartier in den smaak viel. Hoe de handige Pastoor dit klaarspeelde, schildert op aanschouwelijke wijze P. Superior de Beer. Gelijk Zwijsen een welkome gast was aan het Hof en het Hoofdkwartier, zoo waren ook wederkeerig de Stafofficieren bij Zwijsen van ganscher harte welkom. De Pastoor schonk goeden wijn. „En als dan de oude Bordeaux in de glazen parelde, kon hij met de oude snorrebaarden van Willem I doen wat hij wilde." Hij stelde hun bij die gelegenheid wel eens een wandeling in den tuin voor en troonde hen dan mee naar het kleine gesticht van

[1]) Arch. Bisdom 's-Bosch, Map van het Heike.

de Zusters van Liefde. En al de leiders der Nederlandsche troepenmacht traden de bewaarschool binnen, waar arme kinderen het eerste onderwijs ontvingen. Zeer voldaan over het mooie liefdewerk, keerden de autoriteiten vervolgens weer naar de pastorie terug. De Pastoor had dan zijn doel bereikt. Hij wilde verkeerde opvattingen en vooroordeelen aangaande zijn Congregatie voorkomen, gevaarlijke antipathieën onschadelijk maken en zich den steun dezer veelvermogende heeren verzekeren. Zelfs de Prins nam wel eens deel aan deze kleine excursies. [1]) Van zulk een hoog bezoek verhaalt het reeds meer geciteerde *Dagboek van een Tilburger* op 26 Mei 1835, toen de armenschool ongeveer 270 kinderen telde. Zwijsen leidde den Prins en de Prinses van Oranje naar zijn stichting te midden der arme meisjes. Twee dezer, die het mooist geschreven hadden, mochten het vorstelijk echtpaar het welkomstlied aanbieden, dat door een klein meisjeskoor werd voorgedragen en op de Hooge Bezoekers een diepen indruk maakte. Wij plaatsen dit lied in Bijlage IV. Vol tevredenheid over de hartelijke ontvangst door de schoolmeisjes gaven de Vorsten, zooals P. de Beer verhaalt, de som van *f* 100 om den kleinen een genoegelijken dag te bezorgen. Dit schoolfeestje had plaats den 9den Juni in de open lucht. Het gesticht was schoon geïllumineerd en op vele plaatsen zag men jaarschriften, die destijds bijzonder in trek schijnen geweest te zijn. Hieruit kan men terecht besluiten, dat de Prins een persoonlijk bezoek aan de kinderpartij had toegezegd. En indertijd, opeens verscheen de Prins onder de kinderen, die aan „eenen treffelijken als kostelijke maaltijd" zich te goed deden, want „er was niets gespaard, al wat kostelijk was bevond zig op tafel; er kan geen gebak gedagt worde of het was aanwezig." 't Was een roerend schouwspel den held van Waterloo te zien onder de onschuldige kleinen. „Hij was eijgens bij het maaltijd tegenwoordig, heeft met veel kinder gesproke en zelfs ook mede geete: de

[1]) Kroniek Zwijsen.

kinder hebbe ook niet gemankeert als dan hunne erkentelijkheid aan Zijn K. Hoogheit te betuigen." [1])

Overigens stelde Willem II belang in alles wat den persoon van Zwijsen betrof. Om den lezers te laten zien tot hoever die belangstelling kon gaan, moge dit feit dienen. Toen de Koning en Mgr. Zwijsen eens in gesprek waren, bemerkte de Vorst, dat de Bisschop iets aan den neus mankeerde. Hij maakte zijn vriend er op attent en ried hem aan geneeskundige hulp in te roepen, wijl zulk een ongesteldheid gevaarlijk kon worden. Mgr. volgde den goeden raad des Konings op en onderging met gelukkig gevolg een lichte neusoperatie. [2])

Zwijsen had dan ook een grooten invloed op den Vorst, niet alleen in staatkundige zaken, maar ook in aangelegenheden van particulieren aard. Zijn school richtte hij op met de goedkeuring des Prinsen. Voor zijn vriend, den Pastoor van het Goirke, wist hij door diens bemiddeling een ruime rijkssubidie, die aanvankelijk was geweigerd, ten bate der nieuwe kerk te verkrijgen. In korte woorden, die èn Willem I èn Willem II typeeren en ieders verhouding tegenover den Heikeschen Pastoor als in een moment-opname voorstellen, verhaalt P. Superior de Beer het verloop dier aanvrage door Zwijsen. Deze begaf zich in gezelschap van zijn collega van het Goirke naar Koning Willem I, die te Tilburg audiëntie verleende. Ter zijde van den Koning stond de Kroonprins. De beide geestelijken dienden hun „petitionnement" in, waarop Willem I, wellicht eenigermate geprikkeld, daar hij op het punt stond Tilburg te verlaten, op barschen toon antwoordde: „Ik kan mijn geld wel anders gebruiken." Onmiddellijk verliet Z. M. de ontvangzaal. Maar tegelijk fluisterde de Kroonprins Zwijsen zachtjes in de ooren: „Hoeveel verlangt gij?" — „10.000 gulden." — „Goed, stuur het verzoek maar op naar Den Haag; ik zal er voor zorgen." En de Kroonprins

[1]) *Dagboek van een Tilburger.* Kroniek Zwijsen.
[2]) Kroniek Zwijsen.

zorgde goed; het Goirke kreeg volgens het verslag der kerkinzegening in de Godsdienstvriend de kapitale gift van 25.000 gulden. [1]) Als Internuntius verwierf Zwijsen de koninklijke goedkeuring zijner Zusterscongregatie: „Ik heb het genoegen UDH. (Mgr. Den Dubbelden) te berigten, dat Z. M. de Koning de Congregatie der Zusters den 25 Maart l.l. *openbaar erkend* en het aangeboden reglement heeft goedgekeurd. Het besluit is allezins gunstig." [2]) Mgr. Zwijsen mocht dat besluit wel gunstig noemen, want het bedaarde een hevigen storm, die zijn Zusters met ondergang had bedreigd. [3]) En ook voor anderen wendt hij zijn invloed aan en stelt dien soms ter beschikking zijner vrienden, wanneer hij wist, dat hij hun daarmee van dienst kon wezen.

De Duitsche schrijver Dr. H. Finke verhaalt in zijn brochure: „*Zur Erinnerung an Kard. von Diepenbrock*", dat Lodewijk I van Beieren er groot op ging aan de Pruisische Kerk dezen kardinaal geschonken te hebben. [4]) Met evenveel recht zou ook Willem II zich beroemd kunnen hebben, dat de Kerk van Nederland aan hem een Zwijsen verschuldigd was. Immers het staat vast, dat Mgr. Zwijsen voor een deel aan zijn bijzondere vriendschap met den Koning zijn bisschoppelijke waardigheid heeft te danken gehad in 1842, en eveneens vijf jaar later zijn interimaire waardigheid van Zaakgelastigde en Vice-Superior. Door zijn persoonlijke tegenwoordigheid bij de bisschopswijding liet de Koning blijken, hoe hoog hij de verheffing van zijn vriend op prijs stelde. Wij verwijzen naar het document in Bijlage V.

Na dit alles denke men intusschen niet, dat Zwijsen zich bij Willem II bemind maakte, doordat hij den Koning in het

---

[1]) Kroniek Zwijsen. Zie ook Schutjes, *Bisdom van 's Bosch*, V 721. *Godsdienstvriend*, dl. 43, blz. 273.

[2]) Archief Bisdom 's Bosch. Corresp. Zw. met Den Dubbelden. Brieven van 1837; 1841—1851.

[3]) Zie J. A. F. Kronenburg en Chr. Boomaars, C. Ss. R. *De Zusters van Liefde der Congregatie van O. L. Vrouw, Moeder van Barmhartigheid*, blz. 61 e. v.

[4]) L. c., blz. 3 voetnoot. Deze brochure is een overdruk uit: *Zeitschrift für vaterl. Geschichte u. Alterthumskunde Westfalens*, Band 55.

gevlij kwam of het niet zoo nauw nam met zijne heilige rechten en plichten, die de pastoreele zielzorg hem oplegde. Het tegendeel is waar. Wel was hij in sommige punten toegevend, hetgeen niet anders dan wijs en voorzichtig kan genoemd worden. Onwrikbaar hield hij echter vast aan plicht en geweten, wien het ook gold, ja tegenover den Prins zelf. Niet zelden — zoo verhaalde hij aan P. Sup. de Beer — werd hem in tegenwoordigheid van hoogere officieren, van generaals en zelfs van den Prins verlof gevraagd tot dingen, die hij in geweten niet kon toestaan. Dit had niet zelden plaats, als het gesprek een tint van vertrouwelijkheid had aangenomen. Het was dan zeer moeilijk om zijn beginselen te handhaven en het zoo heterogeen gezelschap van het redelijke dier principen te overtuigen. Toch gaf Zwijsen niets prijs en kleedde zijn redeneering doorgaans zoo in: „Wie ingaat tegen zijn overtuiging, handelt onedel. Mijn geweten echter schrijft me in dit geval *deze* handelwijze voor. Het zou dus niet nobel zijn van deze gedragslijn af te wijken." Tegen dit betoog kon niemand iets inbrengen en allen eerbiedigden zijn zienswijze. [1]) Pastoor Zwijsen kwam nog voor heetere vuren te staan, maar was altijd even onverschrokken. De vriendschap tusschen den Prins en Zwijsen was nog slechts van recenten datum, toen zij op een zware proef werd gesteld. In de tweede helft van October 1832 speelde te Tilburg een „Comedie." Wij weten niet, wat voor ontspanning deze comedie het publiek aanbood, maar wel dat de Pastoor, voor wien elke gelegenheid tot lichtzinnig vermaak een gruwel was, zijn stem daartegen verhief en zijn parochianen op uitzondering van twee of drie wist thuis te houden. Het Hoofdkwartier en het soldatenvolk maakte van deze publieke vermakelijkheid ruimschoots gebruik, hetgeen Zwijsen intusschen niet weerhield van zijn plicht tot tegenactie. Het schijnt nu, dat de Prins en zijn officieren hierover geraakt zijn geweest. Hoe dit incident van de baan kwam, schreef Zwijsen aan Den Dubbelden den 23 Oct.: „Mijne demarches in deze zaak zijn

[1]) Kroniek Zwijsen.

bij het Hoofdkwartier wel opgenomen. De prins van Oranje had aan van Dooren gevraagt of de pastoor de comedie had verboden? Waarop van Dooren antwoordde: „Neen; er bestaat in ons Bisdom eene verordening waarbij het bijwonen der comedie is verboden; de pastoor moet deze verordening executeeren en staat vis à vis zijn superieuren gelijk een generaal ten aanzien van Uwe K. H." Met dit antwoord was de prins voldaan, en weinige dagen daarna wierden het Goirke en ik bij zijne K. H. ter maaltijd genodigt. Mijn Colega was voor eenige dagen afwezig en was dus geexuseert om te compareren. Ik heb naar het voorbeeld der pastoors van S. Bosch de maaltijd bijgewoont: Ik heb met den prins twee doch weinig beduidende gesprekken gehad: Hij heeft met veel belangstelling naar U.H.W. geinformeert [1])." Zwijsen's kloeke houding en vastberaden uitvoering van een hooger bevel coûte que coûte hadden 's Prinsen bewondering opgewekt en zijn vriendschap voor Zwijsen versterkt. En zelfs de „zondenbok", in casu de apostolische Vicaris, trok de belangstelling van den Veldmaarschalk, wien de hierarchieke organisatie der R. K. Kerk bijzonder aanstond. [2]) Zelfs als de vriendschap met den Prins op het spel stond, was Zwijsen niet van zijn plicht af te brengen. Hij heeft zich dan ook eenige keeren met kracht verzet tegen een nachtelijk bal, dat ter eere van den Prins werd aangekondigd. Al deze vermakelijkheden waren door vicaris van Alphen voor de Katholieken verboden. Onverschrokken begaf zich de Pastoor naar den Prins en deelde hem onomwonden mede, dat hij op den kansel zijn parochianen aan hun plicht van gehoorzaamheid zou herinneren. „Doe wat uw geweten u gebiedt," antwoordde de Prins. Het bal ging door, maar slechts één katholieke dame nam er deel aan en moest op het feest met beschaamde kaken uit den mond des Prinsen de boetepreek aanhooren: „Mevrouwtje, mevrouwtje, je krijgt met Paschen het schuifje,

---

[1]) Archief Bisdom 's Bosch, Map Heike.
[2]) Vgl. Witlox o. c. II, blz. 3.

want je pastoor heeft tegen het bal gepreekt [1])." Bij een andere gelegenheid trad Zwijsen nog krachtdadiger op. Wederom was door het Hoofdkwartier een bal georganiseerd om den Prins bij zijn terugkeer naar Tilburg te fêteeren. Wat moest de Pastoor doen? De Prins was op reis en dus niet te benaderen. Zwijsen dacht eenige oogenblikken na en stelde zijn houding vast. Hij begaf zich tot den plaatselijken commandant en sprak op beslisten toon: „Commandant, als het bal doorgaat, is het uit met de goede verstandhouding tusschen het Hoofdkwartier en de geestelijkheid." De commandant bood zijn excuses aan, maar zeide, dat het bal zonder twijfel zou doorgaan, omdat de Prins er deel aan zou nemen. „Welnu, dan verklaar ik, dat de vriendschappelijke betrekkingen tusschen militaire autoriteiten en geestelijkheid niet meer bestaan." En zonder nadere explicatie af te wachten ging Zwijsen heen, den commandant onthutst achterlatende. In allerijl zond deze den Prins bericht aangaande het gebeurde en ontving ten antwoord: „Ik kom niet." Het aangekondigdè bal werd afgelast. [2]) Beide verdienen onzen lof, zoowel de onbevangenheid van Zwijsen, die afkeerig van oogendienarij den Prins het *non licet* toespreekt, als de eerlijkheid van den Vorst, die het optreden van zijn vriend niet misduidt en integendeel nog meer genegenheid voor hem aan den dag legt.

Ook van zijn kant gaf Zwijsen dikwijls het bewijs van oprechte genegenheid voor Willem II. Toen deze na een gevaarlijke borstziekte den 16 Maart 1835 naar zijn geliefde stad Tilburg terugkeerde, was de bevolking dol van geestdrift. [3]) En wat den Prins te Leuven na den succesvollen Tiendaagschen Veldtocht en weinige dagen later bij zijn intocht in 's-Gravenhage was overkomen, gebeurde ook nu. De burgers spanden de paarden af en trokken zelf de koets, waarin prins Willem gezeten was, voort. Bij deze gelegenheid zou volgens den schrijver van het *Dagboek* de Prins

[1]) Kroniek Zwijsen.
[2]) Kroniek Zwijsen.
[3]) Zie Bosscha, *Leven van Willem II*, blz. 586; Mr. Sloet tot Everlo, *Koning Willem II en Tilburg*, blz. 31.

met tranen in de oogen hebben gezegd: „dat hij zeer wel wist vrinde in Tilburg te hebben; maar niet dat hij er slaven had, maar dat zij zoude ondervinde zoude, dat hij Tilburg liefhad." Alle huizen waren geïllumineerd en met spreuken versierd, maar boven alle muntten uit de woning en het Zusterklooster van pastoor Zwijsen. [1])

Den 29 April 1841 deed Tilburgs populaire Vorst voor het eerst als koning Willem II zijn blijde incomste binnen deze stad. Daags daarop gaf hij in de pastorie van Zwijsen audientie van 12 tot $2^1/_2$ uur. De Pastoor had voor een schoone versiering gezorgd en voor het huis prijkte te midden van een sierlijke rij lichtjes „een kort en schoon Jaarschrift, hetwelk wij, als proeve dezer soort, hiermede nog eene plaats inruimen: (U wordt, o Koning, deze nacht ten dage verlicht):

tIbI reX hæC noX sICUt DIes ILLUMInatUr." [2])

Zwijsen leefde ook in zijn hart met den Koning mede en het was waarlijk niet „om den wille van de smeer", dat hij die uitwendige blijken van eerbied en genegenheid voor hem aan den dag legde. 's Konings eerlijke politiek tegenover zijn katholieke onderdanen bracht hem zeer dikwijls in een lastig parket. Zulks was meer dan ooit het geval met de brandende placetkwestie. In zijn brief van den 20 Juli 1847 aan Mgr. Den Dubbelden schreef Zwijsen, begaan met de moeilijke positie des Konings: „Volgens schrijven van Mutsaers bestaat er grote vrees dat de Staten-Generaal het 11 boek zullen verwerpen, omdat het placet er ontbreekt. Wat zal onze goede Koning dan doen: Zal hij toegeven? of wel de Code Napoleon in werking laten. Het ziet er duister uit." [3])

III.

„De dood van Willem II, den 17 Maart 1849, was voor Mgr. een gevoelige slag. De laatste 17 jaren waren zij vrien-

[1]) *Dagboek van een Tilburger.*
[2]) *Gedenkboek der inhuldiging en feesttogten van Z. M. Willem II, 1840—1842,* blz. 113.
[3]) Archief Bisdom 's Bosch, Corresp. Zwijsen met Den Dubbelden, l. c.

den, boezemvrienden, er waren ongeloofelijk groote plannen in uitzicht en nu maakte onverwachts de onverbiddelijke dood er een einde aan. [1])" Welke die groote plannen waren, valt niet met zekerheid te zeggen. Wellicht wat dezelfde schrijver ons nog mededeelt? De Koning had zich nl. een paleis laten bouwen en, om reeds van verre een ruim en mooi uitzicht daarop te hebben, met Zwijsen onderhandeld over afbraak der oude en opbouw eener nieuwe kerk op een ander plein der stad. [2]) Onwaarschijnlijk klinkt zoo'n onderneming niet, daar Willem II kosten noch moeite spaarde om Tilburg te maken tot een residentiestad. Misschien had ook de snelle uitbreiding der Heikesche parochie, die en om het zielental en om de verre afstanden een tweede kerk vereischte, doch deze stichting wegens geldgebrek moest uitstellen tot November 1850 [3]), den Koning in dit plan versterkt. Hoe het ook zij, de dood verijdelde den opzet des Konings.

Den 13 Maart was Z. M. naar Tilburg gekomen; hij hoopte, dat de „frissche, versterkende lucht" dier stad hem van zijn ongesteldheid zou genezen. Helaas, zelfs zijn geliefkoosd Tilburg kon den Vorst niet meer beter maken. Nog dienzelfden nacht verergerde zijn kwaal tot stervensgevaar toe. Den 15 en 16 Maart werd ieder oogenblik het einde verwacht. Te 12 uur 's middags trad echter een lichte beterschap in, zoodat de hoop herleefde. Ook Mgr. Zwijsen was in droefheid gedompeld. Meermalen daags zond hij zijn secretaris uit om naar 's Konings toestand te informeeren en zijn parochianen liet hij in de kerk bidden voor het herstel van zijn koninklijken vriend; zelf droeg hij een H. Mis voor hem op. De tijd ontbrak om op nog markanter wijze zijn belangstelling en medelijden met den lijder te toonen. Immers nauwelijks was in Den Haag het stervensgevaar bekend geworden, of de Koningin en haar zoon, prins Hendrik, snelden naar Tilburg en namen hun intrek bij Mgr. Zwijsen op de

[1]) *Herinneringen* enz., blz. 46 en 47.
[2]) *Herinneringen* enz., l. c.
[3]) Archief Bisdom 's Bosch, Map v. Korvel. Rekwest der Bouwcommissie en Oprichtingsbr. van Den Dubbelden van 15 Nov. 1850.

pastorie. Doch ondanks de drukte, welke deze hooge eer medebracht, voelde Zwijsen zich gedrongen het goede nieuws van 's Konings lichte beterschap nog 's avonds laat aan Mgr. den Dubbelden te berichten. „Gisteren en heden voormiddag verwachtede wij ieder oogenblik den dood des Konings, dan sedert 12 uren is Z. M. beter, en indien de benauwdheden, die van de hartziekte voortkomen, zich niet meer hervatten, dan heeft men gegronde hoop Z. M. te behouden. Voormiddags is prins Hendrik en dezen avond om half zeven is de Koningin en gevolg hier gearriveerd, allen zijn op de pastorij gelogeerd. Mijn kapellanen zijn in het gesticht gelogeerd en ik huis en slaap in mijn kantoor; zoodat ik niet weinig besognes gehad heb, om alles in gereedheid te brengen, te meer omdat ik eerst circa 10 uren voormiddag kennis had, dat de Koningin hier zou logeren, doch dit alles is minder als de Koning maar herstelt . . .

Onze Gouverneur is sedert 2 dagen reeds in Tilburg; de consternatie en de deelneming is zeer groot. De menschen zijn onophoudelijk in de kerk om voor den Koning te bidden." [1])

Toen Mgr. deze regelen kort voor middernacht schreef en nog hoopte op het zoo vurig verlangde herstel, waren de laatste levensuren van Willem II reeds aangebroken. Tegen drie uur in den nacht van den 17 Maart gaf de edele Koning den geest weer aan zijnen Koning, die hem — naar wij durven vertrouwen — de onvergankelijk kroon des hemels zal hebben geschonken voor al de weldaden, aan katholiek Nederland bewezen. De Katholieken verloren in Willem II een vader, die hen als kinderen van hetzelfde gezin had behandeld [2]), en Zwijsen een vriend, die hem met oprecht en onverdeeld hart was toegedaan en van wien hij onnoemelijke gunsten

[1]) Archief Bisdom s Bosch. Corresp. Zwijsen met Den Dubbelden. Brieven van 1837; 1841—1851. De burgemeester van Tilburg deelde in de raadsvergadering mee, dat prins Hendrik reeds den 15den Maart aan het bisschoppelijk paleis afstapte (Sloet l. c, blz. 52).

[2]) Vgl. Nuyens o. c. III, blz. 75 Zie ook *Herinn.; Kron. Moederh. Tilb.* en *Dagboek van een Tilburger.*

voor Neerlands Katholieken, katholiek Tilburg en zijn beide Congregaties en hare liefdewerken had ontvangen.

Of Willem II als Katholiek is gestorven? Dr. Witlox citeert een vrij sterk getuigenis van Duchastel. [1]) De eerbied des Konings voor den R. K. Godsdienst en zijn intieme vriendschap met Mgr. Zwijsen waren oorzaak van het gerucht, dat deze den Vorst op zijn sterfbed zou hebben opgenomen in den schoot der H. Kerk. Deze bewering werd steeds door Mgr. weersproken met het categorisch antwoord, dat hij den overleden Koning op diens laatste ziekbed nooit bezocht heeft en dat dus van Katholiek worden geen sprake is geweest. [2]) Dit mag ons niet verbazen. Zooveel „besognes" overvielen Zwijsen door de onverwachte overkomst der koninklijke familie, waardoor geheel de pastorie in rep en roer geraakte, en zoo plotseling kwam de totale inzinking en toen het noodlottig einde, dat hem de gelegenheid voor een bezoek niet eer mogelijk ware geweest dan toen het te laat was. Intusschen houden de beweringen omtrent 's Konings katholiciteit hardnekkig stand, weliswaar onder de ouderen van dagen, maar die dan toch de schakel vormen tusschen ons en de tijdgenooten van Willem II. En de vraag, welke wij zouden durven opperen: Is Willem II wellicht kryptokatholiek geweest? bevat niets tegenstrijdigs met de zoo stellige ontkenning van Mgr. Zwijsen. [3])

Willem III besteeg den troon van zijn overleden vader en begaf zich naar Tilburg den 22 Maart. Dienzelfden dag vertrok Z. M. naar Den Haag, maar keerde den 26sten terug. Zwijsen maakte van het verblijf des Konings gebruik, om Z. M., ook namens Mgr. Den Dubbelden, zijn betuiging van eerbied en zijn gelukwenschen aan te bieden. Den 30 Maart schreef Mgr. aan Den Dubbelden: „Ik heb van de komst

[1]) O. c. II, blz. 321.
[2]) Kroniek Zwijsen.
[3]) In zijn recensie van *De Katholieke Staatspartij,* Dl. II. (Zie *De Nieuwe Eeuw,* N° 527, 29 Sept. 1927, blz. 1636) beweert v. R.: „De wel 'ns verkondigde mening, dat Willem II als katoliek zou zijn gestorven, wordt door de schrijver verworpen." 't Is ons moeilijk deze absolute stelling uit Dr. Witlox' gedachtengang te distilleeren.

des Konings alhier gebruik gemaakt om Z. M., ook namens UDH., de hulde van eerbied enz. aan te bieden, zoo dat aan dit compliment reeds voldaan is en ik ten dien einde niet meer naar S. Hage moet gaan." En korten tijd later, na het vertrek der koninklijke familie, luidde het in een niet-gedateerden brief: „Ik heb reeds tweemaal mijne opwachting gemaakt en mijne hulde aan den nieuwen Koning aangeboden. Ik ben niet voornemens dit nog te herhalen." [1]) Zijn deze woorden, die wijzen op een zuiver-officiëele, wij zouden bijna zeggen, een ietwat koele verhouding tegenover den opvolger van zijn koninklijken vriend, de echo van een klein incident, dat zich in de pastorie van Zwijsen in deze dagen afspeelde? Als kroonprins was Willem III zeer familiaar met Mgr. Zwijsen en vereerde hem dikwijls met een bezoek. Toen nu de nieuwe Koning na het overlijden zijns vaders te Tilburg vertoefde, kwam hij eens op de pastorie en betrad zonder waarschuwing het kantoor van Zwijsen. Hij plaatste zich met den rug tegen den lessenaar, waaraan Mgr. rustig bezig was met zijn correspondentie. Niemand sprak aanvankelijk een woord, totdat de Bisschop ten laatste het stilzwijgen verbrak met een ernstige opmerking over de aanhangige wet op het onderwijs: „Sire, het zal voor de katholieken nog al lastig zijn, wanneer die wet wordt aangenomen." — „O, indien ze niet willen, zet ik er de kanonnen maar achter." — „Sire, wat zullen ze dan gauw aan den haal gaan!" Zonder antwoord ging de Koning weg. Het was de laatste keer, dat Willem III op de pastorie verscheen. [2])

Ruim zeventien dagen verbleef de koninklijke familie onder het gastvrije dak van Mgr. Zwijsen. Het bracht den Bisschop van-zelf-sprekend niet geringe beslommering mede, te meer daar er onder zijn gasten waren, die hij „liever bij een ander zou gewenscht hebben." [3]) Eindelijk kon hij het goede nieuws aan Mgr. Den Dubbelden melden: „Mijn logé's, 12 in getal,

[1]) Archief Bisdom 's Bosch. Corresp. Zwijsen met Den Dubbelden. Brieven van 1837; en 1841—1851.
[2]) Kroniek Zwijsen.
[3]) *Herinneringen* enz., blz. 47.

waaronder 3 kon. Hoogheden, vertrekken Dijnsdag aanstaande. Alles gaat wel." [1]) Dienzelfden dag, den 3 April, had de droeve plechtigheid plaats der begrafenis van Willem II. Onder het traag gelui der doodsklokken en den donder van 101 kanonschoten werd het stoffelijk overschot des Konings de treurende stad uitgedragen. Al de huizen waren gesloten en in eerbiedige stilte stond Tilburgs burgerij langs den weg geschaard, terwijl in menig oog tranen van droefheid opwelden. „Bij de wegvoering van het lijk van Willem II stond Mgr. aan de Noordzijde van den Bredaschen straatweg bij het kerkhof in de Schijf met weemoedigen blik den treurtocht na te staren." [2]) De band, de vriendschapsband tusschen Mgr. Zwijsen en het Koninklijk Huis was hiermede doorgesneden. Hare Majesteit de Koningin-Weduwe schonk bij haar vertrek 1000 gulden voor de armen en beloofde den Bisschop als aandenken aan de gastvrije dagen een souvenir. [3])

In trouwe en dankbare herinnering leefde Willem II bij zijn vriend, Mgr. Zwijsen, voort. De Koning had hem weleer een kostbaren ring gegeven, dien de Bisschop tot in zijn hoogen ouderdom als een waardevol aandenken heeft bewaard. Bij een zijner laatste bezoeken aan Tilburg, toen Mgr. tegenwoordig was bij de sluiting eener retraite der oversten in het Moederhuis, liet hij dit kleinood onder haar verloten. [4]) Aan dengene, die weet, met hoe groote liefde de Stichter zijne geestelijke dochters beminde, zal deze schenking duidelijk maken de gehechtheid van Zwijsen aan het koninklijk souvenir en nog meer zijn trouwe genegenheid voor den edelen Willem II.

---

[1]) Achrief Bisdom 's Bosch l. c. Brief 30 Maart 1849.
[2]) *Herinneringen* enz., blz. 47.
[3]) Archief Bisdom 's Bosch l. c. Brief zonder dagteekening. Cfr. bl. 301, noot 1.
[4]) Kroniek Zwijsen.

BIJLAGE I. (Zie blz. 283).

Vlugtige proeve. [1])

Mgr. Jean Zwijsen, Archévêque-Evêque de Bois-le-Duc.

Ce Prélat appelé à juste titre l'âme de tout ce qui s'est fait les trente dernières années pour l'Eglise des Pays-bas, naquit le 28 août 1794 dans ce royaume à *Driel*, Province de *la Gueldre.*

Il se dévoua aux études ecclésiastiques, et ordonné Prêtre le 20 décembre 1817 il fut placé au sortir du Séminaire auprès du courageux vicaire-apostolique *Van Alphen,* dont les vertus et la sagacité ne contribuèrent pas peu à former le modeste chapelain aux hautes destinées, dont il ne se doutait alors aucunément.

Successivement curé à *Best* et à *Tilbourg*, il s'acquit l'estime du Prince d'Orange, depuis le Roi Guillaume II, qui avait fait de Tilbourg sa résidence de prédilection, et se vit par là à même de donner au Monarque une idée très favorable du dévouement des Catholiques à leur Souverain et de leur principes surtout ce qui tient à l'ordre civil. Il n'est donc pas surprenant que le St Siège, instruit de ses mérites, et sûr de la sympathie de l'héroïque Nassau, qui le décora de ses ordres, le promût aux premières dignités. Par son bref du 14 janvier 1842, Grégoire XVI de heureuse mémoire le nomma Evêque de *Gerra* i. p. et Coadjuteur avec droit de succession du Vicaire Apostolique de Bois-le-Duc Msgr. *Den Dubbelden,* auquel il succéda le 13 octobre 1851.

Son sâcre à Tilbourg le 17 avril suivant fit éclater ce dont cette ville était redevable à ses soins paternels, par les établissements de tout genre que sa charité infatigable était parvenue à créer. Le présage de cet enthousiasme universel ne tarda pas à s'accomplir. En 1847, le Pape régnant Pie IX lui confia les intérêts du St Siège auprès de la cour de la Haye, lors du départ de son envoyé Msgr. *Ferrieri;* et à la restauration de la Hiérarchie Episcopale dans les Pays-bas, interrompue pendant près de trois siècles, Sa Sainteté l'institua Métropolitain d'*Utrecht* par bref du 4 mars 1853 en

[1]) Archief Bisdom 's Bosch.

le chargeant en même temps de l'administration du diocèse de *Bois-le-Duc,* de nouveau érigé en Evêché. L'héritage de St Willibrord était dans le denûment le plus absolu : il n'y avait à Utrecht ni cathédrale, ni séminaire, ni demeure pour l'Evêque, ni division de paroisses; tout était à établir et les aumônes des fidèles la seule ressource. Et malgré cela, il fut comme par enchantement fait fâce à ces divers besoins: le séminaire même fut doté de bourses d'études en faveur d'élèves moins fortunés. Mais ce qui importait encore infiniment plus au point de vûe réligieuse et moral, le nouvel Archévêque publia des Statuts, dont une longue expérience, acquise dans son administration antérieure, lui avait démontré l'urgence et l'effet salutaire. La discipline dans un pays de mission devait nécessairement se ressentir des malheurs des temps et de l'oppression calviniste d'autrefois: et néanmoins, peu d'années suffirent pour le faire réfleurir, — et la route se trouvait applanie et tracée, lorsque l'Archévêque, de l'aveu du Saint-Père, convoqua en 1865 le Concile Provincial. Ce synode, loué sans restriction par le Siège Apostolique, n'eût presque qu'à sanctionner les Statuts déjà en vigueur pour ce qui concerna la régularité, et laissa très peu à faire aux conciles diocésains. En outre le zêlé Prélat arrêta des règlements pour la régie du temporel des paroisses et des biens des pauvres, pourvût à tous les besoins, fit trois fois le voyage de Rome, et trouva encore le loisir de diriger une Congrégation de réligieuses, dont les maisons montent à ..... et qui compte ..... membres. Cette institution de charité, qui se voue principalement à l'instruction des indigents et au soin des malades, il la fonda étant encore curé à Tilbourg, et la Providence, comme on voit, lui accorda un développement prodigieux. C'est dans le même esprit qu'il établit un institut de frères pour balancer l'instruction primaire, organisée par l'Etat, et dont l'élément réligieux est expressément banni. Ces deux fondations ne sont pas les moins marquantes de ses œuvres, et lui assureraient seules l'impérissable gratitude des catholiques du pays.

Faut-il donc s'étonner qu'accablé de travaux et avançant en âge, Msgr. Zwijsen ait prié humblement sa Sainteté de le décharger du gouvernement des deux vastes diocèses et de lui permettre de borner ses soins à celui de Bois-le-Duc? Cédant à ses sollicitations réitérées, le Saint-Père ordonna, qu'en prenant le titre d'Evêque de Bois-le-Duc, il y joindrait celui d'*Archévêque,* et c'est en cette qualité qu'il fut

intronisé dans la cathédrale de cette ville le 5 mars 1868.
Puissent les Pays-bas longtemps encore posséder un Pontife, sur les mérites duquel les bornes d'un aperçu ne nous permettent pas de nous étendre d'avantage.

Aut quid tale, et salvis datis annorum mensium et dierum. N.

N. Etiam in *datis*, a me allatis, forte erravi.

De titels van *Huis-Prelaat, Assistent-Bisschop, Romeinsch Graaf* en *Burger*, kunnen ingevuld worden onder hunne dagteekeningen, ter plaatse waar rede is van het ontslag als Aartsbisschop.

BIJLAGE II. (Zie blz. 289).

1. Archief Seminarie Haaren, *Excerpt* enz. 1838. Circa finem mensis Novembris.

Circa finem mensis *Novembris* Augustissimus *Princeps Arausicanus* significavit Dno Pastori Zwijsen documentum aliquod a Dno de Pelichy signatum Concilio Status fuisse traditum, idque *in praejudicium Neo-Seminarii* item *aliud* relative ad decretum Napoleonis 1809 *de Fabricis:* addidit idem Princeps se obstipuisse cum id vidisset et exclamasse vel D. de Pelichy insanit, vel seductus fuit a v. d. Horst, qui ut olim Gubernio adversabatur nunc eidem blandiri intendit.

Circa idem tempus huc nominatus v. d. Horst accessit blande exceptus a Rmo; hic pransit, nec verbum de Seminario: at cum ipsum deducerem, in via roganti mihi: Num de Seminario aliquid? — quasi perterritus exclamat rem esse in statu pessimo: Gubernium eventum quasi exspectare, ut si eo transmigraremus omni modo nobis adversaretur tollendo privilegia etc.

Periclitari Seminarium minus etc. Gubernium non quidem jus habere, ut doctrinae invigilaret, sed vere jus habere ut *de loco* consuleretur etc. — unum superesse, ut quantocijus exponeremus, quibus sub conditionibus proprietarius D. v. Rijckevorsel contractum inivisset cum Vicariatu etc. spondens, se allaboraturum, ut res, quem posset feliciorem haberet exitum.

De his cum iterum ad jussum Rmi convenisset Principem

D. Zwijsen, Princeps edicit v. d. Horst tantum venisse, ut metum incuteret, et quidem contra voluntatem Gubernii, suasitque ut prius via amicabili rem tractaremus cum Gubernatore et D. de Pelichy; et si non ad votum succederet tamen neoseminarium occuparemus: se interea locuturum Gubernatori et D° de Pelichy.

2. Archief Seminarie Haaren. l. c., die 18ª Aug. 1841. N. B.

D. Zwijsen nobis retulerat se egisse cum Rege confidentialiter nempe decretum confecerat Minister Schimmelpenninck super openbaar onderwijs satis bonum, sed insuper memoriam conflaverat, qua dicit se non posse assentiri, ut privata instructio libera redderetur, cum id plane adversaretur legi 1806 sed potius eo annitendum esse, ut ipsi etiam Judaei libertatis privilegio, quo modo utuntur, priventur et omnes easdem scholas frequentent. Rex haec inspicienda dederat Dno Zwijsen, qui quoad potuit ea transscripsit, nam hora 4ª ea erant reddenda, qua occasione sciscitanti Regi quid ipsi videretur, respondit projectum pro instructione publica esse bonum, sed deesse libertatem pro *scholis privatis*, quibus maxime institerant Ordinarii. Vis ergo, inquit Rex, ut decretum non edam? R. D. Zwijsen: forte accomodatio possibilis conferendo cum Ministro. — hinc suasit Rex, ut Hagam veniret post aliquot dies, interim nulli rem patefaceret.

3. Uit een brief van Zwijsen aan Den Dubbelden d.d. 29 Nov. 1842. Archief Bisdom 's Bosch. Corresp. van Zwijsen met Den Dubbelden l. c.

Gisteren heb ik berigt ontvangen, dat de Koning morgen voormiddag te Tilburg zal arriveren. Indien ik UDH. van eenigen dienst bij Z. M. kan zijn, gelief dan vrijelijk over mij te beschikken.

4. Brief van Mgr. Zwijsen aan Mgr. Ferrieri (21 Sept. 1845) Archief Bisdom 's Bosch, Copieboek 1845.

Confidentiel.

Conformement à vôtre désir j'ai pris la liberté de recommander les affaires religieuses du duché de Luxembourg à la bienveillance du Roi. S. M. m'a répondu, que Mgr. Laurent voulait trop. Sa Grandeur avait confidentiellement demandé ou manifesté son desir de pouvoir etablir les Jesuites à Lu-

xembourg. J'ai pris la defence des Jesuites en ajoutant que Mons. Laurent vouloit probablement se servir des lumières des Jésuites pour remedier à l'ignorance, que je croijais exister dans le Luxembourg.

Quand à l'observance des articles organiques le Roi m'a dit, qu'il ne les prescrira pas, mais qu'il desire que les affaires religieuses soient mis sur un pied stable, et que pour cette raison il va arranger ces affaires par un *Concordat* avec le saint Père. Il paroit que le Roi est très bien intentionné.

J'ai chargé le professeur Verhoeven, qui est en ce moment ici de communiquer verbalement et confidentiellement a Mgr. Laurent, qui viendra demain à Louvain, tout ce que le Roi m'a dit sur les affaires de Luxembourg.

Voila Monseigneur ce que je puis communiquer à Votre Grandeur sur mon entretien avec le Roi. Je saise cette occasion pour reïterer à Votre Grandeur l'assurance de mon attachément respectueux et de ma parfaite consideration avec la quelle j'ai l'honneur d'être etc.

5. Brief van Mgr. Zwijsen aan den Bisschop van Dardanië. (13 April 1846). Archief Bisdom 's Bosch. Copieboek 1846—1846.

U.D.H. brief van den 12 ll. met de daarbij gaande copie is mij wel geworden. Ik bedank U.D.H. voor de mededeeling. Ik zal ook eenen brief ten gunste van de goede zaak onmiddelijk en vertrouwelijk aan den Koning zenden. Ik verwacht geene beslissing in die zaak, en geloof, dat dezelve met Rome geschikt zal worden. — Het is eene brutale en ongehoorde behandeling, welke men Mons. Groof heeft aangedaan. Laat ons bidden, dat die zaak gunstig eindige. Ik zal onze zusters ten dien einde hier eene noveen laten doen.

6. Brief van Mgr. Zwijsen aan den Koning, (18 April 1846). l. c.

Sire,

Bekend met de regtvaardige gevoelens, welke Uwe Majesteit jegens Hoogstderzelver onderdanen, zonder onderscheid van Godsdienst bezielen en met Uwer Majesteits verlangens, om datgene voor te komen, wat hen in derzelver dierbaarste belangen kan krenken, neem ik eerbiedig de vrijheid Uwe Majesteit nederig te verzoeken, om aan de Oostersche godsdienstige zaak, met handhaving der gekrenkte regten der Catholijken, eene spoedige beslissing te willen geven.

De Gemoederen der Catholijken, Sire, zijn door de droevige gebeurtenis op Java zeer geschokt: dat echter die hoogstnadeelige indruk voor als nog niet overal is doorgedrongen, is aan het algemeen vertrouwen, dat op Uwe Majesteit gevestigd is, toe te schrijven. Het is te wenschen, Sire, dat dat vertrouwen door Uwer Majesteits beslissing worde bevestigd en die indruk zich niet tot alle standen der ingezetenen uitstrekke. Want daar eenmaal wortel gevat hebbende zou die voor de goede stemming jegens de Regering van Uwe Majesteit nadeelig kunnen werken en het des te moijelijker worden om denzelven uit te roeijen.

Ik vlei mij dat Uwe Majesteit in deze *vertrouwelijke* demarches een nieuw bewijs zal zien van mijne gezindheid, welke ik meermalen het geluk heb gehad aan Uwe Majesteit te doen kennen om bij de handhaving der regten van onzen H. Godsdienst dat gene te helpen bevorderen wat tot bestendiging van orde, eendragt en liefde van het volk voor Uwe Majesteit kan strekken.

Ik veroorloof mij bij deze gelegenheid de hulde van eerbied namens Mons. H. Den Dubbelden U aan te bieden met de verzekering tevens, dat Z.D.H. in dezelfde gevoelens deelt, welke ik de eer heb Uwe Majesteit hierboven uit te drukken.

Ik ben met de opregtste gevoelens van eerbied en hoogachting

Sire!

Van Uwe Majesteit

de onderdanige en gehoorzamende

J. Zwijsen.

7. Uit een brief van Mgr. Zwijsen aan Mgr. Ferrieri. (19 Aptil 1846) l. c.

Confidentielle.

J'ai écrit au Roi une lettre toute confidentielle et particulière, dont je vous envoijs copie sub n. 1. Mgr. Den Dubbelden, qui n'écrira pas au Roi m'a demandé de vouloir dire un mot de lui dans ma lettre, ce que j'ai fait.

Votre Grandeur reçoit ci-jointe sub n. 2 une copie d'une lettre, que l'evêque de Dardanie a écrit au Roi et dont il nous a donné copie avec prière de vouloir écrire une telle au Roi.

L'evêque de Dardanie me mande, que le Roi viendra tout

peu à Tilbourg et m'invite de proposer au Roi de faire retourner Mgr. Groof à Batavia avec de nouvelles instructions et statuts. Quand à moi je pense de faire mieux en lui conseillant d'arranger cette affaire avec le Saint Siège, comme Votre Grandeur a insinué dans sa dernière lettre.

Votre Grandeur aura lu l'article dans le Noord-Brabander de samedi, dans lequel on fait un appel au public pour une inscription en faveur de Mgr. Groof. L'article est véhément et je doute si cela est prudent pour le moment. Nos Sœurs prient une Neuvaine afin que le bon Dieu donne une bonne fin à cette affaire.

8. Brief van Mgr. Zwijsen aan Mgr. Den Dubbelden. (31 Mei 1847) l. c. Corresp. van Zwijsen met Den Dubbelden Brieven van 1837; 1841—1851.

Volgens verzekering van den Heer Adjudant Coehoorn, mij gisteren gegeven, vertrekt de Koning morgen voormiddag. De Koning is hier om wat uit te rusten en heeft mij gisteren te kennen gegeven, dat HDZ. wenscht zoo min mogelijk bezoeken te ontvangen: en deze is dan ook de rede waarom ik aan eenige Heeren geen berigt van het verblijf des Konings alhier gegeven heb, en zulks niet tegenstaande men mij vroeger dit verzocht had. Het zou ook moijelijk zijn om onder audientie te krijgen, daar de twee kamers, die onder zijn, door de adjudanten als slaapkamers worden gebruikt. — De Noordbrabantsche lucht schijnt zeer gunstig op het gestel van Z. M. te werken.

BIJLAGE III. (Zie blz. 290).

1. Brief van Mgr. Zwijsen aan Mgr. Den Dubbelden (5 Mei 1841). Arch. Bisd. 's Bosch. Correspondentie Zwijsen met Den Dubbelden. Brieven van 1837; 1841—1851.

Na dat mijn brief gisteren avond op den post bezorgd was, heb ik nog eene lange conferentie met den Koning gehad. Hij is zeer zeer zeer te vrede over de receptien en bijzonder over de Geestelijken. De president had hem eene schoone aanspraak gedaan. Hij was aangenaam verrast geworden, door de schone illuminatie aan de poort van het Seminarie. Bij zijne terugkomst te Tilburg gaat hij het Seminarie zien.

Het onderwijs staat best. De Koning begreep dat het besluit de Catholijken welgevallig moest zijn en hunne verlangens moest voldoen. Hij vraagde of ik niet naar S. Hage zou willen komen om deswegens inligting te geven, wanneer dit nodig was. Hij zou mij door van Rappard berigt laten geven. De volgende week over een en ander breedvoeriger. Ook lang gesproken over het Concordaat. Ook sprak hij over het Art. der Cath. Stemmen. Ik heb over die zaak gesproken in den zin gelijk ik UHW. in mijne laatsten heb opgegeven. Ik heb het onderwijs altijd als eene zaak van groter belang voor de cath. voorgedragen .... De zaak van het onderwijs staat dus voor het oogenblik zeer goed.

Na de onderteekening volgt:

De Koning is om $10^1/_2$ uur vertrokken ten uiterste over alles voldaan.

2. Uit een brief aan denzelfden d.d. 17 Dec. 1832. l. c. Map van het Heike.

Kort nadat ik UHW. geschreven had over de onteeringen door de Jagers van Van Dam te Nieuwkerk onder Poppel gepleegd, wierden wij bij den prins ten eete gevraagt. Na de tafel riep mij de prins alleen en vroeg mij andermaal wat er gebeurd was: ik verhaalde hem wat ik er van wist. Hij verhaalde mij hier over gevoelig te zijn geweest en verzogt mij, indien ik iets van dien aard hoorde, Z. K. H. er onverwijld kennis van te willen geven. Zelfs wanneer hij te Tilburg niet meer was, zou hem dit aangenaam wezen, omdat hij niet zou gedogen, dat onze godsdienst ergens in bemoijelijkt wierd, hetgeen ik hem dan ook beloofde er bij voegende, dat ik mijne gemeentenaren had bekent gemaakt, dat Z. K. H. zich aan die zaak liet gelegen liggen, hetwelk dan ook een gunstigen indruk op de gemoederen had gemaakt. Hier over scheen de prins zeer te vreden. Weinige dagen daar naar ontving ik wederom een adjudant, die mij kwam boodschappen, dat hij door den prins gelast was geweest de onteeringen in loco op te nemen, dat de prins mij liet vragen of ik mij wilde chargeren, om alles aldaar te herstellen. De penningen zoude mij gerestitueerd worden. Ik was eerst huiverig, doch ik meende hier aan niet te kort te mogen blijven: Ik zond een Architect met metselaar voorzien van een paspoort van den prins derwaarts: die de schade heeft opgenomen. Ik heb

zo min mogelijk doen opnemen, en deze op *f* 32.45 gerekent, die mij dan ook ter hand gesteld zijn. De kapel ligt eve op Poppels grondgebied en behoort aan de Kerk van Goirle. Ik had eerst met den pastoor van Goirle deswegens gesproken en zijn toestemming gevraagt en bekomen. Toen de prins de rekening ontving had hij geantwoord *o, dit is een baggatel! de kosten zijn gering.*

BIJLAGE IV. (Zie blz. 291),

Dagboek van een Tilburger.

De school der arme en onvermogende kinderen te Tilburg aan Hare en Zijne Koninklijke Majesteiten den prins en mevrouw de prinses van Oranje bij hoogdeszelfs bezoek der school op den 26 Mei 1835.

Neen Edelen Vorst, neen edele Vorstinne
Geen dag zoo schoon blonk voor dees kindere reij
Dat elk om 't meest uw deugd, uw adel minne
Uw minzaamheid roemen wij.
O dag der dagen, o blij bezoek } *refrein.*
Nooit wist de tijd die uit ons harteboek. }

Ontvangt o Vorst, bemind, geroemd, geprezen
Om uwe deugd, om uw liefdadigheid
den warmsten dank uit kinderhart gerezen
voor de eer door u ons toebereid.
refrein.

Dank U Vorstin, u edelste der vrouwen
Die de arme mint en door uw liefde schraagt
Nooit mogten wij, neen nooit, een dag aanschouwen
Die van ons hart zooveel erkentenis vraagt.
refrein.

Ja, vorstelijk paar, hier op dees kinderbanken
op de muur, maar dieper nog in 't hart
leeft steeds die dag, in (en ?) het hartelijk kinderdanken
volgt u terwijl het tijd en stormen tart.
refrein.

gezongen door Catharina de Beer.

BIJLAGE V. (Zie blz. 293).

Archief Seminarie Haaren l. c. 4 Sept. 1841.

Quaesivit (nl. Z. E. Capaccini, bij wien praeses Cuijten in den Haag op audientie was) dein a D° Cuijten, quem dignum prae coeteris duceret, qui Coadjutor crearetur? — Respondit is se existimare *per se* ad hoc munus aptissimum fore D. W. (N. B. Bedoeld wordt Wilmer, de secretaris van Den Dubbelden) — Quaerenti quare dicat *per se* respondit: ideo quia si absentare se cogeretur et degere in districtu Graviensi, non posset satis assistere suo Principali, qui eo carere non potest. — Quem ergo, petit 2° loco designares? tunc ait: omnibus computatis (sic est, ait D. Capacc. omnia hic consideranda sunt) designarem D. Z.[wijsen] — praecipue etiam quia gratum id futurum sit Regi; et ipse sit sacerdos pius etc. . . . . statim igitur ut ipsum nominavit nomen D. Z. D. Cap. ipsi exhibet epistolam Roman mittendam, in qua jam *nomen* istud scriptum erat, et S. Congr. enixe commendabatur tum ob capacitates scientificas et pietatem, zelum etc. — tum maxime etiam *quod faveret Religiosis:* adhaec Regem cinctum esse viris utique Religioni nostrae minus faventibus, opus esse proinde viro, cui Rex fideret, et qui Regi pro circumstantiis rem religionis etc. aperire posset etc.

N. B. Het *Memorandum* van C. van Kints (cfr. Witlox l. c. II blz. 10, noot 1) zal men dus moeten opvatten in dien zin, dat president Cuijten pastoor Zw. slechts als *per accidens* meer geschikt boven den secretaris van Den Dubbelden voor het episcopaat oordeelde.

Mgr. Zwijsen en de anti-clericale Pers

door

Dr. J. WITLOX.

Den invloed, die van iemand uitgaat, den indruk, dien hij op tijdgenooten maakt, kan men vaak nog het best afleiden, uit hetgeen tegenstanders zooal gelieven te beweren. Legt men dezen maatstaf aan bij Mgr. Zwijsen, dan zouden wij eenvoudig moeten verklaren: Er was in zijn tijd geen machtiger persoon in geheel ons lieve vaderland. Overal, in den letterlijken zin des woords, meenden de anti-papen den allernoodlottigsien invloed van „Monseigneur van Gerra" te bespeuren.

De Tijd van 14 Sept. 1847 nam met dezen haast dollen angst reeds een loopje: tot zelfs in de terugroeping van een Spaansch diplomaat had Mgr. van Gerra de hand. Niet meer de Koning regeert hier, maar Mgr. Zwijsen onder toezicht van den Nederlandschen Jezuïeten-generaal, pater Roothaan! En waarlijk, *De Tijd* overdrijft niet. Een enkele blik in de anti-katholieke litteratuur dier dagen toont dat overtuigend aan. Wij kunnen dan voor zeker nergens beter terecht, dan bij de van 1846 tot 1849 rondzwermende *Wespen*, het beruchte tijdschrift van den algemeenen commandant van het leger te velde van alle anti-clericalen van dien tijd, Van Dam van Isselt. Achter al het verschrikkelijke, dat er in die dagen in ons goede vaderland gebeurde, school de groote stoker, Monseigneur van Gerra.

Onbeperkt beheerscht hij natuurlijk al de katholieke Tweede-Kamerleden: aan hem is het te wijten, dat deze niet meer willen weten van Grondwetsherziening. Hun partijgenooten kunnen gerust zijn; de roomsche kamerleden weten immers precies, wat zij doen *moeten*.

„Inderdaad, ik moet het bekennen, ondanks mij zelven, die Bisschop van *Gerra* is een knappe vent." „Al de Katholieke leden van de Kamer, zoo heet het elders, met uitzondering van den Heer Storm, hebben op eens van batterij veranderd, met betrekking tot de Grondwets-herziening. Het denkbeeld kwam dus als van zelve bij iederen nadenkende op, dat de geestelijke invloed niet vreemd was aan die wonderdadige bekeering. De verlichte Bisschop van *Gerra* te Tilburg, of de niet minder verlichte Mgr. van Hooydonk, zweefde ons daarbij voor den geest." De kloeke Romme krijgt nog een bijzonder woord van bemoediging: „Wees katholijk, Mijnheer Romme! neem uw godsdienst waar met gemoedelijke gestrengheid, maar keer de Jezuïten uit uw huis, onder welke benaming zij zich aanmelden . . . ."

Zelfs de nog zoo juist als onafhankelijk geprezen Storm raakt natuurlijk geklonken in de ketens van Mgr. van Gerra, om op zijn beurt wederom anderen met die onverbreekbare banden te binden, zooals den minister van Roomsch-Katholieken Eeredienst, Mutsaers. Deze gaf in 1849 bij de discussie over de Hoogeronderwijs-commissie „een erbarmelijk bewijs van staatkundige poltronnerie en van onkunde van constitutionele vormen." En de reden? Deze ligt natuurlijk voor het grijpen: „De Heer Storm had hem bang gemaakt voor den toorn van den Bisschop van *Gerra*. . . ." Hartverheffend schouwspel! Het meest zelfstandig Katholiek Kamerlid dwingt zelfs een minister der Kroon op de knieën voor den almachtigen Bisschop. Ook de liberale bladen wijten de minder liberale houding der Katholieke Kamerleden tijdens Willem II natuurlijk aan den invloed van Mgr. Zwijsen, en als Romme, Luyben, Gouverneur en Mutsaers voor de begrooting stemmen noemt de *Arnhemsche Courant* (11 Augustus 1847) hen zonder meer de slippendragers van den Bisschop van Tilburg."

Maar niet alleen op Kamerleden en ministers werkt de noodlottige invloed van Gerra en de Jezuïeten — overal valt er over misbruik van kerkelijk gezag te klagen. „Neen, wij behoeven naar geene vreemde landen te verwijzen, maar slechts

rond te zien, welk een verderfelijken invloed er bij ons, op de Regeering zelve, uitgeoefend wordt, en bij haar ingang vindt.

„Door wiens invloed toch is de kommissie uit den raad van State voor de zaken van de Katholieke godsdienst opgeheven, die door Willem I ingesteld was, om voor de uitoefening en handhaving van gemelde wet van 18 Germinal, 10e jaar te zorgen en te waken, welke Wet bij de Dekreten van den 22sten Juni en 18den October voor Nederland ingevoerd, afgekondigd en van kracht verklaard is, zonder dat zij op den huidigen dag, op een wettige wijze is ingetrokken of afgeschaft?

„Door wiens invloed en gezag zijn de R. K. Leden der Tweede Kamer, zoo in eens, van stelsel veranderd ten aanzien der noodzakelijkheid ter herziening onzer gebrekkige Grondwet?

„Verraden de bemoeijingen der R. K. Kerkvoogden en de Hoofden van de Separatisten, ten aanzien der zoogenaamde vrijheid van het onderwijs, niet de zucht om deselve onder hunne leiding te doen dienen tot achteruitgang, tot afscheiding van de Protestantsche en Katholijke jeugd, tot het uitroeijen van onderlinge verdraagzaamheid, liefde en broederschap, in een land van gemengde godsdiensten, zoo noodzakelijk tot rust en vrede, welvaart en bloei van het koninkrijk?

„Op wiens gezag loopen de Redemptoristen, die vermomde Jesuïten, in het land rond, om door hunne zoogenaamde boetpredikingen, het ergste bijgeloof, de vergoding van Maria en der Heiligen te verkondigen, de liefde en rust van hen, die gemengde huwelijken aangingen, te storen, en de Katolijken tegen de Protestanten in het harnas te jagen, terwijl de predikingen door Kloostergeestelijken, bepaaldelijk bij 't 33 Artikel der Wet van 18 Germinal 10de jaar, verboden zijn? „Toute fonction est interdite à tout ecclésiastique, même Français, qui n'appartient à aucun diocèse."

„Door wiens invloed.... op wiens gezag...?"

De schrijver geeft hier niet uitdrukkelijk antwoord, maar wien hij op het oog heeft, is geen oogenblik twijfelachtig!

De vreeselijkste schrikbeelden rijzen den schrijver voor den geest, heel protestantsch Nederland dreigt Katholiek te worden. „Nu wordt de Bisschop van *Gerra* biechtvader van den Koning en van zijn Huis. De Bisschoppen van Curium en van Dardanië worden Leden van de Geheimen Raad. Alle drie ontvangen zij den Kardinaalshoed. De Staatsraad wordt vervangen door de Bestuurders van het Seminarie van *Warmond* en van *Culemborg*, dat collegie neemt den titel aan van het Heilige Collegie."

„De ministers van Nederland hebben een verbond gesloten met de Ultramontanen. Dat geheim is voor niemand een geheim meer. De Roomsche leden en de Kamer ondersteunen onze Bewindsmannen, en leggen hunne stemmen in de schaal der beraadslagingen, om de zege te doen behalen door hen, die zonder hulp reeds lang, met beschaamde kaken, zouden hebben moeten vlugten uit dien parlementairen strijd, dien zij niet in staat zijn te voeren zonder zulke Bondgenooten. Tot wat prijs die ondersteuning is gekocht, weten wij niet, maar voorzeker tot eenen prijs, dien het Vaderland eens met bloed en tranen zal betalen.

„Zoolang de Jesuïten in het Belgische Ministerie waren, liep het karretje van den Bisschop van Gerra en van zijn handlangers op een zandweg...." Men ziet het: altijd en eeuwig komt men neer op het onvermijdelijke schrikbeeld: den bisschop van Gerra, en zuchtend besluit de schrijver: „zoo diep zinkt een Bestuur, dat eens den regten en open weg verlaten heeft, dat om bijzondere inzigten te bevorderen, verbonden sluit die niet op wederzijdsche achting gegrond kunnen zijn.

„Ik heb het reeds vroeger gezegd en ik herhaal het hier, onze Ministers moeten bijzonder kortzigtig zijn om hun heil te zoeken in een verbindtenis met de Jesuïten en hunnen aanhang."

Men begrijpt, hoe men te moede was, toen de gevreesde man ook nog *ad interim* internuntius werd: „De Bisschop van Gerra, die door het geheele land bekend is als een uiterst

dweepzuchtig man, neemt *ad interim* den post waar van den Italiaan Ferrieri. Wie dat bewerkt heeft, mag de droes weten. Maar ergerlijk is het dien man met eenen post van vertrouwen vereerd te zien, die hem *nog meer* in aanraking brengt met het Hoofd van den Staat.

„Waar hij den staf zwaait, in en om *den Bosch,* zijn de Katholijke ingezetenen domme, onverdraagzame wezens geworden, die met de grootste kalmte hunne kettersche ingezetenen ten vure hooren doemen, door de waardige onderhoorigen van den waardigen Bisschop van Gerra. Heeft men eenen *Italiaan* gewild om de betrekking waar te nemen, dan heeft men wel gedaan, want een Nederlander is hij sedert lang niet meer, evenmin als de meesten van die brave geestelijken, die zoo tieren en razen in den lande, en die zich met lijf en ziel aan *Rome* hebben overgegeven.

„Hoe schoon is nu het contrast in dien vorstelijken *Haag*. Het standbeeld van den door de Jezuïten vermoorden Willem staat achter het paleis des Konings en de vriend der Jezuïten heeft regt verkregen ongehinderd, het voorportaal in te treden dat tot den persoon des Konings voert." Ten slotte uit de schrijver nog zijn ernstige bezorgdheid over een gerucht omtrent een nieuwe overwinning, „die door den handlanger van Pater Roothaan zoude behaald zijn!" 't Zal wel niet waar wezen, „maar de concessiën aan Monniken en Nonnen, en de gunst, die het Ministerie aan de Ultramontanen verleent, geeft, ongelukkig genoeg, voedsel aan de bezorgdheid van velen."

Uit dit alles, vooral uit de vrees, dat Mgr. Zwijsen *nog meer* (de schrijver cursiveert) met den Koning in aanraking zal komen, blijkt wel zonneklaar de haast krankzinnige angst, die men koesterde voor zijn invloed, vooral op den Vorst.

Zeer teekenend zijn ook die herhaalde geruchten over allerlei concessie's, welke die geheimzinnig machtige bisschop van Gerra telkens en telkens weer zou hebben losgekregen. Niet alleen in *De Wespen* duiken deze op, maar ook elders. Zoo heet het in 1847 in een brief aan de *Indépendance Belge*

uit Amsterdam. „... men spreekt nog over andere concessiën, welke aan de Ultramontaansche partij, waarvan de bisschop van Gerra te Tilburg de ziel en het hoofd is, zouden gedaan zijn. Die prelaat is de raadsman des Konings." Er gaan zelfs geruchten, — o gruwel! — dat alle Jesuïeten, uit welk land ook verdreven, vrij naar ons lieve vaderland zouden kunnen komen! De *Noord-Brabanter* (2 September 1847) teekent hierbij aan: „Men roept en schreeuwt altijd over een ultramontaasche partij, en wil volstrekt, dat de bisschop van Gerra daarvan de ziel en het hoofd zij. Maar waarom legt men zich niet eens toe, om het bestaan dier partij te bewijzen?" Men begrijpt, dat *De Wespen,* bij dien voortdurenden, zenuwprikkelenden angst, tot de volgende even hartgrondig gemeende als verheven ontboezeming kwamen:

„Het is waarlijk jammer, dat die Stijliten uit de mode zijn geraakt. De vrome mannen van onzen tijd zoeken langs meer gemakkelijke wegen heilig te worden. De zuil, waarop de H. Simeon tachtig jaren heeft gestaan, was bijkans zestig voet hoog. Wat zou het een diepen indruk maken op de gemoederen der geloovigen, indien er te *Warmond,* op het plein voor het Seminarie en te Tilburg, op de markt, waar nu de oude lindeboom staat, zulk eene zuil wordt opgerigt, en indien de Heeren Wijckersloot en Swijsse in navolging van St. Simeon en St. Daniel, Stijliten werden. Al zaten zij maar acht jaren in plaats van tachtig op die zuilen, zij zouden de goede zaak zeker bevorderlijk wezen."

Bij dit herdenkingsfeest worde met grooten eerbied aan de voeten van de eerezuil, door het dankbare nageslacht den grooten Bisschop opgericht, deze bloemlezing, neergelegd, als een ruiker van weliswaar eenigszins giftige bloemen, die echter in haar schrille kleuren te scherper de grootheid doen spreken van den man, wiens invloed zóó werd gevreesd.

P. S. Zie voor 't bovenstaande *De Wespen,* Deel I, blz. 202, 234—35, 248—49; Deel II, 102, 294, 360—61, 389; Deel III, blz. 43—44.

Pastoor Zwijsen en het Eerste Adres der R. K. Kerkvoogden bij de Regeering in 1840

door

M. v. d. VEN.

Het is bekend, dat Mgr. Zwijsen en Koning Willem II zeer bevriend met elkander zijn geweest. Dr J. Witlox zegt in het tweede deel van „De Katholieke Staatspartij" blz. 321 en 335, dat uit de *Correspondentie van Mgr. Zwijsen met Mgr Den Dubbelden, Brieven van Mgr. Zwijsen 1837; 1841—51* blijkt, dat Zwijsen alle belangrijke punten met Koning Willem II bespreekt, b.v. in den tijd, dat aan het onderwijsbesluit van 1842 wordt gewerkt.

Zeer bijzonder heeft pastoor Zwijsen zijn invloed bij den Kroonprins, den lateren Koning Willem II, aangewend en herhaaldelijk diens advies ingewonnen in verband met de voorbereiding van het adres der R. K. Kerkvoogden bij de Regeering in 1840 over het onderwijs.

Zwijsen heeft die onderhandelingen uitvoerig aan den Hoogeerw. Heer Den Dubbelden beschreven, welke correspondentie bewaard bleef in het archief van het Bisdom Den Bosch: *Portefeuille II Onderwijs vóór 1842*, onder n° V.

Op verzoek van de Redactie der Bossche Bijdragen geven wij in haar Zwijsennummer een copie van die brieven met eenige toelichtingen, elders aan genoemd archief ontleend. Daarin vindt men tevens een aanvulling en verklaring van hetgeen Dr J. Witlox t. a. p. blz. 19 daarover vermeldt: „.... het adres van 29 Mei 1840 werd de eerste stap, door „Katholieke Kerkelijke autoriteiten gemeenschappelijk bij onze

„regeering gedaan. Hij werd dan ook met zorg voorbereid „door de Vicarii van Den Bosch en Breda, Den Dubbelden „en van Hooydonk, die met G. Hermans, Vicarius van Grave, „en H. van der Velden, provicarius van Ravenstein en Megen „het rekest onderteekenden. Het is kenmerkend voor het „vertrouwen, door de Katholieken in den Kroonprins, den „lateren Willem II, gesteld, dat de Kerkvoogden ook hem „een afschrift toezonden,".....

Wilmer schrijft in zijn: *Recensio Epistolarum Reverendissimi Domini Henrici den Dubbelden — item actorum in conventibus praesertim A.A. D.D. Decanorum Dioecesis Sylvaducensis* [1]), d. d. 4ª Martii 1840, pag. 77:

Interim aliud medium suggeritur Rmo ut sc. D. Zwijsen nomine Ordinariorum adeat principem Arausiacum. Utrum placeat Rmo mox ad Collegam Bred. scribit: .... Respondit Rmus se id consilium approbare.... Interim omnium attentio magis magis in hoc negotium figitur, praesertim cum *Gazula* Noord-Brabander novum redactorem D. J. Wap recepisset. Incitare videtur Graviensis ut supplica conficiatur, sic nimirum perscribit ejd sacellanus: non adeo proposito favet Rmus; ipse quoque Bredanus monet rationes pro et contra bene esse perpendendas ne praecoci zelo majora mala concitentur ....

Interim effervescunt Gazulae Catholicae Noord-Br. et Stemmen et Godsdienstvriend, multique timent ne si diutius stertant Ordinarii, a catholicis per gazulas istas incitati, ut nimis aulae addicti aut plus aequo timidi arguantur.

Hinc Rmus noster judicat supplicam conficiendam esse quam signent Ordinarii omnes. Tendo hunc in finem Boxtellam ut conferentia cum D. Decano ejusque fratri Henrico in Jagtrust una cum Praeside Seminarii instituatur.

Het verder verloop der onderhandelingen over het adres heeft Wilmer beknopt, doch nauwkeurig beschreven in zijn *Recensio* . . . p. 82 en p. 85 tot 93. Welk aandeel pastoor Zwijsen daarin gehad heeft, moge blijken uit de volgende brieven van Zwijsen aan den Hoogeerw. Heer Den Dubbelden. Die brieven zijn eigenaardig gedateerd, doch uit

[1]) Archief Bisdom Den Bosch.

de genoemde *Recensio* en uit het Register der bij den Administrator Apostoliek H. Den Dubbelden ingekomen brieven [1]) blijkt, dat deze in de week na 24 Mei 1840 zijn geschreven.

De copie der brieven luidt als volgt:

1⁰ Hoog Eerwaarde Heer!

Ik koom op het oogenblik van den prins van Oranje met wie ik eene conferentie van $^3/_4$ uurs gehad heb. De tijd laat mij niet toe UHW: alles breedvoerig te schrijven, ik bepaal mij voor als nog bij het voornaamste.

De prins keurt zeer goed, dat de Kerkvoogden een adres voor de vrijheid van onderwijs aan den Koning indienen. Ik heb op mij genomen om den prins een afschrift van het adres te zenden, zullende Z. K. H. hetzelve bij den Koning ondersteunen en zijn best doen om een goed effect te krijgen: de prins had veel hoop, dat de Kerkvoogden zoude reusseren.

Hiermede moet niet gedraald worden. De Kerkvoogden moeten het gezamenlijk onderteekenen. ik geloof, dat het voldoende zal zijn, dat het door de Kerkv.... van N. B. geschiedt. Alles moet geheim geschieden.

Een andere zaak moet ik UHW: ook melden.

Dr (?) Wap is gisteren bij den prins geweest om te vragen of zijn ontslag nog niet gekomen was, bij die gelegenheid heeft hij den prins opmerkzaam gemaakt op de moijelijkheid tusschen den HoogEerw: Heer Van der Velde en het gouvernement, er was volgens zeggen van Wap een petitie in gereedheid in het land van Ravenstein, waarin men vraagt of het gouvernement al of niet wil betalen de tractementen, die de vicarius en de pastoors moeten hebben.

De prins wist niet, dat er moijelijkheid bestond; hij had er niets van gehoord. Nu is zijn verlangen, dat men het verzoekschrift terug houde tot dat hij de zaak onderzocht heeft en pogingen te 's Hage heeft gedaan om het geschil uit den weg te ruimen, hij zal er zijn best toe doen: gelukt dat niet dan zeide hij kan men later de petitie inzenden. Wanneer de petitie ingezonden word, dan is het eene rede voor het Ministerie om er geen gevolg aan te geven, daar men den schijn niet zal willen aannemen, dat men zich door petities laat afschrikken. Ik ben met den prins overeenge-

[1]) Archief Bisdom Den Bosch: *Registra Diaria Illmi Epi. den Dubbelden, Vicarii Aplci Buscod. ab anno 1831—1848 inclus.*

komen om UHW: hiervan kennis te geven, met verzoek om te bewerken daar, waar het behoort, dat de petitie geschorst wordt. hebben de pogingen van den prins geen gunstig gevolg dan kan men nog later petitioneren, dit heeft er de prins bijgezegt. ik heb in alles openhartig met den prins gehandelt en breedvoerig over alles gesproken. De stemming is best en kan niet beter.

Ik moet UHW: opmerken, dat alles met de meeste geheimhouding moet geschieden en van den inhoud dezes niemand dan de belanghebbende kennis mogen dragen. Wanneer men soms aan menschen, welke men vertrouwt er kennis van geeft, dan komt het toch uit. immers ik meende, dat het plan om een verzoekschrift in te dienen niet bekent was, dan gisteren den heer Wap op straat ontmoetende, zeide zijnE. mij: *Wij hebben het plan van adres van den H.E. W: den Dubbelden bij ons gehad, maar dit bevalt niet.*

Het huwelijk van den koning is finaal afgedaan. De gravin zal in het land niet meer komen, maar te Rome blijven. mondeling bij gelegenheid nader, ik moet om 6 uuren bij den prins eeten. — de gouverneur word ook gewagt.

In haast doch hoogachtend

UHW: ootmoedige dienaar
(w. g.) J. Zwijsen.

De prins blijft 8 dagen hier kon men een project van adres voor die tijd aan mij zenden dan kon ik het hem eerst laten lezen.

Zondag (later door een ander bijgeschreven 24 Mei).

Den Hoog Eerw: Heer
H. Den Dubbelden
Ruwenberg.

2⁰ Hoog Eerwaarde Heer!

Ik had gisteren geen tijd om U omstandig te schrijven ik haast mij UHW: iets op te geven wat na aanleiding van mijn gesprek met den prins in het adres moet voorkomen, namelijk den Koning verzoeken, dat het *privaat* onderwijs van *alle* entraves word ontheven en *geheel* vrij zij en dat tot waarborg in de toekomst het Z. M. daar hene dirigere dat dit in de Grondwet geinsereerd wordt. De prins heeft mij een argument aangehaald, dat zeer goed kan dienen en gelijk hij zeide door de protestanten zelve gevoeld word: dat

aangezien volgens de bestaande wetten het godsdienstig onderwijs uit de scholen verbannen is, hieruit de ongodsdienstigheid en uit deze zedeloosheid en insubordinatie geboren moeten worden [1]). Ook moet er bijgevoegd worden, dat de vrijheid van onderwijs een regt is hetgeen aan ieder catholijk behoord: dat de catholijke op dat regt vooral prijs stellen, hetgeen vooral in deze dagen, waar op er sprake is van verandering van Grondwet is gebleken, en de opinie zich duidelijk heeft geopenbaard, waarom te meer de Kerkvoogden het van hunne pligt geagt hebben deze verlangens voor den troon van Z. M. te moeten brengen, spreekende dat het Z. M. behage moge enz.... dit alles heb ik den prins voorgedragen.

Het adres moet slechts eenvoudig en niet langdralig zijn, het moet eene gemoedelijke taal zijn. De verrandering in de Grondwet zal welligt niet volgen, in alle geval zal deze vordering voor het verkrijgen van de geheele vrijheid goed doen. bovendien is het altijd een protest van de godsdienst als de verrandering niet geschied. Het zou mij aangenaam zijn het project van adres te mogen zien.

In vliegende haast doch met de meeste eerbied

UHW: Dienaar

(w. g.) J. Zwijsen, past.

Tilburg, den (25) Maandagmorgen.

P. S. De gouverneur was gisteren ook aan tafel en was uitermate vriendelijk.

Wanneer de andere Kerkvoogden van Holland en Limburg het adres ook teekende was goed maar ik vrees, dat het te lang zal duren. mogt er reeds een adres ter teekening aan de andere Kerkvoogden gezonden zijn, dan zou het naar mijn oordeel goed zijn dat het vore opgegeve plan en de plaats geteekend wierd. dit is reeds onder het oog van den prins gebragt en goedgekeurd, en kan ook later de proef bij het publiek doorstaan. De prins zeide dat het niet nodig was, dat er een commissie naar 's Hage ging: genoeg dat het adres op den post gedaan wierdt. — HEW: Heer! het is nu tijd van handelen en ik geloof dat er veel hoop bestaat dat wij zullen reusseren. Eerst vrijheid van onderwijs, later het volgende.

---

[1]) Dit argument is ook in het adres opgenomen. Zie *Recensio* etc. pag. 89.

3° Hoog Eerwaarde Heer!

Ik heb het project volgens mijn oordeel en na aanleiding van mijn gesprek met den prins verandert. [1]) ik kan dadelijk dit adres niet vertoonen, want ik heb den prins voorgesteld of het niet goed was, dat de kerkvoogden een adres aan den koning aanboden. [2]) ik heb geen schijn gegeven dat men reeds bezig was met een adres te maken [3]). Dus kan ik het voor Donderdag niet laten zien....

Wat er van het gezegde van Wap is weet ik niet, doch de prins heeft er mij geen woord van gesproken integendeel hij vond niet goed dat zich een commissie naar 's Hage begaf: men moest het adres maar op den post steeken dan gaf het minder gerugt, hetgeen men vooral wil vermeiden. Om deze redenen geloof ik ook niet dat het verlangen van den prins is dat eene deputatie naar hier zou komen: bovendien vertrekt de prins gelijk ik hoor aanstaande Vrijdag, De Eerw. Heer president zal UHW: een en ander mondeling mededeelen. ik verzoek UHW: voor Donderdag een afschrift te hebben van het adres gelijk UHW: het verlangt opgezonden te hebben. ik heb er mijne aanmerkingen bijgedaan, die ik gaarne aan het oordeel van UHW: of andere overlaat om er al of niet gebruik van te maken. ik zal het adres dan aan den prins vertoonen en indien hij het goedkeurt het hem laten.

Op dit ogenblik ontvang ik den derden pastoor der Zusters te Amsterdam. het is eene Mijnheer ten Dam, kapelaan van Mijnheer Sloos (?) te 's Hage.

De prins heeft aan Wap gezegt dat zijne wijze van handelen niet geschikt was om te krijgen hetgeen de Catholijken verlangen.

Maandag de complementen aan Wilmer.

hoogachtend UHW: ootm Dien.

(w. g.) J. Zwijsen, past.

---

[1]) Zie Portefeuille *II Onderwijs vóór 1842* onder n° V.

[2]) Daarvoor was reeds bij rondschrijven een commissie benoemd, bestaande uit de kerkvoogden J. van Hooydonk, B. J. Gerving en G. A. Vermeulen, op voorstel van den Dubbelden, die zichzelf en den Vicarius van Gräve daarvoor excuseert wegens hun hooge jaren. Zie Archief Bisdom 's-Bosch t. a. p.

[3]) Zie *Recensio*, pag. 85, en *Portefeuille II Onderwijs vóór 1842*: N° I het Concept van H. G. W(ilmer); N° II het Concept van den Heer H. de Wijs; N° III het Concept Breda van Merm (bedoeld: W. G. van Merm, prof. te Hoeven); N° IV Concept Amp. D. Vermeulen, Utrecht.

4⁰ Hoog Eerwaardig Heer!

Op ontvangst van het adres hetgeen mij zeer bevalt heb ik bij den prins audientie gevraagt die mij dan ook dadelijk verleent is. Ik heb den prins het concept voorgelezen.

Z. K. H. vond het zeer goed en vooral beviel hem, dat het in naam der kerkoversten van *Nederland* wierd aangeboden en geteekent: *dit*, zeide de prins, *is beter als van de Noorbrabandsche alleen*. Hij heeft mij verzogt hetzelve te mogen houden tot morgen $11^1/_2$ uur, om het goed te overwegen; na afloop zal ik het UHE: per expresse zenden.

Ik heb den prins gevraagt, of het niet doelmatig zou wezen, dat de kerkvoogden van Noord-Braband Z. K. H. in persoon adieerden en de copie van het adres aanbooden, met verzoek dit bij Z. M. te willen ondersteunen.

Waarop de prins mij het volgende antwoorde:

„Neen dit is niet nodig; men moet mij copij zenden en verzoeken bij Z. M. de zaak te willen ondersteunen. dit zou maar meer gerugt maken. Bovendien zou dit bij den koning mogelijk niet wel opgenomen worden dat zij daarom bij mij en niet bij den koning kwamen. het beste is gelijk wij afgesproken zijn om het adres per post te zenden en er mij een afschrift van te doen geworden." [1])

---

[1]) Zie in het archief Bisdom Den Bosch t. a. p. den volgenden brief van Wilmer, waarop genoteerd staat · „niet gezonden, omdat de expresse nog 's nachts te huis kwam, die bragt de tijding, dat de prins de komst der ordnii, niet goedkeurde."

Amicissime,

Hoogw. Heer van Breda is hier gearriveerd, en er is goedgevonden dat de kerkvoogden (ik denk onze Hoogw. en H. W. van Breda) Z. K. H. zouden adieren. Gelief dus audientie te vragen tegen *Vrijdag*, zoo mogelijk. Indien het echter morgen *Donderdag moet* zijn, gelief dan iemand te *paard* af te zenden, ten einde dan nog, zoo het maar eenigzins gevonden kan worden naar Tilburg te komen.

De Hoogw. Heeren meenen best te zijn, dat de kerkv. van Noord-Br. alleen teekenen. Holland kan dan het voorbeeld volgen. Ook gelieve U het *stuk* niet aan Z. Hoogh. af te geven, want men prefereert nog het eerste met een klein invoegsel der *insubordinatie* enz.

Na avondgroet $10^1/_2$ uur mede van de Hoogw. Heeren blijve als altoos

t. t.

St. M. Gestel, Woensdag avond 27 Mei 1840. *(w. g.)* G. P. Wilmer.

UW. zal dan zoo goed zijn dag en uur juist op te geven.

Den Weleerwaardigen Heer
den Heere J. Zwijsen,
Kath Pr. & Pastoor
te Tilburg, torekerk.

franco p. expresse vereischt spoed.

Morgen om half twaalf vervoeg ik mij wederom bij den prins; mogt UHE: nog iets bijzonders te zeggen hebben, gelief mij dan per expresse hiervan berigt te geven dan toch voor half twaalf. ik heb deze gelegenhëid waargenomen, om de R. K. belangens van ingezetenen van Vugt omtrent den schoolmeester andermaal aan de aandacht van den prins aan te beveelen; ik heb hem uwe memorie overgegeven. De prins vond de handeling van Spoor en den Burgemeester hatelijk en belachelijk: hij zou er zijn best voor doen. Ik hoop, dat zijne pogingen niet te laat zullen komen.

H. W: Heer! de volgende week heb ik hier mijne eerste Communie. De Eerw. Heer pastoor van Hellevoetssluis den Heer Bruls logeert hier bij zijne familie Zwagemakers, die met eene Jufr: Bruls getrouwt is. De Familie zou gaarne zien indien heerbroer de plechtigheid der eerste H. Communie mogt verrigten en bij die gelegenheid eene gebruikelijke aanspraak doen voor de eerste Communicanten, aangenaam zou het mij zijn indien UHW: tot het laatste uwe toestemming wilde verleenen. de Familie zijn onder de weldoeners van ons gesticht enz. ik heb het reeds agt jaren agter elkander gedaan, dan ben ik er ook eens vrij van.

Na hartelijke groetenis aan H.W: Heer van Breda en secretaris ben ik hoogachtend

UHW: onderdanige Dienaar
(w. g.) J. Zwijsen.
past.

Tilburg, Woensdag.

Den Hoog Eerw. Heer
den Heer H. Den Dubbelden
Administrator Apost. enz.
Ruwenberg.

5⁰ Hoog Eerwaarde Heer!

Toen ik van mijne audientie van $11^1/_2$ te huis kwam, vond ik den brief van den Heer Wilmer. Zie hier het resultaat.

De prins was van oordeel dat het verzoek om de vrijheid van Onderwijs in de Grondwet in te lasschen te laat kwam daar de regeering omtrent de veranderingen, die gemaakt worden reeds met de kamer was overeengekomen en het antwoord zou wezen „het is te laat".

Z. K. H. vond geene zwarigheid het verzoek om het in de grondwet bp te nemen in het adres te laten bestaan maar er bij te voegen, dat indien dit niet meer kon geschieden, dat het Z. M. mogt behagen het daar henen te dirigeren dat ten minste de hinderpalen weggenomen worden door herziening der wet op het onderwijs en het onderwijs *geheel* vrij zij om zelfs des goeds of nodig achtend afzonderlijke scholen enz. . . . [1]) de tusschenzin omtrent de bevoegdheid der israeliten zou ik er uitlaten, daar ik vermeen dat het onderwijs bij de israeliten niet geheel vrij is en zij autorisatie moeten vragen tot oprichting der schoolen.

Ook vond de prins geen zwarigheid, om er iets omtrent de volledige vrijheid van godsdienst in te brengen.

Het is mij niet mogelijk op dit oogenblik audientie te vragen, daar ik den prins voor 6 uuren niet meer kan spreken. ik zal de audientie aanvragen en verzoeke, dat die omtrent de middag plaats heeft. Ik hoop niet, dat de prins zich bepaald heeft om zich morgen te absenteeren.

Het is al zeer toevallig, dat omtrent de veranderingen, die in het concept gemaakt moeten worden, de prins en de twee kerkvoogden het juist eens zijn.

De prins zal zijn best doen om het verzoek een goed effect te doen sorteren. ik heb Z. K. H. nog opgemerkt dat het verkeerd zou werken wanneer in deze zaak halve maatregelen genomen worden gelijk vroeger dikwijls plaats had gehad, dat om de verlangens te voldoen het onderwijs geheel

---

[1]) Volgens de *Recensio* etc van Wilmer blz. 90 hebben de Kerkvoogden in het adres hun verzoek aldus omschreven: Uwe Vaderlijke welwillendheid, waartoe wij ons vol vertrouwen, *regtstreeks* en *alleen* gewend hebben, zal alsnu met deze onze gemoedsbezwaren ingelicht, dezelve — wij kunnen hieraan niet twijfelen — volgaarne wegnemen; te meer daar — wat het onderwijs aangaat, ons nederig verzoek zich inzonderheid hierbij bepaalt.

„dat het U. M. behagen moge, de vrijheid van onderwijs met zoodanige „ronde woorden in de te herziene Grondwet te doen proclameren, dat daar„door alle belemmeringen ophouden, en voor altoos geweerd worden, welke „de R. K onderdanen van U. M. verhinderden, om zelve, desgoeds of noodig „achtende, afzonderlijke scholen en inrigtingen, waarin den katholijken kin„deren, volgens de voorschriften van hunne Godsdienst en hun geweten „onderwijs verleend worde, ook zonder bezwaar van 's Rijksschatkist, op „te rigten. — of, mogt ook onverhoopt, zoodanige wijziging in de Grond„wet al niet worden opgenomen, het dan toch U M. moge gelieven de zaak „daarheen te dirigeren, dat naar aanleiding van Art. 226 der bestaande „Grondwet, waarbij de zorg, maar niet het uitsluitend geven van openbaar „onderwijs, aan de Regering wordt opgedragen, aan boven omschrevene „wenschen, betreffende het oprigten van eigene scholen voor katholijken, „gunstig gevolg gegeven worden."

vrij behoort te zijn. de prins stemde hier in toe en herhaalde nogmaals dat hij zou doen wat mogelijk was. vooral kon hij in den Staatsraad die er over gehoord zou worden er veel toe bijdragen.

Ik moet hier ook bijvoegen, dat het verhandelde met den prins een geheim moet blijven: Zoo niet, zal het nadeelig bij den prins werken: ik geloof dat alle die ijveren voor de vrijheid van godsdienst en onderwijs met de beste bedoelingen bezielt zijn, doch welke de geschikste middelen zijn om daartoe te geraken durf ik niet beslissen en late dit aan wijzer oordeel over.

De prins heeft gisteren avond drie gedrukte stukken ontvangen:

1°. een model van rekwest van de geestelijkheid uit het Ravensteinsche aan den HEW. van der Velde, waarin ZHW. uitgenoodigd word om te petitioneren. [1])

2°. een model van petitie voor huisvaders.

3°. de proefdruk van de N. Stemmen, welke aanstaande Zaterdag moet uit komen. De voorname inhoud is: 1°. een artikel over de subsidien; 2°. een art. De Kroonprins in Tilburg. In dit art. word gezegd, dat men reeds lang de komst van den prins verbeidt heeft om hem de bezwaren enz. open te kunnen leggen, gelijk dan ook kort na de aankomst van Z. K. H. met de meeste openhartigheid is geschied. Welke strekking deze stukken hadden, wist de prins noch ik. God geve, dat alles tot meerder luister der kerk aflope!

Ik verzoek UHW: met HEW. van Breda eenig antwoord op mijn verzoek omtrent den pastoor van Hellevoetssluis.

Na hartelijke groetenis aan de HEW. Heeren ben ik hoogachtend UHW. onderdanige dienaar

(w. g.) J. Zwijsen, past.

P. S. Het zal mij aangenaam zijn een copy van het adres te mogen ontvangen.

P. S. Wanneer de HW. Heeren mogten goedvinden dat men zich alleen bepale bij het verzoeken van de vrijheid van onderwijs in de grondwet te insereren ten einde enz. geloof

---

[1]) Zie Archief Bisdom 's-Bosch. *Portefeuille II Onderwijs vóór 1842,* onder N° V. Daarop staat geschreven: Deze copij heeft de Weledele Le Sage ten Broek dadelijk in zijne eige Drukkerij doen drukken, om dezelve aan al zijn vertrouwde geestelijke vrienden rond te zenden. eerst bestond er een ander concept, maar dit werd door onze Heere geestelijken afgekeurd, omdat men meende dat er eenige al te harde uitdrukkingen in stonden.

ik dat dit kan geschieden zonder den prins daardoor te stoten. immers het is maar van zijne zijde een oordeel dat het beter anders was; — omdat het te laat is.

Ingesloten is een brief van den Eerw: Heer de Wit die UHW: Heer om raad vraagt omtrent de moord die hier gepleegd schijnt te zijn; UHW: gelieve hem met den post te antwoorden Het is een ongelukkig geval de vrouw, die voor de daderesse wordt gehouden is van 's Bosch, de man van Alphen. Zij hebben kort hier gewoont, de overledene is nog bediend en met kennis gestorven.

6⁰ HoogEerwaarde Heer!

HW. Heer van Breda was van zijne audientie zeer voldaan. Hij kon bemerken dat de prins met de beschuldigingen ingeligt was. hij heeft zich trachten te regtvaardigen.[1]) De prins zou zijn best doen voor het onderwijs, het zou veel moeite inhebben en niet spoedig volgen. Als de petities nu maar teruggehouden worden. Ik verwagt binnenkort door den N. B. doorgehaald te zullen worden. L. L. Dijnsdag verhaalde men op de drukkerij van den N. B., dat ik oorzaak was dat de grote audientie niet had plaats gehad, intusschen ik zal maar denken....[2]) UHW: heeft zeer wel aan W.... geantwoord.[3]) Waar bemoeit men zich mede! De prins vertrekt morgen om 9 (?) uuren voormiddag.

Ik ben hoogachtend UHW: onderdanige dienaar
Vrijdag (29 Mei '40). *(w.g.)* J. Zwijsen, past.

---

[1]) Zie *Recensio* etc. van Wilmer, blz. 91. „Hoc postremum dixit (Princeps) coram Rmo Bredano, qui Ppem adiit 29 Maji ob alia negotia, accusatus sc. cum esset apud Gubernium quasi electioni Statuum Provinciae se una cum suo Clero nimis immisceret, conatus fuit se ea calumnia purgare.

[2]) Zie de brieven dd. 25 en 26 Mei 1840 van Dr. Wap aan den Dubbelden in het archief van het Bisdom 's-Bosch t. a. p, waarin Wap zijn medewerking aanbiedt voor de audientie der kerkvoogden bij den Prins op Vrijdag.

[3]) Dit antwoord staat genoteerd op de brieven van Dr. Wap dd. 25 en 26 Mei 1840. Wilmer schrijft in zijn *Recensio* etc. p 91 Huc venerat Rm Bredanus c D. Wap ei significasset Ordinarios venturos in Ruwenberg ex Uden et Grave, quatenus ipsi supplicam per manus Ppis Regi offerendum curent.

Institerat quoque is apud Rm nostrum ut quasi una cum Do Wap negotiuum illud tractaret· Jactans se alibi alium *Oconel* futurum etc.

Rmus interim uti et Graviensis dein et Udensis et Bredanus nihil commune habere voluerunt cum praefato Dno sed p. D. Zwijsen cum Ppe egerunt.

Veel complimenten HW.H: van Breda, ik verzoek een afschrift van het adres.

Den HoogEerwaardigen Heer
den Heer H. Den Dubbelden
Administrator Apost. enz.

op den huize Ruwenberg, S. M. Gestel.

7⁰ Hoogeerwaarde Heer!

Ik heb gisterenavond van Dr Wap eenen brief ontvangen mij verzoekende vertrouwelijk te willen opgeven wat er ter zake der audientie bij Z. K. H. van wege de Kerkvoogden geschied of niet geschied is enz. Na eenige redeneringen besluit hij: „Wee, die het konde verhoeden en niet gedaan hebben." Ik zal hem antwoorden dat ik niet in de gelegenheid ben om aan zijn verzoek te voldoen echter, dat ik geenszins twijfel of de kerkvoogden zullen in dezen gedaan hebben wat zij vermeenen van hunne pligt te zijn — en dat men daarin moet berusten.

De Advocaat Mutsaerts zegt mij dat men te Ravenstein, Uden en Veghel werkelijk bezig zou zijn te petitioneren. Ik hoop vooral dat het laatste niet waar zal zijn. De prins is dezen morgen vertrokken. Ik geloof, dat het Goirke naar Veghel gaat. Mogelijk kan het nog voorgekomen worden.

Ik ben hoogachtend UH.W: onderdanige Dienaar
Zaterdag *(w. g.)* J. Zwijsen, past.

Den HoogEerwaarden Heer
Den Heer H. Den Dubbelden
Administrator Apost. enz.
te S. M. Gestel.

Uit de vermelde brieven blijkt, dat pastoor Zwijsen gedurende de acht dagen, die de Prins te Tilburg doorbracht, voortdurend werkzaam was voor de belangen der Katholieken. Zijn onderhandelingen met den Prins hebben ten slotte de gedragslijn der Katholieke Kerkvoogden bepaald. De aartspriester G. A. Vermeulen te Amersfoort schrijft nog op 25 Mei 1840 aan Den Dubbelden, dat de kerkvoogden niet eenstemmig waren in zake het adres. ZHoogw. van Breda was aanvankelijk besloten er niet toe over te gaan. Naderhand is hij er

weer op teruggekomen. Vermeulen zelf blijft er op tegen en acht het adres geen middel om vrijheid van godsdienst of onderwijs te bekomen, doch „indien men van hoogerhand eenige *goede solide* en doorslaande vooruitzigten op eenig gevolg hebben mogt hebben, hoop ik daarover ingelicht te zullen worden en ben dan bereid mijn oordeel voor een beter te geven." . . .

Over de onderteekening van het adres heeft Wilmer in zijn *Recensio* blz. 91 aangeteekend: „Ego vero die 30 Maji „tetendi *Graviam,* ubi Rmo ejusq Sacellano (nam senex vix „sese regimini Dioecesis suae addicit) cuncta exposui qui „laetus supplicam signavit dein eadem illa die in *Uden* misit. „persuadere sacellano conatus fui ut ipse adiret Amp. *Ver-* „*meulen:* timeo tamen ne impediatur suae curae negotiis; — „hinc litterarum Dni Zwijsen transcripta ipsi reliqui quatenus „rei seriem ad laudatum Vermeulen transmittat; isque, ob „approbationem Ppis ad sententiam Vicariorum Apostolico- „rum accedat, et subscriptionem reliquorum Archipresbyte- „rorum procuret — in eumdem finem Rmus noster 2ª Junii „novas litteras ad Amp. D. Vermeulen dedit."

Later in zijn brief van 4 Juni 1840 blijkt Vermeulen van dat goed vooruitzigt behoorlijk ingelicht door de missive van Den Dubbelden aan ZHW. te Grave, aan hem vertrouwelijk meegedeeld; hij heeft de zaak goedgekeurd en krachtdadig bevorderd. Op 9 Juni 1840 kon Vermeulen aan Den Dubbelden berichten, dat het adres, door alle aartspriesters mede onderteekend daags te voren den 8sten op den post is gegaan en vervolgens nu reeds in de handen van Z. M. zijn moet.

De onderteekeningen luidden: (volgens Wilmer: *Recensio* etc.)

St. Michiels-Gestel, 29 Mei 1840. H. den Dubbelden, Admr Apliek van het Vicariaat Genl van 's Bosch, Vicaris-Generaal voor het geestelijk beheer van Maastricht en Luijksgestel.

(Volgens Vermeulen in bovengenoemd schrijven:)

Grave, den 30 Mei 1840. G. Hermans, Vicaris-Gen. Apost.

voor de Noord-Nederlandsche Districten van het voormalig Bisdom van Roermond.

Hoeven, den 30 Mei 1840. J. van Hooydonk, Administrateur Apostoliek van het Vicariaat van Breda.

Uden, den 30 Mei 1840. H. van der Velden, Vicaris-Apostoliek der Districten Ravenstein en Megen.

Warmond, den 1 Juni 1840. B. J. Gerving, Aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland.

Amersfoort, den 2 Juni 1840. G. A. Vermeulen, Aartspriester van Utrecht.

Zeddam, den 2 Juni 1840. M. Terwindt, Aartspriester van Gelderland.

Sneek, den 3 Juni 1840. J. Simons, Aartspriester van Vriesland.

Zwolle, den 3 Juni 1840. H. v. Kessel, Aartspriester van Salland en Drente.

Vasse, den 4 Juni 1840. L. Engbers, Aartspriester van Twente.

Groningen, den 5 Juni 1840. J. B. Priester, Aartspriester van Groningen.

Deze brieven van Vermeulen zijn bewaard in het archief van het Bisdom Den Bosch: Portefeuille II *Onderwijs vóór 1842*, n° V. T. a. p. n° IX 1841 berusten nog brieven van Zwijsen „uit 's Hage quid egerit item nota van den E. H. Zwijsen ingediend over het onderwijs"; n° X Brieven o. a. van Zwijsen „Rmo, quod rogatus sit ut scribat Regi. Eplae copia missae Regi 18 Februari 1841."

Deze getuigen van zijn deelname aan de voorbereiding van het Koninklijk Besluit van 2 Januari 1842 over het onderwijs. Zijn aanteekeningen op de verschillende concepten, die daarmede verband houden, zijn te vinden t. a. p. Portefeuille: Onderwijs; Onderafdeeling: *Over het landelijk Onderwijs 1840.* Het standpunt van Zwijsen vinden wij omschreven in diens verklaring gedateerd 's Hage 15 Sept. 1841 en geteekend: J. Zwijsen, R. K. Pastoor. (Zie Archief t. a. p.):

„De ondergeteekende ofschoon vermeenende te kunnen „aannemen de ontworpen wijzingen in de thans bestaande

„regeling van het *openbaar* onderwijs, acht zich echter ver-
„pligt die meening niet te uiten dan onder uitdrukkelijk voor-
„behoud, dat hij daardoor niet wil gehouden zijn te hebben
„toegegeven aan het beginsel alsof het onderwijs in het alge-
„meen door het Gouvernement uitsluitend zoude moeten en
„kunnen worden geregeld. Hij kleeft het beginsel aan, dat
„ingevolge de grondwet alleen het *openbaar* onderwijs aan
„de zorg van de Regering is aanbevolen en diensvolgens
„het *bijzonder* of *privaat* onderwijs *vrij* behoort te zijn.

„Door de aanneming van het beginsel der vrijheid van
„onderwijs, waarmede de *vrijheid van Godsdienst* in een
„nauw en onafscheidelijk verband staat, zoude alle bezwaren
„worden opgeheven, en hij vermeent dan ook niet te mogen
„nalaten bij de hooge Regering op de erkenning van dat
„beginsel te blijven aandringen, gelijk hij daarop steeds aan-
„gedrongen heeft."

Mgr. Zwijsen en de Regel van Zusters en Fraters van O. L. Vr. Moeder van Barmhartigheid te Tilburg

door

C. J. ZWIJSEN, pr.

I. De Regel der Zusters.

Het moeilijkste werk bij het stichten eener Congregatie is niet alleen, de personen te vinden, die de eerste steenen moeten vormen, maar veel moeilijker is, aan een jonge Congregatie de Regelen te geven, die haar passen, om het doel te bereiken, waarvoor die Congregatie gesticht is. Is eenmaal die Regel, steunend op de opgedane ondervinding saamgesteld, dan komt nog de groote moeilijkheid, hem te Rome door het hoogste gezag goedgekeurd te krijgen.

Welke die moeilijkheden zijn, heeft Mgr. Zwijsen in ruime mate ondervinden. De eerste steenen waren bij elkaar, daar had de leiding der Voorzienigheid voor gezorgd. Maar nu de Regelen! Een voorbeeld, dat Mgr. copiëeren of nawerken kon, bestond in Nederland niet; alles moest om zoo te zeggen nieuw geschapen worden.

Maar hij, die voor geen moeilijkheden ooit terugdeinsde, stond ook voor deze moeilijkheid niet stil. Hij raadpleegde, wat hij op dat gebied in België en Frankrijk vond, maakte gebruik van hetgeen de ondervinding der eerste jaren hem geleerd had, daarenboven, en vooral, hij bad en riep het licht van boven af. Dikwijls nam hij het handschrift van den

Regel mede naar het altaar en legde het onder het H. Misoffer vóór hem, en wat God hem dan ingaf, schreef hij naderhand op, verbeterde, schrapte, voegde bij, totdat de Regel naar zijn oordeel gereed was, tegelijk een werk van studie en van gebed.

De goedkeuring van den Apostolischen Administrator van 's Bosch was spoedig verkregen. 4 Mei 1838, zes jaren dus na de stichting der Congregatie, maar in 't zelfde jaar, waarin de Regel geschreven was, verkreeg de Regel kracht van wet voor de leden der Congregatie.

Nog een hoogere goedkeuring verlangde echter de Stichter. Hij wist te goed, dat een lootje, dat niet geënt is op den onsterfelijken boom der H. Kerk, geen vrucht kan dragen in de verre toekomst. Daarom liet de Stichter den Regel in het fransch vertalen en zond hem, door bemiddeling van een vertrouwd persoon, naar de Congregatio de Propaganda Fide te Rome, om er de goedkeuring voor te verkrijgen.

Lang duurde het, eer eenig antwoord kwam. Men troostte zich met de gedachte, dat Rome wel eens schertsend de Eeuwige Stad wordt genoemd, omdat er alles zoo eeuwig lang duurt; men haast er zich nooit, omdat men de eeuwen vóór zich heeft.

Het duurde echter zóó lang, eer men iets vernam, dat men eindelijk wel tot het besluit komen moest (wat later bleek waarheid te zijn), dat de Regel vermist was.

In 1841, ging een nieuw afschrift naar Rome. Den 23sten Aug. daaropvolgende kwam een antwoord van den Prefect der Propaganda. Iets was bereikt, maar nog niet de goedkeuring. Men eischte te Rome een langere ondervinding, om te zien of hier inderdaad een werk Gods was. Wel verkreeg de Congregatie het zoogenaamde *Laudandum* (een lofprijzing der Stichting) iets waarmede Rome altijd begint. Daarna pas volgt de goedkeuring der Regelen en der Congregatie zelve.

Intusschen was de Pastoor-Stichter in het begin van 1842 tot de Bisschoppelijke waardigheid verheven. Dat gaf aan zijne vertoogen te Rome grooter kracht en hij maakte daar-

van gebruik, om de zaak der goedkeuring dóór te zetten met dit zegenrijk gevolg, dat den 18en December 1843 de Regel te Rome werd goedgekeurd, waarvan het officiëel bericht den 29en Maart 1844 den Stichter bereikte.

Daarmede was de kroon gezet op een werk, dat wel lang geduurd had, maar voor de Congregatie van het hoogste belang was. Weer was een keer te meer de waarheid van het spreekwoord bevestigd: *Toutes choses réussissent à qui sait attendre*. Nu wachten kon Mgr. Zwijsen, maar berusten, indien hij eenmaal een plan beschouwde als een taak, door God hem opgelegd, dat deed hij niet. Hij wachtte en bad, daarin machtig gesteund door de schare van Zusters, die zienderoogen aangroeide, bereid, om den Regel door den Stichter gegeven, te beleven tot het einde des levens. [1])

II. De Regel der Fraters.

Waren de moeilijkheden ter verkrijging der goedkeuring van den Regel der Zusters groot geweest, zij waren slechts een voorspel van hetgeen Mgr. ondervinden zou bij de goedkeuring van den Regel der door hem gestichte Congregatie van mannen. Die moeilijkheden hebben den Stichter zelfs tientallen van jaren overleefd, daar bijna 40 jaren na zijn dood een decreet van de H. Congregatie *de Religiosis* te Rome, nog een radicale verandering bracht in den eenmaal door den Paus goedgekeurden Regel. 't Was het Decreet van 7 Aug. 1916, waarbij het Instituut der Mannen-congregatie van O. L. Vr. Moeder van Barmhartigheid te Tilburg, werd teruggebracht tot een eenvoudig *Institutum laicale*, een Congregatie dus, enkel bestaande uit leeken, zonder priesters. *Roma locuta, res finita!*

Den 15en Sept. 1845 kreeg de Congregatie haar eerste Constitutiën en Algemeene Regelen. Deze waren goedgekeurd

---

[1]) Voor meer bijzonderheden raadplege men: *Levensschets van Mgr. Joannes Zwijsen als Stichter*, door J. A. F. Kronenburg. C. SS. R. (Niet in den handel).

door Mgr. H. den Dubbelden, Vicarius Apostolicus van 's Bosch. De Bijzondere Regelen werden saamgesteld door den HoogEerw. Pater M. F. de Beer, eersten Superior Generaal.

Bij zijne reis naar Rome in 1854, ter gelegenheid der Dogmaverklaring der Onbevl. Ontvangenis der H. Maagd, had Mgr. Zwijsen het geluk in nauwe betrekking te komen met Z. Em. Kardinaal Barnabó, Prefect der Congregatie de *Propaganda Fide*. Reeds bij deze eerste kennismaking werden de grondslagen gelegd der waardeerende vriendschap, die weldra beide prelaten verbond, welke vriendschap niet eer eindigde dan bij den dood van Z. Em. Kard. Barnabó. De Congregatie heeft altijd een dankbare herinnering bewaard aan dezen Eminenten Kardinaal, en zijn nagedachtenis vereeuwigd door in een der gebrandschilderde ramen der Kapel van het Moederhuis zijn wapenschild aan te brengen.

Al aanstonds, — wien zal het verwonderen? — kwamen de Regelen der Fraters ter sprake en gaf Mgr. Zwijsen aan Z. Em. te kennen, hoe aangenaam het voor hem zelven en hoe voordeelig het voor de Congregatie zou zijn, indien hare Constitutiën door den H. Stoel mochten worden goedgekeurd. Z. Em. beloofde daartoe zijne welwillende medewerking.

Den 25 April 1858 zond Mgr. Zwijsen een eerste ontwerp van Constitutie en Algemeene Regelen met een geleidbrief aan Kard. Barnabó. Deze waren zooveel mogelijk gelijkvormig aan die der Zusters van Tilburg, die reeds in 1843 te Rome waren goedgekeurd. Mgr. Zwijsen deed den Kardinaal opmerken, dat in deze Constitutie en Alg. Regelen alleen de Algemeene Bepalingen waren opgenomen, terwijl de meer bijzondere voorschriften, even gelijk dit voor de Zusters geschied was, in Bijzondere Regelen zouden worden vastgesteld.

Ook gaf Mgr. Zwijsen een algemeen overzicht van den toestand der Congregatie, zoowel wat het personeel en de huizen, als de liefdewerken aanging en verzekerde, dat zij, wat hare tijdelijke middelen betrof, genoegzaam als gefondeerd kon beschouwd worden.

Ongelukkig kwam dit pakket niet terecht en er moest,

toen men dit vernam, een duplicaat worden gemaakt en opgezonden.

Nu volgde weldra het eerste antwoord der Propaganda. Dit behelsde eenige aanmerkingen. Wij kunnen die alle niet vermelden als behoorend tot de *histoire intime* der goedkeuring. Zij zouden den lezer ook weinig interesseeren. 't Zij voldoende te zeggen, dat Mgr. Zwijsen door verschillende veranderingen en bijvoegingen aan het verlangen van Z. Em. trachtte te voldoen en zond zonder verwijl de Constitutie opnieuw aan den Kardinaal-Prefect, met het verblijdend gevolg, dat 27 Sept. 1859 de Kardinaal berichtte, dat de Congregatie der Propaganda in hare vergadering van 5 Sept. jl. welwillend het zoogenaamd *Laudandum* aan de Congregatie der Fraters van Tilburg had verleend.

Toch werden nog eenige wijzigingen en bijvoegingen door de H. Congregatie gevraagd. Men voldeed aan dit verlangen en in Juni 1860 ging een nieuw verbeterd exemplaar naar Rome. Mgr. Zwijsen dankte Z. Em. Kard. Barnabó voor diens welwillende zorg en medewerking bij het verkrijgen van het *Laudandum* en sprak opnieuw de hoop uit, eerlang de Constitutie en Alg. Regelen, alsook de Congregatie zelve definitief te zien goedgekeurd, terwijl hij ook voor de toekomst deze zaak aan de hooge bescherming van Z. Em. aanbeval. Ook deelde hij aan Z. Em. mede, dat de Congregatie voortdurend in uitbreiding toenam, dat er een huis was gesticht in de stad Grave voor de opname en vorming van blinden, weezen en verlaten kinderen en dat de Congregatie ook was uitgenoodigd, om in 's Bosch, de Bisschoppelijke zetelstad, een school voor arme kinderen te openen.

Spoedig daarop kwam de blijde tijding van de Pauselijke goedkeuring aan het *Instituut* of *de Congregatie* zelve verleend. Het Decreet der Propaganda was 29 Januari 1861 uitgevaardigd en hield in „dat in de algemeene Vergadering „van den 21 Januari van dat jaar HH. EE. het Instituut der „Fraters van O. L. Vr. van Barmhartigheid te Tilburg defi„nitief hadden goedgekeurd en bekrachtigd, doch dat zij de

„bekrachtiging van de Constitutie en Regelen tot na eene „eenigzins langduriger proefneming en uitbreiding derzelven, „zich hadden voorbehouden, en dat Z. H. Paus Pius IX in „de audientie van 27 Januari 1861, dat oordeel der H. Con- „gregatie de Prop. Fide had goedgekeurd en bekrachtigd."

In hetzelfde jaar 1861 werden de Constitutie en Algemeene Regelen gedrukt, zooals ze waren op het tijdstip, dat de goedkeuring aan de Congregatie werd verleend en door Mgr. Zwijsen den 21 Nov. verbindend verklaard, totdat zij definitief door den H. Stoel zouden zijn goedgekeurd.

De Kardinalen der Propaganda hadden bepaald, dat de tijd van proefneming minstens *drie jaren* moest duren. Zóó lang moest er dus worden gewacht, alvorens verder kon gewerkt worden.

Den 31 Mei van 1862 ondernam Mgr. Zwijsen, daartoe door Z. H. den Paus uitgenoodigd, opnieuw de reis naar Rome, ter bijwoning van de Heiligverklaring der Japansche Martelaren en om te protesteeren tegen den roof van het grondgebied van den H. Stoel door de Piëmonteesche Regeering. Niets natuurlijker, dan dat Mgr. Zwijsen te Rome zich weer wendde tot Kard. Barnabó om diens medewerking in de zaak der Constitutie, die Mgr. zoozeer ter harte ging, te verzoeken.

Z. Em. spoorde Mgr. Zwijsen aan, de gewijzigde Constitutie maar weer naar Rome op te zenden en beloofde, dat binnenkort wellicht de zaak dan haar beslag zou krijgen. Mgr. voldeed in hetzelfde jaar 1862 aan dezen wenk. Er verliepen echter bijna twee jaren alvorens hierop antwoord ontvangen werd. Den 24 Aug. 1865 zond toen Z. Em. Kard. Barnabó een langen brief, waarin een lijst van aanmerkingen door den Consultor der Propaganda, aan wien de zaak was toevertrouwd, was vervat. Mgr. antwoordde uitvoerig op al die aanmerkingen en volgde zooveel mogelijk de verlangens van den Consultor in.

Het duurde echter wederom bijna 2 jaren, alvorens men uit Rome iets vernam. Toen kwam er een lange brief met een lange lijst van gedetailleerde aanmerkingen van den Con-

sultor, waarop wederom met bekwamen spoed werd geantwoord. Dit geschiedde 27 Febr. 1867.

In den loop van dat jaar werd te Rome een nieuwe Consultor benoemd. Deze moest zich van meet af in de zaak inwerken, wat natuurlijk weer den noodigen tijd kostte. Nieuwe personen, nieuwe inzichten!

Deze nieuwe Consultor kwam dan ook weer met nieuwe moeilijkheden. Voor het eerst kwam tot uiting de vraag, of de Congregatie een *Institutum sacerdotale* of *laicale* zou zijn. 't Was vooral om dit punt, dat in den vervolge de grootste moeilijkheden zich zouden groepeeren. De overige moeilijkheden, bv. aangaande de formule der Geloften, over het opzenden der Bijzondere Regelen en andere, waren weldra overwonnen.

Intusschen kwam er meer licht en hoop. Z. Ex. Mgr. Cattani, Apost. Internuntius te 's-Gravenhage was door den H. Stoel benoemd tot Apost. Nuntius te Brussel. Z. Ex. moest zich, alvorens dien post te aanvaarden naar Rome begeven, om daar de Bisschopswijding te ontvangen. Vóór zijn vertrek kwam Z. Ex. te 's-Bosch aan Mgr. Zwijsen een afscheidsbezoek brengen, van welke gelegenheid deze gebruik maakte om Z. Ex. te verzoeken de zaak van de Constitutie te Rome te willen bepleiten.

Mgr. Cattani was niet geheel onbekend met de Congregatie. Z. Ex. had vroeger het Moederhuis de eer aangedaan van het te bezoeken en nu beloofde hij aan Mgr. Zwijsen zijne tusschenkomst te Rome. Daar aangekomen hield Z. Ex. woord en opende dienaangaande een correspondentie met Mgr. Zwijsen. Deze had altijd geaarzeld, de Bijzondere Regelen der Congregatie naar Rome te zenden, uit vrees, dat dit de behandeling nog langer zou rekken, en ook omdat de Regel der Zusters was goedgekeurd zonder die opzending. Nu meldde echter Mgr. Cattani, dat de opzending, gelijk die reeds vroeger gevraagd was, nu als een noodzakelijke voorwaarde voor de goedkeuring, door de Propaganda gevorderd werd.

Dientengevolge werden de Bijz. Regelen in 't Fransch

vertaald en door bemiddeling van Mgr. Cattani, nu Nuntius te Brussel, meêgegeven aan een Belgisch student, die te Rome zijn studiën zou gaan voortzetten. Het duurde echter weer zóó lang alvorens eenig bericht van ontvangst kwam, dat Mgr. Zwijsen besloot dienaangaande informatiën in te winnen. Hiertoe riep hij de bemiddeling in van Mgr. Darauni, Abt en Procurator-Generaal der Maronitische kloosterlingen van S. Antonius te Rome. Deze Abt had vroeger in ons land een collecte gehouden voor zijn Orde en toen zijne diensten aan Mgr. Zwijsen aangeboden. Spoedig berichtte deze uit Rome, dat hem uit genomen informaties gebleken was, dat men van een pakket uit Nederland niets wist en het dus zeker verloren was geraakt. De student, die ermeê belast was, verzekerde aan Mgr. Darauni, dat hij wel degelijk het pakket aan de Propaganda had afgegeven. Mysterie!

Er zat nu niet anders op, dan een nieuw pakket gereed te maken. Nu zouden de Constitutiën en Regelen gedrukt worden en naar Rome meêgegeven aan den ZEerw. Pater Schaap, Provinciaal der P.P. Redemptoristen. Toen deze echter half Maart vertrok, was men met dien arbeid niet gereed, doch Z. Ex. Mgr. A. Bianchi, Ap. Internuntius te 's-Gravenhage zou voor een veilige zending van het pakket naar Rome zorgen.

Men was nu dicht bij het doel en toch, zooals blijken zal, er zoover mogelijk van verwijderd. Er kwam weer een brief uit Rome (7 Jan. '69), waarin weer met den meesten nadruk gevraagd werd, of de Congregatie een *Institutum sacerdotale* of *laicale* zou zijn? Haar naam „Congregatie der *fraters*" bestempelde het als *laicale*. De Romeinsche Congregatiën hadden bij het onderzoek van dergelijke Congregatiën meermalen verklaard, dat het strijdig was met het standvastig gebruik, tot nu toe altijd in de Katholieke Kerk onderhouden, dat eene Congregatie deels door Priesters, deels door leeken werd bestuurd. Elke Congregatie was òf Priesterlijk *(sacerdotale)* of wèl van Leeken *(laicale)*. Er werden Decreten aangehaald van de Congregatie der Bisschoppen en Regulieren van 15 Maart 1751 en van 1863.

Nu was feitelijk de Congregatie der fraters gemengd, d. i. gedeeltelijk *sacerdotale* en gedeeltelijk *laicale*. Deze opmerkingen van Rome schokten de Congregatie in hare grondslagen en algeheelen opbouw.

Toch zou de goedkeuring verkregen worden. Ziehier onder welke omstandigheden:

Kort na zijn benoeming kwam Z. Exc. Mgr. Bianchi met zijn Secretaris, een Fransch priester, Mgr. Zwijsen te 's Bosch bezoeken. Deze Secretaris was uit het Bisdom van Besançon, waar Kard. Matthieu destijds Aartsbisschop was. Mgr. Zwijsen kende Kard. Mathieu uit vroegere ontmoetingen te Rome. De Secretaris verhaalde verder, dat Kard. Matthieu kort geleden naar Rome was geweest in zijn hoedanigheid van Visitator van een Congregatie van Religieuzen, ten einde de goedkeuring hunner Regelen te verkrijgen, waarin Z. Em. gelukkig geslaagd was. Dit wekte in hooge mate de aandacht van Mgr. Zwijsen. Hij vroeg, welke die Congregatie was, hoe zij was ingericht, en welke moeilijkheden zij had ondervonden. Mgr. Zwijsen vernam nu, dat het een Congregatie was van Paters en Fraters, genaamd *Société de Marie*. De Secretaris beloofde aan Kard. Matthieu om nadere inlichtingen te zullen schrijven. Uit het antwoord van Kard. Matthieu, dat weldra volgde, bleek, dat deze Congregatie, bestaande uit 1800 fraters en 200 priesters, in vorm en regeling zoo goed als gelijk was aan die van Tilburg.

Intusschen naderde de tijd, door Z. H. den Paus voor de bijeenroeping van het Vatikaansch Concilie bepaald. Ook Mgr. zou daarheen gaan en liet zich met het oog op de goedkeuring der Regelen vergezellen door den ZEw. Pater Paulus Geene, alsdan Vicarius der Congregatie. 20 Oct. 1869 werd de groote reis aanvaard, welke wegens den hoogen leeftijd van Mgr. Zwijsen niet zonder bezwaren was. Te Lyon vernam hij, dat het Moederhuis der *Société de Marie* te Bordeaux was gevestigd, dus buiten den weg lag van den hoogbejaarden reiziger. Na een stormachtigen overtocht over zee kwam Mgr. 28 Oct. te Rome aan. Dat was ruim $1^1/_2$ maand

vóór de opening van het Concilie; doch Mgr. Zwijsen, altijd practisch, was zoo vroeg gegaan, omdat hij wel meende, dat tijdens het Concilie er geen gelegenheid zou zijn, de zaak der Regelen te bepleiten.

Reeds 6 Nov., ofschoon nog ongesteld tengevolge eener verkoudheid op reis opgedaan, had hij een onderhoud met Mgr. Darauni en met den minutante der Propaganda, den Eerw. Heer, later Kardinaal, Jacobini. Er werd afgesproken, dat Mgr. een brief zou richten aan de Propaganda, waarin werd aangetoond, dat aan al de opmerkingen van den Consultor was voldaan; en wat de inrichting der Congregatie betrof, er vooral moest gewezen worden op het voorbeeld der *Société de Marie*, die nog datzelfde jaar door de Congregatie der Bisschoppen en Regulieren was goedgekeurd; ten bewijze daarvan zou de brief van Kard. Matthieu worden overgelegd.

Reeds 10 Nov. was de Propaganda in 't bezit van dit schrijven en de Secretaris der Propaganda Mgr. Simeoni (later Kardinaal) gaf de beste hoop. Hij dacht, dat de zaak reeds in de zitting van December zou kunnen vóórkomen.

Op de drukkerij der Propaganda werden afdrukken in folio en groote letter gedrukt, om aan iederen Kardinaal in handen te kunnen geven.

Intusschen was ook Kard. Matthieu te Rome aangekomen. Mgr. Zwijsen haastte zich Z. Em. een bezoek te brengen. Z. Em. ontving hem zeer minzaam, verhaalde de gansche toedracht der zaak van de *Société de Marie* te Bordeaux en overhandigde aan Mgr. Zwijsen een exemplaar van de Regelen dier Congregatie, welke Z. Em. opzettelijk voor hem had meegebracht. In dat regelboek waren de verschillende Decreten van de Congregatie der Bisschoppen en Regulieren opgenomen, alsook *in extenso* de Pauselijke Goedkeuring.

Overtuigd van het groote gewicht dezer authentieke stukken, liet Mgr. Zwijsen deze overschrijven en aan Kard. Barnabó bezorgen. De maand December ging intusschen voorbij, zonder dat de zaak kon worden behandeld. De werkzaam-

heden van het pas geopend Concilie, gevoegd bij de veelvuldige Pauselijke Kapellen, waarbij de Kardinalen tegenwoordig moesten zijn, waren daarvan de oorzaak. Men gaf nu de hoop, dat de zaak van Tilburg tegelijk met die der Broeders der Onbevl. Ontvangenis van Maastricht en der Zusters van Veghel (welke beide ook aanhangig waren en die de Kardinalen terzelfder tijd wilden behandelen) in de maand Januari wederom zou worden voortgezet.

Als *ponens* of *rapporteur* voor Tilburg was aangewezen Z. Em. Kard. Mertel. Mgr. Zwijsen liet niet na, dezen te bezoeken, ten einde Z. Em. alle gewenschte inlichtingen te verschaffen en diens voorspraak te verzoeken. Hetzelfde deed Mgr. bij Kard. Dom Pitra, dien hij nog kende uit zijne vroegere reis in Nederland. Ook deze had zitting in de Vergadering der Propaganda. Beide Eminenties gaven hoop op spoedigen gunstigen afloop.

De veelvuldige drukten van het Concilie vertraagden echter wederom de behandeling. Januari en Februari gingen voorbij. Den 18^{en} Maart zou echter wederom een zitting der Propaganda plaats hebben.

Den 19^{en} Maart, feestdag van St. Jozef, spoedde Mgr. zich al vroeg naar het Paleis der Propaganda om den uitslag te vernemen. Daar vernam hij, dat den vorigen avond het onderzoek gunstig was uitgevallen; slechts hier en daar waren eenige opmerkingen gemaakt en kleine wijzigingen voorgesteld.

Het Decreet der goedkeuring zou echter nog een weinig op zich laten wachten. De zaak der Zusters van Veghel was nog niet afgeloopen en de Kardinalen wenschten de Constitutiën en Regelen van Tilburg tegelijk met die van Maastricht en Veghel aan de goedkeuring van Z. H. den Paus te onderwerpen. Hiermede verliep nog ruim een maand, totdat eindelijk den 24^{en} April, op denzelfden dag, dat de eerste Decreten van het Vatikaansch Concilie werden aangenomen en door Z. H. bekrachtigd, ook de Paus zijne goedkeuring schonk aan de Constitutiën en Regelen der Fraters van Tilburg, zooals die door de Kardinalen der Propaganda waren voorgesteld.

De goedkeuring van het Decreet der Propaganda, gedateerd 3 Mei 1870, luidde aldus:

Daar de Congregatie de Propaganda Fide in hare Algemeene Vergadering van 18 Maart 1870 een nieuw onderzoek had ingesteld aangaande de Constitutiën van het Gesticht der Fraters van O. L. Vr. Moeder van Barmhartigheid in de stad Tilburg reeds voor lang opgericht en door deze H. Congregatie ten jare 1861 goedgekeurd: Zoo hebben H. H. Em. na de zaak te hebben overwogen, goedgevonden den Allerh. Vader Paus Pius IX te verzoeken, dezelve door zijn gezag te willen goedkeuren, behoudens eenige veranderingen in het hierbijgaande stuk vervat, welke in de Constitutie moeten worden aangebracht.

Dit oordeel nu van deze Congregatie door den ondergeteekende, Secretaris dezelfde Congregatie in de audientie van 24 April dezes jaars aan onzen H. Vader meêgedeeld, heeft Z. H. ten volle goedgekeurd en bevel gegeven over die zaak het tegenwoordig Decreet uit te vaardigen.

Gegeven te Rome, Paleis van de H. Congregatie de Propaganda Fide 3 Mei 1870.

Zegel. (w. g.) Al. Card. Barnabó, Praef.
Joannes Simeoni, Secr.

De veranderingen, door het Decreet bedoeld, waren 12 in getal en werden onmiddellijk na ontvangst in Nederland aangebracht. Een proeve dier veranderingen werd naar Rome opgezonden en Mgr. verzocht aan de Propaganda te willen mededeelen, of men den juisten zin der voorgestelde punten juist gevat had; waarop de Secretaris, Mgr. Jacobini, antwoordde, dat de aangebrachte veranderingen de juiste meening der Propaganda weergaven.

Intusschen liet de gezondheid van Mgr. Zwijsen niet toe, dat hij langer in Rome, waar de hitte ontzettend was, zou verblijven. Hij wachtte daarom de beëindiging van het Vatikaansch Concilie niet af, maar aanvaardde, met verlof van Z. H. den Paus, de terugreis naar Nederland, waar hij den 24 Juni, zijn patroondag, aankwam.

Bovenstaande mededeelingen zijn voor een zeer groot

gedeelte ontleend aan een handschrift van den toenmaligen Vicaris P. Paulus Geene. In dat handschrift bevindt zich bijna de geheele gevoerde correspondentie, een verdienstelijk werk, waardoor hij zich den dank verworven heeft van al wie prijs stelt op het kennen van den juisten gang van zaken.

Waarom na bijna 46 jaren Rome op een der gewichtigste punten van gevoelen veranderd is, blijve het geheim der Voorzienigheid. Niet aan ons daarover een oordeel uit te spreken.

De Zusters van Liefde te Tilburg

door

Dr TH. GOOSSENS.

Het zou een moeilijke taak zijn om uit te maken, welk werk of welke onderneming van Mgr. Zwijsen het vruchtbaarst geweest is in heerlijke gevolgen. Doch wanneer wij letten op den omvang, dien zijn stichtingen hebben genomen, dan draagt zonder eenigen twijfel den palm weg de Congregatie van Onze Lieve Vrouw, Moeder van Barmhartigheid, meer bekend als de Zusters van Liefde te Tilburg.

Niet alleen in het eigen vaderland, maar in de Overzeesche Bezittingen, in Oost en West, in België, Engeland en Amerika heeft deze Congregatie hare goede werken verspreid en heeft zij den naam van Mgr. Zwijsen doen kennen en zegenen ver buiten de eigen grenzen.

En toch was deze stichting in haar begin geheel anders bedoeld door Zwijsen. Zooals hij zelf heeft opgeteekend, „ besloot ik een gesticht van liefdadigheid, uitsluitend in het belang der arme kinderen mijner parochie, die geene gelegenheid hadden eenig onderricht te ontvangen, op te richten. Ik had niets anders op het oog dan het oprichten eener school, waarin die arme kinderen zouden onderwezen worden in lezen, schrijven, naaien en breien. Met dit doel werd een huis ingericht voor dertien Zusters; en door het kerkelijk gezag was bepaald, dat er nooit meer dan dertien Zusters zouden worden aangenomen. Er waren in dat huis dertien celletjes, een refter en een kapelletje, alles berekend op dat getal; de Regelen werden ook gemaakt overeenkomstig met dezen toestand".

De omstandigheden, of juister gezegd de Goddelijke Voor-

zienigheid leidde het zoo, dat de parochiale instelling al spoedig uitgroeide tot een stichting, die reeds in 1837, vijf jaar na haar begin, haar eerste succursaalhuis vestigde te Delft.

Een toevallig verblijf van pastoor Zwijsen te 's-Gravenhage bracht hem in aanraking met pater Koedijk S. J., die hem eenige Zusters verzocht voor een nieuw gesticht van liefdadigheid te Delft. „Onmogelijk", antwoordde Zwijsen, „ik heb die Zusters gesticht uitsluitend voor mijn parochie; wij zijn volstrekt niet van plan ons uit te breiden."

Het eenige wat Zwijsen beloofde, was dat hij een geschikte juffrouw zou trachten te vinden, die te Delft een stichting zou kunnen beginnen, gelijk hij voor zijn eigen parochie had ondernomen. Deze werd gevonden in mejuffrouw Josephina Verbunt. Maar onderwijl te Delft alles in gereedheid werd gebracht, stierf mej. Verbunt, en om nu pater Koedijk en de Delftenaren niet te leur te stellen, moest Zwijsen wel besluiten eenige Zusters voor de nieuwe nederzetting af te staan [1]).

Daarmede had de Voorzienigheid den weg geteekend, dien Zwijsen oorspronkelijk voor zijn stichting volkomen wilde afsluiten, maar waarop hij, nu hij den vinger Gods gezien had, zijn Congregatie geleid en gevoerd heeft met al de kracht en al de liefde, die in hem was.

De Zusters waren zijn kroon en zijn glorie, en zoolang hij te Tilburg verbleef, bezocht hij elken dag haar klooster. En toen hij van 1854—1863 op Gerra woonde, kwam hij elke week naar Tilburg en gebruikte des Zondags het middagmaal bij zijn Zusters, die hem als een Vader vereerden.

Tot in zijn laatste levensdagen was Mgr. Zwijsen steeds bezig met de belangen der Zusters. Frater Antonius, die Monseigneur in zijn ziekte verzorgde, heeft ons dat in zijn aanteekeningen zoo roerend overgeleverd. „Monseigneur spreekt altijd over de Zusters; hij spreekt van haar als een moeder van haar lievelings-kind. Ik heb beproefd hem af te

[1]) J. Kronenburg en Chr. Boomaars C. Ss. R., *De Zusters van Liefde ... te Tilburg*, 1924, blz. 30—31. (Niet in den handel).

leiden door over andere gewichtige zaken te spreken, doch aanhoudend komt Z. D. H. op de Zusters terug."

In dit herdenkingsnummer mogen de Zusters van Tilburg dus zeker niet ontbreken. En nu hare geschiedenis in het op blz. 348 vermeld boek beschreven is, meende ik, dat het wel zoo eigenaardig was, hier te publiceeren eenige onuitgegeven stukken over deze Congregatie.

Door de groote bereidwilligheid van het Algemeene Bestuur der Congregatie ben ik daartoe in staat gesteld.

Op last, onder toezicht en met medewerking van Mgr. Zwijsen zelf hebben de Zusters een kroniek van de geschiedenis harer Congregatie aangelegd, die van de hoogste waarde is om de grootheid en tevens den kinderlijken eenvoud van Mgr. Zwijsen te leeren kennen.

De aanteekeningen over de eerste dertig jaren zijn daarenboven door Mgr. Zwijsen zelf opgesteld, gelijk uit het onderschrift, hier opgenomen op blz. 365, kan blijken. Hier vinden wij dus Mgr. Zwijsen als geschiedschrijver.

Uit die aanteekeningen worden nu hier die stukken gepubliceerd, welke meer speciaal Mgr. Zwijsen en zijn werk betreffen, terwijl uit de latere jaren daaraan nog eenige stukken zijn toegevoegd over den moordaanslag en het daarop gevolgd verblijf van Monseigneur te Tilburg.

Ik twijfel er niet aan, of de lezers zullen met mij gaarne dank brengen aan de Congregatie, waarin de vereering voor haar grooten stichter nog zoo krachtig voortleeft, voor de medewerking om deze gegevens hier te kunnen publiceeren.

UITTREKSEL

uit de aanteekeningen op de Congregatie der Zusters van Liefde te Tilburg, over de dertig eerste jaren van haar bestaan, door Z. D. H. Monseigneur Johannes Zwijsen, Stichter der Congregatie.

(blz. 1—10). De Congregatie der Zusters van Liefde onderscheidt zich in haren oorsprong en hare geschiedenis door

die kenmerken, welke doorgaans worden opgemerkt bij Instellingen, waaraan de Voorzienigheid van God kennelijk hare bescherming heeft geschonken. — Klein, onaanzienlijk en weinig beduidend in haren oorsprong, breidde zij zich allengs en bijna ongemerkt uit, en klom op tot die hoogte, waarop zij zich thans door Gods goedheid geplaatst vindt.

De Congregatie staat onder de bescherming van het H. Hart van de Allerheiligste Maagd Maria en van den H. Vincentius van Paulo, welke feesten, het eerste op den 15 September en het tweede op den 19 Julij, in alle huizen der Congregatie gevierd worden. Bovendien heeft ieder huis nog een bijzondere patroon. Het Moederhuis is geplaatst onder de bescherming van den H. Joseph, bruidegom van de Allerheiligste Maagd Maria.

Het wapen der Congregatie is, een gekroond en met een mantel gekleed beeld van O. L. Vr., hebbende in de regterhand eenen scepter en op den linkerarm het H. Kind Jezus. Het beeld is van onder ingesloten door twee lelietakken, het zinnebeeld der zuiverheid.

De zinspreuk is, *liefde zonder eigenliefde.*

1832.

Den 23 November van het jaar 1832 betrokken drie Zusters eene woning in de wijk *het Heike* te *Tilburg*, welke men voor een half jaar, voor zes en dertig gulden, had gehuurd, en in die woning werd de grondslag gelegd der Congregatie, die de eerste 30 jaren van haar bestaan behalve het Moederhuis 62 afdeelingen telt, welke in verschillende plaatsen van Nederland en Belgie gevestigd zijn. De eerste Overste, welke met het bestuur der Congregatie is belast geweest, was *Zuster Maria Michaël Leysen.* Den 25 November daaraan volgende, den feestdag van de H. Maagd en martelares Catharina, is de dag, waarop de Congregatie het eerste en voornaamste liefdewerk, onderwijs der jeugd heeft begonnen en in eene kamer van de woning der Zusters de school voor arme en minvermogende meisjes is geopend: het onderrigt werd alleen gegeven in de Christelijke Leering en de vrouwelijke handwerken. Daar het getal kinderen spoedig aangroeide en eene meesteres voor die school niet voldoende was, hebben twaalf der voornaamste Jufvrouwen van de parochie zich aangeboden, om de meesteres behulpzaam te zijn, van welke zich elken dag twee met het onderwijs hebben belast. Aangezien

de kamer, waar de school gedaan werd, te klein was, om de kinderen behoorlijk te onderwijzen, is de school verplaatst geworden in eene van de Sacristijen der kerk, waar zij is gebleven, totdat het nieuwgebouwde schoollocaal is betrokken.

1833.

Om de Congregatie der Zusters te bestendigen, was het noodig, dat zij een eigen woning, geschikt om volgens haren staat te leven en de kinderen behoorlijk te onderrigten, bezaten. Ten dien einde werd door den ZeerEerwaarden Pastoor der parochie *het Heike*, onder Wiens leiding de Congregatie was begonnen en werd voortgezet, een tuin voor 1000 gulden aangekocht, die gelegen was, aan den ouden Dijk tegenover een tuin, die aan de kerk behoorde en waarop later de Pastorij is gebouwd.

In de maand April werd door den ZeerEerwaarden Heer Pastoor de eerste steen gelegd voor het nieuw gebouw, en nog in den loop van dat jaar zoo ver voltrokken, dat reeds den 26 September de nieuwe school werd ingehuldigd, hetgeen met de volgende plechtigheden vergezeld ging. Smorgens om 8 uur celebreerde de Eerwaarde Heer Pastoor eene Solemnele Mis, daarbij geassisteerd wordende door de drie Eerw. Heeren Kapellanen. Honderd drie en vijftig kinderen waren in de kerk vier aan vier gezeten, in eerbiedige houding hunne gebeden met die des Priesters vereenigende, om den Goddelijken zegen over de nieuwe inrigting af te smeeken. Na deze plegtige Dienst gingen de meisjes, vergezeld van hare meesteressen, processiesgewijze naar het nieuwe schoollocaal, waar haar een ontbijt door de Jufvrouwen van de school goedgunstig werd aangeboden en waarbij de Heeren Geestelijken der parochie genoodigd waren. Toen de Eerwaarde Heer Pastoor en de Eerw. Heeren Kapellanen ter bijwoning van het kinderfeest aan het schoollocaal kwamen, stonden de kinderen, van den ingang van het voorplein tot aan de deur, in twee reyen geschaard: vier arme meisjes strooiden bloëmen, tot dat de Eerw. Heeren op de voor hun bestemde plaatsen aankwamen. Hier werd de Eerw. Heer Pastoor door Mejufvrouw J. C. Verbunt op de volgende wijze verwelkomd en aangesproken:

Zeer Eerwaarde Heer Pastoor,
Edelmoedige stichter dezer school.

Geen dag kenmerkt zich door meer grootsche en echt verheven schoonheid, dan die, waarop de armen een feest vieren, hetwelk edele en Godsdienstige menschlievendheid hun bereidde. De pracht, bij andere feestvieringen met zooveel verkwisting ten toon gespreid, omkleed meermalen eene armzalige nietigheid, doch daar, waar de behoeftige en vooral eene behoeftige kindsheid juicht en de weldaden zijns Weldoeners viert, is de feestglans echt, de vreugde ongekunsteld, het genoegen zalig.

Ja, Edelmoedige Stichter dezer school, de dag, dien wij heden vieren, moogt Gij, mogen wij, mogen duizend armen den gelukkigsten des levens noemen. Gij, omdat Gij heden den edelsten en warmsten wensch van uw Godsdienstig en menschlievend hart vervult ziet. Wij, omdat ons heden een nieuwe prikkel tot weldadigen en verdienstelijken ijver wordt gegeven, en duizend armen, omdat uwe weldadigheid hun heden een gebouw openstelt, waarin met warme liefde in de eerste behoefte van het zedelijk leven hunner anderzins verlatene kinderen wordt voorzien. In den naam dier kinderen, wier zorg U zoo ter harte gaat, in den naam dier armen, wier lot Gij met zoo veel liefde weet te verzachten, wenschen wij U geluk met de plegtige intrede in dit gebouw. Moge uw weldadige ijver, die hetzelve gesticht heeft den rijksten zegen van den Hemel ontvangen. Mogen deze kinderen, wier leiding Gij zoo liefderijk hebt op U genomen, aan de edele pogingen beantwoorden, welke uwe menschlievendheid voor hen zoo ruimschoots ten koste legt. Mogen zij door door uwe wijze liefdehand geleid, onder uwe zorg opgegroeid, eenmaal nuttige leden der Maatschappij zijn. Moge onze zwakke hulp, door uwen ijver geprikkeld, door uwe hand gesteund, iets bijdragen tot voltrekking van het groote werk, hetwelk uwe Godsdienstige zucht tot weldoen heeft begonnen. Moge dit gebouw de blijvende getuigen zijn, dat, waar Godsdienst en weldadigheid hunnen invloed verspreiden, de armoede zelfs gelukkig is. Moogt Gij bij de vervulling dezer wenschen, de zaligste vreugde, het reinste zielsgenoegen smaken. Dan zal de bede dezer onschuldige kinderen, die in U den liefderijksten Vader eerbiedigen, zijn verhoord, dan zal ook ons vurig verlangen zijn vervuld, en de behoeftige zal zich met

den rijken vereenigen, om U hier te vereeren en na een langgerekt leven uwe nagedachtenis te zegenen.

Deze aanspraak werd door den Eerwaarden Heer Pastoor in dezer voege beantwoord:

Mejufvrouw,

Ik ben zeer getroffen over de gevoelens, die gij mij uitdrukt in den naam der Jufvrouwen, welke in de school werkzaam zijn. Ik hoop, dat uwe gelukwenschingen verwezenlijkt mogen worden.

De inrigting, welke ik met goedkeuring van het kerkelijk gezag, heb daargesteld, heeft onze verwachting tot hiertoe overtroffen: niemand had kunnen vermoeden, dat zij in dit kort tijdverloop tot die hoogte zou geklommen zijn: het is nog geen jaar dat is begonnen. Het zij echter verre van mij, dat ik deze gewenschte voortgang der inrigting aan mijne pogingen wil toeëigenen, neen, het weinige, dat ik er aan toebragt, heb ik gedaan uit gevoel van pligt, welke mij oplegt om zooveel in mij is, het geestelijk welzijn te bevorderen van dat volk, hetwelk aan mijne herderlijke zorg is aanbevolen. Indien ik den bloei der inrigting, buiten de Goddelijke Voorzienigheid, Die alles bestiert en dezelve zigbaar beschermt, aan menschelijke bemoeijingen mag toeschrijven, dan zal ik den lof geven aan den Godsdienstigen ijver der Zusters en der Jufvrouwen, die zich vrijwillig hebben aangeboden, om het lot van een aantal ongelukkige en verlatene kinderen zoo veel in haar is, te verzachten. Ja, Mejufvrouwen, het is door uwe onvermoeide pogingen, dat de wenschen, die gij uitdrukt, vervuld zullen worden en dat deze kleinen, welke met ons hier vergaderd zijn, eenmaal nuttige en Godsdienstige leden der Maatschappij zullen zijn. De overtuiging, welke gij hebt, van uw verdienstelijk werk met deze gelukkige gevolgen bekroond te zien, en van den grooten loon, welke U voor uwen Godsdienstigen arbeid wacht in het andere leven, geeft mij de vleyende hoop, dat gij met dienzelfden ijver zult blijven voortgaan, waarmede gij begonnen zijt; ik zal het mij steeds tot een aangenamen pligt rekenen iets te mogen bijdragen tot voltrekking van het goed, vereerend en verdienstelijk werk, waaraan gij zoo roemwaardig arbeidt.

Tijdens het ontbijt werden door de kinderen verschillende toepasselijke liedjes gezongen en werd den Eerwaarden Heer

Pastoor door een arm meisje eene kostbare tas met koffij uit erkentenis aangeboden, hetwelk ZijnEerw. met dankbaar gevoel aannam. Onder het ontbijt werden de Heeren Geestelijken door de schoolzuster en de arme kinderen door de Jufvrouwen der school gediend. Omstreeks half twaalf uren werden de meisjes op gebak onthaald, hetwelk haar door den Eerwaarden Heer Pastoor werd voorgediend. Ten een uur na den middag werd de Eerw. Heer Pastoor aangenaam verrast met een geschenk: zijnde een zilververgulden drinkbeker, waarop het volgende was gegraveerd: *Geschenk uit erkentenis aan den Eerw. Heer J. Zwijsen, Roomsch Catholijk Pastor, als Stichter der armschool. Tilburg den 26 September 1833.* Te vier uur na den middag begon het middagmaal. De tafels zoowel der Heeren Geestelijken als der kinderen waren behoorlijk gedekt en allen nuttigden met vrolijkheid en smaak den rijstenbrei, welken door den WelEdelen Heer F. J. van Dooren den kinderen milddadig was aangeboden. Het middagmaal geschiedde met opene deuren, en groot was het aantal aanschouwers van alle klassen, die gekomen waren om deze plegtigheid te zien. Het schoollocaal was van binnen met guirlandes versierd en prijkte met verschillende toepassende chronica's. Omtrent zes uren eindigde het feest in de school en nadat de meisjes door den Eerw. Heer Pastoor aangemaand waren tot gehoorzaamheid aan hare meesteressen en tot het bidden voor hare weldoeners, gingen zij twee aan twee naar de kerk, waar de plegtigheid van den dag door den Eerw. Heer Pastoor met het Lof en een Te Deum gesloten werd.

Tot hiertoe had het onderwijs zich uitsluitend bepaald tot de Christelijke leering en de vrouwelijke handwerken. Om ook het lezen, schrijven en rekenen te kunnen onderwijzen had Mejufvrouw J. C. Verbunt haar examen gedaan voor de Commissie van onderwijs te 's Bosch, en eene akte van toelating tot het geven van onderwijs in lezen, schrijven en rekenen bekomen.

Bij besluit van 10 September 1833 werd op het daartoe strekkend verzoek van den Eerw. Heer Pastoor dd. 6 Augustus, de school binnen de stad voor het onderwijs in lezen, schrijven, de Nederduitsche taal en het rekenen voor arme en minvermogende kinderen opgerigt, onder de bepaling echter, dat de meesteressen nimmer aanspraak zullen mogen maken op eenig tractement, gratificatie, subsidie, of wat van dien aard meer is, noch van het Rijk, noch van de Gemeente.

De school was nu wel is waar opgerigt en er was een meesteres, die een akte van bekwaamheid bezat, doch het geven van dat onderwijs was, volgens de toenmalige verordeningen op het lager onderwijs verboden, totdat door den Minister van Binnenlandsche zaken daartoe magtiging of permissie daartoe was verleend. Het heeft zeer veel tijd en moeite gekost om die permissie te erlangen, daar de Regeering destijds geenzins geneigd was, om aan Geestelijken of Religieuse Instellingen het geven van onderwijs toe te laten; er bestond, voor zooveel bekend is, geen enkele school in de Provincie en welligt ook niet in het Rijk, welke door Religieusen werd gehouden en het zou welligt jaren aangeloopen hebben, had de Eerw. Heer Pastoor de welwillende tusschenkomst niet ingeroepen en verkregen van den Prins van Oranje, die te Tilburg zijn hoofdkwartier had en de Zusters van Liefde hoogschatte. Het was door de bemoeyingen van Zijne Koninglijke Hoogheid, dat reeds in het volgend jaar de gevraagde permissie tot het geven van onderwijs in lezen, schrijven en rekenen verleend werd.

In de maand Mei van dit jaar hebben de Zusters hare woning in de Wijk *Heike* verlaten en zich gevestigd in een grooter huis in de straat Nieuwland, waar zij zijn verbleven tot Mei van 1834, wanneer zij het nieuw gebouwde Gesticht hebben betrokken.

Om de kosten te bestrijden tot aankoop van de bouwplaatsen en tot het daarstellen van het gebouw, was de Heer Pastoor in staat gesteld geworden door een gift van 6000 gulden, welke hem door een voornaam ingezeten der parochie mildadig was ter hand gesteld. Daartoe waren ook gebruikt eenige steenen der schuurkerk, die gestaan heeft op de Wijk *Heike*. Bovendien hadden de destijds aanwezige Zusters ook eenig geld bijgedragen, zoodat het huis gebouwd is zonder eenige schulden daarop na te laten.

In het benoodigde voor de school werd door een schaalcollecte onder het Lof voorzien, waarvan een afzonderlijk fonds werd gemaakt en het is aan de welwillende medewerking van de Jufvrouwen der school te danken, dat dit fonds, waaruit steeds in het benoodigde der school is en nog wordt voorzien, merkelijk is aangegroeid.

De Zusters voorzagen in haar onderhoud door het verplegen van eenige zinnelooze kostjufvrouwen, welke zij in het Gesticht hadden opgenomen. Hiervan hebben zij moeten afzien ten gevolge van de wet op de verpleging der krank-

zinnigen, omdat men vermeende zich niet aan de bepalingen dier wet te mogen onderwerpen. De Zusters mogten wederom blijkbaar hierin de weldadige beschikking der Goddelijke Voorzienigheid gewaar worden. Was die wet eenigen tijd vroeger gekomen, dan waren zij beroofd geworden van haar eenig middel van bestaan, doch bij de afkondiging dier wet waren hare tijdelijke middelen van bestaan zoodanig, dat zij ook zonder de zinneloozenverpleging in haar onderhoud konden voorzien.

(blz. 18—21). 1843.

Er deed zich intusschen eene omstandigheid op, waardoor de Congregatie bij de Katholieken en vooral te Rome in aanzien moest winnen, het was de benoeming van den Zeer-Eerwaarden Stichter tot de Bisschoppelijke waardigheid onder den titel van Bisschop van Gerra i. p. i. en opvolger van den Vicaris Apostoliek van het Bisdom 's Bosch. Dit hooge blijk van vertrouwen, dat Hem door den H. Stoel werd geschonken, kon aangemerkt worden als eene indirekte goedkeuring van het groote werk, de oprigting der Congregatie door ZijnEerwaarde tot stand gebragt. Het was dan ook van dat tijdstip 1842, dat de Congregatie hare groote uitbreiding heeft bekomen.

Reeds den 23 February 1843 werd de Regel met de veranderingen, welke men verlangt had, wederom naar Rome opgezonden. Men berigtte daarbij, dat de Congregatie toen reeds 10 afdeelingen telde, waarvan er 3 in de Hollandsche Missie en één in België gevestigd waren. Hierop kwam kort daarna berigt, dat de Regel in Rome wel was ontvangen, doch alvorens de goedkeuring daaraan te geven, moesten er nog eenige veranderingen gemaakt worden. De Regel overeenkomstig het verlangen der H. Congregatie veranderd zijnde werd wederom naar Rome opgezonden.

Den 2 September 1843 ontving de Bisschop van Gerra eenen brief, inhoudende dat alvorens de goedkeuring kon verleend worden, er nog eenige veranderingen in den Regel moesten gemaakt worden. Onder anderen, dat het Bestuur der Congregatie geene Zusters kon verplaatsen zonder het welgevallen en de goedkeuring der Bisschoppen in Wier Diocesen zij geplaatst waren. De Bisschop van Gerra voldeed onmiddelijk aan den geuiten wensch der H. Congregatie, doch nam de eerbiedige vrijheid, Zijne bedenkingen

omtrent de verlangde verandering bij het verplaatsen van Zusters in te brengen en te verzoeken, dat het artikel omtrent het verplaatsen van Zusters mocht blijven zooals het in den Regel was voorgesteld, en zulks hoofdzakelijk op grond, dat de toestand der Zusters van Liefde vereischt, dat zij dikwijls van plaats veranderen en dat wanneer het Gezag van het bestuur der Congregatie in het verplaatsen der Zusters kon belemmerd worden, dat Gezag daardoor zeer zou lijden en aanleiding zou geven tot menig geschil tusschen de Bisschoppen en het bestuur der Congregatie.

Men heeft te Rome deze consideratie gebillijkt en van die verandering afgezien en het artikel verordend, zooals het thans in de Constitutie is opgenomen.

Eindelijk bij brief van 29 Maart 1844 ontving de Bisschop van Gerra door tusschenkomst van den Zaakgelastigden des H. Stoels te 's Hage de Constitutie en Regelen, zooals zij den 18 December 1843 te Rome waren goedgekeurd. De Bisschop van Gerra gaf te Rome kennis van den ontvangst der Regelen met zijne hartelijke dankbetuiging voor de uitstekende gunst, welke de H. Stoel daardoor aan Hem en aan de Zusters had bewezen.

Goedkeuring der Congregatie.

Den 21 April van het jaar 1848 ontving de Congregatie een buitengewoon bewijs van welwillendheid van den H. Stoel, eene welwillendheid, die uiterst zeldzaam wordt verleend, namentlijk de goedkeuring van het instituut of der Congregatie zelve. De H. Stoel is gewoon in het goedkeuren van Orden of Religieuse Instellingen trapsgewijze te werk te gaan. De eerste trap is het *laudandum* dat is, dat de religieuse Instelling wordt geprezen, zonder dat nogtans de Regels worden goedgekeurd, zooals den 23 Augustus 1841 de Congregatie was te beurt gevallen; de tweede trap is, de goedkeuring der Constitutie of Regelen, zooals voor de Congregatie geschied is den 18 December 1843; en eindelijk de derde of hoogste trap, waarbij de goedkeuring haar vol beslag krijgt, is, de Kerkelijke goedkeuring van het Instituut of de religieuse Instelling, welke in het jaar bovengenoemd aan de Congregatie verleend is. Het verkrijgen van deze buitengewone gunst is aan de volgende bijzondere beschikking der Voorzienigheid te danken.

De Hoogeerwaarde Heer Stichter der Congregatie was

door Zijne Heiligheid belast geworden met de waarneming van de Nuntiatuur te 's Hage. De Algemeene Overste en Assistanten maakten van deze omstandigheid gebruik om den 1 December 1847 Zijne Heiligheid nederig te smeeken van de Congregatie of het Instituut zelve te willen goedkeuren, zooals de Congregatie *des Dames du Sacré Cœur de Jésus* was geschied en aan dezelve een Cardinaal Protecteur te willen verleenen.

De Congregatie had toen reeds 22 afdeelingen. Dit verzoek werd door de H. Congregatie der Propaganda gezonden aan den tijdelijken waarnemer der Nuntiatuur te 's Hage ten fine van berigt, die dat verzoek, zoo als het te voorzien was, gunstig ondersteunde en daarbij deed uitkomen, dat aangezien hij een groot deel aan de oprigting dier Congregatie genomen had, het hem persoonlijk zeer aangenaam zou wezen, indien aan dat verzoek werd voldaan en die weldaad zou beschouwen als een vergelding voor de buitengewone diensten, welke hij als tijdelijk Zaakgelastigde aan den H. Stoel bewees. In de maand July 1848, toen de Bisschop van Gerra ontslagen van die buitengewone betrekking, te Tilburg teruggekeerd was, ontving ZijnHoogeerwaarde de verlangde goedkeuring met een zeer vleyenden brief van den Cardinaal Praefect der Propaganda, waarin tevens te kennen werd gegeven, dat aan het verzoek om een Cardinaal Protecteur voor de Congregatie te hebben, niet was voldaan, omdat alle Cardinalen, welke die Congregatie (Propaganda) uitmaken, protecteurs zijn van alle kloosters of Religieuse Instellingen, die gelegen zijn in de landen, welke staan onder het bestuur van de H. Congregatie der Propaganda.

(blz. 35—37). 1843.

Toen de Zusters van hare nieuwe woning [te Nijmegen] bezit hadden genomen en zich met vlijt aan het beoefenen der liefdewerken overgaven, kwam wederom een nieuw kruis van een zonderlingen aard en voor haren stand zeer onaangenaam, opdagen, hetgeen zij echter kloekmoedig, naar het voorbeeld van den H. Patroon van het Gestigt, de H. Joannes Baptista, te gemoet gingen en omhelsden, zij werden namelijk aangeklaagd van in strijd te handelen met de bestaande wet op het onderwijs en in een proces gewikkeld.

De Zusters hadden in haar gebouw twee scholen voor arme meisjes opgerigt, een voor het onderwijs in lezen, schrijven

en rekenen, en een voor het onderwijs in vrouwelijke handwerken. De localen, waarin dat onderwijs werd gegeven, waren geheel van elkander gescheiden, doch in hetzelfde gebouw. Aan het hoofd der school voor lezen, schrijven en rekenen stond eene Zuster, die eene akte van bekwaamheid overeenkomstig de wet had verkregen, doch de Zuster, welke de school voor handwerken bestuurde, had geen examen in die vakken gedaan. De meisjes, die in die school voor lezen enz. werden onderwezen, gingen afwisselend naar de school voor de handwerken.

De schoolopziener eischte, dat de Zuster voor de handwerkschool haar examen zou doen, omdat het onderwijs gegeven werd in hetzelfde gebouw, waarin lezen en schrijven werd geleerd. Toen men zich daaraan niet wilde onderwerpen op grond, dat in scholen, waarin uitsluitend in een daartoe bestemd locaal onderwijs wordt gegeven, niet vallen onder de wet, werd tegen de Zuster, die de handwerk-school bestuurde, proces-verbaal gemaakt en werd zij voor het Kantongeregt gedagvaard, waarbij twee Zusters moesten verschijnen om onder eede te getuigen. Voor het Kantongeregt werd de Zuster van alle vervolging vrijgesproken, doch het openbaar Ministerie appelleerde tegen dat vonnis voor de Arrondissements-regtbank te Nijmegen; hier moesten de beschuldigde en de getuigen wederom voorkomen om gehoord te worden, zoo als voor het Kantongeregt geschied was, doch ook werd zij niet schuldig verklaard. De officier der Regtbank bragt nu de zaak voor den Hoogen Raad te 's Hage, welke het vonnis, waarbij de Zuster was vrijgesproken, bekrachtigde. Waarmede die zaak een einde nam.

Het is nu uitgemaakt, dat eene Zuster, die uitsluitend onderwijs geeft in vrouwelijke handwerken in eene daartoe bestemde school, al is die school ook in een gebouw, waar ter zelver tijd of op verschillende tijden onderwijs gegeven wordt in lezen enz., geen acte van bekwaamheid behoeft te bezitten en de wet op haar niet toepasselijk is. Men behoort echter te zorgen, dat wanneer men handwerkschool houdt in dezelve geen onderrigt in lezen enz. wordt gegeven, zoodat die school uitsluitend bestemd blijft voor het onderwijs in de handwerken en dat de meesteres, die in de handwerken onderwijs geeft, geen onderrigt geeft in eene der andere vakken van het lager onderwijs, omdat het voor als nog twijfelachtig is of dit niet in strijd met de wet zou wezen.

(blz. 41—43). Oprichting van het huis van den H. Benedictus te Arnhem.

Op verzoek van den toenmaligen Aartspriester van Gelderland en pastoor te Arnhem hebben zich de Zusters den 13 Augustus 1845 te Arnhem gevestigd en gewoond eerst in de oude pastorij bij de kerk van de H. Walburgis en later bij de kerk van den H. Eusebius in het R. K. Weeshuis; dit weeshuis was voor jongens en meisjes, doch bij het betrekken van het Weeshuis door de Zusters zijn de jongens naar de oude pastory overgebragt. De gebouwen en de meubelen behooren aan de parochie voor welkers rekening het huishouden geschiedt. Het verblijf der Zusters te Arnhem heeft aanleiding gegeven tot eene gebeurtenis, welke in den beginne deed vermoeden, dat ze tot een groot onheil voor de Congregatie zou verstrekken, doch welke eindelijk, dank zij de Goddelijke bescherming, geheel ten voordeele der Congregatie is geëindigd, hebbende ten gevolge de

Erkenning der Congregatie en de goedkeuring harer Statuten door de Hooge Regering des lands.

Er was bij Testament door den Heer Bunke aan de Zusters van Liefde te Arnhem behoorende tot de Congregatie te Tilburg een legaat gemaakt; om dat legaat te kunnen aanvaarden, werd de magtiging des Konings volgens de bestaande wetten gevorderd. De Aartspriester pastoor te Arnhem wende zich bij rekwest aan den Koning en verzocht dat legaat voor de Zusters te mogen aannemen, zonder eerst het bestuur der Congregatie te raadplegen en vergetende of niet wetende, dat die magtiging niet kon verleend worden, omdat de Congregatie en hare succursaal-huizen nog niet door de hooge Regering erkend waren. Dat rekwest werd, zooals het altijd geschiedt, aan de gedeputeerde Staten van Gelderland ten fine van berigt en consideratie gezonden, welke antwoordden, dat zij geen Zusters van Liefde behoorende tot de Congregatie van Tilburg te Arnhem kenden: dat is, dat ze niet wettig bekend stonden. Dit gaf aanleiding dat op last van den Minister van Justitie te 's-Hage aan den Officier der Regtbank te 's Bosch last werd gegeven, om in het geheim onderzoek naar de Congregatie te Tilburg te doen, waarvan het gevolg was, dat de Zusters beschouwd werden als vermomde

nonnen en hare huizen als kloosters en dat gevorderd werd, dat de Congregatie zich moest onderwerpen aan het besluit van Keizer Napoleon dd. 18 February 1809, waarbij bepaald is, dat de Geloften maar voor 5 jaren kunnen geschieden, dat zij staat onder het toezigt der policie, dat de rekening van ontvangst van ieder huis jaarlijks aan den Minister van Eeredienst moet worden ingezonden enz. enz. of wel dat de Congregatie moet worden ontbonden.

Toen de Bisschop van Gerra hiervan kennis kreeg, vervoegde Z. D. Hw. zich bij Z. M. Koning Willem II om den storm, die de Congregatie bedreigde, af te weren en wel met dat gunstig gevolg, dat de Bisschop de verzekering erlangde, dat men voor geen nadeelige gevolgen behoefde te vreezen en eene erkenning zou worden verleend, zoo als de Congregatie die zou verlangen. Dien ten gevolge vervoegde zich het bestuur der Congregatie bij rekweste aan den Minister voor de zaken der R. K. Eeredienst daarbij overleggende het Reglement, waarnaar de tijdelijke aangelegenheden bestuurd zullen worden; in dat rekwest werd gezegd, dat de adressanten uitdrukkelijk verklaren niet te willen gerangschikt worden onder de instellingen van het keizerlijk besluit van 18 Febr: 1809 en mitsdien de eventuele aan haar te verleenen goedkeuring en erkenning haren grond niet kan noch mag hebben in de bepalingen van dat besluit, waaraan de Congregatie of vereeniging zich niet zou kunnen, noch mogen onderwerpen. Aan dat verlangen werd geheel voldaan, want op den 25 Maart 1848, den feestdag van O. L. Vr. Boodschap, teekende de Koning Willem II dat besluit, waarbij de Congregatie openbaar erkend en hare overgelegde Statuten goedgekeurd werden.

Hiermede waren de gerezene onweêrswolken verdwenen en de Congregatie als een zedelijk ligchaam, zonder eenige bezwarende bepalingen of voorwaarden, erkend, een weldaad, dat aan geene religieuse Congregatie in Neêrland nog was te beurt gevallen.

(bl. 53—54). 1849.

In den loop van dit jaar is geen afdeeling der Congregatie opgerigt. Het eenige merkwaardige, dat er voorgevallen is en waarbij de Congregatie belang had, is het onverwacht overlijden van den Koning Willem II in Tilburg, die als Prins van Oranje en als Koning de katholijke Godsdienst in

het algemeen en de Congregatie der Zusters in het bijzonder vele weldaden heeft bewezen. Ter gelegenheid van het overlijden had de Koningin met haar gevolg de pastory betrokken en geheel ingenomen, dientengevolge hebben Heeren Kapellaans in het Moederhuis hun verblijf gehouden. De Bisschop van Gerra had in zijn bureau eene slaapplaats voor zich behouden, doch kwam in het Moederhuis met de Heeren Kapellaans eten, die toestand heeft 18 dagen geduurd.

(blz. 58—59). Instelling der Normaal-school in het Moederhuis.

Het instituut voor Educandinen is begonnen den 2 Julij 1852 en stelt zich ten doel om fatsoenlijke meisjes voor de Congregatie op te leiden, ten einde haar later als geval zij roeping tot het religieuse leven hadden als meesteressen in de taalscholen te kunnen gebruiken.

De aanleiding tot deze instelling was, dat men oordeelde uit de postulanten geen genoegzaam aantal meesteressen te kunnen opleiden om op den duur in de behoeften van het groote getal der door de Zusters bediend wordende scholen te voorzien en de Congregatie dus eene kweekschool behoorde te hebben ten einde onderwijzeressen voor hare scholen te kunnen vormen.

Was die instelling dienstig in 1852 bij de toen bestaande wet op het onderwijs, dan wordt ze thans na de invoering der wet op het onderwijs in 1857 dringend gevorderd, daar de Congregatie anders genoodzaakt zal zijn de meeste harer taalscholen op te heffen, want de bekwaamheid, welke sedert gevorderd wordt, is van dien aard, dat de gewone middelen tot het bekwamen der Zusters niet meer toereikende zijn, men voege hier nog bij, dat hoezeer de bijzondere scholen in de wet zijn toegelaten, dezelve echter de sympathie van het bestuur over het onderwijs niet hebben, zoodat op inschikkelijkheid van die zijde niet mag gehoopt worden en de examens zeer streng steeds zullen worden afgenomen.

(blz. 66-68). Verblijf van het miraculeuse beeld van O. L. Vr. van 's Bosch in het Moederhuis.

. . . . . .

Te Brussel werd het beeld eerst geplaatst in de kerk van Koudenberg en kort daarna met de grootste plegtigheid,

waaraan Isabella, de Adel en vele Bosschenaars, die zich door hunne tranen onderscheidden, deel namen, overgebragt naar de kerk van den H. Gaudericus. Hier verbleef het tot 16 Mei 1641, wanneer het met alle mogelijke plegtigheid werd terug gebragt naar de kerk der abdij Koudenberg, waar het is verbleven totdat het wederom aan de Bossenaars is teruggegeven.

Vooral van af den tijd, dat de St Jans-kerk wederom ter uitoefening van de Godsdienst aan de Bosschenaars was wedergegeven, uitten zij den wensch eenmaal die Zoete Moeder terug te mogen ontvangen. Vele pogingen ten einde het miraculeuse beeld wederom in zijne vorige verblijfplaats te herstellen, bleven echter vruchteloos, daar het kerkfabriek van Koudenberg te Brussel weigerde om hetzelve terug te geven. Bij de herstelling der hierarchie in Nederland en toen de St Jans-kerk wederom tot Cathedrale kerk van het Bisdom verheven was, werden door Z. D. H. den Aartsbisschop Apost. Administrator van 's Bosch andermaal pogingen gedaan, om genoemd beeld op zijn voormaligen troon in de Cathedraal te doen plaatsen, en, dank zij de goede medewerking van Zijne Eminentie den Cardinaal Aartsbisschop van Mechelen, begreep men nu te Brussel, dat men dien kostbaren schat, welke ten gevolge der beroerte in dit land slechts dáár bewaard was geworden, niet langer mogt behouden en men besloot het beeld ter beschikking van den Kerkvoogd van 's Bosch te stellen. Twee Geestelijken, de HoogEerw. Heer H. van Liemd, Deken en Plebaan der Cathedraal, en de Eerw. Heer J. van der Lee, Kapellaan te Tilburg, begaven zich naar Brussel om het beeld af te halen, van waar zij den 16 December terug keerden en het beeld in de Pastorie van het Heike deponeerden; van dáár werd het door den Aartsbisschop Administrator Apostoliek, die toen nog in Tilburg resideerde, bijgestaan door den WelEerw. Heer J. van der Lee, naar de kapel van het Moederhuis overgebragt. Hier werd het door de Zusters tot hare groote vreugde en godsvrucht gekleed en op een troon in het midden der kapel geplaatst en verbleven tot den 26 December, wanneer het door de Algemeene Overste en Assistanten der Congregatie naar de Pastorie is terug gebragt. Op dienzelfden dag is het door Z. D. H. den Aartsbisschop Apostolisch Administrator naar 's Bosch vervoerd om hetzelve op den feestdag van den H. Joannes Apostel en Evangelist, Patroon der Cathedraal en van het Diocees, plegtig in zijne vorige verblijfplaats te herstellen en in te huldigen, zooals dan ook geschied is.

Tijdens het verblijf van het miraculeus beeld in de kapel van het Moederhuis zijn vele Katholijken zoo uit Tilburg als van elders hetzelve komen vereeren en bij die gelegenheid offers in geld gedaan.

Dat geld is door de Algemeene Overste besteed tot het doen vervaardigen van een kostbaar gouden hart, dat aan hetzelve ten geschenke is gegeven ter gedachtenis aan deszelfs verblijf in de kapel van het Moederhuis te Tilburg. Op dat hart zijn de volgende woorden gegraveerd: „De Zusters van Liefde van Tilburg aan O. L. V. van 's Bosch uit dankbaarheid voor het verblijf van haar miraculeus beeld in de kapel van het Moederhuis van 17—26 December 1853".

(blz. 77—78). 1857.

Viering van het vijf en twintig jarig bestaan der Congregatie.

Den 23 November 1857 was de dag, waarop voor 25 jaren de Zusters te Tilburg de Congregatie hadden begonnen. Het was dus billijk, dat die dag herdacht en op eene billijke wijze gevierd werd. Getrouw aan het voorgenomen gebruik om in alles wat de handelingen der Congregatie betreft, geen gerugt naar buiten te maken en waarmede zij zich steeds wel bevonden heeft, besloot men dat feest slechts huisselijk en alleen in den kring der Zusters in alle huizen te doen vieren. Dit feest werd dan ook in het Moederhuis en in ieder succursaal huis door de Zusters in eene gepaste vreugde gehouden met eene buitengewone Communie dag en een recreatie dag van de eerste klas. De nieuw gebouwde kapel van het Moederhuis werd dien dag door Z. D. H. den Aartsbisschop Apostolisch Administrator van 's Bosch ingezegend, die daarin het H. Misoffer opdroeg.

Ter gedachtenis van dat feest schonk genoemde Aartsbisschop aan het Moederhuis en aan ieder succursaal huis zijn portrait, bestaande in een borstbeeld in gips, vervaardigd in het Atelier van de Heeren Stoltzenberg en Cuypers te Roermond.

Later vergunde Zijne Heiligheid Paus Pius IX aan alle Zusters der Congregatie een vollen aflaat te verdienen op 23 November, den dag der oprigting van de Congregatie. En nam dit feest zonder opzien te baren tot ieders genoegen een einde. God geve dat feest steeds met dezelfde voldoening als 1857 moge herdacht en gevierd worden.

(blz. 94—95). Eigenhandig schrijven onder de aanteekeningen der eerste dertig jaren van Z.D.H. Mons. Zwijsen.

„ Ooggetuigen geweest zijnde van de vestiging en uitbrei-
„ ding der Congregatie heb ik de bovenstaande aanteekeningen
„ op de eerste dertig jaren van haar bestaan gemaakt, opdat
„ de bijzonderste gebeurtenissen in dat tijdvak voorgevallen
„ voor de geschiedenis, niet zouden verloren gaan, en het
„ bestuur der Congregatie daaruit nuttige lessen voor de toe-
„ komst zou putten. Het is van zeer veel belang, dat die
„ aanteekeningen vervolgt worden en alle bijzonderheden, ook
„ de geringste, welke in den loop van het jaar in de Congre-
„ gatie voorvallen, in het gedenkboek worden opgenomen.
„ Ik beveel dit punt aan de zorg der Algemeene Oversten,
„ welke door Gods Voorzienigheid aan het hoofd der Con-
„ gregatie zullen geplaatst worden".

De Aartsbisschop van Utrecht
Apostolische Administrator van 's Bosch,
(w. g.) † J. ZWIJSEN.

(blz. 99). Juni 1863.

. . . . . .

Door Z.D.Hw. Monseigneur Zwijsen is dezer dagen aan de algemeene Overste ten geschenke gegeven een fraai bewerkt gouden kruisje door Z.D.Hw. getrokken uit eene loterij ten voordeele van Zijne Heiligheid Pius IX en van de Pauselijke Staten, te Rome gehouden, welk kruisje gebruikt moest worden ter versiering van het Moeder Godsbeeld op het Koor.

. . . . . .

(blz. 101—107). Op den laatsten dag voor de sluiting der retraite den 16^{den} (Juli 1863) maakte zich droefheid en ontsteltenis van aller harten meester bij het ontvangen der treurige tijding, dat in den nacht tusschen 14 en 15 dezer een aanslag gepleegd was op het leven van onzen Doorluchtigen Stichter. Monseigneur was van huis geweest, doch vroeg teruggekeerd, en had zich op den gewonen tijd ter ruste begeven; niet kunnende slapen, was Z.D.Hw. omstreeks middernacht opgestaan en had biddende zijne kamer op en neer gewandeld tot 3 ure in den morgen. Ten 3 ure legde Monseigneur zich

weder te bed, doch nauwelijks ingeslapen werd Z.D.Hw. gewekt door een hevig gevoel van pijn in de zijde, zoodat Z.D.Hw. meende, dat eene zijner ribben gebroken was. Spoedig daarop bloed bemerkende schelde Monseigneur. De huisgenooten snellen toe en nu ontdekte men, dat Z. D. Hw. eene wonde ontvangen heeft, welke men bij een eerste geneeskundig onderzoek dacht door steken te zijn toegebragt, doch welke later bleek te zijn toegebragt door een pistoolschot. De kogel was door den regter arm in de borst gegaan. Op de verklaring van twee geneeskundigen, dat de wonde, zoo al niet doodelijk, dan toch zeer gevaarlijk was, en het dus raadzaam moest geacht worden alle voorzorgen te gebruiken, ontbood Monseigneur zijn biechtvader, den Eerw. Pater Superior van Tilburg, ontving met de meeste godsvrucht de H. Teerspijze, maakte daarna met de grootste bedaardheid alle beschikkingen, regelde zelfs zijne begrafenis enz. en gaf zich toen kalm en gelaten aan de Goddelijke Voorzienigheid over. Hoezeer Monseigneur ook wenschte de zaak te kunnen geheim houden, en daarom alles aanwendde om de doctoren te overreden om het voorval niet ruchtbaar te maken, was hieraan toch geen denken. Een geregtelijk onderzoek werd ingesteld, doch bleef zonder gevolg. Niemand had iets gezien; het schot was zelfs door Monseigneur niet gehoord.

Door de Algemeene Overste is terstond eene circulaire aan alle huizen gezonden, om van het treurig voorval kennis te geven en de gebeden der Zusters voor het behoud van Monseigneur te verzoeken.

Den 17^{den}, 18^{den} en 19^{den} waren de berigten omtrent den toestand van Z.D.Hw. steeds gunstig. Reeds den 19^{den} konden wij eene geruststellende circulaire aan de huizen zenden. De nasporingen der justitie hebben nog tot niets geleid; men had vermoeden op eenen gesuspendeerden priester, doch dit is gebleken ongegrond te zijn.

Den 20sten en 21sten waren de berigten meer en meer geruststellend; den 22sten 's avonds ontvingen wij de heugelijke tijding, dat de kogel, die in het ligchaam van den Doorluchtiger lijder gebleven was, 's namiddags ten 5 ure door Dr Deckers was uitgenomen. Professor Tilanus uit Amsterdam, die Monseigneur een paar dagen geleden bezocht, had omtrent dien kogel nog al zwarigheid gemaakt en een volstrekte rust en het houden van het ligchaam in dezelfde positie voorgeschreven. Aan het zorgvuldig in acht nemen dier voorschriften mag men het grootendeels toeschrijven, dat de operatie zoo

spoedig heeft kunnen geschieden. Het lood, waardoor Monseigneur getroffen is geworden, was geen gewone kogel, maar een langwerpig stuk lood ter lengte van $2^1/_2$ duim en ? duim in omvang. Dit lood was eerst door den regterarm tusschen de slagader en de spieren door gegaan, zonder een van beiden te raken; vervolgens was het ter regterzijde in de borst gedrongen tusschen lever en nieren heen gegaan, en is na een afstand van 35 duim te hebben afgelegd op den rug uitgenomen. Volgens verklaring van de geneeskundigen is het onbegrijpelijk, hoe dit alles heeft kunnen plaats hebben zonder eene gevaarlijke, ja zelfs doodelijke wonde te veroorzaken. Wij kunnen hierin dan ook niets anders dan eene bijzondere bescherming der Goddelijke Voorzienigheid in erkennen.

Den 23sten is dan ook wederom eene circulaire aan alle huizen gezonden om der Zusters de gunstige tijding mede te deelen, en haar uit te noodigen om met ons den goeden God te danken voor den tot dusverre gunstigen afloop.

Den 25sten heeft de algemeene Overste ten derdenmale een bezoek aan Monseigneur gebragt. Bij het eerste bezoek op den dag van het ongeluk, was Z. D. Hw. zeer aangedaan, meer, volgens het zeggen der huisgenooten, dan bij eenig ander der tallooze bezoeken, waardoor een ieder zich als om strijd beijverde om aan Monseigneur blijken van belangstelling te geven.

29 Julij. — Monseigneur heeft besloten Gerra te verlaten en tijdelijk zijnen intrek in het Gesticht der Eerw. Fraters te Tilburg te nemen. Z. D. Hw. is nog niet volkomen hersteld, maar een langer verblijf op Gerra wordt, om de herinnering aan de plaats verbonden, als nadeelig voor den voortgang der genezing beschouwd en daarom aan Monseigneur ontraden. Van daag wordt Z. D. Hw. in Tilburg verwacht. De gansche stad is in beweging; de schilders hebben den geheelen nacht doorgewerkt om het wapen van Monseigneur op vlagdoek te brengen; allerwege wordt groen aangebragt om de straten, door welke Z. D. Hw. moet komen, te versieren. Meer dan honderd kleine meisjes in wit en blauw gekleed, wachten Z. D. Hw. aan de pastorie op om Z. D. Hw. bij zijne aankomst met bloemen te bestrooyen en ruikers aan te bieden.

30 Julij. — Nadat men gisteren den geheelen dag met gespannen verwachting de komst van Monseigneur, welke nog niet stellig bepaald was, verbeid had, kondigde eindelijk 's avonds om half zes het gelui der klokken de nadering van Z. D. Hw. aan. De geestdrift der bevolking was ten top

gestegen. Eene onafzienbare menigte wachtte den geëerbiedigden Kerkvoogd aan Tilburgs grenzen op. Eene eerewacht van een veertigtal ruiters uit de aanzienlijkste jonge lieden der stad verzocht om Z. D. Hw. te mogen escorteeren, terwijl de leden van het genootschap der H. Familie dringend aanhielden om de paarden te mogen afspannen en het rijtuig zelven te mogen trekken, hetwelk echter door Monseigneur volstandig geweigerd werd. Onder begeleiding der eerewacht, der harmonie en van eene tallooze volksmassa, die steeds aangroeide naarmate men de stad naderde, kwam Z. D. Hw. eindelijk de stad binnen onder het geklank der klokken en het luide vreugdegejuich der bevolking. Men had gehoopt Monseigneur aan de pastorie te mogen ontvangen; Z. D. Hw., die echter altoos nog zwak, en thans door aandoening en vermoeyenis uitgeput was, verlangde door te rijden naar het gesticht der Fraters, waar Z. D. Hw. zich terstond naar zijne kamer begaf.

31 Julij. — Ondanks de vermoeyenis, heeft toch de vreugdebetooning van gisteren eenen weldadigen invloed op het gestel van Monseigneur uitgeoefend. Z. D. Hw. heeft dezen morgen, onder meer andere, een plegtig bezoek ontvangen van den gemeenteraad. Zwakte en vrees voor nieuwe demonstraties hebben Z. D. Hw. doen besluiten om heden niet uit te gaan. Dit was eene teleurstelling voor de eerewacht, die gehoopt had Z. D. Hw. van het Fraterhuis naar de pastorie te geleiden, voor de bruidjes, die wederom in volle orde aan de pastorie bij een gekomen waren, en voor ons, die ons met een vurig verlangd bezoek van onzen geëerbiedigden Vader gevleid hadden.

1 Augustus. — Eindelijk mogten de bewoners der pastorie het Heike dezen morgen ten 10 ure de vreugde smaken den hoogvereerden Kerkvoogd aan hunne pastorie te zien afstappen, waar Monseigneur door de bruidjes verwelkomd en bestrooid werd, die kinderen minzaam ontving en elk harer een prentje met zijne naamteekening ter gedachtenis gaf. Nu mochten ook wij ons in de komst van Monseigneur verheugen. Door den tuin der pastorie kwam Z. D. Hw. door eenige geestelijken vergezeld en de strooistertjes begeleid naar het klooster. Onbeschrijfelijk was het gevoel, dat ieder onzer bezielde, toen wij den aan den dood ontrukten Vader voor het eerst weer in ons midden mogten ontvangen. Alle Zusters en kweekelingen, op de binnenplaats vergaderd, ontvingen den zegen van Monseigneur, waarna Z. D. Hw. zich naar

het kantoor begaf, gevolgd door de Heeren Geestelijken der drie parochiën, die echter geen plaats namen, maar aanstonds naar de pastorie terug keerden, na eerst eenige oogenblikken op de binnenplaats vertoefd te hebben om te luisteren naar het feestgezang, dat door de kweekelingen ter eere van Z. D. Hw. werd aangeheven. Monseigneur vertoefde ongeveer een half uur op het kantoor, bedankte toen de nog op de plaats staande Zusters voor haar gebed en begaf zich weder naar de pastorie. Wij bragten dien dag verder in stille vreugde door.

Nog dienzelfden dag werd door de algemeene Overste eene circulaire aan alle huizen gezonden om kennis te geven van de zoo spoedige en wonderbare herstelling van Monseigneur, van de feestelijke en voor ons zoo heugelijke komst van Z. D. Hw. in Tilburg.

De geestdrift, welke door de inwoners van Tilburg bij deze gelegenheid werd aan den dag gelegd, gaat alle beschrijving te boven en kwam zoo geheel uit het hart voort. Het was minder eene huldebetooning aan een hooggeplaatst persoon gebragt, dan wel eene vreugde aan den dag gelegd door regtgeaarde kinderen, die op het punt geweest zijnde hunnen vader te verliezen, hem thans aan het gevaar ontrukt voor het eerst weder mogen begroeten. De opschriften op de eerebogen waren uitdrukkingen der hartelijkste en opregtste vreugde.

Ook wij deden ons best om onze innige blijdschap zoo goed mogelijk te toonen. Aan de deur stonden twee rijen mastboompjes, waartusschen bloemkransen en witte en purperkleurige vaantjes waren aangebragt en boven de deur was het onderstaande chronicum geplaatst:

IoannI ZWIJsen fortIter sUaVIterqUe regentI Certæ De noCte eXposIto neCI AngeLUs qUoqUe fortIter atqUe sUaVIter astItIt tUteLarIs: LætabUnDæ LUstrIs seX Congregatæ CongratantUr PatrI fILIæ.

Johannes Zwijsen, die sterk en zacht regeert, des nachts eenen wissen dood blootgesteld, stond zijn Engel ook sterk en zacht ter zijde. Zijne kinderen, leden der Congregatie voor dertig jaren door hem gesticht, danken met en brengen heil aan hunnen Vader.

In de vestibule hing het portret van Monseigneur met bloemen omkransd, en daaronder het volgende versje:

Een Engel stond aan uwe sponde,
Toen 't moordend lood U wondde;
Hij rigtte 't in zijn vaart
En, Monseigneur, gij bleeft gespaard!

Onder de beeltenis waren potten met natuurlijke bloemen geplaatst. Op de binnenplaats regt tegenover den hoofdingang stond op een hoog piedestal een buste van Monseigneur. Boven dezelve en op en om het voetstuk waren kransen en bloemen aangebragt, waartusschen het volgende door de Zusters vervaardigde chronicum was geplaatst:

JUICht ZUsters JUICht! De VoorzIenIgheID Waakte zIgtbaar oVer UWen hooggeaChten VaDer!

Op Woensdag 5 Augustus hebben wij eene plegtige gezongen Mis tot dankzegging gehad, onder welke eene circulaire is voorgelezen door Monseigneur aan alle parochiën van het bisdom gerigt om zijnen dank te betuigen voor de betoonde deelneming en gestortte gebeden en waarin Monseigneur verzocht, dat in iedere parochie eene plegtige H. Mis tot dankzegging worde opgedragen.

(blz. 109—111). In het laatst dezer maand gaf Monseigneur ons zijn voornemen, of liever eene ingeving, welke Z. D. Hw. gehad had, te kennen om namelijk gedurende den aanstaanden winter aan de Zusters eens of tweemaal in de week uitlegging of verklaring van de H.H. Regelen te geven. Z. D. Hw. meende, dat de goede God, die het juist zoo geschikt had, dat Z. D. Hw. nu in staat en de gelegenheid was om zulks te doen, hem ook die gedachte had ingegeven, doch wilde tot meerdere zekerheid hieromtrent nog wat wachten.

Alle Zusters waren over dien inval uiterst verheugd, hoopten en baden, dat dit goede plan zich mogt verwezenlijken. Dit gebeurde dan ook werkelijk en op den 3^{den} December (1863) hadden wij het geluk de eerste Conferencie van Monseigneur te ontvangen.

Wij genoten het voorregt meermalen in de week met een bezoek van Monseigneur vereerd te worden en van Z. D. Hw. allen noodigen raad en vele nuttige onderrigtingen te ontvangen.

Gedurende deze maand genoten wij het onschatbare voorregt, geregeld tweemaal in de week Conferenciën van Monseigneur te ontvangen. Deze Conferenciën hadden plaats des dingsdags en donderdags 's avond van half zes tot half zeven in den refter der Zusters. De leeslessenaar werd in het midden van den refter gezet en daarachter de zetel van Monseigneur op eene kleine verhevenheid; de Zusters waren in vier rijen in het langs door den refter gezeten. Het was

een treffend gezigt Monseigneur daar onder een honderd-twintigtal Zusters als een vader onder zijne kinderen te zien zitten om haar te onderrigten, te bemoedigen, op te wekken. Het uur der Conferencie, dat steeds met klokslag begon en eindigde, werd telkens met ongeduld te gemoet gezien, en was altijd te spoedig vervlogen. Monseigneur betuigde ons, dat Z. D. Hw. het met genoegen deed en zich volstrekt niet vermoeid gevoelde na het geheele uur sprekens.

(blz. 126—127). [November 1864].

Den 7den heeft Monseigneur zich naar 's Bosch begeven, om bezit te nemen van het Bisschoppelijk paleis. Den volgenden dag is Z. D. Hw. teruggekeerd, om later zich voor goed in 's Bosch te vestigen. Den 19den heeft Monseigneur zijn verblijf van Tilburg naar 's Bosch overgeplaatst en werden wij dus beroofd van het voorregt om Z. D. Hw. zoo gemakkelijk bij elke gelegenheid te kunnen raadplegen. Zoo verblijdend als de komst van Monseigneur in Tilburg, zoo heilzaam als het verblijf van Z. D. Hw. voor de Congregatie was, zoo smartelijk was de indruk, die dit vertrek op ons maakte.

Mgr. Zwijsen — Mgr. Van Vree

door

A. HENSEN.

Bij het vieren van dit jaarfeest, dient ook zeker de nagedachtenis van Haarlem's eersten bisschop na het herstel der Hiërarchie, Mgr. Jacobus Franciscus van Vree, te worden herdacht. Het geluk wilde, of beter gezegd de Voorzienigheid heeft het zoo geleid, dat de aartsbisschop van Utrecht in zijn Suffragaan op den herstelden zetel van Haarlem een man van buitengewone talenten en van een ijzeren werkkracht verkreeg. Beiden waren geboren heerschers; en nu is het zoo treffend, dat zij niet, gelijk dikwerf onder zulke omstandigheden voorkomt, elkander in den weg stonden, maar integendeel Mgr. van Vree steeds ervoor bezorgd was den Aartsbisschop in alles te eeren en te raadplegen, terwijl Mgr. Zwijsen van zijn kant niet achterbleef het volle vertrouwen aan den Bisschop van Haarlem te schenken. Hunne brieven, voor zooverre deze in het bisschoppelijk archief van Haarlem berusten, kunnen daarvoor getuigen. Het zij mij vergund uit hunne correspondentie een paar grepen te doen, welke de verstandhouding tusschen beide grootaangelegde Kerkvorsten zal toelichten.

Het heeft Mgr. Zwijsen veel gekost zijn geliefd Vikariaat van 's-Hertogenbosch vaarwel te zeggen, om als aartsbisschop naar Utrecht te gaan. Dat was mij ook reeds gebleken uit de correspondentie van onzen gezant bij Pius IX, graaf De Liederkerke, welke in de bibliotheek van „il Risorgimento" te Rome bewaard wordt, en waaruit ik een paar brokstukken heb gepubliceerd in de „Mededeelingen van het Ned. Hist.

Instituut te Rome", Jaarg. 1922. Op 22 Jan. 1853 — dus ruim twee maanden vóór de April-beweging — schreef De Liederkerke aan baron Zuylen van Nyevelt, den Minister van Buitenlandsche Zaken: „Or, comme l'on a, si je suis „bien informé, l'intention d'investir de la dignité archiépis- „copale le Vicaire apostolique actuel de Bois-le-Duc, l'on „voulait d'avance avoir la certitude que ce très digne prélat „ne ferait aucune difficulté de quitter cette ville pour se „rendre dans sa nouvelle résidence; et cette certitude on „doit maintenant l'avoir acquise par suite des communica- „tions de Monseigneur Belgrado." Om dat nog duidelijker te maken, zal ik hier een enkele zinsnede mededeelen uit het schrijven van Mgr. Zwijsen aan den Bisschop van Haarlem op 13 Maart 1858. „Ik weet niet, zoo lezen wij daar, wat „U bedoelt met de „zonderlinge geruchten, welke in omloop „zijn." Welligt bedoelt U dit: de verandering in de stand- „plaatsen van de bisschoppen. Dit heb ik ook bij gerucht „vernomen, hoe zeer mij volstrekt niets officieels of officieus „daarvan bekend is. Ik geloof niet, dat het onze vrienden „zijn, die dat uitstrooyen. Intusschen wat mij betreft, ik ben „er niet tegen dat, gelijk verteld wordt, ik voor Utrecht zal „bedanken, en de bisschop van Haarlem naar Utrecht zal „verplaatst worden. Wanneer dit waar mogt worden, zal ik „de eerste zijn, die zijn eerbied aan den Metropolitaan zal „komen bewijzen. In de maand Junij aanstaande heb ik „veertig jaren dienst en in den loop van het volgende jaar „aanspraak op vol pensioen. Het zal mij niet onwelgevallig „zijn, wanneer men mij laat retireeren, om voor mij zelven „alleen te kunnen leven." Gelijk men weet, is het toch anders geloopen: Mgr. Zwijsen werd eerst, naar zijn reeds lang gekoesterden wensch, op 4 Febr. 1868 van het bestuur van 't aartsbisdom Utrecht ontlast en benoemd tot Aarts-bisschop-bisschop van 's-Hertogenbosch.

En om nu ook het karakter van Mgr. van Vree met zijn eigen woorden nader te schetsen, sluit ik deze bijdrage met een brief, door hem op 22 Dec. 1853 aan den Aartsbisschop

geschreven. Een juiste kijk op hetgeen er toenmaals nog aan de positie der Katholieken van Nederland in het openbaar leven ontbrak, zal, naar ik meen, aan dat schrijven wel niet ontzegd worden. Hier is de man aan het woord, die niet te vergeefs het „Depositum custodi" onder zijn bisschoppelijk wapen voerde, en één der voornaamste wegbereiders is geweest van onze emancipatie.

Aan Zijne Doorl. Hoogw. den
Aartsbisschop van Utrecht.

Sassenheim, 22 Dec. 1858.

Doorluchtig en Hoogwaardig Heer,

Eindelijk voor goed weer hier gekomen, haast ik mij Uwe Doorl. Hoogw. een en ander, dat ik te 's Hage vernomen of waargenomen heb, vertrouwelijk mede te deelen. Alvorens evenwel hiermee te beginnen, bied ik U. D. H. mijne felicitaties aan wegens de benoeming van den H.W. Heer Deppen, zijnde daardoor één Uwer wenschen vervuld. Het komt mij voor, dat de keuze allergelukkigst is geweest.

Wat nu mijne waarnemingen betreft, ik houd het ervoor, dat de Katholieke leden der Tweede Kamer, op eene enkele uitzondering na, al te vast geklonken zijn aan de zoogenaamde Liberale partij, onder de leiding van Thorbecke. In plaats van uit te maken eene zelfstandige, alleen het goede beöogende en bevorderende partij, werden de Katholieken nu in de Vertegenwoordiging eene fractie der Liberale partij, welke zij in hare evolutiën, zoo als de leider die gebiedt, volgen moeten. Dit heeft, naar het mij voorkomt, noch waardigheid, noch veiligheid; en moet er op uitloopen, dat de Katholieke leden in de oogen der Protestantsche [partij] hunnen voorrang van gemoedelijkheid verliezen. 'T geen dezer dagen is voorgevallen met het voorstel der „Negen", levert het bewijs van hetgeen ik zeg. De afschaffing van den „Accijns op het rundvleesch" kan den minderen standen weinig of niets baten, wijl deze vleeschsoort toch te hoog in prijs blijft; de meeste Katholieken zijn daarvan overtuigd, alsmede van de hooge wenschelijkheid dat „de belasting op het gemaal", voor wat rogge betreft, wierde afgeschaft. Onderscheidenen hunner hebben zich in de sectiën in dien zin verklaard. En nu zullen ze niet te min stemmen voor de afschaffing van den vleesch-

accijns, ofschoon, zoo deze afschaffing doorgaat, het in lange jaren onmogelijk zijn zal aan de ontlasting van het gemaal te denken. Zij handelen dus tegen hunne overtuiging, dit goedmakende door de gedachte: onze kiezers willen het zóó, en zouden ons niet herkiezen, indien wij niet met Thorbecke stemden. U. D. H. ziet waarheen zoo iets zou kunnen leiden, en hoe wenschelijk het is voor de Katholieke zaak, dat de Katholieke leden der Kamer niet staan onder leiding, of juister gezegd, onder het bevelheerschap van Thorbecke. U. D. H. weet wel, dat ik hen evenmin zou wenschen geplaatst te zien onder de leiding of onder het bevel van het Ministerie; ik wensch hen te zien: zelfstandige voorstanders van het goede, van waar dit komen moge, en bestrijders van het kwade, wie ook hiervan voorstander mogte zijn. Ik weet dat U. D. H. hieromtrent niet anders denkt, en dat het overtollige moeite is dit te schrijven; doch ik meende dat ik met eenig nut mijne waarnemingen over den tegenwoordigen toestand aan U. D. H. kon mededeelen. Immers, er is ons allen veel aan gelegen, dat die toestand verandere; *dat geen Gouvernement in de Katholieke vertegenwoordigers systematische opposanten behoeft te zien* [1]); dat zij integendeel door alle partijen geëerbiedigd worden als gemoedelijke, naar regt, wet en overtuiging stemmende vertegenwoordigers, die zonder aanzien van partij, van Ministerie of oppositie regt door zee gaan. Indien deze wijze van zien de ware is, en van de andere kant de Katholieke kiezers, door aanhangers te zijn van Thorbecke „quand même", dienzelfden slaafschen geest op hunne afgevaardigden overplanten, dan schijnt het noodig, dat door gepaste middelen de kiezers beter ingelicht worden, en dat hun de moed worde geïnspireerd om van hunne vertegenwoordigers zelfstandigheid te vorderen tegenover iedere partij. Ik weet niet, Monseigneur, of de omstandigheden U. D. H. toelaten om in dien zin eenig initiatief te nemen — natuurlijk niet door mandementen of andere officiele of openbare stappen — maar op stille, niet in het oog loopende wijze. Ik onthoude mij derhalve van allen aandrang, en meen, na mededeeling mijner gedachten, die ik niet durf achterhouden, genoeg te hebben gedaan.

---

[1]) Onderstreept door Mgr. van Vree zelf.

Mgr. Zwijsen en de Heilige Linie!

door

Dr. J. WITLOX.

In de Bibliotheca Thymiana berust de volgende brief van Smits, den hoofdrecteur van *De Tijd,* aan Alberdingk Thijm:

Hooggeschatte Vriend!

... Toevalliger wijs ben ik Zaturdag en Zondag in de gelegenheid geweest, om de zaak der heilige linie, met betrekking tot den kerkbouw te Eindhoven, aan Mgr. van Utrecht aan te bevelen. Ik kan niet zeggen met eenig succes.

Hij heeft mij verzekerd:

1°. dat hij te Eindhoven niets anders heeft gezegd, dan dat er geen kerkelijk voorschrift bestaat, waarbij de verplichting is opgelegd, om op de heilige linie te bouwen.

2°. dat hij gaarne zien zal, dat men op de heilige linie bouwt, waar 't kan, maar dat hij niet meent iemand daartoe te mogen verplichten.

Weet Ge, lieve Vriend, wat er van de zaak is? Mgr. de aartsbisschop is *een al te positief man om veel met symboliek op te hebben.* Ik spreek mijne overtuiging uit, als ik meen, dat hij aan de zaak nooit veel aandacht heeft gegeven, en niet gemakkelijk er toe te brengen zal zijn om er zich vertrouwd mee te maken. *Hij is een man van zaken.* Hij is daarenboven te oud; hij gaat naar de 70. Hij zoekt rust, en raadpleegt geen boeken meer dan voor zoo ver de dagelijksche praktijk van zijn positieve zaken 't vordert. Er is van die zijde niets te doen. Hetgeen wel jammer is, want hij heeft volstrekt geen vooroordeelen tegen U; integendeel hij is met U persoonlijk zeer ingenomen, al is het dat hij door anderen aangeblazen meent, dat gij de zaak der heilige linie overdrijft.

Ik zal zien, dat ik nog een laatste poging op den deken en het kerkbestuur van Eindhoven doe ....

tt. in Ch.

Gangulphus feestdag Jud. Smits.

1860.

Uit het door ons gecursiveerde blijkt wel, dat Smits een bijzonder juisten kijk heeft op de persoonlijkheid van Zwijsen. Heel de houding van den aartsbisschop tegenover het bekende werk van Thijm is overigens zeer karakteristiek.

Mansuete et Fortiter

door

Dr G. GORRIS S. J.

Iedereen ziet onmiddellijk in, dat dàt inderdaad: „mansute et fortiter, d. i. met zachte hand en tegelijk krachtig beleid", de wijze is, waarop in moeielijke omstandigheden groote dingen worden tot stand gebracht. Maar wij weten genoegzaam, dat de verbinding dezer beide deugden, zachtheid en kracht, door aanleg gegeven en door deugdoefening voltooid, slechts zelden in de juiste harmonische mate gevonden wordt. Het is zooveel gemakkelijker eenzijdig dan evenwichtig te zijn!

Mgr. Johannes Zwijsen, die zich de leuze mansuete et fortiter tot richtsnoer des levens had gekozen, was een van die zeldzamen. Daarom is hij geworden een der grootsten uit onze jongste katholieke geschiedenis. Toen na een lange periode van verdrukking en gedeeltelijk van verval, voor het Katholicisme hier te lande een tijd van gisting en herwording aanbrak, was er een groot leider noodig, van wiens takt, talent en deugd het zou afhangen of het nieuwe leven zich krachtig ging ontwikkelen, dan wel of het na een begin van bloei zou hervallen in den ouden slaap of in nieuwe verwarring. Moeielijke taak, door dezen kerkvoogd schitterend volbracht, en inderdaad: mansuete et fortiter.

Het kan natuurlijk de bedoeling niet zijn hier zelfs maar in hoofdtrekken de geschiedenis van Mgr. Zwijsen te geven. Wij willen hem alleen beschouwen als leider en regeerder.

Of hij als zoodanig f o r t i t e r moest te werk gaan? Om ons hiervan te overtuigen, behoeven wij ons slechts de uiterst

moeielijke omstandigheden te herinneren, waarin hij op den voorgrond trad, sinds 1842 als coadiutor, later als opvolger van den Apostolischen Vicaris van Den Bosch; vanaf 1853 als eerste Aartsbisschop van Utrecht na het herstel der Hierarchie en tegelijk als Apostolisch Administrator van 's-Hertogenbosch. Zoo heeft dus het grootste gedeelte van katholiek Nederland geruimen tijd onder zijn bestuur gestaan.

Dit optreden viel in een tijd, waarin op de eerste plaats de verhouding tot den Staat een krachtig beleid vereischte. De ergste excessen van zoogenaamd Jozefisme waren nog maar pas voorbij; de geest daarvan leefde nog voort en dreigde steeds tot nieuwe moeielijkheden aanleiding te geven. Men begrijpt immers wel, dat de Regeering haar sinds tientallen van jaren uitgeoefende bemoei- en bedilzucht in godsdienstige aangelegenheden niet zoo maar opeens liet varen. Welnu, laat ons trachten ons eenig denkbeeld te vormen van dien geest; in onzen geheel veranderden tijd kunnen wij ons maar moeielijk voorstellen hoe ver de inmenging van den staat in godsdienstzaken in de eerste helft der 19e eeuw is gegaan.

Waren niet de seminariën, de opleidingsplaatsen voor de bedienaren van den godsdienst, op hoog bevel jaren lang gesloten geweest? Had niet de o zoo vaderlijke en verlichte regeering van Willem I, vol bezorgdheid over de „achterlijkheid" der katholieke geestelijken, zelf een tijd lang hun vorming ter hand genomen in het Collegium Philosophicum? Hoe kunstmatig dit instituut van staatsbemoeiing moest op de been worden gehouden, blijkt wel hieruit, dat van de 551 leerlingen, die het in de vijf jaar van zijn bestaan bezochten, er 523 op staatskosten gestudeerd hebben. Zoo veel had de Regeering er voor over om zich een katholieke clergé naar eigen inzicht te vormen. Ten slotte was dan toch dit pogen op den krachtigen tegenstand van katholieke overheid en geloovigen afgestuit; maar daarmee was de Jozefistische geest niet verdwenen. Dat bleek maar al te duidelijk bij het lager onderwijs. Van katholiek onderwijs kon in de noordelijke

gewesten zoo goed als in het geheel geen sprake zijn, ook niet na 1853; de openbare staatsschool was praktisch alleenheerschend en dit monopolie werd met jaloersche zorg gehandhaafd.

Was aldus de Regeering gewend zich uitermate veel te bemoeien met geheel of grootendeels godsdienstige aangelegenheden, van den anderen kant stond zij vaak edelmoedig met gunsten klaar voor de Katholieken en hun Kerk, dat moet erkend. Maar .... gunst schept verplichting: de Regeering wist en verwachtte het. Talrijke kerken waren of werden met staatssubsidie nieuw opgetrokken, doch in ruil daarvoor strekte zich dan ook de staatsbemoeiing verwonderlijk ver uit over kerkelijke zaken, als de indeeling of opheffing van parochieën, het beheer over kerken- en armengoed, de samenstelling en bevoegdheden van parochiale kerkbesturen enz. Daarbij kon, ook in dien tijd nog, geen kerk gebouwd, ja zelfs niet belangrijk hersteld worden, zonder goedkeuring der wereldlijke overheid; let wel, niet omdat men onderworpen was aan het toezicht van schoonheids-, veiligheids- en andere commissies, waarmede wij tegenwoordig allen gelijkelijk gezegend zijn, maar alleen en speciaal omdat het een kerk betrof. Een kerk, en al wat daarmee in verband stond, was iets waarin de Regeering altijd en op heel bizondere wijze belang stelde: dat was voor haar een nuttige maatschappelijke instelling, maar altijd een beetje gevaarlijk, waar vadertje Staat een wakend oog op diende te houden. Een bericht bijv., dat men ergens in ons lieve vaderland de fatale gewoonte had aangenomen van driemaal daags de Angelus te luiden, was ernstig genoeg om ministeriëele onderzoekingen en aanschrijvingen uit te lokken.

Eveneens was de Regeering in 't geheel niet karig met toelagen aan de geestelijkheid, en met studiebeurzen voor seminaristen, ook nadat het Collegium Philosophicum was opgeheven; maar de voorwaarden, waarop ze verleend werden, waren even zoo veel middelen om den greep van den Staat om de Kerk te verstevigen.

Kloosters en congregaties waren het voorwerp van de aanhoudende en zeer ongewenschte zorg van de Regeering. Die voor ziekenverpleging konden nog wel worden geduld, maar die voor onderwijs waren aan allerlei beperkende bepalingen gebonden, wel te weten, niet wat het onderwijs, maar wat hun inwendige organisatie, geloften en recht van aanneming van novicen betrof. En alle overige orden waren in dezen tijd van humanitairen geest heelemaal uit den booze; zij werden niet erkend, of zóó de Staat van hun bestaan kennis droeg, was het om het getal hunner leden wettelijk te rantsoeneeren en hun het aannemen van nieuwelingen geheel te verbieden. En toen men in 1836 in Den Haag meende, dat de Dominicanen in Uden een novicaat hadden geopend, schreef het Departement voor de Zaken van den R. K. Eeredienst vol ontstelling aan den Internuntius om opheldering over die paepse stouticheit, alsof men nog midden in den tijd van de „Vrije" Republiek der Zeven Vereenigde Nederlanden leefde.

Om alles met één trek te typeeren: in 1841, juist één jaar voor Zwijsen's optreden als coadiutor van Den Bosch, was de toestand zóó, dat de pas benoemde internuntius en vicesuperior Capaccini een uitvoerigen brief met klachten en grieven aan het Departement voor de Zaken van den R. K. Eeredienst inleverde over allerhande staatsinmenging en machtsmisbruik, waaraan dit lichaam zich schuldig maakte. Natuurlijk werd de brief uitvoerig „weerlegd", maar wij zien hieruit toch te beter, hoe krachtig de kerkelijke leiders in dien tijd stelling moesten nemen tegen velerlei gevaar, dat hun van den kant van een Jozefistischen staat dreigde. Mgr. Zwijsen was daar echter de rechte man voor; fortiter heeft hij de rechten der Kerk en der Katholieken tegen staatsbemoeiing gehandhaafd.

Maar niet daar alleen lag het groote gevaar in een tijd, toen een kerkelijke ordening nauwelijks of niet bestond en heel het kerkelijk leven, althans in het noorden, maar zoowat doorsukkelde met de uiterst gebrekkige regeling, die uit den

tijd van verwarring en verdrukking vóór de Fransche Revolutie was overgebleven. Ook tegen de Geestelijkheid was het vaak noodig met krachtige hand in te grijpen, zou er van een goede organisatie door de hoogste overheid iets terecht komen. De aartspriesters, die een grooter of kleiner kerkdistrikt bestuurden, hadden slechts weinig gezag. Het eenige wat zij nog ongeveer bezaten, was het recht van benoèming van pastoors en kapelaans. Maar daar zij overigens bijna de gelijken waren van hun medepriesters, kon het niet anders of er kwamen, dikwijls buiten de bedoeling en tegen den wil van den aartspriester zelven, gevallen voor van willekeur of althans zwakheid, van onredelijke begunsting enz. Daarentegen gebeurde het ook, dat een geestelijke eenvoudig weigerde zijn plaats te verlaten, indien de aartspriester hem naar elders wilde doen vertrekken. De zoo hoog noodige kerkelijke visitatie werd in lange jaren niet gehouden; toen zij eindelijk in 1832 door den pauselijken internuntius weer eens werd voorgeschreven, ondervond die „nieuwigheid" veel tegenstand; doch hoe noodig zij was, bleek vijf jaar later, toen na een hernieuwde visitatie de verslagen binnenliepen: het kwam aan den dag, dat er op velerlei gebied in het kerkelijk leven misbruik, verslapping en verwaarloozing heerschte; in één woord, de Nederlandsche Katholieke Kerk was vrij wel gedesorganiseerd.

Dit ging zoo ver, dat de geestelijken toelagen van de Regeering aanvaardden, ofschoon de Paus dit wegens de daaraan verbonden onaannemelijke voorwaarden had verboden. Nu waren die voorwaarden door de Regeering wel allengs prijs gegeven, maar het vermelde feit is toch teekenend voor den geest, die er bij sommigen heerschte. Het is inderdaad niet te ontkennen: voor velen van de clergé sprak het van zelf, dat de Staat zich op verregaande wijze met de godsdienstige aangelegenheden bemoeide. Het Jozefisme en Gallicanisme, begunstigd door de politieke gebeurtenissen der voorafgaande jaren, zat in de lucht, en soms waren het de besten, overigens uitstekend katholieke mannen, die er mee besmet waren,

zonder er het gevaar en het anti-kerkelijke van in te zien. Zoo is het een feit, dat meer dan eens zelfs een aartspriester zich voor de oprichting van nieuwe parochies rechtstreeks tot de Regeering wendde met voorbijgaan van de competente kerkelijke overheid, den Internuntius des Pausen, die gewoonlijk tevens vice-superior (d.w.z. hoofd) der Hollandsche Zending was. Ook Mgr. Zwijsen heeft beide laatstgenoemde ambten gedurende eenigen tijd ad interim bekleed, waartoe anders gewoonlijk een Italiaansch prelaat beroepen werd. Hij kende dus reeds bij voorbaat al de bezwaren aan de leiding der kerkelijke zaken hier te lande verbonden.

Waar aldus de geestelijkheid gezind was, kan men bij de leeken nog vreemdere dingen verwachten. Van oudsher waren deze, onder de moeielijke en ongeregelde toestanden tijdens de Republiek, gewoon geweest zich danig te bemoeien met de benoeming van hun zielzorgers en andere zaken, die uitsluitend tot de rechtsmacht der geestelijke overheid behoorden. Er liggen in de Romeinsche, en zelfs in de Hollandsche archieven heel wat rekesten van leeken aan den Paus of aan de Staten, ten gunste van den eenen of den anderen geestelijke, dien zij ten spijt van de plaatselijke kerkelijke overheid wenschten te verkrijgen of te behouden. Herhaaldelijk en tot diep in de 19e eeuw toe, soms op de onredelijkste manier, verzetten zij zich tegen het wijzigen of versmelten van verschillende staties. De armbesturen waren vrijwel geheel hun eigen baas, onafhankelijk van de geestelijke overheid, en wenschten dit ook te blijven.

Maar het ergste was het met de kerkbesturen. Het spreekt van zelf dat in een tijd, toen de priester zich vaak schuil moest houden of zelfs geheel verbannen werd, de kerkbesturen zich allengs heel wat zaken hadden aangetrokken, die eigenlijk tot de competentie van den pastoor behoorden. Maar dat dit in de 19e eeuw zoo was gebleven, en dat zij van hun abnormale macht maar noode afstand wilden doen, was toch een noodlottig iets. Soms werden zij, buiten eenigen invloed van de kerkelijke macht om, gekozen door de ge-

loovigen; en allengs kwam het ook voor dat de besturen eenvoudig weg zich zelve aanvulden door eigen keuze. Men kan een geval aanwijzen, en allicht is het 't eenige niet, dat een kerkbestuur een bezoldigd ambtenaar voor de administratie der kerkengelden aanstelde en .... dat deze de vergaderingen voorzat met beslissende stem. Een nieuwbenoemd pastoor moest soms voor zijn ambtsaanvaarding met het kerkbestuur gewoonweg contracteeren over het hem toe te kennen tractement en zijn positie tegenover de parochianen; het kwam voor, dat het kerkbestuur bij oneenigheid met den herder diens tractement kalmpjes inhield; dat 't om de geldmiddelen te versterken entréegeld hief van de godsdienstoefeningen en een hoofdelijken omslag oplegde; dat 't den pastoor dwong aan degenen die nalatig waren in het betalen van deze gelden de HH. Sacramenten te ontzeggen; en dergelijke meer. Het meest curieuze is wel, wat te Bergschenhoek geschied was, buiten het latere gebied van Mgr. Zwijsen weliswaar, maar typeerend voor een geest. die ook elders heerschte. Het kerkbestuur bepaalde daar namelijk bij reglement, dat de pastoor 25 ct. boete betaalde als hij de H. Mis een kwartier te laat begon, en 30 ct. als hij een middagpreek van langer dan een uur hield! En dit fraaie stuk is mèt de kerkmeesters door den pastoor zelf onderteekend!

Men kan zich begrijpen, dat een krachtig vice-superior, zooals de internuntius Antonucci was, reeds aan dergelijke toestanden een eind had willen maken. Hij vaardigde dan ook in 1833 een nieuw reglement voor de kerkbesturen uit en omschreef nauwkeurig hun macht. En wat was het gevolg? Dat er wel nieuwe kerkbesturen werden aangesteld, maar vele oude weigerden af te treden, vooral in Gelderland. Zelfs dreigde het tusschen deze beide tot processen voor den wereldlijken rechter te komen, en direkt liet het Gouvernement suikerzoet aan Antonucci weten, dat het zijn nieuwe reglement niet als wettig kon erkennen en de oude kerkbesturen voor den rechter in het gelijk zouden gesteld

worden. [1]) Tevens poogde het in 1837 en opnieuw in 1841 het Napoleontisch dekreet op de kerkfabrieken, dat reeds voor Staats-Vlaanderen, Brabant en Limburg bestond, ook voor het noorden in te voeren. Hoe ver daarbij de staatsinmenging in het kerkelijk beheer ging, kan hier niet worden uiteengezet; maar dat het heel ver ging, kan men zich denken!

Zoo was tegen het midden van de vorige eeuw ongeveer de gezindheid van staat, geestelijkheid en leeken, met betrekking tot het bestuur der Kerk. In Brabant, waar Mgr. Zwijsen's werkzaamheid vóór 1853 hoofdzakelijk heeft gelegen, was de toestand ten opzichte van priesters en geloovigen wel veel beter, omdat daar het kerkelijk bestuur minder was gedesorganiseerd; maar in dien tijd was dan ook de staatsinmenging des te sterker. Deze nam aanzienlijk af na het herstel der hierarchie in 1853, toen de kerkvoogd als eerste aartsbisschop van Utrecht het noorden tot hoofdgebied van zijn werkzaamheid kreeg; maar daarentegen waren dáár de overige moeielijkheden weer des te grooter. In beide hoedanigheden dus, zoowel als bestuurder van het Bossche als van het Utrechtsche diocees, was klaarblijkelijk dit voor hem een allereerste vereischte: er moest fortiter, met krachtig beleid, worden ingegrepen bij de zoo bitter noodige reorganisatie van het kerkbestuur in Nederland. Zonder vast en onverbiddelijk de principiëele lijn te volgen van de katholieke leer over hierarchie en de verhouding van kerk en staat, ging het niet; dat is na het gezegde zeker wel duidelijk.

Hoe gemakkelijk ware het echter geweest door een alléénforsch ingrijpen de wanorde te vergrooten in plaats van ze weg te nemen! Bij de geschetste geestesgesteldheid van staat, geestelijkheid en leeken moest de reorganisatie op de grootste moeielijkheden stuiten, en die waren alleen te overwinnen

[1]) Hierin vergiste de Regeering zich toch. De rechterlijke macht toonde zich geheel onafhankelijk; een ontslagen kerkmeester, die zich in 1842 op de rechtbank van Arnhem beriep om zijn ontslag ongedaan te doen maken, kreeg tot uitspraak: „dat de burgerlijke regter niet bevoegdelijk kon cognosceren omtrent de wettigheid of onwettigheid van het ontslag door het kerkelijk bestuur gegeven."

als naast het fortiter ook het mansuete op de meest taktvolle wijze in toepassing werd gebracht. Hij, die door de Voorzienigheid werd geroepen om deze taak te vervullen, heeft dit volkomen ingezien en schitterend uitgevoerd. Wel mogen wij daarbij niet vergeten het groote aandeel, voor wat het noorden betreft, dat hieraan gehad heeft de eerste bisschop van Haarlem, Mgr. J. F. van Vree. Ook is het waar, dat er ondanks alle verkeerde insluipsels, die het gevolg waren geweest van eeuwenlange verdrukking en desorganisatie, een diepe aanhankelijkheid bestond bij geestelijkheid en volk aan de oude moederkerk en bij beide een innig-katholieke geest leefde — een geest trouwens die door de besten onder hen op een ontwaken was voorbereid — maar zonder de voorzichtige en taktvolle leiding van een hoogstaande persoonlijkheid als Johannes Zwijsen, zou het groote werk toch niet zonder schokken en beroering zijn tot stand gebracht. Dat de Nederlandsche kerkprovincie een regeling heeft ontvangen en aanvaard, die nog steeds tot heil der Katholieken hier te lande in hoofdzaak voortbestaat, is zijn werk; het is te danken aan zijn ingrijpen, dat mansuete et fortiter is geweest. Ter illustratie slechts een enkel staaltje. In een brief aan een zijner pastoors, namelijk Pastoor Herraets van Ravenstein, schreef hij bij gelegenheid van verwikkelingen met het armbestuur het volgende: „Ik ben van gevoelen de zaak van den armmeester voorloopig te laten rusten en hem stilletjes te laten voortgaan. Daar hij thans gebelgd schijnt te zijn, zou hij soms stappen doen, die hij later niet zou doen. De zaak kan intusschen zoo niet blijven. Ik spreek U daarover mondelings ter gelegenheid van het toedienen des Vormsels."

Ziedaar het mansuete.

'n Anderen keer, toen dezelfde pastoor zich wederom in moeielijkheden tot den bisschop moest wenden, kreeg hij ten antwoord: „Dat te Ravenstein zich moeyelijkheden opdoen, verwondert mij niet.... Wanneer een pastoor zijn plicht heeft gedaan, moet hij de moeyelijkheden aan God overlaten;

UEw. kan in alle voorkomende omstandigheden op mijne ondersteuning rekenen."

Ziedaar het fortiter.

Inderdaad, krachtig was zijn beleid en taktvol zijn optreden, en beide noodzakelijke eigenschappen heeft hij in evenwicht weten te houden, omdat hij was een man van hooge spiritueele beginselen, vroom en vol Godsvertrouwen. Slaan wij nog even een vluchtigen blik op zijn werk en werkwijze.

De vriendschap, waarmede koning Willem II hem vereerde, is bekend, en ook met de overige regeeringspersonen wist hij altijd de beste verstandhouding te bewaren. Maar dit belette niet, dat hij in 1857 krachtig tegen de nieuwe onderwijswet protesteerde; dat van hem voornamelijk die eclatante eisch is uitgegaan van: een katholieke school voor het katholieke kind. Door het onderwijsmandement van het gezamenlijke episcopaat werd in 1868 de openbare staatsschool als onvoldoende voor de katholieke jeugd afgewezen; dit gewichtig document kwam voornamelijk onder zijn invloed tot stand.

Na hetgeen wij tevoren zagen, zullen we ook begrijpen wat het zeggen wil, dat hij reglementen ontwierp voor de kerk- en armbesturen, die algemeen werden aanvaard en doorgevoerd voor het Utrechtsche aartsdiocees, en door het Haarlemsche werden overgenomen; wij zullen inzien, dat de welgeslaagde indeeling van zijn kerkgebied in dekenaten en parochiën een werk van fijnvoelenden takt is geweest en meer vereischte dan het trekken van een aantal grenzen op een landkaart.

Nog in den tijd van de ergste staatsbemoeiing had hij met bizondere zorg de stichting of uitbreiding behartigd van religieuze congregaties: de Zusters zoowel als de Fraters van Tilburg, die beide thans zoo heilrijk werkende congregaties, zijn zijn werk en erkennen hem als hun stichter. Het Gezelschap van Jezus, Maria, Jozef ziet in hem, en terecht, na den stichter pater Wolff, zijn tweeden vader, die het heeft heengeholpen over moeielijkheden, welke een zekeren ondergang

van het jonge instituut schenen te beteeken. En deze bemoeiingen met kloosterstichtingen vielen hoofdzakelijk vóór 1850, toen de Regeering nog een allerlastigste belangstelling voor alle soort van geestelijke stichtingen betoonde. Maar het taktvolle beleid van Mgr. Zwijsen wist alle klippen te omzeilen.

De kroon op het werk werd gezet door het provinciaal concilie te 's-Hertogenbosch in 1865. Zeker was ook dit niet het werk van den aartsbisschap alleen, maar de leider en ziel is hij er toch van geweest. Daar betuigde de katholieke Kerk van Nederland haar onwankelbaar geloof in de katholieke leer; daar werd in groote lijnen de orde vastgesteld, die door de volgende diocesane synoden nader werd ontwikkeld en toegepast. Daarmee was het moeizame werk van het herstel der kerkregeling in Nederland voltooid.

Laat een pen als die van Dr Schaepman nog eens samenvatten wat een man als Mgr. Zwijsen heeft gedaan en beteekend; toespelingen uit dit citaat (van 1877) die voor zijn lezers indertijd niet heel duidelijk moeten geweest zijn, zullen wij thans ten volle verstaan:

„Er viel veel te werken. Het was echter geen werk, dat veel klank had of veel naam gaf, het was een arbeid van organisatie: van regelen, van ordenen, van ontwarren, van geven en nemen, een werk waarbij men in aanraking kwam met persoonlijke gevoeligheden, met bijna eerbiedwaardige ijdelheden, met rechten, met gewoonten, met halve overrompelingen, met rechtvaardige overdrijvingen, met heilige onstuimigheden en zelfverloochenende belangzucht, met schoone herinneringen en groote offervaardigheid. Toch is het geheele werk der kerkelijke regeling volbracht. In vaste lijnen beweegt zich het katholieke leven, vol kracht en vol vrijheid, tegen de dwalingen der menschelijkheid door de hooge wet behoed. Wat te regelen viel, is geregeld." (Onze Wachter, 1877, II, 261).

In die regeling heeft Mgr. Zwijsen het grootste aandeel gehad; en hij heeft dit werk volbracht, hij heeft het slechts

kùnnen volbrengen: mansuete et fortiter. Zoo is hij geworden een der grootste figuren van onze 19e-eeuwsche kerkgeschiedenis. Ook op ander gebied was er nog veel te verbeteren, te strijden en te veroveren: maatschappelijk en politiek waren de Katholieken nog steeds in de verdrukking, en de taak om hierin te voorzien is vooral door anderen waargenomen. Maar voor de kerkelijke organisatie en de herleving van het godsdienstig leven heeft wellicht niemand meer gedaan dan Mgr. Johannes Zwijsen.

Opmerking. De positieve gegevens voor dit opstel zijn voor een deel ontleend aan stukken uit het archief S. J. te Maastricht en verder aan de bekende werken van Nuyens, Albers en Witlox en het Handboekje voor de Zaken van den R. K. Eeredienst. Dan heb ik nog menig trekje te danken aan de interessante opstellen van Rogier en van der Loos in de Bijdragen van Haarlem 41 (1923) e. v.

ADVERTENTIE-BIJVOEGSEL
VAN „BOSSCHE BIJDRAGEN"
BOUWSTOFFEN VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN HET BISDOM 'S-HERTOGENBOSCH

DL. VIII. AFLEV. 3. NOVEMBER 1927

KUNSTHANDEL
Fa F. WILMSEN en ZONEN
Vughterstraat 56, 's-Hertogenbosch. — Tel. 757
is het aangewezen adres voor **Religieuze Platen** en **Schilderijen,**
Staaf- en **Ovale Lijsten, Spiegels, Etsen** enz.

Eenige werkplaats te Tilburg

Heuvelstraat 105

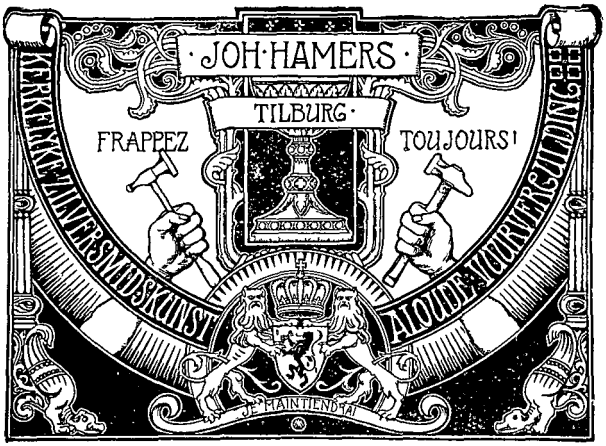

Heuvelstraat 105

Groote voorraad in alle metalen Kerkwerken

1e Klas werk aan voordeelige prijzen

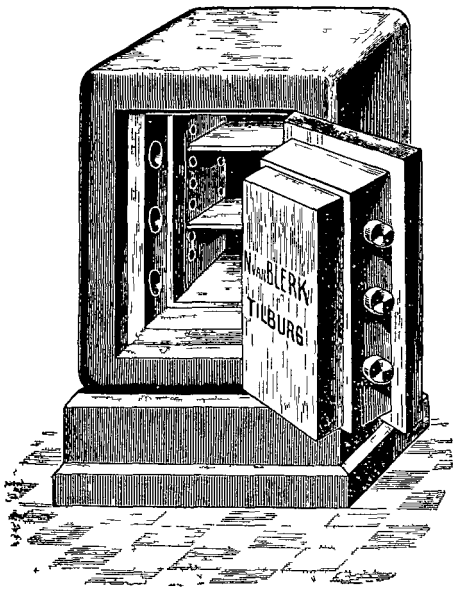

VAN BLERK's
TABERNAKELKASTEN
VAN BLERK's
OFFERBUSSEN
VAN BLERK's
KLUISDEUREN
VAN BLERK's
BRANDKASTEN

„De beste waarborg"

Zonder eenige verplichting persoonlijk te ontbieden

VAN BLERK's
Brandkastenfabriek
Tilburg, Tel. Int. 374

H. VERBUNT VAN DIJK

Gasthuisstr. 64 TILBURG

Kerkelijke Kunst

Gegarandeerd Zuivere Miswijnen

Alle Kerkbenoodigdheden

Kloosterstoffen

MAGAZIJN ST. JOZEF

Speciaal adres voor complete installeering van

KLOOSTERS en GROOTE INRICHTINGEN

in

PORSELEIN, GLAS, AARDEWERK,

ROESTVRIJE TAFEL- EN DESSERTMESSEN

TAFELZILVER ALPACCA

in Gero zilver en Rembrandt Zilver

Reiziger door het heele land te ontbieden

Telef. 485 — L. DERKS — 's BOSCH

SPECIAAL ADRES voor

PRIESTERKLEEDING

Arnold Vielen - Marktstraat - Veghel.

„Atelier SCHREURS"

's BOSCH, Vughterstraat 52, — Tel. 614.
DORDRECHT, Vrieseplein 1, — Tel. 323.

Moderne Fotografische Ateliers.
Artistieke Portretfotografie.
Speciaal Adres voor Vergrootingen.

Ferdinand H. J. van den Eerenbeemt

Fabrikant van Kerkkaarsen,
Witte Was, Wierook, Godslamp-olie, enz.
's-Hertogenbosch, Hinthamereinde 53

Vacant

ERVEN & C°. OIRSCHOT

-:- STOELENFABRIEK -:-

KERKSTOELEN in elk gewenscht model

STOELEN voor **PATRONATEN** en andere **VEREENIGINGSGEBOUWEN**

—.— **Vraagt CATALOGUS.** —.—

H. FUNNEKOTTER

ROTTERDAM

WEDEROM VERKRIJGBAAR:

de bekende Loopers „Super aspidem"

op 70 en 90 c/m. breedte.

Smyrna-loopers en Tapijten

in elke gewenschte afmeting, naar speciale ontwerpen.

BILLIJKE PRIJZEN.

M. v. Bokhoven & Jonkers
'S-HERTOGENBOSCH
BEELDHOUWERS
ATELIER VOOR
DECORATIEVE SCHILDERKUNST

Oude en Nieuwe Boekhandel
UITGEVERIJ
N.V. v./h. DEKKER & v. d. VEGT en
J. W. v. LEEUWEN
Oranjesingel 4, NIJMEGEN
Oude Gracht, UTRECHT
Verzendt op aanvrage gratis Catalogen.
Koopt oude Boeken.

Firma J. H. de Leeuw
's=HERTOGENBOSCH

Groothandel in Koloniale waren
Koffie = Thee
Telefoon 497 en 1146

Vacant

B. ZWAANS
TILBURGSCHE
Steenkolenhandel
TEL. 216.
Piusstraat 89, Tilburg

THEODOR SPIERINGS

Commissionnair in Effecten

's BOSCH ▫ ▫ HINTHAMEREINDE 3

neemt over leeningen van R. K. Kerken en Kloosters en bevordert het plaatsen dier leeningen. :-:

Fabriek van Machinale Houtbewerking „De Mark"

JACQ. van GROENENDAEL

BREDA

Alle Timmerwerken

Speciaal in eikenhouten Kerkbanken, Kerkstoelen, Schoolbanken enz.

HUISVLIJTARTIKELEN.

CATALOGUS met handleiding voor Friesch houtsnijwerk,

Verkrijgbaar à f 0.45 per exemplaar.

VRAAG PRIJSCOURANT.

Firma JOHAN SMULDERS.

Vughterstraat 33. 's-HERTOGENBOSCH. Telefoon 659.

IJzerwaren, touw, huishoudelijke artikelen, enz.

Carborundum- en Aloxite-slijpmiddelen. — De beste der wereld.

Een nieuwe, praktische Uitgave:

Het Prentenboek van de Kinderbiecht

door M. C. VERSTEEG, met medewerking van de Katecheten aan de School van den Schrijver: de WelEerw. Heeren P. v. OORSCHOT en W. v. D. HORST.

Geteekend door B. REITH. — Prijs fl. 1.—.

Het werkje verschijnt begin December 1927 en is een aanvulling van

Het Prentenboek der Eerste H. Communie. Prijs fl 1.—

Verkrijgbaar bij de Drukkerij van het R. K. JONGENSWEESHUIS te Tilburg en bij iederen R. K. Boekhandelaar.

In **De Residentiebode** van 23 April schrijft Ellen Russe onder „Menschen en Boeken":

Het Christelijk Getuigenis der Catacomben

door F. HENDRICHS S. J.

Dit is wel een der innigste en meest blijde boeken, die we ooit gelezen hebben; een boek van ongemeene diepte en vèrstrekkende consequenties; een boek zoo troostrijk en sterkend, dat het waarlijk een duurzaam voedsel voor onzen geest is geworden. Een boek vol gave kennis en redelijke wijsheid, die de taal spreekt van het diepste geloof en hemelschen troost verschaft met zijn ontroerend verschiet op de zekere onsterfelijkheid. Dit boek is ongetwijfeld een gebeurtenis, het zal zijn plaats vinden naast de meest dierbare en meest geliefde boeken, welke wij op onzen levensweg meenemen en bewaren tot het einde toe, als een kostbaar viaticum voor onzen geest en ons gemoed, naast die enkele boeken, die als schuilplaatsen zijn, waar wij ons in de beslissende uren van het leven terugtrekken om te denken aan de groote geheimen der toekomst, die ons allen wacht.

Het werk is verkrijgbaar à f 4.75 gebonden in linnen prachtband en in rood marokijnleer-luxe band à f 12.50 bij alle Boekhandelaren en

bij den Uitgever G. MOSMANS Zoon, 's-Hertogenbosch.

GEBRUIKT

de hoogfijne soorten ONTBIJTKOEK

uit de Stoomkoekfabriek „DE STER" van

GEBR. PLOEGMAKERS, OSS.

Voor kostscholen en gestichten speciale conditiën.

Vraagt nog heden prijs aan bij GEBR. PLOEGMAKERS, OSS.

LENTJES & DROSSAERTS

'S-HERTOGENBOSCH

Firmanten: J. H. L. van Dijk en J. P. M. van Dijk

EFFECTEN, COUPONS, DEPOSITO'S enz.

Belasten zich speciaal met het plaatsen en verhandelen van leeningen ten laste van Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, R. K. Kerken, Kloosters en Instellingen op de meest voordeelige voorwaarden. :-:

ATELIER VOOR KERKELIJKE KUNST

OPGERICHT 1872

H. VAN DER GELD & ZOON

'S-HERTOGENBOSCH

BEELDHOUWWERKEN

KERKMEUBELEN IN HOUT EN STEEN

IN VERSCHILLENDE STIJLEN

POLYCHROMIE □ □ □ KRUISWEGEN
OOK IN GIPS

RECLAME-AANBIEDING

Regensburger MISSAAL

folio editie Pustet, laatste uitgave, geheel compleet, solied gebonden in rood chagrinleer, goudsnee, fraai verguld op plat, met zijden linten, in étui

slechts f 32.50.

Nieuwste MIS- EN VESPERBOEK met uitleg, voor elken dag. Nederl.-Latijn. 1820 bladz. f 2.90.

Boekhandel W. BERGMANS, Tilburg.

J. A. VERBUNT

WIJNHANDEL OPGERICHT 1848

TILBURG

INTERESSÉ DE LA MAISON

SCHRÖDER DE CONSTANS

BORDEAUX

SPÉCIALITÉ **VINS FINS** ET

VINS CACHET DU CHâTEAU ET

ÉTAMPÉ

MONOPOLE VAN DE MERKEN:

DOMAINE MOULIN DE SOUBEYRAN

CHATEAU CARMES HAUT-BRION

J. P. van Gilse & Zoon

Wijnhandel

Roosendaal (N.-Br.)

Hofleveranciers van Z. H. Paus Benedictus XV

Gegarandeerde Miswijnen.

VIN BLANC SEC DES COTEAUX DE L'HARRACH f 45

MUSCAT DOUX (ou Demi-Doux) -'60

Deze Wijnen zijn ook bijzonder aangenaam als Dessertwijn.

MONOPOLE VAN

Château la Tour Priban	Pauillac
Chapelle de la Trinité	St. Emilion
Clos du Roi	Pauillac
Clos du Pouijallet	Pauillac
Milon-Lafite	Pauillac
Domaine de Pez	St. Estèphe
La Gauloise (R. Réquier)	Périgueux
Triple Sec (Allary)	Mussidan

Specialiteit in Bourgogne-, Mosel- en Rijnwijnen.

VRAAGT PRIJSCOURANT.

Register van Plaatsnamen.

Afferden, 113, 117 vlg.
Alphen, 121.
Altforst, 114 vlg.
Amersfoort, 245.
—, Zusters O. L. Vr. Stichting, 9.
Amsterdam, 227.
Antwerpen, 133.
—, Carmelietessen, 55 vlg.
Appeltern, 114.
Arnhem, 253.
—, Zusters van Liefde, 360.
Asten, 2 vlg.

Balgooy, 116.
Batenburg, 113.
Bergharen, 119.
Best, 241.
Bladel, 2 vlg.
Boekel, H. Agatha, 1.
Bokhoven, 125, 137, 139 vlg.
Boxmeer, 2 vlg.
Boxtel, 2 vlg.
Breda, 138, 320.
—, bisdom, 228.

Deest, kapel St. Antonius 117.
Delfshaven, 108.
Delft, Zusters van Liefde, 348.
Deventer, 244.
Dreumel, 122 vlg.
Driebergen, Sparrendaal, 252.
Druten, 2 vlg., 113, 118 vlg.
Duisborch, Capucijnen 92.

Eindhoven, 2 vlg. 376.
—, H. Gerardus Majella, 1.
—, St. Joris-college 9.
—, St. Maria-Lyceum, 9.
—, Zusters van het H. Bloed, 7.

Floreffe, abdij, 81.

Geffen, 105.
Geldrop, 2 vlg.
Gent, 128.
St. Geertruidenberg, 2 vlg,
—, Karthuizers, 15.
Grave, 320.
Groenendaal, 147.
Groningen, 244.

Haaren, 242.
Haarlem, 244.
—, bisdom, 256. 372—375.
Hageveld, Seminarie, 239.
's Heerenberg, Seminarie, 252.
Hernen, 113.
Helmond, 2 vlg., 77—102, 150—174.
—, St. Lambertus, 53, 77—102 pass., 150—174 pass.
—, St. Petruskapelletje, 93.
—, kerkhof, 82—89.
—, kerkvisitaties, 157—167.
—, Broederschappen, 154—157.
—, H. Familie, 157.
—, Genootschap H. Kindsheid, 157.
—, St. Vincentius-vereeniging, 157.
—, Schutsgilden, 155.
—, Organisten, 150—154.
's-Hertogenbosch, 2 vlg.
—, bisdom, 55, 225—389 pass.
—, St. Janskerk, 15.
—, St. Geertruikerk, 144, 147.
—, St. Jacob, 143.
—, St. Pieter, 143.
—, Schuilkerken, 125.
—, Bidplaatsen, 125, 220—224.

's-Hertogenbosch, St. Anthoniuskapel, 195.
—, Dominicanen, 15.
—, Jezuïeten, 124—149 pass.
—, Capucijnen, 128.
—, Minderbroeders, 128.
—, Predikheeren, 92, 128.
—, Bogarden, 15.
—, Derde Orde Franciscus, 17.
—, Begijnen, 15, 144.
—, Theresianen, 55—61.
—, Zusters St. Maria Magdalena, 15.
—, Nonnenklooster St. Geertrui, 147.
—, Zusters Derde Orde St. Franciscus, 15.
—, St. Berbelen gulde, 15.
—, St. Kathelinen gulde, 15.
—, Miraculeusbeeld O. L. Vr. van Den Bosch, 362 vlg.
—, Ill. Lieve Vrouwe Broederschap 62—76.
—, St. Dingensgasthuis, 23.
—, Reinier van Arkel, 11—54, 175—219.
—, Dioc. Synode 1867, 253.
—, Prov. Concilie 1865, 253.
—, Baar van de Geloovige Zielen, 42.
Heusden, 2 vlg.
Hilvarenbeek, 148.
Hoeven, 248.
—, Seminarie, 241, 324.
Hoydonk, abdij, 103.
Horssen, 113.

Kekerdom, 108.
Kerssendonck, Regulieren, 15.
Cuyk, 2 vlg.
Kuilenburg, klein Seminarie, 253.

Leeuwen, 120.
Leuven, 131.
Leeuwarden, 244.
Luik, 158, 228.
—, bisdom, 29.
—, St. Lambrecht, 15.
—, St. Martinus, 29.

Maas en Waal, 113—123.
Maasbommel, 113.
Mechelen, 58 vlg.
Megen, 113, 320.
St. Michiels-Gestel, Nieuw-Herlaer, 7.
Middelburg, bisdom, 244.

Neerasselt, 116.
Nijmegen, 2 vlg.
—, H. Hart van Jezus, 1.
—, O. L. Vr. van Lourdes, 1.
—, H. Maria Geboorte, 1.
—, St. Anthonius, 10.
—, St. Canisius, 10.
—, Zusters van Liefde, 358.
—, — O. L. Vr. Stichting, 9.
—, Ursulinen, 9.
—, H. Petrus Canisius, 10.

St. Oedenrode, 2 vlg.
Oirschot, 2 vlg.
Oisterwijk, Franciscanessen, 57.
Oss, 2 vlg.
Overasselt, 116 vlg.

Postel, abdij, 154.
Puyfflyk, 120.

Ravenstein, 2 vlg., 320, 386.
Rijsenburg, Seminarie, 242.
Rixtel, 90, 92.
Roermond, bisdom, 262.
—, Jezuïeten, 141.

Sas van Gent, 128.
Schijndel, 221.
Schoonhoven, 91.

Tilburg, 2 vlg., 241 vlg.
—, Fraters O. L. Vr. Moeder v. Barmhartigheid, 334—346.
—, Zusters O. L. Vr. Moeder van Barmhartigheid, 334—346.
—, Zusters van Liefde, 347—371.
—, H. Familie, 1.
Tongeren, 106.

Udenhout, St. Jozef, 1.
Udenhout, Dochters van Maria en Jozef, 7.
Utrecht, bisdom, 227—242.
—, St. Catharina, 248.

Valkenswaard, 2 vlg.
Vechel, 2 vlg.

Wamel, 115 vlg.
Warmond, Seminarie, 238, 252, 258.
Weert, Franciscanen, 90 vlg.

Zaltbommel, 2 vlg.
Zesgehuchten, Zusters van Barmhartigheid, 71.
Zyfflich, 159.

Register van Personen.

Abeele, S. J., Car. van den, Prov. (1743), 138.
Adams, Nic., 277.
Adolf van der Mark, bissch. van Luik, 69.
Aelberts, Sophia, 136.
Aert die Ridder, 80.
Aerts, zie van den Berg.
—, Franciscus, 215.
Achel, Gerrit van, 29.
Alberdingk Thym, J. A., 234 vlgg., 244, 376.
Albertus, koning van Spanje, 55, 124.
Andreas Schaepman, aartsb. van Utrecht (1866), 242, 253.
Angelis, Joh. ab, 222 vlg.
—, Petrus ab, 125.
Alphen, Ant. van, Vic. Apost. (1803), 174.
Ancher, van der, 186.
Anna van Jezus, Overste Carm., 56 vlg.
Antonelli, kard. (1852), 231, 235.
Antonucci, Intern. (1833), 245, 384.
Arennest, Peter van den, 15.
Arkel, Henrick van, 11 vlg., 15, 175, 195.
—, Lijsbet van, 11, 13, 15.
—, Reinier van, 11—54 pass., 175—219 pass.
—, Wouter van, 17.
Arnold Frans Diepen, bissch. van 's-Hertogenbosch, 8 vlg.
Arts, A. J., 4.
Asten, L. van, 206 vlg.
Augustijnen, 91.

Baenen, S. J., Bern. († 1748), 138.
Back, Willem, 196.
Bakel, F. M. J., 6.

Bakx, J. H., 4.
Balbian, zie Verster.
Balen, L. van, 125.
Bardoel, M.. 165.
Barnabó, kard. (1854), 231, 235, 337, 339, 343, 345.
Basserey, zie Guilielmus.
Bataille, S. J., Joes, 127, 133, 140.
Beeck, Dierck van, 203.
Beer, M. F. de, Sup. Gen. (1845), 337.
Beers, Gerrit van, 17.
Beerse, Jan van, 195.
Beerze, Jan van, 29.
Begijnen, 15, 144.
Beck, Gh., 80.
—, Jan, 79, 158, 160.
Becx, H. G., 4.
—, W. P., 4.
Belgrado, Mgr. Car., Vic. Sup. (1851), 228—242 pass., 244, 260—268 pass., 275, 373.
Bennekom, W. S., 119, 121.
Berch, J. van den, 210.
Berg, H. van den, echtg. van Fr. Aerts, 215.
—, Trijtjen van den, echtg. Herm. van Dijck, 215.
Berghe, Jan van den, 100.
Berghen, van, zie Cornelius.
Bergmans, W. J. M., 5.
Berckel, D. van, 205.
—, Nic. van, 170.
Berkel, van, 238.
—, Theod. van, 224.
Berkers, Joh., 157.
Berlaer, Jan van, 78, 91.
Berwout, Ant:, 29.
—, Henr., 13.
Besson, Mgr. Dr. M., bissch. van Genève, 10.
Best, Hein van, 190.
Beusekom, L. W. van, not. 187.
Bever, Simon die, 12, 14.
Bianchi, Mgr. A., Apost. Intern., 341 vlg.
Biggelaar, J. L. van den, 5 vlg.
Bilsen, J. van, Ord. Praem. (1689), 220—223.
Bije, Arndts die, 30.
Bije, de, zie Catharina.
Bles, W., past. (1749) 108 vlg.
Bogaers, J. C., prof. (1853), 267.
Bogarden, 15.
Bock, de, 210.
Bolants, H., 199.
Bolst, Aert van den, 29.
—, Hillen van den, 29.
Bommel, Mgr. C. van, bissch. van Luik, 236, 239, 244, 251, 264.
Boom, Adr. de, 209.
—, de, 211.
Booy, Chr. de, 43.
Bormans, W., 204.
Borret, Th., prof. 238, 259.
Bosberch, H., 17.
Bosch, G., 187, 206, 222, 224.
—, J. van den, 216.
—, P. van den (1663), 223.
—, W. van den, not., 187.
Bosset, G., 205.
Bot, Wouter, 25.
Boucquet, S. J., C. (1754) 125 vlg., 133 vlg., 138, 141, 148.
Boxtel, Mr. C. van, 187.
—, M. J. van, 5.
Boy, L. (1644), 223.
Brandsma, G. M. M., 4.
Bree, van, 126.
Breutens, G., 12.
Broechoven, M., 199.
Broegel, Aelb. van, 207.
Broeck, G. van den, 13 vlg., 196.

Broeckhoven, Mr. H. van, 203.
Broek, A. van den, 4 vlg.
—, C. van den, 4.
Broekhoven, J. de (1568), 164.
Bruekers, Ord. Praem. P. M., 6.
Bruggen, S. P. van, 187.
—, D. van der, 78.
Bruyn, C. W. J. de (1724), 4.
—, Jan die, 17.
—, H. J. de, 4.
Bruynen, And., 13.
Bruynincx, Th., 224.
Bruls, Past. (1842), 326.
Bronckhorst, Fred., 154.
Bult, A. B. L. van den, 5.
Bunke, 360.
Burght, van der, 186.
Burgt, Mgr. van de, Vic. Gen., 253.

Ciermans, Th., 222.

Dabsloons, Jhr. G., 207.
Dam, ten, kap. (1842), 324.
—, van, 211.
— van Isselt, van, 313.
Damen, W. H., 5.
Daniëls, H. W. M., 4.
Darauni, Abt., 341, 343.
Daum, Graaf van, 131 vlg.
Deckers, Dr., 366.
—, Wed., 134.
Deppen, 374.
—, J. J. Coadj. (1853), 247.
Derde Orde St. Franciscus, 155 vlg.
— St. Norbertus, 155 vlg.
Deursen, Eg. van, 156.
Deutecum, H. van, 154.
Deventer, Jhr., 107.
Diepen, zie Arnold.
Diepenbeeck, G. van, 30.
Dinter, P. van, 185 vlg.
Diepenbeek, Maria, echtg. van Aert Tiebosch en Henr. Fabre, 210.
Dirc Goessensoen, 197.
Dircken, Mr., 187.
Dieudonné, H., 151.
—, zie Severyns.
Dochters van Maria en Jozef, 7.
Dommelen, Jan van, not., 12.
Dommer van Poldersveldt, 230.
Donckers, S. J., Dan., 126 vlg.
Doncquers, S. J. (1740), 127, 140, 142 vlg.
—, Juffrouw, 140.
Dooren, T. J. van, priester (1833), 354.
Dordrecht, G. van, 197.
Doren, Mr. W. van, 187.
Driel, Pelgr. van, 14.
Dubbelden, Mgr. H. Den, Vic. Apost. (1851), 228—337 pass.
Duchatel, Graaf, 233 vlg., 238.
Dungen, E. W. F. van den, 5.
Dussen, van der, 211.
—, Jasper van der, 177.
Duyn, Jhr. Adam van der, 57.
—, zie Anna van Jezus.
Dyck, Herm. van, 215.
—, van, zie van den Berg.
Dycken, Wouter van den, 19.

Ebbinkhuysen, F., past. (1796), 118.
Educandinen, 362.
Eechout, 211.
Eersel, Barth. van, past. (1568), 164.
Egberts, Claes, 29.
Egeren, van, prof., 253.
Elisabeth, Weduwe Elyas van der Wiel, 13.
Ellerbeck, O. F. M., A. M., 5.

Emmerick, W. van, 211.
Empel, H. van, 151.
—, Cath., echtg. van Daniël Tibosch, 151.
Engbers, L., aartspriester (1840), 332.
Engelant, Geertrui van, 199.
—, Goyart van, 203.
Eras, H. J. A., 5, 6.
Ermers, Andreas, 215, 219.
—, J. M. G., echtg. van W. L. van Hercs en van M. v. d. Ven, 216.
Erp, Dirk van, 206.
—, Rutger van, priest. (1514), 79.
Erpe, Arnt. van, 196.
—, Jan van, 29.
Esch, L. van, 6.
Eugenius IV, paus, 67.
Evert Janszoon, 199.
Eydens, Fr., past. (1689), 221.
Eyck, Hendr. van, 172.
—, Jkvr. van, Echtg. van Claes Spierincx, 29.
Eijcken, A. S. C., 4.
—, M. H. J. W., 7.
Eyll, Peter van, 186.

Fabre, H., 210.
—, zie Diepenbeeck.
Faessen, D., 210.
Fagel, 131 vlg.
Fenema, P. H. van, not., 187.
Ferrieri, Mgr. Intern., 245, 256 vlg., 276, 306, 308.
Fierlincx, C., 207.
Frederik Hendrik, prins van Oranje, 125.
Francesco Barbini, kard. (1624), 57.
Franciscanen, 57, 155 vlgg.
Franciscus Sonnius, bissch. v. 's-Hertogenbosch (1568), 162.
Franck, die Jonge, 79.
Franke, O. E. S. A., H. J., 6.
—, S. J., L. P. P., 4.
Franken, Fr. J. M., 5.
Fransoni, kard., 235, 237, 239.
Franssen, Mr., 187.
Fraters van O. L. Vr. Moeder van Barmhartigheid, 336—346.

Garwen, Peter van, 196.
Gast, R., 30.
Gattani, Mgr. Apost. Intern., 340 vlg.
Geel, Chr. van, 193.
Geene, Paul., vic. (1869), 342, 346.
Gelder, J. G. van, past. (1796), 121.
—, R. J. van, past. (1796), 119.
Gelenberg, Cath. van, 49.
Gemonde, Rutger van, 17.
Gerit Jan Dircx, 79.
Gerra, zie Zwijsen.
Gerrit die Ridder, 17.
Gerving, B. J., aartspr, (1842), 324, 332.
Gerwen, Jhr. Lamber Millinck van, 85.
Gestel, J. van, 5 vlg.
Gheel, Oede van, 14.
Ghierle, Jan van, 200.
Ghijsselen, Ghyselb., 29.
Ghistelle, zie Margriet.
Gijlswijk, O. P., Mgr. J. B., 1.
Gijsbers, W. J. H., 5.
Gijsbertus Masius, bissch. van 's-Hertogenbosch (1609), 125, 164.
Gijsels, 140, 145.
Ginhoven, Jur., 154.

Glaudemans, dek. en past., 253.
Goben, Jan, priest. (1553), 150.
—, zie de Louw.
Goëtte, H. J. R., 6.
Goch, van, 209.
—, Arnt. van, 23, 199.
Goyarts, J. B., 186.
Gouverneur, 314.
Gregorius XV, paus (1623), 56.
Griensven, Jacob van, 206.
Grobbendonck, Ant. Schets bar. van, 125.
Groof, Mgr., 307, 309.
Grotel, Peter van, 172.
Gruyter, Ariaen die, 195.
Gudde, G. P., 5.
Guilhelmus Bassery, vic. apost. van Den Bosch, later bissch. van Brugge (1681—1691), 223.
Gulick, Juffrouw van, 147.

Haagen, E. van der, aartspr., 256—259.
Haandel, Andr. van, 173.
Haen, Heymke die, 196.
Haertscheen, W., 29.
Hagelaars, past. (1803), 174.
Hagen, H. van der, 195.
—, Wouter Jans van der, 79.
Hamer, Mgr. kan., 253.
Hardy, Mich. Le, 209, 222, 224.
Haren, W. van, 13.
Hartman, aartspr. 239.
Haseldonck, P. van den, 29.
Haubraken, Ant. van, 187.
Hazeus, Jac., priest. (16e eeuw), 98.
Heel, Jac. van, 209.
Heeren, W. J., 193 vlg.
Heeswijk, L. C. J. M. van, 4.
Heine Yoesten, 199.
Heine Maeszoon, 199.
Hels, Jan, 14, 17.
Hemstelrode, Silv. van, 168.
Hendricken, Janszoen, 30.
Hendrickx, F. N. J., 5.
Henkelius, Gasp. 126.
Henric Geraert, 17.
Henrich Janszoon, 199.
Henricus Dionisius S. J. (1556), 124.
Hermans, G., Vic. Gen. Apost. (1840), 320, 331.
Hercs, zie Ermers.
—, W. L. van, 216.
Hermalen, Beatrijs van, 14.
Herraets, past., 386.
Heuvel, D. van den, 173.
Heymen, Arnt., 17.
Heynric Deekenssoen, 195.
Hezias, Theod., kan. (1541), 158, 162.
Hoeck, H. van, 171.
—, W. van, 171.
Hoerkens, Mgr. G., 15.
—, Math., 17.
Hoenrepoels, zie Lopparts.
—, Marcelis, 78.
Hoeuffs, D., 106.
Hoevel, D. van den, 197.
—, Geertr. van den, 14.
Hoevenaars, Joh., 43.
Hoculum, Marc. van, 196.
Honorius, O. C., 5.
Hoydonck, J. van, Adm. Apost., Breda (1840), 228, 241, 261, 314, 320, 324, 332.
Horenbeeck, Jan van, 30.
Horenbeken, Jan van, past. (1796), 115.
Horst, van der, 305 vlg.
—, W. van der, 218 vlg.
Houbraken, Jud., Vic. Apost. (1663), 223.

Hout, Th. J. A. van, 5 vlg.
Hoven, G. van den, 6.
Hoynck van Papendrecht, C. P., 149.
Hulsman, S. J., A., 5.
Hussen, Mgr. H. G. van, 4.
—, M. N. M. van, 5.

Ignatius, H., 124.
Innocentius VIII, paus, 67.
Isabella, Aartsh., 55, 124.
Isselt, zie Van Dam.

Jacobini, kard., 343, 345.
Jacobus van Vree, bissch. van Haarlem, 235—258 pass., 372 vlg., 386.
Jan Andriessoen, 14.
— Egenssoen, 12, 14, 197.
— Michiels, 202.
— Reynbrants, 196.
— Roeloffs, 205.
Jansen, prof., 253.
—, M. A., 4.
Janssens—Eras, K. S., 7.
Jezuïeten, 124—149 pass. 253, 313 vlg., 317.
Joannes Malderus, bissch. van Antwerpen (1623), 56.
— van Neercassel, bissch. van Utrecht (1672) 248, 254.
— Paredis, bissch. van Roermond, 241, 261—275 past.
— Zwijsen, Aartsbisschop—bissch.van's-Hertogenbosch (1794—1877) 225—389.
Johan van Cortenbach, heer van Helmond, 80.
— Rabo, baron van Keppel, 45.
Jonge, S. J., Ign. de, 140 vlg.
Jonghe, S. J. de, 126.
Jonckarts, H., 164.
Julius II, paus, 67.
Juynen, 137 vlg.

Kaltenbergh, Hendrina, echtg. van Hendrik Martens, 49.
Campen, Goeswinus van, 29.
Camphen, Guil. van, 106, 187.
Canisius, H. Petrus, 10.
Capaccini, Franc., Intern., 381.
Capellen, Ariaen van, 29.
Capucijnen, 92, 128.
Karckesonne, Jeron, 30.
Karmelieten, 91.
Karmelietessen, Ongeschoeide, 55 vlg.
—, Engelsche, 56.
Karthuisers, 15.
Casparis, Hub., priest., (1568), 164.
Catharina Hendricx, echtg. Arndts de Bye, 30.
Kegels, H., 151.
Kelre, zie Stamelaert.
Kemps, H., 186.
Keppel, J. van, 100.
—, zie Johan.
Kerckwijk, 186.
Kerssemakers, Dr. W. G. C., 5.
Kessel, Juffrouw van, 134.
—, Gerardus van, priester († 1721), 124 vlg.
—, H. van, Aartspriest. (1840), 332.
—, Joan. van, past. († 1730), 222.
Keukenschrijver, N., 44.
Kievits, Just., 215.
—, zie Valkenburg.
Kints, C. van, 312.
—, Prof. J. van, 258.
Kitslaar, J. M. J. L., 6.
Kleef, S. J., Al. Th. van, 4.
—, Is. van, 45. 187.
Clomp, H., past. (1689), 221.

Koedijk, S. J., 348.
Coehoorn, 309.
Coelen, D., 23.
Coenen, G., 208.
—, Th., 14.
Coeverden, P. van, 210 vlg.
Colen, C., 187.
—, D., 25.
—, J., 14.
—, R., 177.
Kolenberg, Ord. Praem., W. B., 6.
Colman, J., 17.
Konings, Mr. Fr., 187.
—, Mr. G., 187.
Coolen, J. W., 171.
Koolwijk, A. van, past. (1796), 120.
Coppers, G., past. (1688), 108 vlg.
Coppieters, 126.
Cornelius van Berghen, prinsbissch. van Luik (1541), 158.
Cornelis L. baron van Wijckerslooth, bissch. van Curium i.p.i. 237, 244 vlg., 259, 318.
Cornelis, Mr., 186.
Corstens, H., 188.
Cortenbach, A. van, 168.
—, Jhr. Joost van, 158.
—, Jhr. Lod. van, kan., 158.
Cotreau, Rect., 147.
Cox, G. M. J., 5.
Crabben, Th., 29.
Cramer, Dr., 234 vlg.
Crivelli, Mgr. Ign. Nunt., 148.
Krugers, Ord. Praed. E. J. J., 6.
Cuyck, J. B., 6.
Cuypers, F., Kap. (1851), 157.
Kuysten, Joan., 222, 224.
Cuyten, Jac., Pres. (1841), 312.
Curium, van, zie Van Wijckerslooth.
Laar, F. J. v. d., 4.
Laarhoven, A. A. van, 5.
Lambermont, Mgr. Fr. J. M., 4.
Lambert, O. F. M., A. G., 5.
Lans, J. R. van der, 7.
Laurent, Mgr., Apost. Vic., 277, 306 vlg.
Laureynsen, Mr. R., 187.
Lee, J, van der, kap, (1853), 363.
Leenen, J. A.. 5.
Leemput, H., Vic. Apost. (1644), 222.
Le Hardy, zie Hardy.
Lemmens, Dries, 201.
Lepo, 211.
Leuwe, C. de, 207.
Leysen, Maria Michaël, relig., 350.
Liedekerke, Graaf de, 231. 234, 372 vlg.
Liemd, H. van, dek. en pleb. (1853), 363.
Liempt, H. van, 219.
Lier, Jac. van, 186.
—, Jan van, 206.
Lightenvelt, 236.
—, D. A., 216.
—, Fr., 186.
Link, O. F. M., P. A., 5.
Lintermans, S., 186.
Litjens, J. M. P., 4,
Litzenborch, Mart. van, Vic. Apost. († 1756), 148.
Loeff, Mr Goyarden, 203.
Loekeman, Dirc, 14.
Loon, J. P. J. van, 5.
Lopparts, Jan, 78.
Lotermans, 127.
Louw, H. de, 168.
Louwe, P. de, 187.
Loyen, Joes, 98, 126.
Loyer, H., 171.
Loyers, J., 195.

Lonyssen, Mr., 151.
Lu, Jan den, 80.
Lurasco, C. F., 234 vlgg., 241.
Luyben, 314.

Maanen, van, 227.
Maas, H. J., 5 vlg.
Malderus, zie Joannes.
Malcamp, S. J., 134.
Margriet van Ghistelle, 80.
Martens, H., 49.
—, zie Kaltenbergh.
Martinus V, paus, 67.
Maryken Peeter Gielis, 30.
Masen, Elis. van der, 14.
Masius, zie Gijsbertus.
Matheus Roelofsen, 203.
Mathys Andriessen, 204.
Matthieu, kard. 342 vlg.
Meerlaer, Truyden van, 197.
Meerskens, 12.
Meerwyck, Maria van, 134 vlg., 138, 141.
—, Nicolaa van, 138.
Mercier, kard., 10.
Merendonck, 211.
Merevenne, Godefr. van den, 29.
Merm, W. G. van, prof. (1842), 324.
Merriwijk, W. van, past. (1796), 119.
Mertel, kard., 344.
Meulen, Joan. van den, past., 220.
Meuwese, F. A. J. M., 4 vlg.
Meijer, W., 49.
Miert, J. J. A. M. van, 6.
Michaël Ophovius, bissch. van 's-Hertogenbosch (1629) 59, 166.
Michels, A. J. J., 5.
Michiel Janssoen, 207.
Millen, Jan, 100.
Millinc, Jan, 12, 14.
Millinck, E., 17.
Minderbroeders, 91 vlg., 128.
Minderbroeders Franciscanen, 90 vlg.
Mineretti, 211.
Minoretti, W., 198.
Minten, M., 215.
Molemans, Adriaen, 81.
Molenaer, Peter, 17.
Morix, 29.
—, Hendrick Jordaens, 29.
—, Jan, 14.
Moonen, L., 219.
Montfoort, Mr. L. van., 205.
Morees, L., 210.
Morel, Mr. A., 187.
—, Mr. C., 187.
—, Mr. J., 187.
—, Mr. P., 187.
—, St. J., 6.
Mosmans, Fr., 44.
Moukart, Mr. C. van, 187.
Muls, P., priester (1637), 152.
Mutsaers, 314.
Mutsaerts, prof., 253.

Neercassel, zie Joannes.
Neapolus de filius Ursi, Aartsdiak. van Luik, 69.
Neyts, W., 206 vlg.
Nicolaas Zoes, bissch. van 's-Hertogenbosch (1625), 55, 57 vlg., 61, 165 vlg.
Nispen, van, 239.
Nyevelt, zie Zuylen.
Nollens, H., Rect. (1568), 164.
Noordermeer, O. F. M., A. J., 5.
Norbertijnen, 155 vlg.
Notelaars, G., 215.
Nulant, Herb. van, 208.
Nutius, S. J., Th. (1698), 141.

Nyensteyn, H. van, 17.
—, Margr. van, 14.

Oetheren, Jan van den, 14.
Oord, G. A. van der, 4.
Oosterlingh, Joh., 153.
Orten, Theod. van, kan. (15e), 29.
Orthen, Jan van, 14.
Os, Mr. Arn. van, 186.
—, Jan van, 29.
—, Reymbout van, 23.
Oudenborch, J. van, 196.
Outvorst, Marie van, 133.
Ouwen, zie Van Eijck.
Oyen, Goyart van, 17.

Pantelaert, Hein, 196.
Paredis, zie Joannes.
Paulus II, paus, 67.
Paulus IV, paus, 238, 244.
Pauwels, Gielis, 208.
—, Jan, 153.
—, Willemssoen, 195.
Pelgerijn, Gerrit, 17.
Pelgrom, Joh., 30.
Pelichy, 305 vlg.
Pels, N., 219.
—, Mr. W. H., 187, 190.
—, 29.
Pelsers, G., 211.
Pessers, Antonia, 125.
Pesters, 130 vlgg.
Peter, Mr., 186.
Petrus Canisius, H., 124.
— Marcelli, past. (1672), 108.
Philips II, koning van Spanje, 244.
Philipssen, 152.
Pieper, Ger., 188.
Pieters, S. J., Corn. (1736), 125.
Pirets, Willem, 49.
Pitra, Dom., Kard. 344.
Pius VIII, paus (1827), 272.
— IX, paus (1857), 235—241 pass., 339, 364 vlg., 372.
Pollaert, Agness. van, relig., 104.
Pompen, Mgr. J., Vic. Gen., 10.
Pot, Dirk, 100.
Predikheeren, 91 vlg., 128, 136, 143, 220—224.
Prié, Markies, 132.
Priester, J. B., Aartspriester (1840), 332.
Prinsen, Mgr. C. C., Kan., 7, 9.
Pykenet, Joh., 17.
—, Tyelman, 17.

Raidt, Just., 49.
Rapmund, H., 186.
Ravenstein, Ev., past., kan. († 1642), 220.
Redemptoristen, 315, 341.
Reyts, C., 214.
Riel, H. P. van, 6.
—, P. A. C. M. van, 4.
Rijckevorsel, D. van, 305.
Rijnhoven, van, 186.
Rikken, Ord. Praem., J. C., 5.
Robberson, P. A., 126 vlg.
Rode, Jan van, 15, 195 vlg.
Roede, W. van, 196.
Roeffen, Lod., 105.
Roeffs, M., 170.
Roessel, P. A. van, 4.
Romme, 314.
Roosmalen, C. J. A. E. van, 5 vlg.
Roothaan, S. J., 313.
Rooy, W. J. A. A. van, 6.
Rovenius, 254.
Roy, Adr. van, 153.
—, Jan van, priest. (1608), 100.
Royackers, Maria, 156.
Rumöller, J. B., 157.

Ruth, Frans van, priest. (1577), 98.
Rutteus, zie Ruth.
Ruys, zie Van Weert.
Ruysch, Wouter, 49.

Sanders, Jacob, 199.
Sandt, G. v. d., past. (1796), 120.
Santen, Cath. van, 148.
Santvoirt, Jan v. d., 30.
Santvoort, L. van, 215 vlg.
Saris, A. M., 4.
Sdagens, C., 80.
Severijns, Sib., echtg. van Henri Dieudonné, 151.
Schaap, Redempt., 341.
Schaepman, zie Andreas.
Schellenbergh, S. J., Fr. van († 1748), 125, 138, 143.
Schenkels, J., 187.
Schets, zie Grobbendonck.
Schicks, L., past. (1796), 116.
Schimmelpenninck, 241.
Schraven, Mgr., 9.
Schreynmaker, Nic., 17.
Schoenmakers, B. J. M., 6.
Schonens, Mgr. J., 187.
Schoofs, L. M. W., 6.
Schulinch, S. J., H. J. G., 6.
Schuurs, C., 157.
Simeoni, kard., 343, 345.
Simonis, L. A. J. N., 4.
—, W. A. C., 4.
Simons, J., Aartspriest. (1840), 332.
Scadens, R., 197.
Scammp, 78.
Scilders, P., 14.
Slingelant, 210.
Smit, Mgr. Dr. J. O., Vic. Apost., 9.
Smits, Mgr., 234 vlg.
Smits, Gabriël, 156.
—, Hend., 215.
—, Jan, 209, 211.
—, Jud., 376.
Smulders, T. J. M., 4.
—, W. H. A., 4.
Snoeijs, H., 7.
Snoeck, P., 199.
Snoecx, D., priest. (1557), 151.
Son, Mr. J. B. van, 225, 234, 240, 278.
—, Fr. van, 193.
Sonnius, zie Franciscus.
Sonsbeek, van, 232, 238 vlg., 263, 266.
Spaendonck, J. van, 284.
Speciers, Melis, 14.
Spierings, Th., past. (1852), 157.
—, zie Van Eyck.
Spierincx, Claes, 29.
Stamelaert, Arnt, 17.
Steijaert, Mart., Vic. Apost. (1701), 223 vlg.
Steijnacker, D. v. d., 17.
Steinmetz, Mgr., 9.
Steen, H. L. v. d., 5.
Stem, 29.
Stueres, J. W., 5 vlg.
Stevens, Ord. Praem., P. W. M., 6.
Stiphout, Maria van, 156.
—, P. J. van, 6.
Stomelaert, Arnt., 199.
Storm, 314.
Straetman, W., 209.
Strens, 233.
Strick, Jan, 205, 209.
Susteren, M. van, 223.
Suyskens, Mr. L., 127.
—, P., 127, 133.
Swysse, zie Zwijsen.
Syeleer, Arn., 29.
—, Joh., 29.

Tangeryt, Elis. van den, echtg. van Jan van Os, 29.
—, Rutg. van den, 29.
Teresianen, 55 vlg.
Terhorst, G. L. A. J., 5.
Terwindt, M., Aartspriester (1840), 332.
Tetroo, 211.
Teylingen, S. J., Aug. van († 1619), 57.
Thorbecke, 230, 232, 374.
Tibosch, Mr. D., 151 vlg.
—, zie Van Empel.
Tiebosch, Aert, 210.
—, zie Diepenbeek.
Tielmans, Arn., 164.
Tilanus, Prof., 366.
Timmermans, Hendrixken, 95 vlg.
—, Huybert, 95 vlg.
Troeffelmans, A., priest. (1522), 80.
Tybosch, P., pastoor, (1688), 220—223.

Ursulinen, 9.
Uyl, H. den, 207.

Vaart, J. v. d., 209, 211.
Valkenburg, J. M., echtg. van Jud. Kievits, 215.
Veen, Van, 209, 211.
Vechel, W. van, 196.
Vecchel, W. van, 152.
Vecchiotti, Mgr. Intern., 260, 272.
Velden, H. van der, Vic. Apost. (1840), 320 vlg., 332.
Ven, A. v. d., 5.
—, M. v. d., 5, 216.
—, v. d., zie Eimers.
Verberschot, G., 164.
Verboesdonck, J., 30.
Verbunt, Josephina, 348, 351, 354.
Verdonck, Mr. A., 208.
Verheyen, J. F., 157.
Verhoeven, prof. 259, 307.
—, Mr. H. J., 187.
Vermeulen, G., past. (1796), 123.
—, G. A., Aartspriest. (1842), 245, 324—332 pass.
Verster, Th., 186, 190 vlg.
—, Jasp., 187.
— de Balbian, J., 187.
Vesters, Mgr. Dr. G., Vic. Apost., 9.
Vervoort, 146.
Verwilst, Ord. Praem., H. P. L., 5.
Vijfeiken, P. v., 172.
Vissers, Adr. J. E., 6.
—, P., 44, 187.
Vladeracken, Mr. G. van, 15.
Vloet, P. v. d., priest. (1523), 80.
Völker, A. A. J. M., 6.
Vonck, Mr. W., 186.
Vosmeer, 254.
—, Sasbout, Vic. Apost. (1592), 244.
Vree, zie Jacobus.
Vreggen, W., 211.
Vries, Adr. de, 139.
Vriese, Mecht. de, 139.
Vucht, van, 211.

Waerden, Arn. v. d., 223.
Wagemans, J., 209.
Wals, Geertr., 29.
Wap, Dr. J., 320 vlg., 324, 329 vlg.
Water, v. d., Kan. (XVe e.), 197.
Weer, J. den, 80.

Weert, A., echtg. v. Wouter Ruysch, 49.
Wellens, N., 186.
—, W. P., 190 vlg.
Werdinge, J. van, 78.
Wettere, de, 125.
Wiel, Elyas v. d., 13.
Wierdels, F. A. M., 7.
Wijck, Ambr. van, 30.
Wijlich, Mr. W., 187.
Wijnackers, A., past. (1796), 117.
Wijs, H. de, 324.
Wijtmery, G., 23.
Wilde, J. de, 206.
Wilhelmus, Investitus van Orthen, 69.
Willegeman, W., 14.
Willem I, 284—287 pass., 315, 379.
— II, 241—314 pass., 361, 387.
— III, 272, 300 vlg.
—, Prins van Oranje, 319—330.
Willemaers, P., past. (1645), 89 vlgg.
Willemss, Fr., 187.
Willenborg, J. H., 5.
Wilmer, H. G., 320, 324 vlgg. 331.
Wittert, 142.
Wolff, priest., 387.
Wolffswinckel, J. v., 222.
Wolphaerts, J., 14.
Wraetselaer, Jan die, 201.
Wuest, Goessen die, 17.
Wyckerslooth, zie Cornelis.

Ydens, S. J., Fr. († 1707), 142.

Zantvort, J. v. d., 78.
Zebert, Rombout Gerardsz, 29.
Zegers, Rombout, 207.
Zoësius, zie Nicolaas.
Zusters van Barmhartigheid, 7.
—, Derde Orde St. Franciscus, 15.
—, Maria Magdalena, 15.
—, O. L. Vrouw Moeder van Barmhartigheid, 334—336.
— van Liefde, 347—371.
—, Gezelschap J. M. J., 387.
—, O. L. Vrouw, 9.
—, zie Dochters.
Zuylen, van, 233.
— van Nyevelt, 373.
Zwijsen, zie Joannes.

Register van Zaken.

Aankleeden van Heiligenbeelden, 147.
Aartspriesters, 244, 331 vlg.
Afkondigingen in kerken, 98 vlg.
Aflaatboekje, 62—76.
Aflaten, 72—75.

Baar van de Geloovige Zielen, 42.
Beelden van O. L. Vrouw, Miraculeuze, 144, 147, 362 vlg.
— van Heiligen, 93, 144—147, 362 vlg.
Begraven, 82 vlg.
Bidplaatsen, 220—224.
Broederschappen, 62 vlgg., 154—157.

Derde Orde St. Franciscus, 15, 17.

Educandinen, Instituut voor, 362.

Fundaties, Kerkelijke, 97 vlg.

Gasthuizen, 23.
Geestelijke goederen, Verkoop van, 105 vlg.
Geschillen over kerken en arme goederen, vereffening, 113—123.
Goederen, Kerken en arme-, 113—123, 144—148.

Heilige Linie, 376.
Hiërarchie, Herstel der, 227 vlg.

Kapittel, Oprichting Metropolitaan 1858, 271.
Kapittels, Oprichting der Kathedrale 1858, 271.
Kerkbesturen, 378—389 pass.
Kerkelijke goederen, Inventaris, 144—148.
Kerkhoven, 82—89.
Kerkwijdingen, 1.
Klokkenluiden, 101.
Kloosters, 7, 15, 55 vlgg., 334—371, 387.
Conciliën, Prov. 1865, 253, 255.
Concordaat 1827, 262—266, 272.
Communicanten, 2.
Communiceeren, 17e eeuw, 100 vlg.
Krankzinnigengesticht, 11—54, 175—219.
Kroniek van het Bisdom, 1—10.

Luibier, 102.
Lof, Sacraments-, 95.

Misbrood, 100.
Missie-actie, 9.
Miswijn, 99.
Mondigen van wijn, 99.

Onderscheidingen, Pauselijke, 7.
Onderwijs, 8 vlg., 387.
—, Vrijheid van, 319—333.
Organisten, 150—154.

Pauselijke onderscheidingen 7.
Pers, Anti-clericale, 313—318.
Personeel der Geestelijkheid, 4 vlgg.
Priesterwijdingen, 6.
Processiën, 92, 94 vlg.

Relieken, 10, 144.

Sacramentslof, 95.
Schuilkerken, 125.
Suffragaanbisdommen, 244.
Synode, Dioc. 1867, 253.

Toestand R. K. Gemeenten, 18e eeuw, 113—123.
—, R. K. Kerken en Kerkbesturen, 19e eeuw, 378—389.

Visitaties van kerken, 157—167.

Wijwater, Werpen met, 97 vlg.
Wonderbeelden, 144, 147, 362 vlgg.

Zondagsgebed, 99.
Zuivelgeld, 99.

H. EBELING.